

УДК 159.922
ББК 88.37
М 17

Максименко С.Д.

Гене́за здійснення особистості. : – К.: Видавництво ТОВ "КММ", 2006, – 240 с.

Встановлена дійсна висхідна основа існування і саморозвитку особистості ("одиниця"), в якості якої виступає особливе життєтворяче начало – нужда, яка становить собою протиріччя і багатшарову єдність біологічних та соціальних джерел і змісту досвіду. Ведучий напрям дії нужди – інша людина, задає зовсім інше розуміння як самої сутності життя особистості, так і закономірностей генези її існування та здійснення.

Квінтесенцією нужди, представленої в свідомості людини, є переживання любові до іншої людини, яке, глобально мотивуючи особистість, визначає її початок і продовження.

Традиційні для психології особистості питання її структури і формування розглянуті в книзі в контексті провідної методологічної парадигми і відкривають нові уявлення та закономірності.

ББК 88.37

**Світлій пам'яті моєї матері Меланії Пилипівни
і мого діда Сидора Андрійовича Максименків
присвячую.**

ISBN 966-96599-1-4

художнє оформлення, 2006

© С.Д. Максименко, текст, 2006
© ТОВ "КММ", оригінал-макет,

ВСТУП. ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ.

Досвід, набутий в галузі психологічних досліджень, наполегливо актуалізує потребу пізнання найбільш загадкового і складного – людської особистості як цілісності. Зрозуміло, ми усвідомлюємо, що психологія особистості вже дуже давно є найбільш привабливим об'єктом наукового пошуку. Уважне й діалогічно-відкрите студіювання ідей видатних персонологів, осмислення емпіричних матеріалів значно збагатили наші уявлення щодо природи особистості, але водночас продемонструвало наявність значної кількості протиріч і невирішених питань.

З іншого боку, тривала робота, пов'язана з реалізацією в науково-психологічних дослідженнях принципу розвитку (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк), розробка методологічних підвалин генетичної психології, її категоріального апарату привела нас до думки, що особистість можна зрозуміти *лише* як таку, що *розвивається*.

Розвиток є формою існування особистості точно так, як сама вона являє форму існування психіки людини. Адже ж написав свого часу С.Л.Рубінштейн, що “психіка людини *особистісна* за своєю природою”.

Чи можна в науковому аналізі “ухопити” плин такого складноструктурованого утворення, яким є особистість людини? Відповісти на це питання дуже просто: це обов'язково *треба* зробити, адже лише в такому разі ми отримаємо дані про об'єкт вивчення, а не підтвердження чи спростування власних міркувань щодо нього. Але наскільки реально здійснити таке пізнання на сучасному стані розвитку психології? Це вже питання про *метод*.

Генетична психологія досліджує особистість в її реальному саморусі і тим самим долає проблему редуціонізму та “елементності” підходу. Генетико-моделюючий метод, якому присвячено значне місце в нашій книзі, дозволяє виявляти дійсні психологічні механізми становлення цілісної особистості та її окремих структурно-функціональних одиниць. Використання цього методу дозволило впритул підійти до розуміння таких глобальних питань, як витоки особистості та співвідношення біологічного і соціального в ній. Відкриваються захоплюючі обрії наукового пошуку. Скажімо, “початок”, відправна початкова точка життя особистості. З деяким подивом ми встановили, що психологія ніколи серйозно не досліджувала цей вихідний суттєвий момент, визначаючи “за звичкою”, що все починається після фізичного народження людини. Але чи так є насправді? Що відбувається до цього акту? Чітке дотримання фундаментального положення А.Валлона про те, що будь-яка психічна структура виникає на основі *попередньої*, змусило нас серйозно аналізувати це питання. І виявляється, що проблема виникнення особистості це, насправді, проблема виникнення *життя*, вона не виникає, в буквальному сенсі, з *не-особистості* (так, як і життя не виникає з *не-життя*, принаймні, земній науці не відомі такі явища). Особистість створюється (в тому сенсі, що вона – є *твір*) двома іншими, люблячими особистостями, і як така вона є постійним продовженням і довічним рухом-розвитком людського духу, культури, цивілізації. Так довічне існування особистості при “кінечності” життя окремої людини виводить в дуже актуальну площину – проблему *часу*. Його дійсними вимірами є соціальне і біологічне (природне) в людині. Співвідношення цих двох феноменів також виявляється недослідженим в психології. Між тим, ми встановили, що воно є неоднорідним і змінним: вихідна одиниця будь-якого соціального – взаємодія – визначає *початок* руху *нової* особистості. *Соціальне стає біологічним*, і це є кардинальний момент, у світлі якого і соціалізація, і виховання (в цілому, інтеріоризація культурно-історичного досвіду) є процесами обов'язковими, але – не унікально-вихідними.

Дослідження особистості як *само-руху* унікальної цілісності не може бути достатнім, якщо не вирішується проблема вихідних рушійних сил цього довічного і водночас такого короткого і яскравого плину.

Що ж є цією силою? Наш аналіз дозволяє припустити, що нею є *нужда*. *Це особливе універсальне енергетично-інформаційне утворення, що є носієм і чинником соціальної життєвої сили людини. В її основі суперечлива єдність могутніх біосоціальних процесів, яка “запліднює” собою і визначає нескінченний рух людського життя у Всесвіті. Енергетичне й інформаційне сплавляється в єдність у *нужді*, чим забезпечує не просто рух, але й розвиток, оскільки накопичений в індивідуальному існуванні людини досвід, завдяки руху *нужди*, стає надбанням всього людства.*

В цілому, генетична психологія відкриває цікавий і невідомий аспект існування особистості.

Маємо надію, що читачу наша книжка допоможе дещо по-іншому побачити вузлові моменти цього захоплююче-складного і прекрасного феномену.

Бурхливий інтерес до проблеми особистості, що легко констатується в сучасній українській психології, є закономірним. Він пов'язаний далеко не лише з відкриттям численних і змістовних надбань світової науки (передусім персонології), що відбувається протягом існування України як самостійної держави, яка рухається до відкритого суспільства. Вагомішою причиною є те, що цей рух поступово призвів до усвідомлення необхідності існування в суспільному просторі пострадянської ментальності постаті практичного психолога, як фахівця, який має вирішувати дуже важливі й унікальні проблеми існування особистості, і вирішувати їх може тільки він.

Так виник запит на реалізацію психологічного знання – явище цілком виправдане і абсолютно закономірне, добре відоме представникам усіх галузей науки: існування наукового напрямку є виправданим лише тоді, коли його здобутки на часі й активно використовуються в житті суспільства. Явище це, однак, зовсім не було знайоме радянській психології (за винятком короткого, хоча й продуктивного періоду існування педології. Він був продуктивним саме тому, що йому було знайоме це явище). Поява реального практичного запиту означає, що вітчизняна психологія отримує другий за коротку історію шанс стати справжньою наукою. Ми пам'ятаємо слова Екклізіаста, використані Л.С.Виготським як епіграф до роботи 1927 р. “Исторический смысл психологического кризиса”: “Камінь, що ним знехтували будівельники, покладено в основу кута” [68]. Виготський мав тоді на увазі саме практику: “Не лише життя потребує психології і практикує її в інших формах, але й психології потрібно чекати піднесення від цього зіткнення з життям” [68, с. 390]. І далі – криза в психології “почалася, відбувається і закінчиться по лінії практики” [68, с. 393].

У даній роботі класик показав, якою має бути психологія, щоб бути справжньою наукою – тобто потрібною для життя. “Психологія, яка покликана практикою підтвердити істинність власного мислення, яка прагне не стільки пояснювати психіку, скільки зрозуміти її і оволодіти нею, ставить практичні дисципліни в принципово інше положення ніж попередня психологія” [68, с. 387]. “Психотехніка тому не може сумніватися у виборі тієї психології, яка їй потрібна... вона має справу виключно з каузальною, з психологією об'єктивною; некаузальна психологія не відіграє ніякої ролі для психотехніки... Ми виходимо з того, що єдина психологія, якої потребує психотехніка, повинна бути описово-пояснювальною наукою. Ми можемо тепер додати, що ця психологія, крім того, є наука емпірична, порівняльна, наука, що використовує дані фізіології, і, нарешті, експериментальна наука” [68, с. 390]. (Зазначимо, що “психотехніка” Виготського це й є сучасна “практична психологія”). Положення Л.С.Виготського є зрозумілим і незаперечним, але виявилось, що результати, отримані в межах наукової (емпіричної, порівняльної, експериментальної) психології не можна прямо й результативно використати в психологічній практиці. Вони – не прикладаються. Усвідомлення цього факту призвело до появи міфологем про існування нібито двох психологій (знову двох, як і за часів Виготського), фактичної відмови практиків від використання в своїй діяльності наукових даних (те, що наша практична психологія на сьогодні є *позадіагностичною*, на жаль, не викликає жодного сумніву).

Натомість розвинувся колосальний інтерес до існуючих теорій особистості, і інтерес цей, треба сказати, є не стільки пізнавальним, скільки прагматичним: вивчається навіть не теорія особистості, а модель психологічної допомоги, що розроблена в її межах. Потім ця модель безпосередньо використовується, і пацієнтів активно лікують “за Фрейдом”, “за Юнгом”, “за Роджерсом”, і т.д., і т.п. Виникають відповідні “спеціалізації”, абсолютно недопустимі в практиці психологічної допомоги. Адже що при цьому відбувається? Реальна особистість, з її унікальним внутрішнім світом і психічним тезаурусом, без будь-якої наукової психодіагностики просто “втягується” в рамку існуючої в голові психолога схеми корекції і впливу. І навіть схема ця є зовнішньою і абстрактною, адже дуже мало хто засвоює відповідну *теорію*, проходячи довгий і важкий шлях її автора. Вплив стає неадекватним, звідси – численні проблеми. Ми забуваємо “заповідь” К.-Г.Юнга: “Я взяв для себе за правило відноситися до кожного випадку як до абсолютно нової проблеми, про яку я не маю навіть вихідних даних. Життєві відповіді можуть бути практичними і корисними до тих пір, поки ми маємо справу з поверхнею, але, як тільки зустрічаємося з внутрішніми проблемами, саме життя вступає в свої права, і навіть найблисучіші теоретичні положення стають недійсними словами” [317, с. 425].

Зрозуміло, що ця індивідуально зорієнтована, єдино правильна в практичній психології позиція, повинна ґрунтуватися на об'єктивному науковому знанні саме про дану людину, індивідуальність. Чому це ігнорується, чому психолог не може і не хоче використати наукове

знання, а покладається на буденні враження і схеми? Тому що таким є об'єктивний стан речей – існуючі в науковій психології результати не можуть бути прямо й безпосередньо використані – втілені в практиці. Так само не можуть прямо використовуватися і способи отримання цих знань. Наукова психологія дуже довго розвивається за схемою природничої науки – її об'єкт штучно відсторонюється і розглядається за логікою мети дослідження, а не за власною логікою самого об'єкта (психіки людини). Накопичуються маси окремих фактів про окремі (штучно виокремлені) явища, але їхня сума ніколи не дає цілісності. І не може дати. Відбувається те, про що Г.Олпорт образно сказав: “Ми знаємо, як працює мислення більшості здорових людей, але це нічого нам не дає для того, щоб зрозуміти, про що і як думає конкретний представник цієї більшості” [210]. У даному випадку мова йде про різницю предметів вивчення: предмет психолога-дослідника завжди дуже вузький (це може бути навіть не окремий процес, а його елементи – складові), і, з наукового погляду, чим він вузьчий, тим ефективнішим буде дослідження. А предмет психолога-практика завжди один і той же – психологічні особливості конкретної особистості, тієї, яка перед ним. От і виявляється, що практичний психолог не може прямо використати наукові знання, як би він їх не об'єднував, – заважає важливий нюанс: вони отримані за логікою дослідників. Не може він використати і способи отримання цих знань (з тієї самої причини). Така суперечність долається, якщо змінюється методологія наукових досліджень – вони повинні давати цілісні, а не розрізнені-елементні знання і відображати (відтворювати) логіку об'єкта, а не логіку дослідників. Нам здається, що мова повинна йти про інтеграцію предмета наукової психології – ним має стати психологія особистості як цілісності. Хотілося б наголосити: особистість повинна бути не предметом теоретизування і узагальнення нескінченного сонму емпіричних даних, а предметом справжнього науково-експериментального дослідження. Свого часу ми зазначали, що структура предмета пізнання значною мірою залежить від рівня пізнання, на якому відбувається його формування. Існують два рівні пізнання і, відповідно, наукового дослідження: емпіричний та теоретичний. Ці рівні суперечливо пов'язані між собою, хоча й ніколи не утворюють єдності. Емпіричне дослідження вимагає штучно звуженого (за логікою дослідника), відстороненого і виокремленого предмета вивчення. Емпіричні узагальнення отриманих фактів у поєднанні з наявними у суб'єкта пізнання теоретичними знаннями зумовлюють появу власне теоретичного предмета і теоретичного пізнання. В психології особистості теоретичний предмет (теоретичний рівень) в цілому тяжіє до об'єднання з об'єктом пізнання. Таким об'єктом у психології є психологічна реальність, людина в її цілісності – дійсний і дискретний носій цієї реальності. Оскільки поняття про людину є системоутворювальним, таким, що спрямовує антропологічний хід мислення, а разом з тим і стратегію пізнавальної діяльності суб'єкта, це поняття має розглядатися ще й як світоглядний принцип, що визначає характер та спосіб виділення як предмета пізнання, так і способу його розкриття.

Реально психологія оперує трьома об'єктами. Первинним об'єктом виступає уявлення про людину як суспільну духовну істоту. Цей об'єкт вбирає всі науки про людину, отже, є *загальним (гносеологічним) об'єктом*, який виконує світоглядну функцію для визначення специфіки об'єкта пізнання стосовно тієї чи іншої конкретної науки.

Справжнім же об'єктом психології є людина як наявна, духовно-тілесна реальність, що породжена предметно-практичною діяльністю в конкретно-історичних умовах. Цей об'єкт виступає перед дослідником як *об'єкт-данність* (а для психолога-практика він і є предметом його професійної діяльності).

Ідеальний об'єкт – людина як універсальна, цілісна істота, яка формується програмою віддалених цілей. Цей об'єкт може бути означений як *об'єкт-конструкт*.

Таким чином, говорячи про зміну методологічних орієнтацій наукової психології, які дозволили б їй бути більш ефективною у практично затребуваній сфері, ми маємо на увазі зближення емпіричного і теоретичного рівнів психологічного пізнання, а отже – зближення предмета і об'єкта психологічного дослідження. Така можливість, на наш погляд, реально існує. З одного боку, особистість (як дійсний об'єкт психології людини) об'єктивно є цілісною. Цілісність – атрибут, форма існування і розвитку даного утворення, притаманна йому *абсолютно* (це відображено навіть на рівні лексичному – вираз “нецілісна особистість” є нонсенс). Будь-яке штучне, уявне розмежування даної цілісності, яке здійснюється не за її логікою, призводить до неможливості (знову ж таки) уявного наповнення її здобутими в усій “операції” емпіричними фактами.

Саме тут і втрачається адекватність пізнання і починає домінувати “логіка дослідника”.

Водночас, отриманих в сучасній психології конкретних емпіричних фактів достатньо для того, щоб вони, засвоєні суб'єктом пізнання, *використовувались* у дослідженні особистості як дійсного предмета пізнання, і подальше його звуження, а отже “здрібнення” отриманих даних може, звичайно, відбуватися в окремих галузях психологічної науки, що потім, безумовно, відіграє свою роль і в психології особистості. Ми маємо той рівень розвитку експериментальної психології, коли отримані наукові знання є відносно достатніми для інтегрального дослідження особистості.

Необхідний новий науково виважений погляд, нові методологічні позиції для подальшого результативного руху. До його створення нас спонукає і та очевидна обставина, що сучасна психологія підійшла до тієї межі, коли, на думку Л.С.Виготського, “подальше просування по прямій лінії, просте продовження все тієї ж самої роботи, постійне накопичення матеріалу виявляється безплідним або навіть неможливим” [68, с.292].

Нове бачення проблем особистості як дійсного предмету психологічного дослідження вимагає серйозної методологічної рефлексії: нам належить виявити і сформулювати нові підходи до організації психологічного аналізу, психологічного дослідження, визначити його дійсні критерії евристичності і практичної ефективності психологічного знання про природу, джерела та рушійні сили розвитку особистості. Розробити засоби і методи верифікації емпіричних даних і окреслити методологічні парадигми, щоб була можливість “звести кінці з кінцями” знанням про особистість протягом її онтогенезу. Нас принципово цікавить той шлях, яким має йти наше дослідження. Вихід на нього, у свою чергу, передбачає пошук способів аналізу і засобів експериментування, які дадуть нам можливість вийти на нові обрії розуміння зародження самого життя і визначити, **де, чому і як** з'являється психічне, та реальність, яка існує і є істотною в житті кожної людини.

Всі ці питання загальнонаукового методологічного плану необхідно вирішувати в межах сучасних досягнень і завдань не лише педагогічної, загальної чи патопсихології, а й практичної психології, яка покликана орієнтуватися на вимоги, що пред'являються системі народної освіти, охорони здоров'я і організації тих соціальних впливів, які здійснюються в дошкільних закладах, школах, вузах і в галузі післядипломної освіти.

Зрозуміти особистість – це відповісти на одне з ключових питань: “З чого ж починається життя?”, “Що конституює саме по собі життя людини?”.

Саме так принципово ставимо ми питання, і саме з цієї позиції намагаємося рефлексувати науково-історичний досвід, що накопичений у світовій психології. Нам слід з самого початку визначитись по відношенню до цього могутнього поля сучасної персонології: наша робота не має на меті ще один всебічний аналіз існуючих теорій особистості. Водночас, ми не ставимо перед собою завдання створити нову, власну теорію. **Ідея полягає в іншому – спробувати не пояснити, а зрозуміти психологію особистості, саму логіку її виникнення, становлення та існування, відкрити психологічні механізми цього грандіозного явища, цього дива, яким є особистість людини, а зрозумівши, вибудувати теоретичну парадигму особистості і метод її дослідження.** І з цієї точки зору ми прагнемо обережного, зацікавленого і професійного *використання* тих надбань, що містяться в просторі психології особистості, тих фактів і поглядів, які є, зазвичай, дуже глибокими і вірними, а часто й просто геніальними. Проте вони не відповідають на поставлені суттєві питання.

Центральним у нашому підході є генетичний аспект розвитку і функціонування особистості, адже існує сутнісний взаємозв'язок між генезою становлення особистості і практичною реалізацією тих станів, що в них може перебувати особистість в наступних періодах свого життєвого шляху. З цієї позиції нам необхідно звернути особливу увагу на аналіз існуючих теорій розвитку особистості. Цих теорій багато: А.Адлер, Л.С.Виготський, В.В.Давидов, П.Я.Гальперін, Е.Еріксон, Г.С.Костюк, А.Маслоу, К.Роджерс, З.Фрейд та ін. Постає завдання знайти генетичне вихідне відношення, яке могло б висвітлити смисл і джерела існування самих цих теорій (правомірних, геніальних і взагалі таких, що в принципі є дійсно теоріями). У зв'язку з цим я хотів би повернутися до питання про те, що ж собою являє, власне, теорія? Теорія, на мою думку, це є узагальнення розрізнених емпіричних даних в певну парадигму, яка дозволяє вченому, його школі рухатись в межах того напрямку, який він створив (типовий приклад тут – теорія З.Фрейда). Теорія, узагальнюючи емпіричні дані, дає можливість зайняти визначену методологічну позицію і відштовхуватись від фундаментальних вихідних даних, отриманих в експерименті, і, в принципі, використовувати дослідження у практиці.

У всій сукупності існуючих теорій особистості можна виокремити два пласти: це, по-перше, теорії, які будують свої теоретичні вихідні, спираючись на біологічний субстрат індивіда (З.Фрейд, Ж.Піаже, А.Маслоу, К.Роджерс та ін.). І другий пласт складають теорії, для яких вихідним є

наявність соціального научування. Тож в цих теоріях домінує те, про що говорив і Л.С.Виготський (якого, однак, ми не можемо віднести до даних пластів): ці теорії визнають психічний розвиток як прижиттєвий процес соціалізації індивіда. І саме тут ясно відчувається дійсна гострота питання: звідки ж беруться у біологічній істоті соціальні функції, як виникає соціальне становлення її як особистості?

Чи правомірні, в цілому, вказані пласти знань про особистість? Так, безумовно, вони є правомірними. Чи можна сказати, що більшість теорій, з яких складаються ці пласти, – красиві, чітко логічно вибудовані, і чи можна сказати, що деякі з них – геніальні? Так, можна! Але постає принципово інше питання. Яким же саме чином співвідношення біологічного і соціального існує як таке, що конститує цілісний соціальний індивід (особистість)? Для відповіді на нього необхідно розробити новий теоретико-методологічний підхід, який дозволить нам визначити найсуттєвіше в розвитку, вийти на вихідне змістове генетичне підґрунтя існування і розвитку особистості, дозволить визначити найсуттєвіше в розвитку, використавши все важливе й істотне в існуючих теоріях, водночас не претендуючи на побудову деякої метатеорії особистості.

Один з авторитетних сучасних персонологів, С.Мадді, розглядає три можливі напрями, по яких можуть розвиватися нові дослідження особистості, з огляду на численні світові напрацювання у цій галузі: “добррозичливий еклектизм”, “тенденційний фанатизм” і “об’єктивний порівняльний аналіз” [161]. Перший напрям включає в себе опис багатьох теорій, кожній з яких буде віддано певне місце і “шану”. В другому напрямі автори виокремлюють одну єдину теорію, або ж “будують” власну, піддаючи нищівній критиці всі інші. Третій напрям С.Мадді вважає найбільш доречним, відзначаючи, що його мета – “виявлення схожості і відмінності між чисельністю існуючих теорій особистості, на підставі чого можна було б зробити висновки про те, яка з теорій є найбільш плідною” [161, с.14]. Ми хотіли б тут загострити увагу читача: позиція Мадді відображає *тенденцію*: сучасна персонологія перестала бути дослідницькою, власне, експериментальною наукою. Мадді розумно закликає вчених до співробітництва, але для чого? “Це об’єднання зусиль заради визначення того, які напрями дійсно мають наукову цінність, буде стимулювати і розвиток самої галузі” [161, с. 15]. І після цього ми будемо мати надійні і ефективні теорії, які можуть використовуватись для подальших досліджень і практики. Принципово і показово тут те, що ці істини передбачається вишукувати не в особистості, як предметі психологічного дослідження, а в існуючих теоріях особистості. Це принципово, оскільки це переорієнтує зусилля науковців, зосереджуючи їх на працях персонологів (що само по собі дуже важливо і корисно) і відволікаючи від реальних емпіричних досліджень і теоретичних узагальнень отриманих в них фактів, а не поглядів інших вчених (і це є недоречним і шкідливим, хоча саме це і відбувається зараз). Ми впевнені, що психологію особистості слід ще довго і скрупульозно вивчати, і лише в контексті отриманих наукових знань, з огляду на власну методологічно відрефлексовану теоретичну позицію, аналізувати факти і положення, здобуті іншими дослідниками. Дійсне і єдино виправдане завдання науковця – отримувати і розуміти наукові факти в їхній власній логіці. Все інше – це є створення міфів, про що, до речі, пише і сам Мадді, хоча зовсім не виключено, що тут накопичуються і неоцінено важливі та яскраві факти, які мають аналізуватися. Науковий факт має власну логіку, але існує і те, що можна назвати *філософією факту*, і саме її існування, її наявність призводять до “катастрофічно” чисельних побудов в галузі психології особистості. Людина, її внутрішній світ, її існування і розвиток – це є факт. Він за визначенням дуже складний (що є складнішим в світі за особистість?) і багатогранний. В.Франкл гарно пояснив, як кожна грань особистості в мисленні персонолога поступово стає вихідною (не тому, що вона є такою за природою явища, а тому, що вченому та “до вподоби”), і як далі створюється струнка, можливо, геніальна за баченням глибинних (або вершинних) витоків, але, насправді, дуже часткова і однобічна теорія особистості. Це, свого часу, яскраво описував і Л.Виготський в роботі, що цитувалася вище.

Ми повинні виходити із визнання єдності людської природи, складної структурованості особистості, і дуже суттєвим є завдання виявлення і визначення цієї структури. З іншого боку, нам необхідно виявити ту центральну, вихідну рушійну силу, яка спонукає динамізм і розвиток складноструктурованої особистості, визначити механізм цієї динаміки. І от, якщо з цієї точки зору досліджувати пояснення найбільш визначних теоретиків особистості, то єдність людської природи буде уявлятися дещо проблематичною. Кожен теоретик вважає, що він знайшов виток активності і принципи структурованості особистості, однак їхні керівні ідеї дуже відрізняються одна від одної, тому й виникає іноді враження, що йдеться зовсім про різних і несхожих представників роду Ното. Кожен теоретик малює свою картину людської природи. Звісно, найкращі теорії (З.Фрейд, К.-

Г.Юнг, К.Роджерс, А.Маслоу та ін.) будуються на підґрунті емпіричних фактів, отриманих, щоправда, не у власне науковому дослідженні, а в результаті практичної корекційно-консультативної роботи. І це є кардинально важливим моментом, адже в такий спосіб отримуються не наукові, а життєвські факти, і саме тому ми й називаємо деякі теорії геніальними, що в них без наукового дослідження здійснюється “прорив” до сутності явищ, хоча він є “заслугою” мислення науковця, його інтуїції. В цілому ж, точно кажучи, наука не може і не повинна обмежуватися *лише* інтуїцією. Саме через цю підміну “інтерпретація емпіричної очевидності з самого початку містить довільні припущення – і ця довільність стає все більш очевидною по мірі того, як теорія розвивається і набуває більш розробленої і витонченої форми”, – вважає Е.Касіпер [122, с. 25]. З.Фрейд підкреслює значення сексуального інстинкту, А.Адлер проповідує волю до влади, А.Маслоу говорить про прагнення до самореалізації. І в цих галузях перераховані дослідники (як і інші – в своїх галузях) мають неперевершені результати і дуже важливі висновки. Але все змінюється, коли кожна теорія намагається стати всеохоплюючою, коли вона перетворюється на “прокрустове ложе”, на якому *будь-які*, в тому числі і нові емпіричні факти, починають підганятися під заданий зразок. Саме так теорії перетворюються на міфи. Е.Касіпер зазначає, що “ми не маємо поки що методу для упорядкування і організації емпіричного матеріалу” [122, с. 26]. Тут ми дозволимо не згодитися з відомим філософом, і трошки згодом аргументуємо свою незгоду. Зараз же необхідно наголосити ще раз, що ми збираємось поважно і критично *використовувати* існуючі в персонології матеріали, не критикуючи їх огульно, але й не перетворюючи на фетиш.

Вже поверховий погляд на різноманітність досліджень (концептуально-теоретичних і власне експериментальних) психології особистості засвідчує, що ми повинні відступити від жорсткої логіки, згідно з якою є нібито більш “правильні” і більш “хибні” теорії та наукові дані. Практично будь-яка теоретична концепція якоюсь мірою відбиває певні грані особистості людини. Тому дослідник має бути дуже кваліфікованою і відкритою людиною, яка здатна асимілювати різні судження (різний досвід), не відкидаючи їх. Отже, діалогічність дослідницької позиції в галузі сучасної психології особистості є необхідною. Цю ситуацію яскраво й образно окреслив класик – персонолог Г.Олпорт: “Осудження заслуговує той, хто хотів би закрити всі двері, крім однієї. Найкращий спосіб втратити істину – повірити в те, що є дехто, хто вже повністю володіє нею... Нам треба відкрити двері, особливо ті, що ведуть до утворення і розвитку людської особистості. Оскільки саме тут наша неосвіченість і наша невпевненість є максимальними” [209, с. 137].

З огляду на це, розуміння особистості людини (якщо говорити саме про розуміння, а не про вимір чи оцінку) передбачає необхідність звернення до набутого досвіду в такій же мірі, як і проведення власне теоретичних чи емпіричних досліджень. Але, використовуючи цей досвід, ми повинні виходити на більш високі рівні узагальнення. Адже кожна концептуально-теоретична модель особистості створена на ґрунті певної і своєрідної логіки наукового підходу: своя логіка в психоаналізі, своя – в гуманістичній психології, своя – в теорії діяльності тощо. Їхнє поєднання лише тоді наблизить нас до дійсного розуміння загадки особистості, коли теж буде спиратися на певну логіко-концептуальну основу. Ми можемо зараз говорити лише про те, що така основа має бути створена, хоча, з іншого боку, маємо зазначити її напрям – особистість має бути пізнавана такою, якою вона існує – живою, єдиною, цілісною, що постійно розвивається. Психологічна наука вже вичерпала той період свого розвитку, коли відкриття робилися на підставі штучного розчленування цілісного суб'єкта на окремі частини і пізнанні кожної з них. Цілісність, унікальність особистості є першим найважливішим її атрибутом. Тому можлива в майбутньому наука про особистість повинна мати справу з найбільш суттєвою її властивістю – унікальністю її психологічної організації. Особистість є тим, що об'єднує і вибудовує психічний світ людини, утворюючи неповторний візерунок, властивий даному конкретному індивіду. Зазначимо, що “ранній” Г.С.Костюк саме таким чином сформулював предмет психологічної науки.

З іншого боку, В.Штерн визначає особистість як “свідомо діючу цілісність, що самовизначається і має певну глибину” [307, с. 188]. Для того, щоб зрозуміти дійсну природу цілісності й унікальності особистості, зовсім недостатньо виходити з очевидного: особистість є, і не може бути нічим іншим, як сумою окремих своїх частин – пізнавальних процесів, мотивації, рис характеру тощо. Адже ми розуміємо, що хоча це нібито й правильно, насправді особистість ніколи *не є лише сумою* цих частин, є ще якісь “речі”, що постійно “вислизають” з аналізу. Особистість живе, розвивається, функціонує і формується лише як цілісність. В.Штерн зазначає: “Цілісність особистості ніколи не являє собою завершену і визначену раз і назавжди конструкцію, вона завжди неоднозначна, вона існує водночас реально і потенційно” [307, с. 201]. В цьому живому русі

цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок живого руху особистості, нагромаджуються і сприяють наступним цілісним рухам.

Г.Олпорт зазначає: “Особистість – це швидше перехідний процес, ніж завершений продукт. Вона постійно змінюється. Саме цей процес зміни, становлення, індивідуації становить особливий інтерес [209, с. 87]. Таким чином, ми бачимо цікаве поєднання: дійсне розуміння природи цілісності, унікальності особистості має прийти не через розуміння якоїсь штучної її структури (вживаю ці терміни: “якоїсь” і “штучної” через те, що яку б структуру особистості не пропонувала та чи інша теорія, вона завжди є штучним продуктом цієї теорії, набором концептів – отже структури, як чогось застиглого, крихкого, жорстко-консервативного, психологічно здорова особистість, вочевидь, не має). Натомість дійсна структура особистості, яка несе “на собі, в собі” сутність людини, є завжди гнучкою, багатомірною і такою, що змінюється і розвивається, залишаючись усе ж структурою. Це дійсне усвідомлення приходить до нас через розуміння руху – постійного плину, розвитку, становлення особистості. Незвично звучить для сучасної науки: цілісність і унікальність визначається ... рухом, динамікою, але відносно психології особистості це видається єдино правильним вирішенням проблеми. Адже й факти засвідчують: призупинення людини в своєму зростанні, розвитку одразу негативно відбивається на особистості: людина стає менш цікавою, поверховою, суто функціональною та просто спрощено-нудною. Ми говоримо – втрачається унікальність, індивідуальність, цілісність. Саме рух і постійний розвиток зумовлюють те, що особистість складається, як зазначав А.Маслоу, “не з частин, а з граней” [181], і кожна її грань – не традиційний для психології концепт (увага, чи емоція, чи мислення), а інтегрована, згорнута, кристалізована єдність і, водночас, вияв усього складного цілого.

Так виникає “передчуття” методу, про відсутність якого писав Е.Касіреп. Адже *дійсна* філософія факту обов'язково ґрунтується на дослідженні не лише його особливостей “тут і тепер”, а на встановленні закономірностей і механізмів походження, виникнення, існування і розвитку його. І це означає, що ми повинні охопити особистість як таку, що має цілісну структуровану природу, що *рухається*. Це є галузь генетичної психології, і це повинен бути генетико-моделюючий метод.

Ми виходимо з того фундаментального положення, яке було сформульовано ще Львом Семеновичем Виготським: культурно-історичний розвиток індивіду має свій “*перед-початок*” в деяких імпульсивно-інстинктивних структурах, що оформлюють мотиваційно-потребову сферу індивіда. Мені здається, що Виготський просто не встиг, у зв'язку з відомими обставинами, чітко виявити цю ідею “повернення на новому рівні” і ту лінію, що має назву генетичної.

Психологія особистості має своє “зачароване місце”, або, якщо хочете, власний варіант завдання на “квадратуру кола”. Ми говоримо про проблему біологічного і соціального в особистості. Ця прадавня, закам'яніла у всіх своїх мислимих варіантах і термінах проблема не може бути вирішена ніяким іншим шляхом, окрім “зняття” її іншою, більш реальною і відкритою проблемою, якою є *розвиток*, рух, його виток і наслідки.

Коли ми говоримо про те, що особистість є продуктом суспільних відносин – це, безумовно, так. Але як і звідки зароджується цей продукт – є, водночас, і невідомим, і ... очевидним. Людина входить у соціум. З “чим” же вона входить сюди? Якщо проаналізувати всі теорії і експериментальні дані, зокрема побудови Л.С.Виготського, С.Л.Рубінштейна, Г.С.Костюка з приводу *само-руху, само-реалізації* (а також теорії А.Маслоу і Р.Мея), можна прийти до такого висновку: “між” народженим людським індивідом і його мотиваційно-потребовою сферою, якій ще лише прийдеться сформуватися, відпочатково існує певна генетично-вихідна одиниця, яка і конститує цей розвиток і весь процес прийняття соціальних норм.

Аналізуючи емпіричні результати, отримані за допомогою експериментально-генетичного методу, який був обґрунтований Л.С.Виготським, враховуючи закономірності співвідношення навчання, виховання і психічного розвитку (Г.С.Костюк), спираючись на природу встановлених в експериментальних дослідженнях механізмів конструювання і проектування соціальних здібностей (В.В.Давидов), враховуючи положення теорії поетапного формування розумових дій (П.Л.Гальперін), аналізуючи роботи з біології і генетики, ми прийшли до висновку, що силою, яка породжує людське життя, є *нужда*.

Коли ми говоримо, що життя породжує життя, слід відповісти на питання: “Яким же чином це відбувається?”. Породження життя як такого полягає в нужді. І любов починається з нужди і реалізується, визначається в новій особі, як своєму креативному продукті. Проведення логіко-психологічного аналізу дозволило виокремити генетично вихідну суперечливу “одиницю”, яка

лежить в основі і біологічного, і соціального існування людини, оскільки вона, нужда, фактично і являє собою “неможливу”, “дивну”, суперечливу єдність цих двох начал. Саме тому вона – безкінечно активна і енергетично ємна.

Отже, витоки, істотні особливості руху особистості слід шукати в витоків самого життя. Послухаємо, що говорить Аллен Уїлліс: “Ми починаємо своє існування у вигляді невеличкого потовщення на кінці довгої нитки. Клітини починають рости, нарід поступово набуває людської форми. Кінчик нитки виявляється схованим всередині, недоторканий і захищений. Наша задача в тому, щоб зберегти його і передати далі. Ми на короткий час розквітаємо, вчимося танцювати й співати, набуваємо кілька спогадів, які увіковічуємо в камені – але швидко марніємо і знову втрачаємо форму. Кінчик нитки тепер знаходиться в наших дітях і тягнеться крізь нас, йдучи в таємничий глибокий вік. Незчисленні потовщення утворювались на цій нитці, розквітали і марніли, як марніємо зараз ми. Не залишається нічого окрім самої нитки життя. В процесі еволюції змінюються не окремі нарости на нитці, а спадкові структури в ній самій” [277, с. 105].

Що забезпечує і викликає цей постійний, неперервний, віковий рух людського духу, наступність і нескінченність поколінь людських особин? На Землі життя людини (як і життя взагалі) не виникає з *не-життя*, воно продовжує, наслідуює інше життя. І це – кардинальний момент: життя породжує саме життя, і у витоків цього – особлива життєстворююча всезагальна інтенція – *нужда*, як прагнення бути, жити, продовжуватись в інших. Нужда розглядається нами як вихідний, всеохоплюючий напружений стан біосоціальної істоти, який спонукає її активність – життя. Природа нужди являє собою відпочаткову енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людської істоти. За психологічними показниками нужда є особливим базальним станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя. С.Л.Рубінштейн зазначав свого часу: “Вона (людина – С.М.) пов'язана з оточуючим світом, у неї існує нужда в ньому... Ця об'єктивна нужда, відображаючись у психіці людини, переживається нею як потреба” [254, с. 103].

В світовій літературі дуже багато уваги приділяється вивченню потребової сфери особистості. Зокрема, існує авторитетна і стійка тенденція інтегрувати різноманітні інтенціональні прояви людини з метою пошуку вихідних джерел її активності (“libido” Фрейда, “інстинкти” Мак-Даугалла, “базові потреби” Маслоу тощо). Категорія нужди, яку вводимо ми, найбільше корелює з “базовими потребами” Маслоу, хоча існують і значні відмінності. А.Маслоу, хоча і декларує базові потреби як всезагальні, “організмичні”, все ж таки бачить в них виключно *біологічне* коріння. Фактично, це інстинкти, які, вважає Маслоу, у людини дуже слабкі, порівняно з тваринами, і підсилюються вони завдяки зустрічі з соціальним світом: “Багато користі нам принесло б усвідомлення того факту, що вищі прагнення є частиною біологічної природи людини, такою ж невід'ємною, як потреба в їжі... Ми знаємо, що вони *модифікуються* під впливом культури, протягом накопичення досвіду взаємодії з оточуючим середовищем і пізнання адекватних способів їхнього задоволення” [180, с. 160] (виділено нами – С.М.). Відмінність нашої позиції уявляється суттєвою.

Нужда, як вихідна базальна енергетична інтенція, з самого початку не є суто біологічною, а має єдину біосоціальну природу, оскільки являє собою своєрідно-унікальне нескінченне продовження нужди соціальних істот (батьків дитини), що опредметнилась у свій креативний продукт – нове життя. Так біологічне поєднується з соціальним, утворюючи в людській істоті нерозривну цілісну єдність, так соціальне стає біологічним. Нужда не “*модифікується*” ні в які інші структури: вона породжує “на собі”, “в собі” окремі й різноманітні потреби, які опредметнюються, задовольняються, переживаються і розвиваються. Потреби виникають як окремі відгалуження на цілісному і єдиному носіїві – нужді. Це виникнення зумовлене “зустріччю” нужди з об'єктами і явищами оточуючого середовища, перш за все – соціального. Але сама нужда, як вихідна інтенційна енергетична сила, опредметнюється лише в такому ж цілісному продукті – з'єднанні двох нужд, двох особистостей, і тоді народжується людське дитя. Саме біосоціальна, за визначенням, нужда зумовлює відпочаткову потенційну особистісність цієї дитини. Але не тільки нужда... Іншим вихідним аспектом є наявність спадкових людських задатків у цієї дитини. Рух нужди перетворює потенційне в актуальне, і тут ми бачимо початок формування – виникнення особистісної *структури*.

Ми констатуємо попередньо, що саме опредметнена нужда двох особин протилежної статі і породжує нове життя. Звідси починається єдність біологічного і соціального, оскільки нужда відпочатково має біосоціальну природу. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного буття, втілюється в людській істоті й виходить на новий оберт свого існування, лише опредметнившись в новому житті, в *новій* людській істоті. Будучи за природою нібито виключно

біологічною, ця істота, за посередництвом опредметненої – втіленої в неї біосоціальної нужди, несе в собі величезний пласт *соціальної* реальності, яка привласнилася її прашурами в процесі життя і стала до деякої міри вже і біологічною.

І тому в людській живій істоті (в особистості) – стільки ж біологічного, скільки і соціального. Це означає, точно кажучи, що у людини немає жодного інстинкту, потягу, потреби, які б мали виключно тваринну природу (в чистому, так би мовити, вигляді). За своєю природою, за змістом, за способом вияву і засобами досягнення, за особливостями переживання (як представленості у свідомості), всі інтенції є виключно людськими, які вирости на єдиному біосоціальному носії – нужді. І точно так же у людини немає жодної чисто соціальної, культурної інтенції і потреби, адже всі вони – прояви і втілення нужди живого, природного ества. Саме в цьому – дійсна єдність і цілісність людської істоти. Свого часу на цей момент єдності звертав увагу К.-Г.Юнг. “У всій людській діяльності існує, – говорить Юнг, – апіорний фактор, так звана вроджена, досвідома і безсвідома індивідуальна структура душі... І в той момент, коли перші прояви психічного життя стають доступними спостереженню, треба бути сліпим, щоб не визнати їх індивідуальний характер, тобто неповторну особистість, що стоїть за ними. Важко уявити, що всі деталі набувають реальності лише в момент їх виникнення” [318, с. 214]. К.Юнг, як відомо, вважає, що за реальною поведінкою знаходяться особливі образи, архетипи, що містять у собі способи і стилі людської активності. Він наполягає на їх спадковому характері. Поведінка людини витікає з патернів діяння, які й являють собою образи-архетипи. Це і є суто людськими якостями людської істоти, специфічною людською формою, що набувають її дії. “Ця форма спадкова й існує вже в плазмі зародку. Уявлення про те, що вона не передається спадковим шляхом, а заново виникає у кожній дитини, настільки ж абсурдні, як і стародавня віра в те, що сонце, яке встає ранком, це інше сонце порівняно з тим, що сідає ввечері” [318, с. 215]. Юнг, наголошуючи на успадкуванні образів-архетипів, визнає, що ця теза не може бути доведена в сучасній науці. Ми вважаємо, що нужда, в принципі, може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх при зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Ми можемо говорити тепер про душевно-духовне без містики і метафорики – воно є продуктом еволюції нужди, втіленої в людській істоті. “Загальний напрям руху – зростання форми, все більше усвідомлення, від матерії до розуму і до самосвідомості. Гармонія людини і природи може бути віднайдена протягом подорожі по старовинному шляху, що веде до більшої свободи і усвідомлення” [318, с. 108].

Таким чином, нужда, як генетичне вихідне відношення, що конститує особистість, незрозумілим, поки що, унікальним і складним шляхом вбирає і з'єднує в собі і біологічне, і соціальне, і в процесі онтогенетичного розвитку соціальне перетворюється в біологічне, але не в дорослих особинах, а в новонародженому індивіді як продукті любові. І коли ця специфічна форма нужди реалізується в здібність стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: новонароджений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне привласнюється дуже легко, напрочуд легко, якщо зважити на те, що перед нами біологічна, по суті, особина. Без наявності нужди стати особистістю ніяка біологічна дресура не може призвести до соціального становлення індивіда. Скажімо, у приматів існують, в принципі, всі необхідні задатки і функції, але вони ніколи не соціалізуються як особистості. Чому б не уявити (поки що гіпотетично), що сутність справи в тому, що в спадковості примата відсутня соціальна складова, а її нужда є виключно біологічною, немає в ній соціального компоненту. Тож при зустрічі з соціальним оточенням і не формуються відповідні потреби, а отже й відсутній соціально-культурний розвиток. І разом з тим, людська дитина, якщо навіть вона народжується сліпоглухонімою, несучи в собі нужду стати особистістю, привласнює людський досвід і стає нею. Це – найсуттєвіше. Тут – ключовий момент.

Розуміння нужди як єдиної суперечливої цілісності біологічного і соціального дає можливість більш змістовно розглядати її специфічні породження – психологічні засоби, соціальні потяги, інші структури, формування яких визначає спрямованість і саме існування особистості. Повертаючись до аналізу різних теорій, зазначимо, що вони, на наш погляд, просто “вхоплюють” окремі моменти і аспекти існування та розвитку нужди (Г.С.Костюк, П.Я.Гальперін, Ж.Піаже, Л.С.Виготський). Ідучи різними теоретичними шляхами, вчені приходили до одного й того ж (хоча й не експлікованого) положення – механізм породження психічного знаходиться в нужді. Тут – єдність біологічного і соціального, тілесного і духовного. Ми, фактично, фіксуємо зараз наявність різних шляхів до одного й того ж фундаментального суперечливого підґрунтя особистості.

Нам здається, що таке наше розуміння відкриває нові можливості в дослідженні конкретних проблем, у тому числі й тих, що вже давно і плідно вивчаються. Так, розглядаючи питання

співвідношення навчання і розвитку особистості, слід зараз зауважити, що навчання дійсно має “забігати” наперед розвитку, але з урахуванням того моменту, який конститує відпочатковість цього відношення. Адже нужда породжує і актуальний рівень розвитку, і зону найближчого розвитку, оскільки є, взагалі, тим вихідним, що визначає психічне буття людини як таке. Якщо повернутися тепер до витоків і механізмів формування особистості сліпоглухонімої дитини, необхідно прийняти до уваги важливе положення Е.В.Льєнкова [116], який зміг встановити, що є визначальним в даному випадку. Він загострив значення соціального впливу, і це дуже вірно, але справа не лише в ньому. Ці впливи тут дійсно дуже складні, дидактично і методично вельми важкі і дійсно дозволяють дитині (за умови втрати провідних аналізаторів) ставати особистістю. Але важлива й інша сторона: у цих дітей існує відпочаткова, біосоціальна нужда стати особистістю. Біологічне виявляється настільки пластичним, що воно під впливом соціального середовища, існуючи в єдиній динамічній парі, дає можливість розвиватися ідеальному психічному, навіть за умови істотних відхилень. І в цьому – сутність проблеми. Якщо б не було нужди, яка виступає початком і закінченням особистості, не було б і цього біосоціального породження нової єдності – особистості людини.

Нужда, таким чином, є тим генетично вихідним відношенням, яке конститує в єдиній дихотомічній парі дозрівання біологічної особини і психологічний вияв соціальних впливів, що й породжує особистість. Власне кажучи, соціальне з'являється “на сцені” двічі: спочатку як розподілена функція між двома особинами, потім відбувається привласнення людських здібностей і вступає в силу закон нужди, але в іншому вигляді (в підлітковому віці). Тут нужда входить в соціальний контекст продовження роду. Саме вона визначає “друге” породження особистості.

Зрозуміло, чому нас спонукає до теоретично-методологічного аналізу загадковість феномену зародження-продовження саме людського життя. Стрижневим моментом тут є введення в категоріальну сітку поняття нужди. Чому ми звертаємось до цього? Мова йде про метод дослідження розвитку особистості. Справа в тому, що категорія нужди виступає пояснювальним принципом відносно моделюючої природи психіки людини і тоді можна говорити про метод дослідження особистості.

Коли Л.С.Виготський аналізував в своїх творах дану проблему, він весь час повертався до методу, називаючи його каузально-динамічним, генетичним, інструментальним, експериментально-генетичним. В одному місці він говорить про генетико-моделюючий метод, який, на відміну від експериментально-генетичного, повинен працювати не з конструктами соціального порядку при привласненні здібностей, що запрограмовані соціумом, а з явищем моделювання і відтворення цього присвоєння. З чого ж воно починається? Ми впевнені, що воно починається з нужди. Коли опрідметнена нужда двох особин протилежної статі проростає в нове життя, тоді (на мові Л.С.Виготського) новоутворенням виступає біосоціальна істота, що з'являється в світ. І правий був Г.С.Костюк, коли говорив, що людина народжується біологічною істотою, але маючи потенцію стати особистістю. “Маючи потенцію” – це означає, що вона сама в собі вже несе біосоціальну нужду, як історичний сенс відтворення роду людського.

Ще раз повернемося до проблеми того, як колись соціальне стає біологічним чи то у одного індивіда, чи то у двох. Чому я говорю про двох індивідів? Тому що існує той “гала-ефект”, який визначається накладанням емоційно-біологічних структур одна на одну, що породжує те, ім'я чому – закоханість. Звідки ж вона береться? Дійсні витoki її – біологічні. Але саме біологічне привласнилось лише в результаті могутніх соціальних взаємодій з середовищем, з людьми і суспільством, які й породжують ту здібність, яка виявляється в любові до іншої людини не на простому елементарному рівні відтворення випадковості, а відтворення в самому собі самого себе, тобто того, кого я очікую побачити в майбутньому. Це те моє генетичне вихідне, яке вже на рівні з'єднання яйцеклітини і сперматозоїда несе в собі і соціальне, і біологічне: будучи за своєю природою, за своїм началом соціальним, воно стає біологічним, оскільки зароджує нове життя. Породжуючи нове життя, воно проходить певні етапи. Це достатньо описано в літературі, є різні теорії, про які вже йшлося. Ми звернемо увагу зараз на той момент, коли новонароджена дитина займає позицію готовності стати особистістю.

Народжена соціальна істота є водночас і біологічною, і вона, власне, рухається в дихотомічній парі: по-перше, вона несе в собі генне спорядження, яке реалізується через адаптаційний механізм, що виступає механізмом власне розвитку. Але є другий аспект: як же поводить себе подружня пара, яка виступає атрибутивним еталоном привласнення стосунків соціального порядку? Тут-таки все й відбувається: з одного боку, йде (ніби) реалізація анатомо-фізіологічних задатків, які проростають в

людській потенції через сенсорно-перцептивну сферу, через рухливі дії, в яких привласнюється культура як здібність (реалізована, моя), привласнюються стосунки, поведінка і норми соціальних ролей, які є бажаними для тих батьків. Я хотів би підкреслити, що ми маємо справу не з стосунками “мати – дитина”, “батько – дитина”, а з стосунками “батько – мати”, “дід – бабуся”, “бабуся – мама”, і оце доросле оточення виступає конституюючим моментом і додає вектор розвитку особистісних очікувань. Не поведінкові реагування по відношенню до дитини спочатку, а спочатку йде привласнення (мимовільне, безумовно-рефлекторне, поки на рівні сенсорно-перцептивному) цих соціальних ролей, які задають інтенцію особистісного розвитку.

Тож коли ми міркуємо про те, яким же чином нам рухатись далі в розумінні природи психічного, в розумінні особистості, то стає зрозумілим, що відштовхуватись треба від відомого механізму, який виокремлювали і Л.С.Виготський, і Г.С.Костюк, і О.М.Леонтьєв, і П.Я.Гальперін, і О.Р.Лурія, – механізм цей є інтеріоризація як операціональний зміст перетворення зовнішніх дій в ідеальні. Власне на цьому побудована й сутність концепції учбової діяльності. Але ми говоримо – “відштовхуватись”, бо треба йти далі.

Наше розуміння категорії нужди дозволяє говорити не стільки про привласнення, скільки про моделювання: психічне, спонукане нуждою, викликає особливу – *особистісну дію* людини. Ця дія напочатку (в ранньому онтогенезі) є виключно афективною (але все ж вона є особистісною, як унікальна й неповторна і у плануванні, і у виконанні). Зустріч цієї дії з об'єктом породжує не лише задоволення цієї “ділянки” нужди, вона породжує пізнання. Так з'являється пізнавальна потреба, що розвивається далі в інтелект, утворюючи, в кінцевому рахунку, цілісну когнітивну сферу особистості. Але зверніть увагу – ми говоримо, що все починається з вираження нужди, тобто – з власної активності, і саме це, а зовсім не “тиск” і приреченість до соціального оточення, викликає процес інтеріоризації. Отже, в чомусь-таки правий В.П.Зінченко, коли пише про те, що екстеріоризація відбувається в часі раніше, ніж інтеріоризація. Але щоб емпірично дослідити це, потрібен адекватний метод – генетико-моделюючий експеримент.

У зовсім іншій парадигмі (точніше сказати – в різних парадигмах) працювали західні вчені – З.Фрейд, А.Адлер, К.Роджерс, А.Маслоу, інші персонологи. Вони доволі штучно (хоча, іноді, й геніально тонко) виокремлювали парціальні носії базальних властивостей людини, які зводили один – до сексуальних потягів, інший – до домінування, деякі – до прагнення самореалізації, екзистенціалісти бачили кореневе, те, що визначає сенс життя, в духовності, в проблемах внутрішніх переживань людини, її очікуваннях, прагненнях, плануваннях і т.д.

Китайський філософ Лао-Цзи говорив, що існування є нічим не породжене, але воно породжує все, воно є батьком Всесвіту. Але на певному етапі цього всесвітнього руху виникає диво – “внутрі” всезагального існування починає існувати особистість – істота, що не лише виникла в існуванні, але й увібрала, захопила і пережила його кардинально. Особистість – це існування – унікальна мить рефлексії і надії.

Екзистенційна психологія приділяє центральну увагу існуванню, доводячи, що існування людини породжує її внутрішній світ, особливу правду Я-переживання. Існування розуміється як становлення. Але ж існування особистості не лише є становлення, воно й самовиникає, стає, розвивається. Цей процес, генезис існування особистості, як нам здається, вміщує в собі відповіді на масу питань про сутність людської природи. Необхідно лише зуміти (методологічно відрефлексувати) сформулювати новий зважено-діалогічний підхід до вивчення: не порушуючи унікальної цілісності існування особистості, отримати достовірні емпіричні дані.

Ми повинні констатувати, що перед нами все ж – цілісне знання, незважаючи на його різноманітність. І нам здається, що культурно-історична теорія може “охопити” його – і вітчизняні концепції (Г.С.Костюк, Л.І.Божович, Б.Г.Ананьєв, Н.К.Платонов, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн), і зарубіжні численні теорії особистості (З.Фрейд, К.-Г.Юнг, Г.Олпорт, А.Маслоу, К.Роджерс і т.д.). Адже все це – гілки знання, які говорять про одне й те саме, тому що ключовою постаттю в них, як ми говоримо, ідеальним об'єктом, виступає реальна духовно-тілесна істота – людина та її усвідомлена предметно-практична діяльність. І всі перераховані погляди, в кінцевому рахунку, поки що сходяться в єдиному змістовному й безперечному: на відміну від законів природи, закони соціальні і закони психічного розвитку пояснюються лише через діяльнісне опосередкування.

І вирішуючи завдання пізнання моменту зародження і моменту становлення психічного, ми прийшли до необхідності використання генетико-моделюючого методу, який ґрунтується на наступних принципах: принцип єдності біологічного і соціального, принцип аналізу за одиницями, принцип системності, принцип проектування, принцип креативності як прояв акмеологічного

аспекту того чи іншого сензитивного періоду в процесі привласнення здібностей (ці принципи будуть розкриті у відповідному розділі книги).

Центральним для нашого дослідження є принцип єдності біологічного і соціального. Протиставлення біологічного і соціального є, на наш погляд, до деякої міри вірним, але “підігнаним” під дослідницьку проблематику певного вченого. Насправді (в логіці об’єкта), важко розмежувати, де в особистості біологічне, а де соціальне, тим більше, що в онтогенезі соціальне стає біологічним.

Перед нами постають фундаментальні питання. Як накопичуються знання в історії культури, і яке “представництво” в цьому має конкретна особистість? Чому ці знання стають надбанням людини? І, з іншого боку, чому іноді виявляється правильним вислів, що “на дітях геніїв природа відпочиває?” Останнє питання можна попередньо пояснити в нашій парадигмі. Це є специфічна форма “вибирання” креативного компоненту нужди, яка вимагає паузи для поновлення могутності точно так, як її вимагає земля після кількох зібраних врожаїв. Так і людське дитя, успадковуючи біосоціальну могутність, яка приводить його в життя, не знаходить чи то адекватних соціальних впливів на його мотиваційно-потребову сферу, чи сама ця сфера, або ж і вся цілісна потреба, існує в даному випадку в якомусь неповноцінному вигляді. (Може бути, що геній нужду свою втілює в своїй креативній продукції, і її просто “не вистачило” для повноцінного і всебічного опредметнення в його дитині). Креативний компонент перетворює людську потребу в самоцілість. І тут відбувається багатовекторний розвиток здібностей, як таких, що реалізують власну потребу особистості в предмети культури, що залишає після себе особистість, і здібності, що відтворюють саму потребу в роді людському.

В цілому, ми вважаємо, що на основі логіко-психологічного аналізу теорій особистості, та на підставі попереднього вивчення відповідних емпіричних матеріалів, нам вдалося підійти до виокремлення і вибудови власного розуміння проблеми, побачити “відсутню ланку”, нерозробленість і незрозумілість якої методологічно не дозволяє рухатись далі. І саме тому теорії особистості починають ніби повторювати одна одну, не додаючи нічого істотного, а лише знаходячи нові тоненькі вузлики, які пояснюють деякі моменти в поведінці людини, її творчості і діяльності, але давно вже не відкривають суттєвих кардинальних явищ.

Так, теорія діяльності, розглядаючи діяльність як пояснювальний принцип психології людини, не доходить до самих витоків. Найближче до них був все ж таки М.О.Бернштейн, який в “живому русі” [29] побачив відтворення всього людського життя. Порівнюючи його погляди з положеннями З.Фрейда, необхідно відзначити, що останній, безумовно, досить тонко “спіймав” цей вихідний інстинкт, сексуальний потяг (*libido*), який дійсно притаманний всім живим істотам. І він вивчив важливі явища “заміщень *libido*” – своєрідної символіки, що якимось чином нагадує “знаряддя” й “знак” у Виготського. Але що ж привело (й постійно приводить) до створення знаряддя й знаку і їх привласнення як здібностей в процесі діяльності? Це питання навіть не піднімається. З іншого боку, З.Фрейд, пояснюючи різні поведінкові реакції (головним чином, в аспекті патопсихологічного), невротичні стани тощо, апелює до минулого. Але як же все це з’явилося там, у минулому? Ми можемо припустити, що ці поведінкові патерни з’явилися в процесі неадекватного соціального впливу оточення на потребу, яка існує у індивіда. Якщо це так, то лише аналіз даного прикладу дозволяє сказати, що потреба – без перебільшення альфа і омега психології особистості (термінологія Л.С.Виготського). Це є та одиниця аналізу, з розгляду якої повинно починатися дослідження особистості. Потреба, як б сказав, в класичному своєму варіанті виявляється в акті народження, і вдруге вона “з’являється на сцені”, очікуючи зустрічі зі світом, в підлітковому віці, де вона в своїй дійсній природі виявляється дуже чітко, коли настає період відтворення собі подібного, коли знову відбувається вибір і зустріч індивідів протилежної статі, які здатні народжувати третю, новонароджену людську істоту. І саме в цьому сенсі дитина – це є опредметнена потреба двох дорослих людей протилежної статі.

Потреба, таким чином, виступає як стрижень, що пронизує особистість в її житті, з’єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне. Вона – це той вектор, на якому сходяться і виявляються в єдиному вихідному біологічне і соціальне. І це є виток, джерело, а з іншого боку – це є вичерпне закінчення життя. Потреба завжди виступає конституантом – і в соціальному середовищі, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є дійсно тим вихідним, тим вододілом, що дає можливість по-новому подивитися на всі теорії, і ця категорія ніби вміщує в собі всі парадигми і несе в собі ту хвилю нового підходу до розуміння особистості, який не вичерпується мотиваційно-потребовою сферою та іншими окремими частинами цього грандіозного і чудового утворення.

На нашу думку, введення категорії нужди необхідне і в діяльнісному підході, і в екзистенціальному, і в психоаналізі, і в глибинній психології. Адже нужда – це науковий факт, це те, що описує реальність, яка не лише існує в особистості, але й конститує її. Адже все дійсно починається з нужди, котра виникає на з'єднанні двох фундаментальних векторів двох соціальних істот, які в соціальному контакті породжують нову біологічну особину – потенційну особистість.

Підводячи попередній підсумок, відзначимо головне: прогрес у науковому пізнанні психології особистості ми пов'язуємо з необхідністю організації досліджень, які б фіксували особливості самого предмета вивчення (логіка об'єкта) в його цілісності і унікально-специфічній складності. Природа особистості така, що вона існує як факт лише в русі, в розвитку. Отже, адекватним до її вивчення буде або генетико-моделюючий підхід, або генетико-моделюючий метод. Ця теза означає, що ми повинні викласти наше бачення специфіки вивчення явища розвитку в генетичній психології, щоб довизначити і чітко відкрити свою позицію. Лише після цього доречно приступати до концептуального викладення нашого бачення проблем психології особистості.

1. ГЕНЕТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХІКИ І ОСОБИСТОСТІ

Дослідження явищ у їх розвитку і динаміці – характерна методологічна вимога до пізнання складних системних об'єктів – стає однією із найголовніших, якщо вивчаються суто людські феномени, кожен із яких має довгий шлях еволюційно-біологічного та культурного суспільно-історичного розвитку. Свого часу Г.С.Костюк зазначав: “Природа і сутність будь-яких явищ об'єктивної дійсності найкраще пізнаються, якщо ці явища розглядаються в розвитку. Це стосується і пізнання психічних явищ” [136, с.120].

Ми конкретизували це положення в основне дослідницьке завдання – зрозуміти психіку як процес, що розвивається, тобто зрозуміти її генетично. Система численних теоретичних і експериментальних досліджень дала змогу отримати серйозні результати, хоча ми визнаємо, що пізнання даної реальності є, як і сам розвиток, явищем нескінченним. Отже, говорячи про результати, ми маємо на увазі завершення окремого, хоча й дуже важливого, дослідницького етапу. Головним у ньому є створення теоретико-методологічних підвалин нової галузі психологічного знання – генетичної психології – науки, що вивчає виникнення психічних явищ, їх походження, становлення у життєвих процесах, функціонування та відновлення (відродження) після втрати ними дійових функцій. Ми наважуємося назвати цю галузь новою у зв'язку з провідним принципом визначення предмета дослідження та застосуванням адекватного даному предмету генетичного методу вивчення психічних явищ.

Виокремлення предмета генетичної психології не являло собою штучної логічної операції, водночас воно не відбувалося й на підставі соціальної, зовнішньо-поведінкової, що є загальноприйнятим і типовим при утворенні більшості напрямів і галузей психологічної науки. Практика свідчить, що подібні процедури, оскільки вони є зовнішніми стосовно психіки як такої, призводять до “розмивання” предмета генетичної психології уже хоча б тому, що розвиток є сутнісним атрибутом психіки і, за визначенням, кожна галузь психології має до нього відношення. Ми йшли принципово іншим шляхом. По-перше, чітко дотримувалися вимоги залишатися у власне психологічних межах (Г.С.Костюк), по-друге, предметна галузь генетичної психології визначалася не в абстрактно-логічних теоретизуваннях, а за результатами аналізу наукових фактів. Ще наш співвітчизник В.І.Вернадський наголошував, що науковець повинен не включати об'єкт у свою логіку, а намагатися розуміти логіку самого об'єкта, яка завжди відрізняється від логіки дослідника. На жаль, у сучасній психології цієї вимоги не дуже дотримуються, звідси – безліч абстрактно-схоластичних схем, що претендують на назву “теорія”, але якщо й відображують при цьому щось із галузі психіки, то лише з індивідуальної психіки своїх авторів.

Ця наша позиція зумовила посилену увагу до методу, який розглядається не тільки як спосіб отримання наукових даних, адекватний поставленій проблемі та предмету вивчення. Лише метод в такому його розумінні дозволяє адекватно досліджувати найскладніші процеси динаміки особистості. В цій динаміці, в цьому існуванні необхідно виділити “кореневе” вихідне суперечливе відношення: “функціонування – розвиток”. Суттєвим є те, що метод являє собою засіб втілення відрефлектованого й узагальненого наукового знання, засіб його існування та зберігання, а отже він є результатом специфічного опредметнення ідей і наукових уявлень дослідника про предмет вивчення. Метод у даному випадку має реалізувати ідею Л.С.Виготського про необхідність моделювання механізму виникнення психічних функцій і у зв'язку з цим здійснювати “поділ того, що зараз злите в одному, експериментальне розгортання вищого психічного процесу в ту драму, котра відбувається між людьми (і функціонально-генетично детермінує психічну функцію – С.М.)” [71, с.232].

Таким вимогам відповідає спеціальний генетичний метод дослідження психіки, запропонований Л.С.Виготським і розроблений його послідовниками в різних модифікаціях (експериментально-генетичний, генетико-моделюючий, генетико-перетворювальний тощо). Широке й різнобічне застосування генетичного методу дало змогу встановити специфічну “одиницю” генетичного аналізу психіки (предмет генетичної психології), яка являє собою суперечливу єдність вихідного відношення: “функціонування – розвиток”. І численні дані все більше підтверджують, що це відношення дійсно є підґрунтям існування будь-якої психічної структури. Це дає змогу не лише проєктувати процес розвитку, а й моделювати його як у цілому, так і в окремих структурах і механізмах свідомості.

С.Л.Рубінштейн зазначав, що організм розвивається функціонуючи; доросла людина розвивається працюючи; дитина розвивається навчаючись. У цьому, на його думку, полягає основний закон психічного розвитку дитини. Звідси випливає, що функціонування є первинним (породжуючим) стосовно розвитку. Але, з іншого боку, слід урахувати, що саме функціонування є перетвореною історією розвитку, оскільки останній являє собою основний спосіб існування людської психіки. Саме застосування генетико-моделюючого методу дало змогу отримати дані, що засвідчують “рівноправність” частин вихідної суперечності (функціонування й розвитку), і ми можемо зараз сказати, що як функціонування є основою і підґрунтям розвитку, так і розвиток є умовою, основою і підґрунтям функціонування (так, саме розвиток психіки є умовою і підґрунтям виникнення й функціонування вищих психічних функцій).

Водночас діалектичний характер взаємозв'язку між функціонуванням і розвитком означає, що вони становлять єдність різних явищ (саме тому цей зв'язок є суперечливим). Ця фундаментальна проблема вирішується вітчизняною психологією в рамках теорії розвивального навчання (Д.Б.Ельконін, В.В.Давидов, С.Д.Максименко, В.В.Рєпкін та ін.), де вона представлена як співвідношення між навчанням і розвитком (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк). Результати цієї тривалої і плідної роботи добре відомі, тому я дозволю собі зупинитися на аналізі лише деяких моментів, вузлових з точки зору вказаної центральної проблеми. Насамперед слід зазначити, що в цих дослідженнях центральним методом був формуючий експеримент як своєрідна модифікація генетичного методу, і результати його використання свідчать, що даний метод є універсальним у тому розумінні, що він і діагностує розвиток, і викликає його.

Наукові дані показують, що ми маємо справу з явищем проектування (самопроектування!) вищих психічних функцій в унікальному просторі соціальної ситуації розвитку. Тут у єдине пов'язуються власне генез, що відбувається за об'єктивними законами, своєрідна активність особистості та система соціально-педагогічних умов функціонування і розвитку. Усвідомлення цього зумовлює пошук методичної процедури, яка давала б змогу більш адекватно дослідити і зрозуміти згадане складне явище. Нам видається, що такою процедурою має стати генетико-моделюючий метод (як модифікація генетичного).

Знайшла експериментальне підтвердження ідея про те, що розвиток вищих психічних функцій відбувається завдяки явищу опосередковування – засвоєнню дитиною культурних засобів (знаків) у особливій формі особистісної активності – учбовій діяльності. Українським ученим вдалося встановити дуже важливий, на мій погляд, науковий факт – те, що засобом, засвоєння якого забезпечує виникнення психічного новоутворення, може бути далеко не лише теоретичне поняття. Результати експериментальних досліджень показують, що такими засобами можуть бути життєвий досвід, мовленнєве висловлювання, спільно-розподілена діяльність, інноваційні технології і навчальне експериментування тощо.

Важливість цього відкриття полягає в тому, що воно висвітлює дійсну універсальність природи опосередковування як центрального механізму розвитку вищої психіки. З іншого боку, важливим є й те, що цей підхід дав змогу простежити розвиток різних сторін вищих психічних структур, а не лише тих, що пов'язані з теоретичним мисленням. Ці дані є важливим підтвердженням гіпотези В.В.Давидова, який в останні роки звернув увагу на важливість всебічного розвитку психіки дитини і зазначив, що учбова діяльність, спрямована на засвоєння теоретичних понять як засобів, не забезпечує цієї всебічності. Різні сторони свідомості (науково-теоретична, естетична, моральна, практична), якщо й розвиваються за єдиним механізмом, змістовно вимагають різних підходів. Якщо цю думку конкретизувати у формуючому експерименті, слід визначити: учбово-пізнавальна і учбово-естетична задача, наприклад, мають бути принципово різними (залишаючись при цьому учбовими), якщо ми хочемо розвивати різні сфери свідомості учня. Адже, інтеріоризуючись, різні за природою засоби забезпечують нове сполучення вищих психічних функцій, які входять в це “трено”, визначають генетичну гетерогенність вищих форм психіки і, індивідуально-своєрідно сполучаючись із існуючими вже структурами (з тими, що на даний момент не розвиваються, а функціонують), утворюють власне тканину свідомості.

Ми вважаємо наш напрям досліджень кардинальним саме тому, що він дає змогу експериментально вивчати специфіку будови і функцій свідомості людини і наповнює конкретно-науковим змістом поняття міжфункціональних систем. Відкривається можливість реально зрозуміти структуру свідомості, спираючись на наукові факти, а не на абстрактно-логічні схеми.

В цілому зазначу, що система досліджень механізмів виникнення психічних новоутворень в учбовій діяльності важлива не лише своїми конкретними результатами. Вона дає можливість

наблизитися до відповіді на фундаментальне запитання, поставлене свого часу Г.С.Костюком: чи будь-яке навчання розвиває? Ми повинні визнати зараз (оскільки є наукові дані), що навчання може й не “вести за собою розвиток”, а забезпечувати тільки функціонування психіки. Лише навчання, спеціально спрямоване на формування психічних новоутворень, слід назвати дійсно розвивальним. Але й це не все. Якщо “розвивальність” навчання визначається єдиним параметром (засвоєнням теоретичного поняття як способу вирішення завдання), це вже означає певну однобічність підходу. Крім того, не слід забувати й про таку думку Г.С.Костюка: “Зв'язок між навчанням і розвитком не простий, а складний і взаємний... Навчання сприяє розвитку, але воно саме спирається на нього” [134, с. 134]. Вплив навчання на розвиток опосередковується не тільки діяльністю, а й віковими та індивідуальними особливостями дітей, зокрема й рівнем дозрівання, працездатності нервової системи. Тривале захоплення формуванням призвело до того, що ми ніби забули про цей бік проблеми, а це ставить під великий сумнів її практичну реалізацію.

Залишається актуальною і така суто наукова проблема: генетичний метод дає змогу віднайти одиницю генези особистості для моделювання розвитку (соціального і біологічного). Реально ми знаємо, як працюють розвивальні механізми саме у формуючому експерименті. Чи так само вони функціонують у “природних”, неекспериментальних умовах? Відповіді на це запитання ми не маємо. А вона є сутнісною. Тому не слід зосереджуватися лише на експериментально-генетичному методі, треба звертатися і до інших методичних систем. Зокрема, змістовним видається досвід, нагромаджений представниками напряму, який очолював свого часу О.В.Запорожець. Центральна ідея напряму полягала в тому, що вищі психічні функції в онтогенезі не лише формуються, а й “згортаються” (це дуже нагадує уявлення Л.С.Виготського про “окам'янілості”). Тож чим більш ранній стан розвитку береться для дослідження, тим більш “розгорнутою” (а отже – доступною для вивчення) є та чи інша функція.

Серед численних робіт, присвячених вивченню побудови учбової діяльності і психологічних особливостей її формування, я хотів би виокремити дослідження проблеми прийняття учбових задач. Дуже плідною є спроба теоретичного узагальнення експериментальних результатів з метою пояснення даного явища, яка здійснюється Г.О.Баллом[22]. Введення ним поняття “внутрішня учбова задача”, на мою думку, дуже наближає до розуміння психологічної сутності процесу прийняття учбової задачі. Дане явище ми вважаємо одним із ключових, оскільки воно, на наш погляд, являє собою дійсну змістовну “одиницю” розвитку особистості учня як суб'єкта учбової діяльності. У цьому складному акті своєрідно поєднуються такі, на перший погляд, різні й далекі одна від одної структури, як рівень актуального розвитку, індивідуально-типологічні особливості, “зона найближчого розвитку”, мотиви, інтереси (як навчальні, так і позанавчальні), рівень володіння різними способами діяльності тощо. Усе поєднується і втілюється в особливому симультанному акті, який ми й називаємо “прийняття учбового завдання”. Фактично це є особистісним і креативним актом, і ситуація виглядає таким чином, що точніше було б назвати його не “прийняттям”, а “породженням” учбової задачі. Від його змісту, до речі, залежить, що буде являти собою подальша активність дитини – функціонування чи розвиток. Видається необхідним продовжити дослідження в даному напрямку із застосуванням генетичного методу, оскільки процес прийняття учбового завдання при його моделюванні – розгортанні може відкрити діалектичну єдність функціонування – розвитку генезу психічного.

Слід зазначити вже зараз, що ми маємо певний масив експериментальних даних, які дають підставу говорити про те, що фундаментальною відмінністю між функціонуванням і розвитком є те, що останній завжди і обов'язково передбачає утворення нової міжфункціональної системи, а це відбувається лише за умови, коли учень виступає суб'єктом навчання, тобто ставиться до нього особистісно. Опосередкованість розвитку вищих психічних структур культурним контекстом означає, що об'єкти культури привласнюються дитиною в учінні у вигляді специфічних засобів. Але що являє собою цей процес привласнення? Об'єкт культури є продуктом людської діяльності і в дійсності являє собою закодований і згорнутий відбиток психіки людства. Розвиток є лише тоді, коли дитина в специфічній формі власної активності “розкодує”, “розгортає” і робить своєю цю опрідметнену психіку (розпродметнення), формуючи тим самим свою власну.

Як уже зазначалося, нам вдалося показати, що об'єкти привласнення зовсім не обмежені лише теоретичними поняттями, навпаки, коло їх досить широке, і кожен з них по-своєму включається в процес розвитку, визначаючи його різно-плановість і унікальність (адже слід додати сюди унікальність наявних внутрішніх психічних структур кожної дитини). Згодом (після інтеріоризації) вони утворюють у свідомості конституюючі структури, які формують “навколо себе” те, що

називають міжфункціональними психологічними системами, і кардинально впливають на подальшу поведінку суб'єкта. Так виникає те, що ми називаємо особистісним опосередкуванням учбової діяльності і феноменом “подвійного опосередкування” психічного розвитку – тепер його опосередковує і культурний контекст (зовнішнє), і особистісний (внутрішнє). Цей генетичний механізм, на наш погляд, є дійсним підґрунтям саморозвитку. З іншого боку, саме тут “сходяться” проблеми вікового та індивідуально-специфічного в генезі людини.

Бажаючи залишатися в межах генетичної психології, ми підходимо до створення засобу як до елемента розвитку. Це означає, що його треба не реконструювати, а моделювати, що принципово змінює дослідницьку ситуацію. Про можливість моделювання говорять експериментальні дані. В дослідженні ми отримали результати, які відкривають процес руху в психіці привласненого засобу (знаку) – він перетворюється на ключову одиницю нової міжфункціональної системи свідомості, взаємодіє з іншими подібними системами, формуючи нові якості особистості, і вже в цьому вигляді визначальним чином структурує подальшу поведінку та діяльність людини. Це є саморухом і саморозвитком, а також – вражаючим фактом самомоделювання свідомості. Цей механізм відкрито завдяки результатам експериментів, і це – “природний” механізм (у тому сенсі, що він не створювався штучно і є незмінним за будь-яких умов). Але якщо це так, то найадекватнішим нашим подальшим завданням і водночас тим “природним” процесом, що нас цікавить, з усіх запропонованих Виготським модифікацій генетичного методу буде саме генетико-моделюючий: якщо розвиток відбувається як самомоделювання, то зрозуміло “за визначенням”, яка модифікація методу буде найадекватнішою.

Разом з тим, у руслі досягнутих результатів і нових завдань нам необхідно не лише відпрацювати нові модифікації методу, а й суттєво розширювати га-лузь його застосування, що видається можливим завдяки розробленим нами принципам застосування генетичного методу та відпрацювання процесуальних процедур. Зокрема, цей метод є суттєвим способом пізнання психології особистості, що буде показано в цій книжці.

Не можна обмежуватися лише дослідженням формування учбової діяльності в молодшому шкільному віці, і лише в галузі засвоєння теоретичних понять. Необхідно дослідити специфіку вихідного суперечливого відношення “функціонування – розвиток” у різних вікових групах, зокрема і в дорослих людей; вивчити особливості “взаємодії” цих явищ з індивідуально-психологічними і навіть нейротипологічними особливостями людини, розгорнути експериментальні дослідження в галузі психології виховання і спілкування. Дуже перспективною в цьому контексті є галузь патопсихології і граничних станів особистості, межевої психіки.

Доцільно навести також ще одну думку Г.С.Костюка: “Але й в умовах однієї й тієї ж діяльності засвоєння об'єктивних соціальних досягнень часто протікає по-різному залежно від суб'єктивних умов, від того, як особистість ставиться до цієї діяльності, яка її внутрішня позиція, якого сенсу набуває для неї та чи інша діяльність ...Індивід розвивається як суб'єкт спілкування, пізнання, учіння і праці” [134, с. 132]. Цей аспект психічного розвитку дитини в сучасних умовах є найважливішим, тому його дослідження – актуальна справа психологічної науки.

Зазначу ще одну сферу, яка має особливу практичну значущість, – мається на увазі психологія педагогічної діяльності. У рамках теорії розвивального навчання в цій галузі виконано, на диво, мало робіт, а водночас специфіка діяльності вчителя у цій системі має принципові відмінності. (Мені здається, що реалізація в школах України програми впровадження розвивального навчання буде досить проблематичною саме через відсутність відповідної підготовки вчителів. Методичні рекомендації, що супроводжують програму, ясна річ, не вирішать проблеми). Але існує цікавий науковий досвід, зокрема зарубіжний.

Посилатимусь тут лише на одне прізвище – американський учений Дж.Верч розробив і запропонував досить цікаву систему розвивального навчання, де як інноваційна модель педагогічного спілкування використовується “реципрокне навчання”, тобто діяльність учителя, яка полягає в тому, що він своїми висловлюваннями створює ситуацію активності учнів, спрямовану на перетворення цих висловлювань у власні педагогічні засоби.

Необхідно зазначити, що запропонована нами змістова одиниця аналізу генези психіки (яка була встановлена, підкреслимо це, в експериментально-наукових дослідженнях) дасть змогу значно розширити галузь застосування генетичного методу, головним чином, у його генетико-моделюючій модифікації. Останнє сприятиме більш об'єктивному і змістовному розумінню природи людської психіки.

Окреме велике питання сучасної генетичної психології – це питання про те, чи дає змогу

експериментально-генетичний метод у модифікації учбового формуючого експерименту з'ясувати що-небудь нове про закономірності і механізми розвитку особистості учня.

Відповіді на нього в такій постановці неможливо через максимальну багатозначність терміна "особистість". Однак можна поставити питання і по-іншому: чи можемо ми все-таки визначитися теоретично з цим поняттям завдяки дослідженню психічної реальності, як такої, що розвивається, а отже, і субстанції, що ускладнюється.

Нам здається, така постановка питання більш правильна і конструктивна. Сучасні дослідження, у яких так чи інакше вивчається розвиток особистості в учбовій діяльності, можна об'єднати в три основні напрямки, що різняться вихідною методологічною позицією.

У першому напрямку реалізується традиційна для сучасної психології парадигма: є деяка концепція особистості (у даному випадку – це концепція теорії діяльності, де "особистість – внутрішній момент діяльності" (О.М.Леонтьєв) і являє собою в так званому "вузькому" сенсі певну єдність трьох елементів – мотиваційно-потребової сфери, системи соціальних ролей і самосвідомості. Вважається, що вона абсолютно правильна (тобто відбиває сутність психічного явища) і, таким чином, питання про вивчення психологічної природи особистості знімається. Генетичні психологи досліджують на вибір розвиток в учбовій діяльності одного з елементів особистості (мотивів, взаємодій, самосвідомості) і вважають при цьому, що вивчається розвиток особистості як цілісної.

З методологічної точки зору наявне дуже цікаве зміщення – дійсне експериментально-генетичне дослідження проводиться у винятково формальній, емпіричній схемі з підміною понять, з переструктуруванням сутності і явища. За суттю воно є дослідженням окремих сторін загального психічного розвитку, що, звичайно ж, стосується особистості, але, щоправда, не більше, ніж багато інших аспектів психології.

Разом із тим, з точки зору отримання наукових фактів, у цьому напрямку проведено багато цікавих і продуктивних досліджень. Дуже плідно вивчаються пізнавальні мотиви та їхній розвиток в учбовій діяльності учнів. У дослідженнях А.К.Дусавицького і його колег одночасно вивчався розвиток пізнавальних інтересів класного колективу і самої учбової діяльності як констатуючої системи. Установлено, що в молодшому шкільному віці відбуваються принципові зміни в мотиваційній складовій особистості. Простежується інтенсивна перебудова мотивів учнів, основу якої складає розвиток пізнавальних інтересів (мається на увазі ситуація експериментального навчання). До кінця даного періоду ці інтереси набувають узагальненого характеру та стійкості і "виявляються до різного навчального матеріалу, спонукуючи дитину до самостійного пошуку джерел їхнього задоволення" [99]. Ми маємо у своєму розпорядженні матеріали, отримані з досліджень нашого співробітника, що дають змогу значно розширити дане твердження [215]. З'ясувалося, що ця узагальненість породжує ставлення не тільки до всіх навчальних предметів, а й перетворюється на загальну позицію особистості. Пов'язано ж це не стільки з типом навчання, скільки з роллю успішності в молодшому шкільному віці. В аналізованій роботі показано, що хвилювання за успішність навчання в цьому віці є дійсно ключовим, воно визначає "рух" і соціальний статус не тільки в навчанні, а й в інших сферах життя. Генетичний підхід автора дав змогу вже з'ясувати, що індивідуальний стиль учбової діяльності старшокласників, їхні навчальні і життєві інтереси, вибір професії здебільшого обумовлені змістом переживання за успішність навчання ще в початковій школі, і специфічним його "розгортанням" протягом усього шкільного віку. У цій роботі реалізована розроблювана нами концепція особистісного опосередкування учбової діяльності, про яку ми докладніше скажемо нижче. В цьому ж контексті вивчалися психологічні особливості динаміки пізнавальних інтересів учнів. Встановлено, що центральною ланкою розвитку інтересів є засвоєння учнями спеціальної системи учбових завдань, розв'язок яких забезпечує, однак, не стільки розширення наявного пізнавального досвіду суб'єкта, скільки створення умов, що породжують у нього ініціативу в самостійному пошуку нової для нього інформації.

Резюмуючи короткий опис першого напрямку, зазначимо ще раз, що в його межах отримані дуже цікаві результати і про спільну учбову діяльність старших дошкільників і молодших школярів як засіб розвитку психіки (Ш.А.Амонашвілі, В.С.Мухіна, В.К.Котирло та ін.), і про розвиток самосвідомості в навчальній діяльності (головним чином, роботи М.Т.Дригус та її співробітників). У цих працях зібрано важливий науково-емпіричний матеріал, що вимагає значної роботи щодо узагальнення і, безумовно, є частиною дійсної наукової підстави психологічної теорії розвитку особистості дитини.

Другий напрямок саме і полягає в спробі побудови теорії особистості дитини, що розвивається, на підставі узагальнення масиву даних, отриманих під час реалізації експериментального навчання. Таку спробу, дуже цікаву і змістовну, зробив В.В.Давидов [89]. У результаті аналізу великого експериментального матеріалу він дійшов висновку про те, що “особистістю є людина, яка володіє творчим потенціалом”. Іншими словами, дійсною підставою особистості є здатність до творчості. У даних дослідженнях фундаментально аналізується ця здатність із залученням філософсько-методологічних положень (Е.В.Ільєнков, Ф.Т.Михайлов).

З іншого боку, В.В. Давидов рефлексивно розкриває шлях свого теоретичного узагальнення, основою якого були результати робіт, головним чином, Ю.А.Полуянова, Г.Н.Кудіної і З.Н.Новлянської, у яких вивчався процес розвитку молодших школярів і підлітків під час засвоєння за експериментальними методиками предметів естетичного циклу (відповідно – образотворчого мистецтва і літератури). У цьому ж ключі були виконані роботи і на матеріалі музики (І.А.Вахнянська, М.В.Папуча). Важливими для міркувань В.В.Давидова виявилися результати досліджень О.М.Дьяченко, проведені з дошкільниками. У них, зокрема, було встановлено, що уява (процес, який В.В.Давидов справедливо вважає ключовим у творчості) має два компоненти: “породження загальної ідеї рішення задачі і складання плану реалізації цієї ідеї”.

Можна відшукати і, так би мовити, класичні джерела цієї теорії: ми вже згадували про те, що Л.С.Виготський говорив стосовно трьох шляхів створення психологічного засобу – присвоєння, наслідування і творення. Ваги теорії В.В.Давидова додає той факт, що уява не має форми “натуральної функції” і, отже, є “чистим” дериватом людської життєдіяльності (у генетичних дослідженнях Л.С.Виготського, Д.Б.Ельконіна, О.М.Леонтєва переконливо показано, що уява виникає в результаті присвоєння гри. До речі, і багато західних дослідників (Е.Еріксон та ін.) дійшли висновку, що уява – це гра, “перенесена в голову людини”). В.В.Давидов, на превеликий жаль, не встиг розвинути свою теорію і додати їй цілісного і завершеного вигляду. Однак вона видається дуже перспективною і вже зараз має одне корисне застосування: багато в чому завдяки їй дослідження розвивального навчання почали поступово поширюватися на дошкільний вік, на чому наполягав і сам В.В.Давидов в останній своїй великій праці.

Слід зазначити значну результативність цих робіт і можливість модифікування експериментально-генетичного методу при роботі з дошкільниками та отримання, завдяки цьому, відповідних результатів. У цьому плані привертає увагу останнє дослідження С.Г.Якобсон і М.М.Сафонові [324], у якому здійснено аналіз формування механізмів довільної уваги в дошкільників. Формою розвитку довільності тут виступили спеціальні заняття, що поєднували у собі ігрові і власне навчальні моменти. Отримані результати дали змогу зробити цікавий (несподіваний і симптоматичний, на наш погляд) висновок, що ставить під сумнів загальний характер розповсюдженого у вітчизняній психології положення про те, що будь-яка довільна дія є опосередкованою. Автори вважають, що довільність уваги у віці 3,5–4,5 років існує не за рахунок використання додаткових засобів, а в результаті включення в діяльність нових компонентів та її перебудови. Тут не спростовується єдність довільності й опосередкування, але йдеться про внутрішнє опосередкування. І це – у 4 роки! Справді несподівані результати, якщо виходити з традиційного трактування інтеріоризації. Але справа саме в тому, що “традиційно” у даному випадку означає, на жаль, спрощено. Насправді ні Л.С.Виготський, ні потім П.Я.Гальперін ніколи не вважали, що інтеріоризація – це і є процес розвитку.

“Культурні форми поведінки мають природні корені в натуральних формах, вони тисячами ниточок пов'язані з ними, вони виникають не інакше, як на основі цих останніх”, – цю думку Виготського чомусь не цитує ніхто з тих сучасних “теоретиків”, котрі “випрямили” його, а слідом – і його учнів, зробивши це виключно для того, щоб на протиставленні засвідчити власну значущість (цитата наведена із роботи “Історія розвитку вищих психічних функцій”, – с.131).

Разом з тим, і найближчий учень Л.С.Виготського, О.М.Леонтєв, теж не був настільки поверховим, як це намагаються подати деякі теоретики, з якоїсь причини засліплені палким почуттям до С.Л.Рубінштейна (він, до речі, зазначав, що від “внутрішніх умов нікуди не подінешся, а вульгарним матеріалістам ніяких справ немає до внутрішнього світу людини). У процесі прямої (і відкритої!) полеміки з Л.С.Рубінштейном О.М.Леонтєв висловив наступну думку: “Не зовнішнє діє через внутрішнє, а внутрішнє діє через зовнішнє, і тим самим саме себе змінює”. Ця думка набагато більше ідеалістична (якщо вже говорити в термінах “матеріалізм – ідеалізм”), вона передбачає саме відпочаткову наявність внутрішнього – психічного. Важко зрозуміти, як це можуть не бачити зараз ті, хто вважає себе теоретиками і істориками нової української психології.

Ми хочемо підкреслити тут, що ні найменшою мірою не бажаємо протиставлень взагалі, тим більше таких метрів як Леонт'єв і Рубінштейн, вважаючи останнього дійсно класиком вітчизняної психології і найбільш видатним фахівцем саме в питаннях внутрішнього світу особистості. Наш коротенький публіцистичний відступ викликаний обуренням з приводу того, як незграбно і непрофесійно іноді намагаються зробити собі ім'я в психології, за власним бажанням “порубавши” її на частини і перебудувавши окремі шматки так, як їм хотілося б, щоб було (тоді, наприклад, і науку психологію можна серйозно називати суб'єктом, а чом би й ні, дійсно: наука ж “вивчає”, отже вона активна, отже і суб'єкт (!) – добре вже, хоч не особистість). Повернімося, однак, до нашого аналізу.

Третій напрямок вивчення розвитку особистості в учбовій діяльності представляє концепція особистісного опосередкування даної діяльності. У цьому напрямку не створюється теорія особистості, ми виходимо з класичного положення Л.С.Виготського про те, що “особистість стає для себе тим, чим вона є в собі, через те, чим вона стає для інших. Це і є процес становлення особистості” [69, с. 144].

Результати численних досліджень переконливо говорять про те, що розвиток дитини в учбовій діяльності є процесом двостороннім. Так, способи розв'язання учбових завдань привласнюються як засоби і тим самим, безумовно, розвивають. Але цілком очевидними є, принаймні, два факти:

- *по-перше*, вони (ці засоби), ставши структурною частиною свідомості, впливають на подальше навчання дитини;

- *по-друге*, ми маємо справу з тим, що дитина завжди здатна привласнити засіб. Усе залежить тільки від того, як їй допомогти в цьому. Наголошуємо: немає такого моменту, такої точки в онтогенезі, коли здорова дитина не могла б привласнити засіб (звичайно, необхідне урахування вікових особливостей). Отже, у неї завжди вже є якийсь набір інших засобів (зона актуального розвитку). Власне, двосторонній характер розвитку полягає саме в тому, що не учбова діяльність розвиває щось у дитині, а вона сама, за допомогою цієї діяльності, розвиває себе. Це і є саморозвиток. Уже побудувавши схематично дану концепцію (яка, підкреслимо ще раз, виникла внаслідок узагальнення емпіричних фактів), ми провели низку досліджень, пов'язаних з урахуванням індивідуальних особливостей учнів у навчанні. Традиційна “безнадійність” цієї проблеми в педагогічній практиці пов'язана з необмеженою кількістю індивідуальних особливостей і, як наслідок, з невизначеністю поставленої мети.

Виходячи з аналізованої тут концепції, ми припустили: вся справа в тім, що проблема поставлена принципово неправильно. Мова має йти не про “пасивну” позицію (як враховувати?), а про активну (як розвивати?), і не про “безглузду” нескінченність властивостей і особливостей, а про індивідуальність як унікальну цілісність. Власне, проблема так і була сформульована: умови розвитку індивідуальності в учбовій діяльності. Схема традиційного формуючого експерименту була трохи змінена з урахуванням індивідуального руху учнів (зокрема, ми спробували практично реалізувати ідею про відносну й абсолютну успішність). Не вдаючись до подробиць, зазначимо, що виявилось можливим спрямувати розвиток індивідуальності, не роблячи (у плані педагогічної технології) ніяких особливих нововведень, тобто ніякої індивідуальної, у традиційному сенсі слова, роботи (наодинці) не знадобилося. Експерименти в цьому напрямку тільки розпочаті, але вони обіцяють бути дуже перспективними. Зазначимо, що ці дослідження своєрідно і по-новому продовжують лінію, розпочату роботою Д.Б.Ельконіна, в якій вивчалися вікові й індивідуальні особливості молодших підлітків. Саме тут уперше було сказано про недостатність класичної моделі формуючого експерименту для вивчення розвитку, оскільки в ній немає місця для “індивідуальних варіантів розвитку” (до речі, і В.В.Давидов [92] вважав це одним із явно слабких місць теорії розвивального навчання).

Д.Б.Ельконін зазначав тоді, що “зіставлення індивідуальних варіантів розвитку показує: до дослідження процесів розвитку, і особливо формування особистості, навряд чи можна застосовувати положення про середньостатистичну норму, яке виводиться внаслідок застосування статистичних методів обробки матеріалу” [311, с. 264]. І тут же говориться про те, що розуміння індивідуальних особливостей тільки як якостей особистості є неповним. Отже, наш підхід не суперечить теорії учбової діяльності, а, навпаки, є спробою подолання тих її обмежень, що передбачались ще на самому початку досліджень.

Таким чином, застосування формуючого експерименту дало змогу переконатися, що, дійсно, за допомогою експериментально-генетичного методу у суб'єкта учбової діяльності можна сформувати практично будь-яку психічну структуру. Але це призвело не до розв'язання питання “що

розвивається?”, а до його своєрідного загострення: чи можна сказати, що те, що формується, і є тим, що розвивається? (Нагадаємо: це – фундаментальне питання, поставлене ще Виготським.) Поки що теорія розвивального навчання відповіді на це питання не дає.

Але ми сподіваємося, що існує шлях одержання відповіді: однією з найважливіших підстав перенесення експериментальної схеми в дійсність є дані, отримані неекспериментальним шляхом. Проблема дійсно є, особливо якщо врахувати, що за своєю специфікою, масовістю учбовий формуючий експеримент – це не просто метод дослідження. Саме в силу навчального характеру він створює начебто “третю” реальність, забезпечуючи не просто “вростання” дитини в культуру, а зовсім особливе вростання у зовсім особливим чином оформлене культурне середовище. Залишається незрозумілим не тільки те, як це співвідноситься з “природним” навчанням і вихованням. Проблема має і моральну сторону, особливо якщо врахувати, що індивідуальність, загалом, не сприймається (хіба що на рівні спілкування з учителем) і співвідношення “наявний рівень розвитку – зона найближчого розвитку” кожної дитини у формуючих дослідженнях ігнорується.

Другий момент стосується більше педагогічного аспекту. У системі розвивального навчання роль учителя, як і всієї педагогічної діяльності, є абсолютно унікальною і зовсім незвичною для традиційної педагогіки. На це звертав особливу увагу у свій час В.В.Давидов.

Однак в межах цієї теорії (московська, харківська школи) практично відсутні дослідження за всі роки її існування, які були б присвячені аналізу проблем педагогічної діяльності. Лише деякі роботи Ш.О.Амонашвілі можна вважати такими, в яких розробляється питання діяльності вчителя в системі розвивального навчання. Нашими співробітниками проводилися нечисленні дослідження (О.Ф.Бондаренко, А.П.Коняєва), в яких отримані цікаві результати стосовно формування перцепції учнів в міжособистісній взаємодії, використання мовлення вчителя як засобу організації учбової діяльності школярів, але зрозуміло, що цей напрям ще тільки “починається”. У зв'язку з цим, ми хотіли б звернути увагу на роботу американського автора Дж. Верча [61], який показав, як в якості моделі педагогічного спілкування використовується “реципрокне навчання”, тобто діяльність вчителя, яка полягає в тому, що він своїм висловлюванням додає учням засіб.

Результати, описані тут і в багатьох інших дослідженнях, дають змогу говорити про завершення певного етапу у вивченні психічного розвитку дитини в рамках сучасної генетичної психології. Загальний підсумок цього етапу полягає в тому, що в численних дослідженнях були отримані незаперечні дані, котрі розкривають основний механізм психічного розвитку, а саме – механізм, опосередкований культурним контекстом. Об'єкт, який є продуктом людської діяльності, являє собою “зашифрований” і згорнутий відбиток психіки не просто людини, а буквально всього суспільства. У специфічній формі власної активності дитина “розшифровує”, “розгортає” і привласнює цю опредметнену психіку (розпредметнювання), формуючи тим самим власну. Найадекватнішою формою активності при цьому є учбова діяльність. Нам удалося показати, що ці об'єкти присвоєння зовсім не обмежені лише науковими поняттями, навпаки, коло їх дуже велике, і кожний з них по-своєму включається в процес розвитку, визначаючи його різноплановість і унікальність. З'ясованою можна вважати і їхню подальшу “долю”: привласнені як засоби вирішення учбових завдань, вони утворюють у свідомості структури, які конституують, формуючи навколо себе те, що має назву міжфункціональних психологічних систем, певним чином впливаючи на подальшу поведінку суб'єкта. Так виникає явище особистісного опосередкування учбової діяльності й феномен “подвійного опосередкування” психічного розвитку: тепер його опосередковують і культурний контекст (зовнішній), і особистісний (внутрішній).

Наступний крок, спрямований на глибше розуміння процесу розвитку, має бути пов'язаний з переміщенням акценту досліджень із процесу опосередкування на явище опосередкування. Останнє розуміється в теорії Виготського як акт створення й використання суб'єктом засобів для перетворення своїх психологічних можливостей (чи психологічних можливостей іншої людини). Власне психологічна природа цього акту є зовсім невідомою, а отже залишається нерозкритим і зміст психічного розвитку, в усякому разі у контексті використання понять “натуральні” і “вищі психічні функції”.

Щоб обґрунтувати важливість вивчення психологічного змісту опосередкування як одиниці психічного розвитку, зупинимося коротко на тому, яку реальність описує це поняття.

Насамперед, звертає на себе увагу те, що це – саме акт (акція, але не реакція). Опосередкування є власною специфічною активністю суб'єкта і “вміщує” в собі практично всю психічну сферу людини.

Отже, опосередкування можна представити як акт утілення свого внутрішнього світу в реальність. При цьому засіб може бути створений зовсім не обов'язково на підставі матеріального культурного об'єкта. Він може бути умовним (термін Виготського), тобто власне інтелектуальним, образним чи символічним. Психологія цієї активності та її зв'язок із розвитком свідомості, його гетерогенністю дуже цікава і вимагає спеціального дослідження.

Розглянемо, наприклад, таке міркування: будь-який об'єкт може стати засобом, але засобом чого?

Перші експериментальні дослідження дають змогу висунути гіпотезу про те, що в людини форми і зміст даної активності є адекватними сторонами свідомості, що розвивається (теоретична, естетична, етична активність). Розширення досліджень у цьому напрямку виправдане, оскільки дає змогу знайти відповіді на фундаментальні питання психології розвитку, пов'язані з багатомірністю, гетерогенністю і полімодальністю (амодальністю?) свідомості людини, яка розвивається [216].

При цьому акт опосередкування спрямований не на зовнішній об'єкт, але завжди на себе, і тому він є актом саморозвитку.

Наступним важливим моментом є неможливість дослідження опосередкування (а отже, і розвитку взагалі!) у логіці причинності. Даний акт може відбутися чи ні, тому що опосередкування самопричинне. Його виникненню можна сприяти або перешкоджати, але не можна гарантувати те, відбудеться воно чи ні. Непрямим підтвердженням цієї думки є наші спостереження, згідно з якими неможливо установити генетичну нижчу межу виникнення опосередкування: дитина виявляється “завжди готовою” до нього. Сприятливими чи перешкоджаючими факторами виступають при цьому вікові, індивідуальні особливості, “зона найближчого розвитку” і міра допомоги дорослого (особливо це видно в роботі зі сліпоглухоніми дітьми).

У цій самій площині наукового аналізу повинні розглядатися індивідуальні варіанти розвитку, індивідуальні особливості ключових переживань та інші найважливіші показники, поки що не описані в генетичних дослідженнях.

Опосередкування є актом створення засобу. Звідси з'являється необхідність вивчення креативності особистості. Виникає проблема вивчення творчості: створити засіб можна лише володіючи відповідною інтелектуальною активністю, високим рівнем розвитку уяви, але, з іншого боку, якщо дитина у будь-який момент онтогенезу готова до цього. З цієї точки зору вивчення опосередкування може зовсім по-іншому подати проблему творчості.

Припущення, що продукт творчості і є тим самим засобом, за допомогою якого людина перетворює свою психіку, будуючи те, що називається вищими психічними функціями, дає змогу підійти до проблеми творчості з дуже цікавої сторони. У такій постановці всі елементи творчого процесу знаходять своє місце, починаючи від внутрішньої вихідної творчої активності і закінчуючи суто індивідуальною природою цього явища (творчість як втілення індивідуальності).

Звичайно, це лише постановка проблеми, схема розвитку майбутніх експериментальних досліджень.

Згадаймо класичну модель інструментального методу: ми ставимо перед дитиною завдання (стимул) і даємо їй третій елемент схеми (“стимул – засіб”). Питання полягає в тому, чому дитина його “приймає”. Адже вона насправді не усвідомлює ситуацію, виходячи з того, що от у неї проблеми із запам'ятовуванням, і щоб їх подолати (і виконати завдання), треба використовувати даний елемент. Дитина переживає напружене бажання здійснити акт і одночасно визначити ситуацію для його здійснення. Вона – активна і приймає стимул – засіб тільки тому, що сама шукає його і готова його використовувати.

Ми бачимо, що ситуація зовсім не обмежується когнітивними процесами і власне фактом виконання завдання. Вона цілісна і особистісна, більш того – креативна. Адже є дві речі, що їх обов'язково необхідно враховувати: вже в цій елементарній психологічній ситуації ми помітили в дитині здатність вийти за її межі (а інакше – як можна зрозуміти, що треба приймати даний засіб), здатність “охопити” ціле (усю задану ситуацію) раніше окремих частин, а це і є відтворча здатність.

Ми хотіли б повторити, що це поки що наше припущення: для одержання відповідей на питання, що виникли, їх необхідно науково досліджувати. Наприклад, якщо створення засобу – творчий акт, а покладання мети – одна з його форм, то чи дійсно воно за своєю психологічною природою обмежене лише прийняттям завдання?

Отже, саме дослідження акту опосередкування (створення засобу) ми вважаємо найбільш перспективним у сучасній генетичній психології. Однак цей процес занадто інтимний і, у цілому,

ще непростий для експериментального вивчення. Ми вже згадували тут про його несумісність з логікою причинності, але є ще одна особливість [216].

За своєю природою опосередковування є, швидше за все, процесом симультанним, тобто належить до таких, про які казав М.К.Мамардашвілі: “Процеси, у яких людина в принципі не може уловити точку, де щось виникає. Вона завжди має справу з уже виниклим... І щоразу, як тільки ми зафіксували якийсь процес становлення свідомості, воно є вже не тим, що ми зафіксували” [175, с. 75–76]. З цієї причини акт опосередковування менш вивчали експериментально – ця проблема (а точніше, її окремі непрямі аспекти) вивчалася лише почасти в дослідженнях вітчизняних психологів. Однак ми бажаємо знаходитися в просторі генетичної психології, а тому повинні підійти до опосередковування як процесу розвитку.

Але це означає, що його треба не реконструювати, а моделювати – що принципово змінює ситуацію. Про моделювання дають змогу говорити наші дані. Нагадаємо, ми одержали результати, що відкривають процес руху в психіці привласненого засобу, – він перетворюється на ключову одиницю нової міжфункціональної системи свідомості, взаємодіє з іншими подібними системами, формуючи якість особистості, і вже в цьому вигляді певним чином структурує подальшу поведінку і діяльність людини. Це є саморух і саморозвиток, коли свідомість самомоделюється. Ми можемо стверджувати, що цей механізм відкрито завдяки отриманим результатам експериментів, і це – “природний” механізм (він незмінний за будь-яких умов).

Але якщо це так, то найадекватнішим нашим подальшим задачам із усіх запропонованих Виготським різновидів експериментально-генетичного методу слугуватиме саме генетико-моделюючий.

Однак конкретна задача дослідження – нова і непроста: потрібно моделювати інтимний, багатосаровий і багатофакторний процес, у якому який-небудь об'єкт якимось чином перетворюється на засіб розвитку будь-яких психічних структур суб'єкта. Вирішення цього складного завдання припускає вихід за межі педагогічної психології. Видається доцільним проведення досліджень із дорослими людьми, у яких акт опосередковування має розвинуту і завершену форму. Надалі ми повинні йти від розвинутих форм до менш розвинутих, щоб зрозуміти це.

Далі здійснимо пошук таких особливостей соціального життя людини, що могли б використовуватися як експериментальні моделі. Ми маємо на увазі, зокрема, що:

1. Численні побутові факти, а також спеціальні дослідження показують, що люди можуть застосовувати як засіб перетворення власних психічних процесів свій внутрішній досвід. Це добре видно з експериментів щодо розпізнавання різних предметів у складних ситуаціях, у дослідах з упізнавання і пригадування, а також у масі життєвих фактів, коли суб'єкт актуалізує й утримує спогад, використовуючи його як засіб керування власною поведінкою і станом у вирішенні життєво важливих проблем. У цій самій площині лежать і “зворотні” явища, коли людина використовує, наприклад, образи чи уявлення, емоційні стани для керування процесами запам'ятовування.

2. Своєрідною і дуже цікавою моделлю є, на наш погляд, випадки психологічних проблем, що їх переживають пацієнти практичних психологів, зокрема, психотравми і посттравматичні стресові стани. У дослідженні, що виконав М.В.Папуча, показано, що психологічним змістом посттравматичного стану є своєрідне руйнування процесу опосередковування.

У цій роботі застосовувалася специфічна модифікація експериментально-генетичного методу, а саме: вивчення порушених процесів розвитку в результаті психотравми в процесі психологічної реабілітації. Робота проводилася з молодими людьми (рання юність), що перенесли маніфестацію екзогенного психотичного стану.

Установлено, що у випадках збереження пізнавальної й емоційної сфери, а також вищих рівнів мотивації проблеми пацієнтів визначаються руйнуванням опосередковування. Спроби за допомогою корекційної роботи відновити цей акт приводили до серйозних поліпшень навіть у випадках, коли маніфестація дійсно визначала початок патологічного процесу. Виявлене явище має більш загальну природу і є психологічною причиною великого класу психічних відхилень. З іншого боку, це явище являє собою експериментальну модель для дослідження.

3. Для вирішення поставлених нами завдань можуть бути використані явища, добре відомі в соціальній і етнічній психології: засвоєння норм спілкування і презентація внутрішнього світу особистості, явища самопрезентації, саморегуляції тощо. Особливий інтерес у цьому плані викликає опосередковування таких явищ і об'єктів культури, як міфи, художні твори, фольклор.

Ми припускаємо, що існують й інші життєві ситуації, котрі можуть розглядатися як

експериментальні моделі нашого дослідження.

Крім того, звичайно, будуть створюватися спеціальні експериментальні умови, що розкривають і розгортають процес створення суб'єктом засобу. Заплановане дослідження дозволить одержати результати, які по-новому висвітлять процес розвитку психічних складових свідомості людини.

2. ПОНЯТТЯ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

Психічні явища людини не існують, насправді, окремо і розрізнено. У своїй сукупності вони складають унікальний і неповторний візерунок – психологічну цілісність (міжфункціональну психологічну систему). Лише розуміння структурно-динамічних закономірностей даної цілісності може відкрити нам як розуміння окремих її складових (психологічних функцій), так і усвідомлення сенсу існування людини і шляхів оптимізації цього існування. Ця цілісність і нерозривна єдність психіки людини і є те, що утворює особистість.

Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ.

Л.І.Божович визначає особистість як “такий рівень розвитку людини, який дозволяє їй керувати і обставинами власного життя, і самою собою” [38, с. 228]. В різних підходах обов'язково відзначається якість саморегуляції і саморозвитку, як фундаментальна для особистості.

Прокоментуємо наше визначення. В ньому підкреслене головне: природа людської психіки – особистісна. Вищий, з відомих нам, рівень розвитку буття, наділений рефлексією і тому здатний відображати все інше буття і самого себе, втілюється (*в-тілюється*) і стає дійсним способом існування конкретної людини. Можна сказати і зворотно: життя людини в світі є дійсним способом (формою) існування вищої психіки. Ми не знаходимо в світі інших форм існування вищого рівня психіки, окрім особистості. Можна, звичайно, говорити про те, що предмети і явища культури являють собою інший, специфічно перетворений спосіб її існування. Це так, але вони – втілення особистості. Опредметнення, тобто додаткове переведення психічного (ідеального) у предметне (матеріальне) здійснюють особистості, залишаючи в предметі, закарбовуючи у ньому всю унікальну своєрідність саме даної особистості – автора.

Особистісність природи психіки людини означає, з іншого боку, що будь-який окремий психічний процес набуває дуже складного устрою. Він має власні закономірності і якості, але поряд з цим в ньому відображається вся цілісність особистості. Тому, коли вивчають окремо психічне явище (мислення, емоції, пам'ять тощо), лише спеціальне й штучне абстрагування дозволяє досліднику робити висновки щодо нього в “чистому”, так би мовити, вигляді. Насправді ж це завжди – мислення даної конкретної людини, її емоції або будь-які інші явища. Цей вплив цілісності (її проектування) на конкретне явище не є чимось “дріб'язковим”, стороннім. Адже, якщо говорити про мислення, насправді його показники визначаються далеко не лише особливостями, власне, інтелектуальної сфери: мотиви діяльності, цілі, цінності, нахили, стійкі і тимчасові емоційні стани, навіть соматичне здоров'я – все це в сукупності і визначає функціонування будь-якої психічної функції. Особливо важливим виявляється врахування даного положення в галузі практичної психології.

Змістовні ознаки особистості

Особистість має такі змістовні (ключові) ознаки: **цілісність, унікальність, активність, вираження, відкритість, саморозвиток і саморегуляція**. Розглянемо їх ґрунтовно, оскільки ці якості є складними і внутрішньо суперечливими, а їх розуміння необхідне для дійсного осягнення психології особистості.

Цілісність. Особистість, безумовно, являє собою утворення, яке складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей). Але, разом з тим, вона ніколи не є лише сума цих явищ, оскільки особистість не можна зрозуміти в логіці такого собі “додавання розумінь” окремих її складових. Цілісність особистості, насправді, не визначається лише її складовими. Більше того, кожна частина ніколи не існує окремо і самостійно, вона є носієм всієї особистості, а також її відбиттям. Тут важливою видається думка К.-Г.Юнга про те, що цілісність ніколи не “вміщається” в межах свідомості, як і будь-якої іншої психічної функції. “Цілісність має не вимірювану плинність, вона більш древня і, водночас, більш молода, ніж свідомість, і охоплює її в часі і просторі” [323, с. 47]. Особистість живе, розвивається і формується лише вся як цілісність. В цьому живому русі цілісності змінюються взаємозв'язки окремих складових і змінюються самі ці складові. Але ці зміни – вторинні і третинні порівняно зі змінами цілого – особистості. Вони виникають внаслідок окремого живого руху особистості і сприяють наступним цілісним рухам. Ця унікальна здатність особистості як цілісності відбиватися в її кожній окремій рисі стосується не лише рис психічних. І

саме тому ми легко впізнаємо людину, навіть по фізичних її особливостях, оскільки це особливості – даної конкретної особистості і містять в собі загадковим способом її всю. Щоб впевнитися в тому, що це саме так, прислухаємося до того, що каже з цього приводу чудовий російський філософ О.Ф.Лосєв: “Спостерігаючи гарно знайомий вираз обличчя людини, котру ви давно знаєте, ви обов'язково бачите не просто зовнішність обличчя, як щось самостійне, не просто так, як ви говорите, наприклад, про геометричні фігури. Ви бачите тут обов'язково щось внутрішнє – однак так, що воно дане лише через зовнішнє, і це зовсім не заважає безпосередності такого споглядання. Отже особистість є завжди виявлення... Особистість людини не мислима без її тіла, – звичайно, тіла, по якому видно душу... Та й як ще я можу взяти чужу душу, як не через її тіло... Тіло завжди прояв душі, отже, в якомусь сенсі, сама душа... По тілу ми тільки й можемо судити про душу” [156, с.75]. Далі філософ так само яскраво, просто і переконливо доводить виявлення всієї особистості в міміці, інтонації, русі: “Мені іноді страшно буває поглянути на обличчя нової людини і жахливо буває дивлятися в її почерк: її доля, минула і майбутня, піднімається цілковито, невблаганно і неминуче” [156, с. 175].

Таким чином, цілісність особистості специфічно охоплює всі структурні і динамічні вияви життя людини. Вона зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Ця складна дійова інтеграція визначає той факт, що констатувати цілісність як атрибутивну ознаку особистості виявляється недостатнім для її дійсного розуміння. Так, особистість цілісна, але у кожній окремій людині ця цілісність своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна. Так виходить на світло інша фундаментальна ознака особистості – її **унікальність (індивідуальна неповторність)**. Деякі психологи проблему унікальності розглядають в контексті суперечливої єдності типового та індивідуального в особистості. Насправді, суперечливість ця дещо штучно ускладнюється. Типовим є те, що перед нами – особистість (спрощено кажучи, вона відповідає наведеному визначенню), що вона має всі перераховані фундаментальні ознаки і всі складові частини. Що ж являє собою унікальність особистості? Яка її природа? Відомий персонолог Г.Олпорт зазначав, що “видатною властивістю людини є її індивідуальність. Кожна людина – унікальне творіння сил природи. Точно такої ж, як вона, ніколи не було і не буде” [210, с. 217]. Його визначення особистості є відображенням того, що для автора явище унікальності є центральним. “Особистість, – пише Олпорт, – це динамічна організація всередині індивіда тих психофізичних систем, які детермінують характерну для нього поведінку і мислення” [210, с. 236]. Унікальність цілісної структури особистості кожної людини зумовлена двома основними факторами: по-перше, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а по-друге – постійним саморухом, саморозвитком особистості, в процесі якого весь час змінюється індивідуальний візерунок особистісних проявів, набуваючи все більш своєрідної і завершеної форми. І, між тим, особистість завжди залишається незавершеною, відкритою до нових змін. Незавершеність – важливий параметр особистості, який притаманний їй однаково як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі.

Розглянемо зазначені фактори. В чому своєрідність взаємодії трьох витоків (трьох дійсних начал) особистості? Ця проблема зазвичай розглядається як співвідношення біологічного і соціального в особистості та її розвитку. Частковість і штучність такого розгляду є зараз очевидною, але слід знати, як це вирішувалось.

Деякі вчені вважали, що головним чинником існування і розвитку особистості є фактор біологічної спадковості (біологізаторські, біогенетичні концепції). Виходячи з таких своїх переконань, вони розгортали погляди на існування і психологічну будову особистості. Так виникла теорія рекапітуляції (Ст.Холл, Гетчінсон та ін.), в межах якої вважається, що дитина, яка народилася, в своєму розвитку поступово відтворює всі етапи історичного розвитку людства: період скотарства, землеробства, торгівельно-промислової епохи. Лише після цього вона вступає в сучасне життя. Долаючи певний період свого розвитку, дитина живе, відтворюючи певний історичний період. Це виявляється в її нахилах, зацікавленнях, прагненнях і діях.

В “горничній психології” (В.Мак-Даугалл), в психоаналізі (З.Фрейд) особистість, нагадаємо, тлумачиться як ансамбль ірраціональних безсвідомих біологічних потягів. Біхевіоризм взагалі “знімає” проблему особистості, якій не залишається місця в механістичній схемі “стимул – реакція”. За виключенням теорій Ст.Холла і біхевіоризму Дж.Уотсона, біогенетичний напрям, в цілому, вірно підкреслює велике значення для особистості біологічних детермінант. З іншого боку, ці теорії або виключають зовсім вплив соціальних факторів на існування і розвиток особистості, або зводять їх

до негативного тиску, який все життя вимушена долати особистість (З.Фрейд). В цьому випадку специфічна унікальна природа особистості ніби виникає на межі протидії біологічних і соціальних чинників (найбільш яскраво це виражено в поглядах В.Мак-Даугалла: інстинкт, що на шляху своєї реалізації зустрічається з опором соціального середовища, перетворюється на почуття, тобто суто особистісну якість). Насправді ж взаємодія соціальних і біологічних детермінант не зводиться лише до протидії, вона набагато складніша і багатша за змістом.

Протилежні, соціогенетичні, погляди формувалися тими вченими, які вважали, що домінуючу роль в житті та розвитку особистості відіграють соціальні чинники. Граничного вираження ці погляди набувають в так званій теорії “чистої дощечки” (“*tabula rasa*”), сутність якої полягає в тому, що ніякі природжені фактори не відіграють ролі у становленні та існуванні особистості, все в ній (конфігурація цілісності, типове й індивідуальне) зумовлене лише впливом соціальних умов існування. Знову зазначимо, що в цілому соціогенетичні теорії вірно фіксують велике значення соціального оточення щодо життя особистості. Але їхня однобічність, уявлення про те, що соціальне має долати біологічне, є дійсно слабким місцем.

Цікавим феноменом вивчення психології особистості є те, що існує багато сучасних поглядів, які взагалі не звертають увагу на біологічні процеси в своїх теоретичних побудовах (екзистенціальна психологія, гуманістична психологія тощо). Однак парадоксально, що в галузі психологічної практики, в якій ці концепції досягають зараз найбільших успіхів, психофізіологічні, в цілому, біологічні параметри особистості розглядаються тут мало не першочергово (“організмичне Я” у К.Роджерса).

Неможливість вирішити загадку цілісності і унікальності особистості зумовлена, як бачимо, не тим, що біологічне або соціальне її підґрунтя не враховується, а тим, що існує потяг акцентувати одне з начал за рахунок іншого. В дійсності і біологічне, і соціальне, і духовне не пригнічують одне одного, а складно і плідно взаємодіють, породжуючи унікальне “диво” (термін О.Ф.Лосєва) – людську особистість.

Психологія, якщо вона хоче пояснювати феномен особистості в цьому світі, не повинна бути ні “природничою” наукою, ні “соціальною”. Вона повинна згадати, що з давніх-давен слово “психологія” означало “знання душі”, і займатися виключно цим, не відволікаючись на хай і важливі, але супутні фактори.

“Дитина народжується як суто біологічна істота, індивід”. Ця фраза О.М.Леонтьєва зачарувала психологів, виросла в таку собі точку відліку. Але ж людина народжується як людське дитя. І це означає далеко не лише те, що вона, як організм, має всі біологічні задатки (генотип, потенціальна і актуальна анатомія внутрішніх органів, фізіологічні процеси, морфологія, біохімія), які дозволяють, розгортаючи своє функціонування, зумовлене генотипом, народитися цій особі ще й як особистості. Цього насправді замало. Унікальна складність біологічної організації людини зумовлює те, що одразу після завершення морфофізіологічних процесів формування організму індивід як система потрапляє в особливий внутрішній стан. Це – стан готовності бути особистістю. Складність і нюансованість зв'язків в організмі виявляється на диво міцною і пластичною. Настільки, що навіть окремі морфологічні або навіть психосенсорні аномалії принципово не перекривають шлях індивіду до особистості (яскраві роботи і досвід вітчизняних вчених Мещерякова і Соколянського засвідчили, що навіть сліпоглухонімі діти можуть стати повноцінними особистостями за умови спеціалізованого навчання). Цей загадковий, але й обов'язковий для людини стан і є те, що ми називаємо духовністю: це початок внутрішнього світу особистості (свідомість).

Отже, констатуємо: *біологічна організація людського індивіду не лише забезпечує природні потенційні можливості розвитку організму, а й створює особливий психічний стан готовності до формування особистості, внутрішній світ людини, її духовність*. Саме тому він ще до народження є унікальним і цілісним, цей індивід, наділений духовністю (станом готовності до особистісного способу існування). Водночас, особистість не зумовлена лише біологічно. Не слід скидати з рахунку, що саме по собі біологічне в особистості є продуктом, результатом і втіленням людської активності двох люблячих соціальних істот – особистостей. Отже мова може йти, взагалі-то, про соціальну (і духовну!) природу біологічного підґрунтя особистості... І про нескінченний плин переходу одна в одну цих атрибутивних детермінант людського буття – біологічної, соціальної, духовної.

Разом з тим, здатність людини навчатися, тобто засвоювати і привласнювати культурно-історичний досвід є так само важливим, хоча й принципово іншим за природою атрибутом існування особистості. Тож антиномічність біологічного і соціального є явно надуманою, штучною.

На самому початку життя, дійсно, біологічне переважає у плані мотивації – активність новонародженої дитини зумовлена багато в чому дією інстинктивних мотиваційних факторів, і в цьому З.Фрейд, безумовно, правий. Але вже тут, на самому початку, ці інстинктивні інтенції діють не просто, а складно, опосередковано, через специфічний стан системи організму як зародка внутрішнього світу. Цього не знав, не додумав З.Фрейд, і саме тому його теорія є концепцією невротичної особистості, за вдалими визначенням Л.С.Виготського. Психологія не дуже багато знає про те, як саме опосередковуються інстинктивні потреби специфічним духовним станом системи організму, і що являє собою цей стан. Але зрозуміло одне – це опосередкування відкриває людську дитину до зовсім особливої зустрічі з соціальним оточенням. Зустрічі, дуже відмінної від подібного контакту вищих тварин, і мова тут далеко не лише про відсутність або нерозвиненість певних морфофізіологічних задатків (згадайте лишень доследи зі сліпоглухоніми дітьми).

Світ соціального зовсім не протистоїть людині, як це розуміють деякі теоретики. Він огортає і запрошує. С.Л.Рубінштейн свого часу дуже обережно зауважив, що людина не лише протистоїть світу, вона ще й перебуває всередині нього, огортається ним. І в такому існуванні вона – невід'ємна частина цього світу. Екзистенціальна психологія “вхоплює” це дуже акцентовано: для неї особистість є “існування – людини – в – світі”. Хоча наступна теза щодо “закинутості” людини в світ справедливо критикувалася Рубінштейном: людина не закинута в світ, вона – частина його, частина, яка рефлексує принципово весь світ, в тому числі й той, що поки що не даний актуально. Такою людиною стає завдяки зустрічі людського індивіду з соціальним світом. Останній існує в трьох основних формах – інші люди, взаємостосунки між людьми та предмети культури як особлива форма опредметнення – втілення внутрішнього світу (духовності) інших людей. Активність (на початку переважно біологічна), опосередкована духовним станом, змушує людину виявляти себе і водночас – привласнювати соціальне оточення, переводячи його в своє – ідеальне (екстеріоризація – інтеріоризація). Так відпочаткова складна єдність (організм – стан), яка існує як потенція (те, що може статися), набуває чіткості і виразності: виникає дійсний внутрішній світ людини – її Я. Це – усвідомлений світ думок і бажань, прагнень, цінностей, мрій. Це – особистість. І в ній немає окремо – біологічного, окремо – соціального, окремо – духовного. Вона – цілісна і унікальна. Навпаки, тепер вже “її” біологія (тіло) відокремлюється (“Я – не тіло, але я маю тіло”), як відокремлюється ідеальне (“Я – не мрія і не бажання, але я маю мрії і бажання”).

Однак виникнення ідеального не означає припинення “стосунків” між ним і матеріальним (тілом). Виникає нова складна форма взаємостосунків – сполучання. Тіло (біологічне), крім того, що воно є атрибутом (носієм) особистості, ще й залишає значну долю самостійності – воно продовжує існувати за законами природи (біології). Воно відносно самостійне, оскільки його контакт з ідеальним є необхідністю і формою існування: воно змінює ідеальне, але й саме змінюється під дією останнього. Те саме спостерігається з боку ідеального. Сполучання – це суперечлива, внутрішньо конфліктна єдність двох самостійних і самодостатніх начал, які, однак, не можуть існувати одне без одного. Тому існування особистості і являє собою дійсну драму, як це вдало висловив Л.С.Виготський. Саме таке сполучання матеріального біологічного та ідеального зумовлює цілісність і унікальність особистості. Разом ці дві центральні властивості породжують специфічну річ – форму особистості. Традиційно в психології під формуванням розуміють сукупність засобів соціального впливу на індивіда з метою створити в нього систему певних соціально-позитивних властивостей і рис. Однак поняття формування не може бути вичерпане цим розумінням. Л.І.Анциферова зазначає, що формування “означає процес створення під впливом різних факторів особливого типу відношень всередині цілісної психологічної організації особистості” [16, с. 5]. Особистість, розвиваючись, набуває певної форми – способу організації. Форма охоплює як внутрішній світ особистості, так і систему її зовнішніх проявів. Саме форма є прямим виявом цілісності й унікальності особистості: вона забезпечує пластичну й гнучку стійкість особистості, завдяки динаміці взаємозв'язків між одиницями структури. Оскільки форма – це вияв, по ній ми пізнаємо дану конкретну особистість. Формування – процес, що не обмежується часом (його обмежує лише фізична смерть індивіда, хоча й після неї в його особистості ще довго можуть відкриватися невідомі аспекти, риси, властивості; особистість і після смерті тіла може доформовуватися). Постійний, плинний розвиток форми являє собою спосіб існування особистості.

Можна виділити такі *рівні розвитку особистості* (як “об’ємного”, “о-формленого цілого”):

- *на першому рівні* ще відсутня рефлексія власного внутрішнього світу, який лише формується, створюється. На цьому рівні особистісні якості створюються в процесі подолання труднощів у досягненні власних цілей;

- *на другому рівні* розвитку особистість формує власне оточення, передбачає наслідки і планує події, обирає друзів і т. ін.;

- *на третьому рівні* особистість стає суб'єктом власного життєвого шляху, який вона сама обирає. Інша ознака цього рівня – особистість стає суб'єктом розвитку свого власного внутрішнього світу, формує власне Я. Саме на цьому рівні основною стає якість унікальності.

Наступна фундаментальна якість особистості – її **активність**. У вітчизняній психології активність розглядається як антитеза реактивності (реакція – акція /поведінка/ у відповідь на подразнення). Звісно, принцип реактивної поведінки, в цьому сенсі, зберігається у людини протягом всього життя, вже хоча б тому, що за цим принципом діє організм. (Нагадаємо, що реактивність поведінки – провідний принцип біхевіористичних уявлень). Але особистість відрізняється саме тим, що, поряд з реактивною, переважаючою стає активна поведінка, тобто поведінка, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами. Дана особливість відзначається в багатьох теоретичних уявленнях. Так, З.Фрейд говорить про “принцип реальності” в поведінці всупереч “принципу задоволення”. В останньому випадку мається на увазі поведінка, що виникає у відповідь на інстинктивну потребу, коли не враховуються ні зовнішні, ні внутрішні обставини (Л.С.Виготський вдало називає таку поведінку “поведінкою в обхід особистості”). Поведінка за “принципом реальності” є усвідомленою і зваженою, це поведінка за інтенцією Его. А.Адлер [4] для того, щоб підкреслити здатність особистості до визначення власної поведінки, вживає термін “креативне Я”. Кожна людина, вважає Адлер, може здійснювати різні дії під впливом зовнішніх або внутрішніх факторів, в тому числі й таких, як стереотипи та звички (реактивність), але не тільки... Особистість відрізняється тим, що вона має особливу інстанцію – “креативне Я”, яка в найбільш відповідальні моменти життя здатна породжувати виключно власні цілі і лише їм підпорядковувати поведінкову активність. Це, за Адлером, ключова ознака дійсної особистості. У вітчизняній психології активність особистості (в такому її розумінні) розглядається в термінології “довільність – мимовільність”. Тут фіксується важливе протиріччя: з одного боку, особистості притаманна керована, детермінована, зумовлена поведінка. Тобто, поведінка обмежена (метою, ситуацією, уподобаннями, інстинктами – в даному випадку це несуттєво). З іншого боку, як зауважує Е.В.Ільєнков: “Людині притаманна вільна, тобто така, що здійснюється свідомо, дія, узгоджена лише з універсальною всезагальною метою роду людського” [118, с. 204]. Це протиріччя вирішує Л.І.Божович в дослідженні основних етапів розвитку вольових дій в онтогенезі. Спочатку довільна поведінка формується завдяки “натуральній” потребі, яка безпосередньо спонукає дитину долати перешкоди на шляху до її задоволення. Це, за словами Е.Кречмера, – “гіпобулічний етап” формування довільності. Він притаманний малим дітям і хворим на розлад вищих психічних функцій. На наступному етапі розвитку особистості людина в умовах боротьби сильних і протилежно спрямованих афективних тенденцій починає використовувати інтелектуальні плани дій. Вона зважає, оцінює, уявляє собі результати вчинку. Кінець кінцем, приймається рішення, ставляться власні цілі, формуються наміри. Отже, цілі і наміри (К.Левін) являють собою психічні новоутворення, що виникають в результаті зустрічі афекту й інтелекту. Це є другий, за Божович, етап розвитку вольової сфери. Поведінка здійснюється завдяки свідомій регуляції людиною власної мотиваційної сфери, і найбільш важливий мотив визначається через інтелектуальні операції.

Третій етап, вважає Л.І.Божович [40], виникає в результаті інтеріоризації засобів організації поведінки і формування інших вищих психологічних систем, що несуть в собі додаткові мотиваційні сили, які здатні безпосередньо, минаючи свідому регуляцію, спонукати людину до здійснення вчинку. На цьому етапі поведінка набуває вигляду мимовільної. Людина, наприклад, може не роздумуючи, миттєво кинутись на захист іншого або з ризиком для життя відстоювати власні уподобання. Таку поведінку Л.І.Божович називає “постдовільною”. Вона є результатом взаємодії в кожній ситуації внутрішніх особистісних структур, самої ситуації і системи загальнолюдських цінностей і смислів, прийнятих даною людиною. Ми бачимо тут розвиток по “спіралі”: поведінка ніби й не регулюється, але відповідає загальнолюдським принципам гуманізму. Таким чином, розвиток довільності (активності) “розширює” особистість до духовних скарбів цивілізації.

Суттєвою ознакою особистості є її **здатність до вираження** власного внутрішнього змісту. Мова йде про принципово творчу сутність особистості і її становлення.

“Особистість, якщо вона є, – підкреслює О.Ф.Лосєв, – взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою та діючою” [156, с. 145]. Виразне існування, тобто особистісне існування, за Лосєвим, є завжди синтезом двох планів буття – внутрішнього і зовнішнього. Зовнішнє буття особистості – це

її вигляд, лик, те, що сприймається іншими. Внутрішнє ж – це сутнісне, осмислююче і те, що припускається. Ми сприймаємо особистість, але вже в цьому акті якось охоплюємо і враховуємо те, чого “не видно”, але що виражається з глибини. Термін “вираження” вказує на певне активне спрямування внутрішнього в бік зовнішнього, на деяке активне самоперетворення внутрішнього у зовнішнє” [156, с. 145]. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться у постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим буде зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей, функціонер або “гвинтик”). Виражаюча активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, в якому вона зустрічається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість обезличується, інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність “проходить” через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Розвиток “вираження – втілення” особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О.С.Арсеньєв [19], в педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні задачі навчання і виховання є антиномічними. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної світової освіти.

Серйозним є питання сфер вираження особистості. Людина сучасного світу може втілювати себе у виробничій сфері, художній або науковій творчості, в системі комунікації. Питання вибору особистістю сфери реалізації себе є також проблемою навчання і виховання. В теоретичній психології існує оригінальна гіпотеза В.В.Давидова [91] про сполучальний розвиток різних сторін свідомості людини. Вибір суб'єктом сфери своєї реалізації (втілення) визначається, згідно цієї гіпотези, особливим психологічним механізмом, який полягає у можливості особистості самій вибирати предмет власної активності. Наприклад, при сприйманні музичного твору (акт, безумовно, креативний) можуть виражатися різні “сутнісні сили” особистості, в залежності від того, предметом якої діяльності робить музичний твір суб'єкт сприймання: учбової (коли він вчиться чомусь на даному еталоні), пізнавальної (якщо сприймає, скажімо, мистецтвознавець), моральної (якщо предмет сприймання – виховний потенціал твору), утилітарної (якщо сприймання відбувається виключно задля розваги і відпочинку). Гіпотеза Давидова [91], а також доповнююча її концепція гетерогенності розумових процесів П.Тул'євісте [275], безумовно, є прогностичними і цікавими. Але слід визнати, що, навіть за умови їх прийняття, залишається питання про причини саме такого опредметнення (втілення). Тут аж ніяк не можна обмежуватися вихованням, а слід враховувати і власне організмичні (індивідуально-типологічні) особливості людини, адже схильність її до певної діяльності насправді багато в чому визначається ними.

Наступна сутнісна ознака особистості – її принципова **незавершеність, відкритість**.

М.М.Бахтін свого часу писав: “... не можна перетворювати живу людину на безголосний об'єкт заочного завершеного пізнання. В людині завжди є щось, що лише сама вона може відкрити у вільному акті самосвідомості і слова, що не піддається зовнішньому заочному визначенню” [26, с. 255]. Мова йде про незавершеність “внутрішньої” особистості людини.

В стані дійсної особистісної активності, “на порозі” справжнього життєвого вчинку, особистість завжди непередбачувана через те, що нікому (в тому числі і їй самій) до кінця не відомі дійсні можливості, глибини (“вершини”, – сказав би Л.С.Виготський) особистісної природи. Достоевський недаремно відмовляється від психології: сучасна йому (та й нинішня) наукова психологія знаходиться лише на шляху до дійсного пізнання змістовних підвалин особистості. Та сама духовність, яка у вигляді потенційного стану відпочатково зумовлює особистість як можливість, далі, по життю, зміцнюється й розвивається, піднімаючи невідомі пласти природи і роблячи людину дійсно до кінця незбагненою і нескінченною у своєму становленні, що не завершується ніколи. Незавершеність – це хоча й не пізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним.

Здатність до **саморегуляції** поведінки – ще одна сутнісна ознака особистості. Відомо, що досить довгий час в онтогенетичному розвитку збалансованість психологічних процесів досягається

завдяки неусвідомлюваним механізмам так званої базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини, і сенс їхньої роботи полягає в забезпеченні психологічно комфортного і стабільного стану внутрішнього світу. Вони діють протягом всього життя людини, але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою – занадто складними й неоднозначними стають умови життя. Тому в особистості здійснюється формування принципово нових механізмів, які управляються свідомо самою людиною. Першим з відомих є механізм вольової регуляції поведінки. В ситуації боротьби різних, а часто й протилежних, мотивів, вольове зусилля забезпечує вибір і безконфліктний подальший життєвий рух. Виникнення такого механізму є справжнім і значним надбанням особистості. Але виявляється, що він лише частково полегшує стан невизначеності і протистояння. В експериментах доведено, що внутрішнє протистояння мотивів після вольової дії повністю не припиняється і стан психологічного комфорту, як правило, не виникає (дуже яскраво це описує теорія когнітивного дисонансу). Напруга і внутрішня конфліктність супроводжує дію даного механізму весь час. Чому ж, в такому випадку, існує багато ситуацій, коли напруження дійсно спадає і особистість виявляється самовідрегульованою. Дійсно, таких ситуацій – більшість, адже інакше ми б всі були невротиками. А можливим це виявляється тому, що саморегуляцію здійснюють зовсім інші, складні і потаємні механізми. Деякі з них дослідила Б.В.Зейгарнік [108]. В основі цих механізмів лежить особливе переживання, яке автор розуміє як активну діяльність (проживання) по породженню нових життєвих смислів. Залучення додаткових смислів відбувається за рахунок розширення усвідомлення і виявлення нових контекстів діяльності. Це призводить не до загострення і придушення конфлікту, а до гармонізації сфери інтенцій. Механізм, що діє при цьому, являє собою, за словами Зейгарнік, “рефлексивне відчуження негативного смислу та включення дії в більш широкий смисловий контекст” [108, с. 124]. Отже, ми бачимо, що процес саморегуляції передбачає не просто вольове зусилля, а перебудову смислових утворень, умовою якої є їх усвідомленість. Нові смисли породжуються лише в процесі особливих переживань. Видно, як в цій точці своєрідно перетинаються три лінії становлення особистості, що виокремлені нами в попередньому аналізі (довільність, інтеграція, переживання). В результаті відбувається те, що дістало назву механізму смислового зв'язування, коли встановлюється внутрішній зв'язок з ціннісною сферою особистості і нейтральний до цього зміст перетворюється в емоційно заряджений смисл. Результатом цієї роботи є виникнення нових інтенцій і гармонізація внутрішнього світу особистості. Найважливішими умовами дії механізму смислового зв'язування Б.В.Зейгарнік вважає “розвинену уяву, володіння широкою часовою перспективою, наявність ієрархізованої смислової сфери” [108, с. 128]. Таким чином, даний механізм може існувати лише в інтегрованій, зрілій особистості, адже в такому вигляді процес саморегуляції є суто індивідуальним і пов'язаним з системою цінностей і мотивів даного суб'єкта, його сприйняттям світу тощо. Зейгарнік наводить чудовий приклад дії даного механізму, який ми тут відтворимо. Мова йде про повість Г.Гессе “Курортник”. Головний герой (письменник) приїхав на курорт в Баден, щоб відпочити і потім плідно попрацювати. Проте його плани наштовхнулись на значні перешкоди, оскільки сусідом по кімнаті виявився надто гамірний і невихований голландець. Біля нього постійно юрбився натовп людей. Кілька ночей підряд письменник просто не міг спати. Чутливий до найменшого шуму, він змушений був слухати непотрібні розмови і сміх нескінченних гостей, важкі кроки вранці, що руйнували його сон. Всі відчайдушні спроби в цих умовах відпочити і попрацювати закінчувалися повним розчаруванням. Кінець кінцем письменник почав відчувати справжню ненависть до свого сусіда, і його життя перетворилося на справжнє пекло. Неefективними виявилися такі механізми саморегуляції, як вольове зусилля та спроби дати вихід негативним емоціям у фантазіях. Тоді він приймає абсолютно парадоксальне рішення – полюбити голландця. Майстерний опис досить довгого процесу породження нового смислу і виникнення нового типу відношення до ситуації повне драматизму і вміщує всі складові цього процесу: руйнація агресивних почуттів і постановка задачі на їхню зміну, пошук цінності для їхньої перебудови і звернення до євангельської заповіді “Полюби ближнього свого”, надання цій цінності конкретної форми через позитивне емоційне насичення образу голландця за допомогою професійних письменницьких засобів (голландець стає головним героєм створеного вночі літературного твору). Важкий творчий процес закінчився, як пише автор, “повною перемогою над голландцем”. Він вже не викликав тих болісних переживань, що заважали письменнику відпочивати і працювати. Отже, герою вдалося впоратися із ситуацією завдяки дії механізму саморегуляції – смислового зв'язування.

Ми навели цей приклад задля того, щоб ще раз звернути увагу на те, що вищі і найскладніші

механізми саморегуляції поведінки можуть здійснюватися лише всією особистістю – цілісною і інтегрованою. Отже, можна виокремити такі послідовні етапи становлення саморегуляції в системі інтеграції особистості:

- базальна емоційна саморегуляція;
- вольова саморегуляція;
- смислова, ціннісна саморегуляція.

Повторимось: попередні ланки не зникають в процесі становлення, вони стають допоміжними і другорядними, але продовжують існувати. Якоюсь мірою правильним буде говорити, що переважання певних механізмів саморегуляції поведінки слід розглядати як показник рівня розвитку інтегративних процесів особистості.

Тепер цілком закономірно постає проблема смислу. На певному етапі свого розвитку людина зустрічається з новим для себе переживанням – стражданням, відчуття внутрішньої порожнечі і недостатності смислу життя. Це так званий екзистенціальний вакуум. Поява цього переживання означає для психолога дуже позитивну, як це не дивно, річ – у людини з'явилося прагнення відкрити сенс життя. Це прагнення В.Франкл [284] назвав фундаментальною мотиваційною силою людини. Нам необхідно віднайти смисл буквально у всьому – в подіях, в поведінці інших людей, власних переживаннях. Існує також поняття вищого, життєвого або екзистенційного смислу, яким особистість прагне наділити життя людини, – страждання, смерть, кохання та інші термінальні цінності. В.Франкл пише: “Прагнення знайти смисл – первинна сила в житті людини. Цей смисл є унікальним і специфічним для кожної людини і може бути здійсненим тільки нею самою; тільки тоді стає значимим те, що воля задовольняє прагнення людини до смислу” [284, с. 154]. Відкриття смислу означає відкриття особистості до зовнішнього світу. Це дуже важливий, кардинальний і зламний момент людського існування: людина перестає знаходитися лише всередині власного Я, лише всередині життєвих ситуаційних інтересів – вона виходить за конкретну ситуацію і стає людиною всього світу. Тут, ми бачимо, перетинаються лінії інтеграції і взаємовідносин зі світом – світ перестає бути “навпроти” людини, і навпаки, вона опиняється всередині світу, “огортається” ним і споріднюється з ним.

Цікавою є заочна дискусія В.Франкла з А.Маслоу та К.Роджерсом з приводу того, що є головнішим в житті й розвитку особистості – смисл чи самоактуалізація. В.Франкл аргументовано доводить, що самоактуалізація (як прагнення людини стати тим, ким вона, в принципі, може стати) є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу, і отже – центральним напрямом розвитку особистості є відкриття смислу. Разом з тим, абсолютна більшість сучасних теоретиків психології особистості притримується саме позиції Маслоу і Роджерса, вважаючи, що саме самоактуалізація є магістральною лінією розвитку особистості. При цьому якимось чином приділяється уваги тому, що оці терміни – “саморозвиток”, “самоактуалізація”, “самоздійснення”, “самореалізація” – коріняться в ортодоксальному юнгіанському психоаналізі. І всі вони є синонімами юнгівської “індивідуації”, адже “самоактуалізуватися” – в дійсності зовсім не означає “актуалізувати самого себе”. А означає це – “актуалізувати самість”, тобто дійсне під-, а потім і надсвідоме підґрунтя людської особистості. Ми вже бачили, що подібні уявлення відносяться до концепції “розгортання” особистості. Заперечень нема – це красиві, приємні і стрункі теорії, але ж вони, на жаль, ненаукові. Це, швидше, філософсько-культурологічні побудовання. В дискусії Франкла з Роджерсом і Маслоу не праві всі. Адже вони шукають центральне і суттєве не в об'єкті дослідження (особистості), а в своєму уявленні про цей об'єкт. Але ж це – речі зовсім різні. Якщо ж говорити про особистість, яку треба вивчати, тобто про живу конкретну людину, то для неї центральним є весь життєвий шлях, і все, що на ньому є, – першочергове, домінантне і надсуттєве: від конфлікту на роботі до екзистенційних проблем смислу буття. Тому ми й вважаємо, що науковий підхід до проблем розвитку особистості мусить адекватно відбивати цей процес, а не придумувати його. Саме в такій постановці нам здається, що логіка, яка тут запропонована, можливо, й не така красива і струнка, але вона більш наближена до реального життя людини. Разом з тим, значний інтерес до теорій самоактуалізації не можна замовчувати і не враховувати. Важлива саме логіка цілісного підходу. Адже ніхто не сперечається з тим, що, скажімо, процес самоактуалізації, або формування Я-концепції, або пошук смислу життя – є дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому вся справа! Одна логіка – вивчати розвиток особистості як цілісний процес, що йде по окремих лініях, і бачити в цьому процесі важливі й суттєві моменти. І зовсім інше – взяти штучно якийсь момент, зробити його центральним і сказати, що це і є вся особистість, а її розвиток є розвитком виключно даної

структури, з урахуванням її впливу на інші.

3. МЕТОД ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

Наукове дослідження психології особистості як дійсного (а не уявного лише) предмета вивчення, як унікальної, неповторної і цілісної системи, єдності, являє собою дуже велику проблему. Справа в тому, що сучасна наука не має головного – методу, який був би адекватним даному предмету. Метод виступає центральною ланкою всієї проблеми психології особистості, оскільки він є не лише засобом отримання наукових емпіричних фактів. Метод являє собою ще й засіб втілення наукового знання, спосіб його існування і зберігання.

Дане концептуальне розуміння методу дозволяє уявити собі логічно-последовну схему дослідження: уявлення дослідника про психологічну природу особистості, які виникли в нього на підставі життєвських фактів, засвоєних теоретичних знань та усвідомлення власного життєвого досвіду, зустрічаючись з новими фактами і новим досвідом, породжують проблему. Її вирішення вимагає нових наукових емпіричних фактів, і метод з'являється, як, з одного боку, опредметнення уявлень, з іншого – як відображення проблеми, а ще з іншого – як ідеальна технологія, адекватна за своїми ключовими параметрами тій системі, яка має вивчатися, – тобто особистості.

Отримані під час застосування такого методу наукові (не життєвські!) факти теоретично узагальнюються дослідником, порівнюються з попередніми уявленнями, результатами досліджень інших авторів, і тоді виникають нові уявлення і нові проблеми. Ця логічна схема, що чітко відображає концепцію методу як такого, майже зовсім не реалізується в дослідженнях особистості. На кожній її ланці маємо розриви і невідповідності. Так, цілісність, унікальність, єдність особистості визнається її сутнісними (атрибутивними) ознаками практично всіма серйозними дослідниками. Але це уявлення дивним способом опредметнюється саме в частковій, уривчастій методикі дослідження окремих (при цьому – штучно відокремлених) її елементів, і те класичне положення, що сума окремих частин ніколи не дорівнює цілості, зовсім не враховується. Загально визнаною є й така атрибутивна ознака особистості, як активність, що всупереч реактивності означає можливість особистості існувати, виходячи з власних цілей та ідеалів, а не лише відповідати на подразнення. Але чому ж це знання “опредметнюється” виключно у стимул-реактивних методах і методиках, до яких слід віднести і тести, і експеримент у його класичному вигляді, і різні форми опитування? Ця ж проблема спостерігається у дослідженні розвитку. Знову вихідні уявлення про складний процес саморозвитку, гетерогенність його механізмів etc. втілюються у виключно “зрізові” методичні процедури, які лише констатують особливості даного конкретного моменту і ніяк не відкривають механізмів.

Відсутність методу, адекватного вихідним уявленням та об'єкту дослідження, породжує скепсис і розчарування та примушує дослідника добувати свої вихідні позиції самому, тобто шукати відповіді на поставлені питання не в об'єкті дослідження, а в книжках та власному досвіді. Це, як бачимо, дуже далеко від наукового пізнання.

Дуже типовий і яскравий приклад – Гордон Олпорт [209, с. 210] і його робота по створенню теорії особистості. Олпорт належить до тих небагатьох персоністів, які розуміли дійсно ключове значення проблеми методу у теоретизуванні з приводу природи особистості і віддавали собі звіт про існуючу вражаючу суперечливість між теоретичними уявленнями і способом зібрання емпіричних фактів, а отже – і їх реальною цінністю. Він найбільш чітко і яскраво визначає істотними ознаками особистості цілісність і унікальність, і робить такий необхідний крок у бік розробки адекватних цим атрибутивним ознакам методів.

У Г.Олпорта ми зустрічаємо розподіл всіх існуючих методів дослідження особистості на дві полярні групи – номотетичні й ідеографічні. І цей розподіл виявляється настільки важливим, що, як доводить автор, йому відповідають два різні теоретичні підходи до вивчення особистості, які отримують ті самі назви. Ідеографічний (морфогенетичний) підхід полягає у спробі досліджувати особистість як унікальну цілісність і передбачає застосування відповідних методів і методичних процедур.

Номотетичний підхід є, власне, традиційно існуючим напрямом – коли особистість штучно розкладається на складові, і якісь узагальнення намагаються отримати лише за допомогою набору великої кількості результатів, щоб вони стали статистично достовірними. Олпорт все зрозумів вірно, але у реальних своїх емпіричних дослідженнях використовував саме останній, номотетичний метод, і тому його наукові тексти читаються, як драматичні твори: ми відчуваємо, як важко йому ставати на той же шлях, який він критикує, – отримувати узагальнення не від емпіричних даних, а

завдяки власним роздумам.

Г.Олпорт не зміг створити методу, який опредметнив би його вихідні уявлення, і в цьому – його дійсна проблема. Вона, однак, є загальною для психології особистості. Більшість вчених вбачає її рішення у редукціонізмі: оскільки особистість – надто “завеликий” об’єкт, у ньому треба спочатку теоретично виокремлювати деякі частини, але не будь-які, а змістовні, тобто ті, дослідження яких буде, власне, адекватним вивченню всієї особистості [209].

Це звернення до так званого конституюючого начала особистості, безумовно, було кроком уперед. Але дуже швидко виявилася дивна річ – кожен дослідник виділяв різне конституююче начало. Якщо говорити про вітчизняну психологію, то в якості такої вихідної інстанції розглядалася і спрямованість (Л.І.Божович), і відношення (В.М.М’ясищев), і спілкування (О.О.Бодальов), і ієрархія діяльностей і мотивів (О.М.Леонтьєв), і вибірковість (М.Ф.Добринін), і установка (Д.М.Узнадзе), і емоційна спрямованість (Б.І.Додонов) etc. Той самий процес спостерігаємо в зарубіжній психології. Лише З.Фрейд був до кінця послідовним. Безумовно, його підхід – теж редукція, і не дуже проаналізована. Але нас тут цікавить інше: саме Фрейду (і поки що тільки йому) вдалося втілити свої уявлення в метод, застосувати цей метод, отримати результати і саме на їх основі побудувати теорію особистості.

Інша справа, що змістовно Фрейд, власне, проігнорував атрибутивні ознаки особистості: і цілісність, і активність, і унікальність. Тому доля його теорії не відрізняється від усіх інших – часткове уявлення, побудоване на аналізі довільно обраної структури, не може дати нічого іншого, окрім того, що воно й сформувало. І якщо це претендує на всезагальність – виходить лише непорозуміння.

Чи може сучасна психологія особистості подолати кризу методу дослідження? Нам здається, що для цього існують всі підстави.

“Некласична психологія” Л.С.Виготського (культурно-історична теорія) містить у собі важливі вихідні методологеми, подальша розробка і осмислення яких впритул підводять нас до створення адекватного методу дослідження особистості. З точки зору даної теорії, культура є ідеальним представництвом реальних здібностей людей, а психіка людини – соціокультурним і семіотичним утворенням, що розвивається в ситуаціях спілкування. Для психології це положення, як вважає Ф.Т.Михайлов, виявляється дійсним визначенням власного предмета дослідження: “1) формування в онтогенезі системоутворюючої вихідної здібності цілеспрямованого відношення до свого буття, світу, його об’єктивних умов; 2) розвиток цієї здібності в багатстві чисельності її проявів (у мисленні, емоціях, волі, увазі і т. ін.); 3) перетворення їх у цілісність (єдність) усього суб’єктивного світу індивіду” [196, с. 59]. Мова, таким чином, ведеться про вихідну (ключову) здібність людини, яка розвивається за власними законами і на цій підставі об’єднує всі психічні явища в єдине й унікальне ціле – особистість.

У цих міркуваннях ми вбачаємо суттєвий момент щодо методу дослідження – цілісність може бути досліджена адекватно, якщо реально вивчатиметься процес її виникнення і становлення, а не певний результат (*post faktum*). Таким чином, вихідна наукова проблема психологічного дослідження тут принципово змінюється – є проблемою не сама по собі цілісність особистості як факт, а процес її виникнення. Іншими словами, психологія особистості має починатися не з констатації наявних психічних структур і пошуку засобів їх подальшого аналізу, а з “проблеми формування людської суб’єктивності, проблеми засад процесу перетворення об’єктивних умов буття людини у внутрішній світ, що суб’єктивно переживається, опосередковує, спрямовує і мотивує життєдіяльність” [196, с. 76].

Так виникає ще один суттєвий методологічний аспект – вищі психічні функції людини (тобто – особистість, адже ми визначили її як форму існування людської психіки в цілому), взагалі, не дані як такі, а – задані, їх не можна дослідити, не задаючи індивіду засобів їх побудови. В цілому, мова йде про дослідження розвитку і дослідження у розвитку. П.Я.Гальперін зазначав: “Лише в генезисі розкривається дійсна будова психічних функцій: коли вони повністю утворюються, будову їх стає неможливо розрізнити, більше того, вони відходять “у глибину” і приховуються “явищем” зовсім іншого виду, природи і будови” [74, с. 73].

Викладені методологічні положення були упереджені авторами культурно-історичної теорії в особливому методі дослідження – експериментально-генетичному. Смісл цього методу полягає в тому, що предметність діяльності і відповідна до неї інтерпсихічна форма організується і вибудовується самим експериментатором, з урахуванням відомих механізмів і теоретичних положень. Дослідник не створює стимули і не фіксує реакції – він організовує розвиток певного

психічного процесу, він – поруч, а не “супроти”, враховуючи те, що підсилено акцентував Л.С.Виготський: не лише об'єкт перед дослідником, але й дослідник – перед об'єктом. Такий спільний рух, спільно-розподілена діяльність і дозволяє дійсно вивчати, як виникає і розвивається та чи інша вища психічна функція, а отже, як вона влаштована. Важливо зафіксувати і підкреслити: сама позиція дослідника тут є унікальною – він не “перед”, а “поруч”. Із своїми структурно-схематичними показниками ця позиція тяжіє до позиції психотерапевта (особливо в психоаналітичних і гуманістичних напрямках). Але є суттєва відмінність – експериментально-генетичний метод покликаний формувати і вивчати, а не долати проблеми, хоча останнє теж відбувається, але – неконтрольовано, ніби мимовільно.

Логіка даного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм прояву психіки, а їх активне моделювання і відтворення в особливих умовах. Це і дозволяє розкривати їхню сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Тому конкретна реалізація експериментально-генетичного методу в дослідженнях з вікової та педагогічної психології як необхідний компонент включає формувальний експеримент.

Теоретичний рівень вивчення психічних процесів в експериментально-генетичному методі, на відміну від інших методів, спеціально задається дослідником через конструювання змістовно-операціональних сторін предметної діяльності. Причому специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу.

Тут родовий психічний процес, будь то спосіб мислення чи пам'ять, відтворюється окремим індивідом за тими соціально-культурними нормами, які зробили його здобутком духовної культури суспільства.

Говорячи словами Ф.Енгельса, експериментально-генетичний метод, фіксуючи власною організацією “об'єктивну діалектику речей”, породжує “суб'єктивну діалектику ідей”, складну діалектику психічного світу індивіда, який розвивається за законами відображення дійсності.

Ці закони виражаються не в абстрактно-загальній формі, а як змістовно-поопераційна система певної діяльності. Лише у такій якості вони стають основою тих зв'язків та відносин, які утворюють психічний процес, що розвивається. Таким чином, саме змістовно-поопераційна система експериментально-генетичного методу є психологічним центром дослідження.

Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта. У педагогічній психології таким універсальним способом організації активності суб'єкта є задача, вирішення якої і передбачає функціонування відповідного психічного процесу.

Критерієм психологічної оцінки проведеного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу вирішення задачі її моделі.

Учбова задача в експериментально-генетичному дослідженні служить штучним засобом викликання й розвитку психічних процесів, специфічною їх моделлю. Звичайно, між моделлю як об'єктивним та психічним як суб'єктивним, породженим на її основі, немає повної тотожності, а виникають відношення адекватності. У процесі інтеріоризації (присвоєння) зовнішні соціальні зразки спочатку стають засобами психологічної організації й регуляції діяльності суб'єкта, а потім переходять у внутрішній план, набуваючи форми психічних процесів. Вони не залишаються незмінними, а в ході свого функціонування збагачуються, набуваючи необхідної лабільності.

Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе безпосередньо у собі способи побудови вищих психічних функцій, які привласнюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-функціональний моменти об'єктивної реальності й задає тим самим подібні структури (у вигляді способів аналізу) самому психічному.

Інтеріоризуючись, способи перетворення виступають психологічними механізмами предметної діяльності суб'єкта. Таке уявлення про психічні процеси як про регулятори діяльності та поведінки індивідів примушує інтерпретувати закономірності психічного розвитку як необхідний і логічний наслідок даної лінії процесу формування, передбаченого експериментально-генетичним методом.

Реалізація експериментально-генетичного методу у віковій та педагогічній психології здійснюється у вигляді конструювання шкільних програм, що дозволяє експериментально зв'язати в єдиний органічний вузол вікову та педагогічну психологію, показати неправомірність

протиставлення, роз'єднання виховання та розвитку. Він є методом вивчення закономірностей процесу становлення нових видів пізнавальної діяльності. Тому актуальним є завдання: вичленувати принципи побудови цього методу дослідження і виявити оптимальні умови його реалізації.

Теоретичне осмислення досвіду експериментального навчання, здійсненого у руслі вищезгаданого підходу, приводить до необхідності вичленування системи принципів побудови експериментально-генетичного дослідження, а також виявлення послідовності основних логіко-операціональних структур, що його реалізують [162, 164, 165, 168, 170].

Основними принципами є такі: **1) принцип аналізу за одиницями** (вичленування вихідного суперечливого відношення, що породжує клас явищ як ціле); **2) принцип історизму** (принцип єдності генетичної та експериментальної лінії у дослідженні); **3) принцип системності** (принцип цілісного розгляду психічних утворень); **4) принцип проектування** (принцип активного моделювання, відтворення форм психіки в особливих умовах).

Принцип аналізу за одиницями. Побудова та використання експериментально-генетичного методу психологічного дослідження передбачає розкриття, з'ясування причинних (каузально-динамічних, за Л.С.Виготським) зв'язків і відношень, що лежать в основі складних психічних процесів. Засобом вирішення цієї проблеми є аналіз “за одиницями”.

Аналіз “за одиницями” спрямований на вичленування вихідного відношення (в реальності воно завжди існує у вигляді певного протиріччя), що породжує клас явищ як ціле.

Виділена психологічна одиниця – “клітинка” – зберігає властивості цілого. Цей вид аналізу дає змогу виділити в кожному психологічному цілому певний момент, який зберігає основні властивості цілого. Слід підкреслити, що одиниця зберігає властивості цілого у потенції, як можливість їх виникнення в процесі власного розвитку. Дані властивості – це вся різноманітність форм, конкретних ознак, у яких проявляється одиниця як сутність різноманітного.

Таким є цілісний аналіз. Його основне завдання – не в розкладенні психологічного цілого на частини або навіть шматки, а у виділенні в кожному психологічному цілому певних рис і моментів, які зберегли б примат цілого; використання пов'язане з природничим поясненням психічних процесів.

Аналіз за одиницями дає змогу з'ясовувати й інтерпретувати реальні зв'язки і відношення, що утворюють дане явище. Такий аналіз повинен пояснити виникнення, походження зовнішніх ознак психічного процесу. Це можливо при повному динамічному розгортанні усіх моментів психічного процесу, що вимагає завжди певного уповільнення у перебігу процесів і досягається найкраще тоді, коли їх перебіг ускладнений.

В експериментально-генетичному методі “аналіз за одиницями” поєднався з генетичним шляхом наукового дослідження, і в результаті цього даний аналіз набув статусу наукового обґрунтування розвитку психічних процесів. Такий підхід до дослідження привів до того, що всі психічні утворення як щось стале почали розглядатися як процеси.

Основною методологічною вимогою до вивчення психічного виступає перетворення “речі на процес”. У рамках такої дослідницької установки основним завданням розгляду, природно, стане генетичне відтворення усіх моментів розвитку даного процесу. Природниче експериментально-генетичне дослідження психічних процесів породило вимогу введення у психологію понять “динамічна система” і “момент розвитку”.

Перше поняття – “динамічна система” – характеризує особливості існування психічних процесів як кількісну і якісну їх зміну. Між частинами психологічного цілого здійснюється складна взаємодія, що приводить до утворення нових властивостей, нових типів взаємодії та взаємовідносин. У результаті цього психічні утворення як динамічні системи змінюються кількісно і якісно.

Поняття “момент розвитку” вводиться для характеристики етапу розвитку психічного процесу. Простеження зв'язків між етапами розвитку дає можливість описати генезис, перебіг даного процесу. Аналіз, що встановлює ці взаємозалежності між етапами, є аналіз динамічний, тобто такий, що зводиться до динамічного розгортання головних моментів, які утворюють історичний перебіг даного процесу.

Таким чином, головним результатом експериментально-генетичного дослідження стає історичне пояснення того, що являє собою ця форма поведінки, що означає розкрити походження процесу, історію його розвитку і що привело до теперішнього моменту.

Принцип історизму. Цей принцип впроваджується як логічне розгортання попереднього принципу (*аналізу за одиницями*). Справа в тому, що вицленована одиниця як суперечливе вихідне відношення, виходячи з вимог діалектичної логіки, розглядається як процес, що має свій історичний початок і завершення. Історизм вимагає простеження усіх моментів розвитку і закономірностей їх зв'язків та переходів. Використовуючи принцип історизму щодо психічних утворень, слід враховувати його певну адекватність стану досліджуваного, але ні в якому разі не тотожність філогенетичному та онтогенетичному аспектам розвитку.

Завдання дослідника за цих умов полягає у генетичному вивченні структурних компонентів психічного процесу, що розгортається. Охопити у дослідженні процес розвитку якоїсь речі у всіх його фазах та змінах – від моменту виникнення до загибелі – і означає розкрити його природу, пізнати його сутність, бо лише в русі простежується його наявність.

Вимога історичного підходу до конструювання і використання експериментально-генетичного методу – конкретне вираження примату соціального у становленні психіки.

На протилежність традиційному аналізу психіки висувається історичний підхід, найбільш яскраво виражений в ідеї опосередкованості вищих психічних функцій. Розуміння психіки як історичного продукту визначило і необхідність створення адекватного – історичного методу її вивчення. Таким методом став інструментальний, який визначається також як історико-генетичний.

Інструментальний метод не є суридним з традиційними психологічними методами типу спостереження або експерименту: по суті, він репрезентує особливий підхід до вивчення психічного, що впливає з самого розуміння природи та сутності предмета вивчення; це передусім методологічний принцип і спосіб психологічного вивчення дитини; цей метод може використати будь-яку методику, тобто технічний прийом дослідження: експеримент, спостереження, тест тощо.

Не можна стверджувати, що Л.С.Виготський був першим і єдиним психологом, який запропонував вивчати психіку в її розвитку. Проте до і після Л.С.Виготського вивчення розвитку психіки здійснювались за методом поперечних зрізів – у різному віці проводиться вимірювання рівня розвитку та поведінки дитини, стану окремих психічних функцій, а потім за результатами окремих вимірювань, що дають дискретні точки на віковій осі, відтворюється загальна картина розвитку.

Подолати недоліки цього методу дозволяла, з одного боку, гіпотеза опосередкування психіки психологічними знаряддями, на основі якої і був розроблений експериментально-генетичний метод. З другого боку, здатністю до пояснення може володіти лише такий метод, який дозволяє начебто дублювати, моделювати хід та перебіг розвитку, відтворювати його, демонструючи генезис певного явища. Виникнення ж подібного методу стало можливим у результаті взаємної асиміляції двох важливих для психології теоретичних ідей – принципу розвитку і принципу об'єктивно-експериментального вивчення психіки.

Принцип розвитку стає вихідним для пояснення процесу в цілому, а ключем об'єктивності розуміння реального процесу розвитку є експеримент, що дозволяє виявити в абстрактній формі закономірності, саму суть генетичного процесу.

Між дійсним, реальним розвитком та розвитком досліджуваним (шляхом його відтворення) відношення таке, як між логічним та історичним (логічне є історичне, вивільнене від його окремої, часткової форми і від порушуючих структурні випадковості, і тому тільки воно дає можливість вивчати усякий момент розвитку в його класичній формі).

Таким чином, єдиним методологічно правильним способом вивчення психічного розвитку є його експериментально-генетичне вивчення, а головним завданням психології навчання виступає завдання зближення морфологічного, експериментального та генетичного аналізу.

Інструментальний метод, що розуміється як методологічний принцип, має значення, що далеко виходить за межі будь-якої конкретної галузі психології. За своєю сутністю він є основою так званої “загальної психології” – середньої, “опосередковуючої” ланки між філософією та окремою галуззю психології. Саме із такою функцією він покладений в основу досліджень з психології навчання.

Принцип системності. Першорядне значення для одержання об'єктивних даних про рушійні сили та механізми психічного розвитку має вибір системи, у якій він (розвиток) розглядається.

В історії психології є багато прикладів, коли таке складне явище, як психіка людини, розкладалось на більш прості складові частини. Вивчались і описувались властивості, способи становлення і видозміни цих частин; одержані дані підсумовувались і, таким чином, “набувалися” усі необхідні знання про вихідне і складне явище – психіку. Такий підхід, що реалізує принцип

механізму, був історично обумовлений швидким розвитком і вражаючими успіхами класичної механіки та фізики. Вироблені у цих дисциплінах методи пізнання дозволяли відповісти на ряд питань, які раніше не могли бути вирішеними.

Проте з часом нагромаджувались нові наукові факти, які свідчили про те, що при вивченні складних явищ психіки подібний метод дослідження не є досить ефективним. За такого розгляду не вдавалось виявити сутність психічних явищ, з'ясувати динаміку їх розвитку.

Новий підхід, побудований на так званому принципі системності, був спрямований на вияв основних закономірностей виникнення та розвитку психіки як єдиного цілого. Цей принцип вперше був використаний К.Марксом та Ф.Енгельсом при описі суспільних процесів.

З плином часу відповідний метод аналізу, перемагаючи труднощі, здобув належне місце і в науці про психічне життя людини. Тоді культурно-історична теорія розвитку психіки людини стала результатом застосування цього методу. Причому саме у її розробці вказаний принцип був реалізований найбільш строго і послідовно.

Культурно-історична концепція розвитку психіки не просто декларувала її соціальний генезис, хоча вже одне це має велике теоретичне значення, а сама соціальна детермінація була піддана діалектико-логічному аналізу. Розглядаючи соціальне як процес, необхідно було вичленувати внутрішні і суперечливі моменти, встановити їх зв'язки і залежності.

Вирішення такого завдання нерозривно пов'язане з впровадженням принципу системності. На протипагу формально-логічному поняттю системи – експериментально-генетичний метод (ЕГМ) утверджує систему, що розвивається, генетичним початком якої стає “клітинка” як вихідне суперечливе відношення, що містить у собі всі компоненти розвинутого цілого. При цьому ЕГМ своєю змістовно-поопераційною стороною фіксує всі необхідні переходи у діалектичному розгортанні вичленованого вихідного відношення. Саме перехід від менш розвинутого поняття до більш розвинутого обумовлює принцип системності.

Побудована система поняття, що розвивається, вимагає також побудови адекватної системи предметно-перетворювальних дій, виконання яких у кінцевому підсумку формує в індивіда відповідну систему психологічних новоутворень.

У реальному функціонуванні ЕГМ принцип системності є специфічним механізмом сходження від абстрактного до конкретного, пов'язуючи знання, яке розвивається, і предметно-перетворювальну діяльність, яку це знання породжує. Будучи соціально-предметною основою психічного розвитку суб'єкта, ця діяльність вивільняється від умов, що склалися історично, і несе в собі лише логічно впорядковану форму, яка дозволяє науково обґрунтувати і організувати керований процес психічного розвитку.

Втілюючи експериментально-генетичний метод в учбовий процес, принцип системності виступає необхідним логічним кроком при конструюванні змісту учбового матеріалу. Він передбачає здійснення логіко-психічного аналізу наукового знання і проектування його в систему учбового змісту. В ЕГМ принцип системності є похідним від принципу аналізу за одиницями та принципу історизму і характеризує історичне розгортання аналізу за одиницями.

Принцип проектування і моделювання форм психіки. Принцип проектування у теорії експериментально-генетичного методу розкриває його якісну відмінність від відповідних структурних компонентів інших психологічних методів. Експериментально-генетичний метод спрямований на штучне створення таких психічних процесів, яких у внутрішньому світі індивіда ще немає.

Цією обставиною диктується необхідність конструювання експериментальної моделі їхнього генезису та розвитку, з'ясування закономірностей цього процесу. Подібні експериментальні моделі тих чи інших психічних функцій, тих чи інших здібностей (або процесів) створюються з пізнавальною метою, але вони є прототипом реально функціонуючих процесів. Звичайно, конструювання психологічних моделей не є результатом інтуїції дослідника. Воно виникає у процесі складної логічної обробки результатів пізнання, що становлять суть людської культури.

Експериментально-генетичний (генетико-моделюючий) метод складається з теорії, в межах якої він виник; проектування (моделювання), перетворюючого (формуального) експерименту та діагностики (фіксації) як проміжних, так і, певною мірою, кінцевих психологічних новоутворень особистості, що розвивається.

Відповідність експериментально-генетичного методу вивченню психічних функцій безпосередньо визначається діалектичними положеннями про соціальний генезис свідомості

індивіда, про психічний розвиток як привласнення суб'єктом культурних набутків суспільства. Тому він є найбільш адекватним методом дослідження проблем навчання і психічного розвитку особистості.

Експериментально-генетичний метод не використовувався і не може використовуватися для дослідження особистості як такої. Але ті реальні емпіричні результати, які отримані завдяки його застосуванню, теоретичні узагальнення, що здійснені у межах теорії розвивального навчання, дозволяють розглядати його у вигляді концептуального підґрунтя створення методу вивчення особистості.

За допомогою експериментально-генетичного методу досліджено механізми виникнення і розвитку окремих вищих психічних функцій: суб'єкт, застосовуючи (створюючи) спеціальні засоби, привласнює загальнолюдські здібності, що існують в соціальному оточенні у вигляді опрідметнених проявів інших суб'єктів, і перетворює їх у власні здібності (вищі психічні функції). Встановлено психологічний механізм цього явища – інтеріоризація. Встановлено також, що в подальшому привласненні вказаним шляхам здібності вже як інтрапсихічні структури утворюють “навколо себе” те, що отримало назву “міжфункціональні психологічні системи”, і визначають подальші процеси “вростання” індивіда в культуру, опосередковуючи їх зсередини (явище подвійного опосередкування).

Ці дані дозволили впритул підійти до аналізу особистості. Але даний метод не може охопити особистість як цілісність, що являє собою не суму окремих частин, а їхню особливу організованість і рухливе взаємопроникнення. Цілісність, яка присутня в усій особистості і у кожній окремоті, яка специфікується кожен раз відповідно до конкретної частини, залишаючись при цьому рівною собі самій. В цьому сенсі експериментально-генетичний метод є “типовим” номотетичним способом дослідження особистості. Хоча він і спрямований на те, щоб встановити, як ця унікальна система, що саморозвивається, створює свою власну цілісність, сама цілісність знову залишається “за дужками”, і дослідник має добудовувати її у власному мисленні, виходячи з конкретних і часткових результатів.

Різниця об'єктів вивчення і реальних дослідницьких цілей зумовлює різну логіку розгортання і технологію використання експериментально-генетичного і генетико-моделюючого методів.

Експериментально-генетичне дослідження передбачає виокремлення змістовної одиниці аналізу в просторі наукової дисципліни як феномену, що є результатом опрідметнення вищих психічних функцій великої кількості людей в історичному масштабі. Далі відбувається “переведення” даного матеріалу у форму навчального предмета і потім здійснюється привласнення його у вигляді учбової задачі як засобу вирішення конкретної навчальної проблеми. Результатом такого привласнення є виникнення нової психічної структури вищого рівня складності (одиниці свідомості).

Генетико-моделюючий метод має на меті вивчення самої цілісної особистості, що саморозвивається. У зв'язку з цим виникла необхідність пошуку “одиниць” зовсім іншої природи, і було встановлено, що такою є нужда, як суперечлива вихідна єдність біологічного і соціального, яка зумовлює існування особистості. Принципи побудови методу відображають природу існування об'єкта вивчення: соціального, неможливість отримати остаточні (кінцеві) емпіричні пошуки щодо внутрішнього світу людини (рефлексивний релятивізм). Технологія методу (принцип єдності генетичної і експериментальної ліній розвитку) передбачає проведення дослідження в максимально природних умовах існування особистості і створення актуального простору реалізації самою особистістю численних можливостей моделювання власного розвитку та існування.

Інший момент. Привласнення культурно-історичного досвіду у вигляді засобів-знаків, що починається на певному (не початковому!) етапі онтогенезу, відбувається у власній активності індивіда, спрямованій на задоволення існуючих потреб. Це – азбука культурно-історичної теорії. Але тут з'являються, як мінімум, два кардинальні питання. Як виникає сам цей етап, з якого починається “вростання в культуру”? Що було до його виникнення і що призвело до його появи?

Друга група питань стосується, власне, потреб. Адже індивід ніколи актуально не переживає як такої потреби у привласненні здібності. Що ж означає фраза про те, що це привласнення здійснюється в процесі реалізації потреб? І чому індивід (як засвідчують наші експериментальні результати) на будь-якому із найранніших етапів онтогенезу виявляється готовим до інтеріоризації? Це по-перше. А по-друге, звідки виникають людські потреби, що породжує їх?

Відповідь на ці фундаментальні питання вимагає створення нової методології як методу теоретичного аналізу особистості.

Жива істота, яка починається в материнському лоні, є споконвічно “плоть від плоті” *твором двох людських істот*. Соціальне (весь неосяжний досвід поколінь, привласнений і сконцентрований у двох люблячих істотах – батьках) опредметнюється і втілюється в дивне створіння – нову біологічну істоту, але... не лише біологічну, а саме – біосоціальну. Нужда двох, біосоціальна за природою, нужда їх один в одному і нужда у власному продовженні – творінні, породжує це творіння і продовжується в ньому, реалізуючись у різних потребах, і забезпечує, в тому числі, і те, що називається “вростанням в культуру”. Нужда виступає і носієм віковичного досвіду людини (і як біологічної, і як соціальної істоти) і, водночас, вона є витокком особистісної активності – активатором, енергія якого ніколи не згасає, тому що вона втілюється і відновлюється у новому житті.

Коли ми спостерігаємо (досліджуємо) людську дитину в перший період її існування після фізичного народження, наш чуттєвий досвід (або й експеримент) надає нам інформацію про окремі частини, їх взаємозв'язок, функціонування. При цьому щось дуже головне, суттєве, залишається поза нашим чуттєвим досвідом, але ми знаємо про це. Ми знаємо, що це – жива, людська істота, що в основі її існування – дія біосоціальної нужди, що вона, істота, вже зараз є втіленням всього природного і культурного досвіду і конкретно – своїх батьків, що вона готова стати особистістю, і ми можемо уявити, якою вона стане (і біологічно, і соціально). Це знання – не менш реальне, ніж те, що ми отримуємо в чуттєвому плані, воно просто – інше. І.-В.Гете дуже давно назвав таке знання напрочуд вдало – “точна фантазія”: тобто, це наша вільна побудова, але вона нібито “не зовсім” вільна, оскільки є водночас і точною, адже ґрунтується на надійних емпіричних даних. Це є наше проектування цілісного об'єкта вивчення. Але ця “точна фантазія” не охоплюється існуючими у психології дослідницькими процедурами. Вона або “мається на увазі”, або підмінюється якимись частковими поняттями – домислами, які, взагалі-то, ніякого відношення до об'єкта вивчення не мають. Це є феномен, перед яким психологія в усіх її напрямках і проявах завжди зупинялася, і заявляла, що далеко не все може бути дане в досвіді.

Ми вважаємо інакше. Якщо чуттєвий досвід виявляється недостатнім у поясненні феномена особистості, немає смислу ні зупинятися, ні привчати думку до спекулятивних хитросплетінь. Треба подолати даний недолік шляхом розширення і якісної зміни досвіду. Підкреслимо: мова йде не лише про розширення (скільки б нових методик і технік ми не застосовували, якщо вони виходять з існуючої парадигми, то нічим не допоможуть). Необхідна саме якісна зміна, тобто зовсім інший і новий досвід, який відповідав би сутності самого явища, що вивчається.

У даному випадку суттєвим є єдність: природа – олюднена, людина – оприроднена. Сама ця фраза, звичайно, нічого не дає в пізнанні, але без неї ми не можемо йти далі, вона – точка відліку. Тому що олюднена природа і оприроднена людина – це є феномен (а не лише констатація), і як такий він має різні форми існування. Одна з них – біосфера як єдність, а інша – людська істота як єдність. В останній ця єдність *викликається і утримується нуждою*, біосоціальною за своєю сутністю.

Набуття якісно нового досвіду вимагає нового методу дослідження, адекватного і об'єкту, і вихідним положенням. Це не може бути аналітичний метод, оскільки нужда як вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального не розкладає, а створює, інтегрує цілісну особистість у процесі її онтогенезу. Отже, це має бути метод, який би моделював генезу особистості. Ми назвемо його – генетико-моделюючим, оскільки ця назва максимально відповідає його сутності. (Необхідно зауважити, що в теорії розвивального навчання генетико-моделюючий метод називається генетико-моделюючим експериментом і ототожнюється з формувальним навчальним експериментом. Нам здається, що це ототожнення є непорозумінням, оскільки відображає думку, нібито Л.С.Виготський вживав терміни “експериментально-генетичний метод” і “генетико-моделюючий” як синоніми, що, на наш погляд, дуже сумнівно).

Особистість є складною системою, що саморозвивається, тобто – сама моделює і реалізує власну генезу. Для того, щоб науково дослідити цей процес, а отже, й дослідити саму особистість, ми маємо створити такі способи і форми вивчення, які б не переривали й не зупиняли його штучно, а викликали, співіснували б із ним. В ідеалі – це є співіснування за принципом сполучальності (із усної розмови з Г.С.Костюком): ми повинні дати змогу особистості (об'єкту вивчення) вільно функціонувати і розвиватися за власними законами, але водночас надавати їй керовано такі можливості (природні і соціальні), які підлягають емпіричній фіксації і верифікації.

Генетико-моделюючий метод, як уже сказано, не є, власне, аналізом. Разом з тим, він, як і будь-який науковий метод, обов'язково має аналітичну складову. Не на підставі тільки даних чуттєвого

досвіду, і не на підставі тільки емпіричного мислення, а в результаті поєднання цих двох складових з третьою – “точною фантазією” (або – креативністю), ми повинні виокремити в цілісній особистості такі змістовні одиниці, які були б *самостійними і самодостатніми*, несли в собі всю цілісність і забезпечували в своїй сукупності її (цілісності) саморозвиток і функціонування. Останнє – головне і суттєве: “одиниця” системи, що саморозвивається і саморегулюється, принципово відрізняється від тих “одиниць”, що встановлювались в експериментально-генетичному методі. Образно і, разом з тим, абсолютно точно кажучи – вона має бути живою. Дотримання цього і буде означати відхід від редукції.

При цьому не слід забувати, що й сама особистість є дійсною “одиницею” існування і розвитку людської психіки. І в цій своїй іпостасі вона далі не розкладається. Психіка людини – особистісна, і цей вираз означає, що будь-яке дослідження будь-якого часткового процесу чи явища буде адекватним лише тоді, коли це останнє розглядатиметься як змістовне відгалуження особистості, і лише тоді воно стане зрозумілим (зазначимо, що це не враховується в психології далі, ніж декларація).

Як встановити в аналізі змістовні “одиниці” особистості? Звернемось знову до “точної фантазії”: генеза, існування, оформлення, саморозвиток особистості забезпечуються особливою й унікальною *біосоціальною силою – нуждою*. *Нужда як суперечлива, рухлива і енергетична єдність біологічного і соціального, як втілення і можливість подальшого нескінченного втілення людського у людське, як те, що моделює і реалізує рух особистості, і є вихідною всезагальною одиницею – носієм особистісної природи психіки людини*. В своєму “розгортанні” нужда “зустрічається” із соціальними і біологічними факторами оточення людини і задає змістовні точки – одиниці тезаурусу особистості. Вони, ці одиниці, є і вузликami структури, і водночас – лініями розвитку особистості.

Існування (функціонування, розвиток) окремих ліній розвитку особистості (змістовних “вузликів” її структури) має, таким чином, досить жорстку подвійну обумовленість – детермінованість.

Всезагальний плин людської нужди “зустрічається” з факторами оточення (біологічними чи соціальними). Виникають відгалуження нужди – потреби, які, реалізуючись, утворюють певні специфічні міжфункціональні системи, що спеціалізуються, залишаючись при цьому частинами і носіями цілісності (аналогія з тканинами і органами людського організму). Так виникає диференціація інтегрованої єдності особистості.

Таким чином, аналітична складова генетико-моделюючого методу спрямована на виокремлення змістовних рухливих одиниць генези і самомоделювання. І хоча це принципово відрізняється від встановлення одиниць в межах експериментально-генетичних, ми залишаємо без змін назву першого принципу нашого методу – **1-й принцип аналізу за одиницями** (вивчення на основі логіко-психологічного аналізу суперечливої одиниці – нужди, яка тримає в собі в абстракції в нерозвиненій формі примат цілого: біологічного і соціального).

Згідно нашої методологічної парадигми, застосування генетико-моделюючого методу дозволить, нарешті, “повернути людину в психологію”, оскільки метод дає можливість проаналізувати і водночас інтегрувати те вихідне системостворювальне начало особистості, яким виступає нужда як унікальна єдність біологічного і соціального і їх активант. Розробка методу, таким чином, є першочерговою і найбільш актуальною проблемою. На даному етапі нами розроблені основні принципи його побудови і застосування (перший з них – “аналіз за одиницями” – тут викладено).

Інший важливий принцип генетико-моделюючого методу дослідження особистості відображає її відпочаткову природу. Це принцип **єдності біологічного та соціального**. Статус принципу наукового методу не дозволяє лише декларувати дану єдність, оскільки в цьому випадку він перестане бути принципом. Необхідно чітко усвідомити, що саме мається на увазі, що розуміється під єдністю?

Свого часу В.Штерн, дуже уважно розглядаючи проблему взаємодії біологічного і соціального в особистості, сформулював “принцип конвергенції”. Його сутність полягає в тому, що ні про яку функцію особистості, ні про яку її властивість не можна сказати, виникає вона ззовні чи зсередини. Треба розібратися, що в ній виникає ззовні, а що – зсередини, оскільки і одне, і друге бере участь – але неоднакову – в її здійсненні [307]. Питання, однак, набагато складніше. Ми вважаємо, що складну суперечливу взаємодію біологічного і соціального є сенс розглядати у двох площинах – як фактори, що діють на особистість (1), і як фактори, що утворюють особистість і забезпечують її

існування і розвиток “зсередини”. Перша площина аналізу являє собою взаємодію “особистість – навколишній світ”. У ній дійсно можна деякою мірою виокремлювати власне біологічні (природні) і соціальні фактори.

Хоча останні, насправді, ніколи не є чисто соціальними, адже всі вони являють продукт людини (людства), в якому певним чином втілено не лише соціальне, але й біологічне тієї цілісної, біосоціальної істоти, що їх створювала. Якщо ж розглядати біологічне і соціальне як внутрішнє, особистісне, слід визнати, що ми ніколи не маємо в цьому випадку їхньої окремоті. Ми відступаємо від традиційного розгляду біологічного як спадкового і тілесного: “усередині” особистості біологічні і соціальні фактори не існують як окремі, кожен з них являє собою інобуття іншого. Будь-яка думка, образ, ідея, потреба неможлива поза біологічними структурами і функціями організму. Так само вірним є і зворотне – кожна тілесна структура, кожна біологічна функція людини – це є прояв людського єства, тобто це є те, що одвічно несе в собі як біологічне, так і соціальне втілення, і психосоматичні явища, які інтенсивно досліджуються сучасною наукою, є найкращим підтвердженням цього.

Принцип єдності біологічного і соціального відкриває дійсну сутнісну природу витоків активності особистості. Коли психологія твердить, що такими витоками є потреби, вона помиляється. Адже є дуже просте й доречне питання: а звідки виникають потреби? Крім того, дією потреб не можна пояснити саморух, саморозвиток тієї складної відкритої системи, якою є особистість. Так і виникає уявлення про дух, як першоджерело активності, яке не може бути досліджено у межах сучасної науки. Знову найцікавіше й найголовніше зникає для психології (між іншим, термін “душа” в Стародавній Греції і означав джерело активності).

Ми стверджуємо, що таке вихідне першоджерело активності особистості насправді існує, і воно цілком підлягає науковому дослідженню. І це є нужда. В.В.Давидов зазначав: “Нужда є глибинною основою потреби... Проблема полягає в тому, як ця нужда у людини перетворюється на відповідну потребу” [91, с. 44]. Далі зазначається, що цього ще ніхто в психології не вивчав, і це правда. В.В.Давидов розглядає нужду в контексті діяльності (а не особистості), як її важливу складову, і зовсім не намагається аналізувати її психологічний зміст, зазначаючи, що це “дуже складна майбутня розмова...” [91, с. 44].

Ми виходимо з того, що нужда є вихідним енергетичним началом особистості, біосоціальним за своєю природою. Онтогенез особистості починається значно раніше, ніж вона народжується фізично. Його початок – предметнення – втілення нужд двох осіб, що люблять одна одну. Виникає нова форма існування нужди, яка (нужда) просто не може існувати без матеріального носія (принаймні, сучасна наука не знає іншого способу існування біосоціальної нужди, окрім існування її у якості соціобіологічного енергетичного підґрунтя особистості людини).

Дотримання принципу єдності біологічного й соціального в межах генетико-моделюючого методу означає вивчення онтогенезу від його дійсного початку, дослідження механізмів виникнення потреб із нужди. В цілому, це означає розгляд у будь-якому конкретно-психологічному дослідженні існування особистості як становлення здатної до саморозвитку вихідної біосоціальної єдності.

Наступним важливим принципом побудови генетико-моделюючого методу є **3-й принцип – креативності**. “Зустрічі” нужди з численними і різноманітними об'єктами і явищами не просто породжують потреби, вони зумовлюють цілепокладання та розвиток власних і унікальних засобів досягнення цілей. Це є, фактично, творчість. Свого часу А.Адлер постулював наявність в особистості особливої інстанції – “креативного Я”, яка забезпечує існування людини за власними цілями і бажаннями, формування своїх життєвих шляхів і стилів [3].

Саме в цьому сенсі ми вживаємо термін “креативність”. Отже, мова йде про творчу унікальність особистості, яка пронизує весь її життєвий шлях. Уже сам початок нової людини є нічим іншим, як результатом творчого акту предметнення своєї нужди двома люблячими істотами. Вже сама по собі дана особистість є результатом і продуктом творчості. І нужда, втілена у ній, має величезний креативний потенціал, який виявляється в унікальності, гетерогенності, самоусвідомленні, самодостатності в цілому. Дійсна таємничість і загадкова унікальність людської свідомості полягає в її здатності до моделювання і самомоделювання. Саме це призводить, зокрема, до абсолютно своєрідного співвіднесення у свідомості минулого, сучасного і майбутнього. Свідомість самомоделюється, привласнюючи здібність, і моделює подальше існування людини.

Креативність є глибинною, первісною і абсолютно природною ознакою особистості – це є вища форма активності. Активність, яка створює і залишає слід, втілюється. З іншого боку, креативність означає прагнення виразити свій внутрішній світ. Коли О.Ф.Лосєв називає вираження однією з

атрибутивних ознак особистості, він чітко визначає, що це вираження насправді є одночасно і актом створення цього світу.

Дотриматися принципу креативності в аналізі (і в дослідженні) особистості означає “взяти” її існування в цілому, в її унікальній спрямованій єдності, в котрій вона лише й існує. І це означає реально врахувати багатозначність, неочікуваність і непередбачуваність особистості. З іншого боку, це означає віддати собі звіт у тому, що не все однозначне і прогнозоване. Усе, що ми намагаємося отримати в сучасних експериментах, є, насправді, навіть не конкретним випадком, а справжнім артефактом. І в цьому – головний недолік досліджень в галузі психології особистості. Останнє ми вважаємо дуже важливим, перш за все, методично, і тому формулюємо наступний **4-й принцип – рефлексивного релятивізму**, який фіксує принципову неможливість встановлювати точні виміри і фіксувати остаточно вищі унікально-творчі вияви особистості.

Адже самодетермінація через власну нужду відкриває людині принципово ненасичувану і необмежувану можливість різноманітності буквально всіх проявів і властивостей. Наявність рефлексії як одного з найбільш цікавих і загадкових наслідків зустрічі нужди з життям людини робить це життя безмежно своєрідним, відкриває людині дійсну нескінченність ресурсів самозміни в кожний момент часу.

У цілому це явище є добре відомим: згадаймо хоча б наполегливе твердження Ф.М.Достоевського про неосяжну глибину і непередбачуваність “дійсної, ґрунтовної особистості” кожної людини. Разом з тим, прагнення позитивної науки до прагматичного схематизування призводить до дуже спрощених уявлень щодо особистості людини. Принцип релятивізму (відносності) застерігає від схематизму і поверхових прогнозів – наші знання є обмеженими і завжди будуть такими: ми надійно знаємо лише про наявність рефлексивно-творчого потенціалу людини і про безмежність його проявів. У зв'язку з цим відкривається дійсна обмеженість і несерйозність спроб схематизування чи моделювання особистості. В зв'язку з цим же відкривається дійсна глибина страждань людини, якою маніпулюють, або яка сама маніпулює.

Водночас, **принципи креативності і релятивізму** відкривають дійсний зміст явища суб'єктності: нужда в онтогенезі ніби розгалужується. Частина її існує і функціонує так, як це було в ранньому дитинстві, як було на початку: поза волею даної людини забезпечується її життєздатність і плин життя в цілому. Інша “гілка” нужди спрямовується виключно на зустрічі з соціальним світом. Саме ці зустрічі породжують вищі психічні функції, цілепокладання, пристрасність внутрішнього світу, креативність. Так народжується суб'єкт.

Останній **5-й принцип** генетико-моделюючого методу дослідження особистості – **єдність експериментальної і генетичної ліній розвитку**. На наш погляд, це дуже суттєвий момент характеристики не лише нашого методу, а й загального стану речей у культурно-історичній теорії. Ще у роботі, яка, власне, й присвячувалась розробці основних положень і методів дослідження, Л.С.Виготський геніально передбачав труднощі, пов'язані з тим, що вивчення психології вищої функції в її формуванні призводить до фундаментального (і сакраментального, між іншим) питання: чи так формується дана функція поза експериментально-генетичним методом, у “природних”, так би мовити, умовах [68, с. 131]. Іншими словами: самі формуємо, і те, що формуємо, – те й вивчаємо. А як насправді, без нашого втручання? Гостроту цього питання, на жаль, не помітили його послідовники і учні. І даремно: психологія стала “формувальною”, формувальний експеримент і зараз є необхідним атрибутом дисертацій. Але ж, пам'ятаємо (?), наука повинна вивчати об'єкт за його логікою, а не власну логіку дослідника в об'єкті, що ним же й створюється. Питання залишилось поза увагою, а наскільки ж воно загострилося, коли “в психологію повернеться людина”? Адже головним стане питання, на яке зараз просто ніхто не звертає увагу: коли у дитини штучно формується (і вивчається), скажімо, опосередковане запам'ятовування способом “вروضування – привласнення”, сама дитина при цьому існує і розвивається як цілісність. Ми вивчаємо дискретний момент – як воно вروضується, як привласнюється. А що відбувається при цьому з дитиною, з її іншими функціями і явищами? Постає кардинальне питання: а як це відбувається в інших дітей, у тих, у кого ніхто нічого не формує спеціально?

Ця цілісна особистість виходить на перший план у генетико-моделюючому дослідженні. І ми легко схиляємось до феноменологічного напрямку, коли даємо собі звіт, що тут (див. **принцип креативності**) нічого “змоделювати” не можна, не порушивши філігранно тонкий процес **самоделювання і саморозвитку**. Отже, залишається тільки опис? Ні, ми впевнені, що поєднання цієї “природно”-генетичної лінії розвитку з експериментальною можливе, але не шляхом формування – привласнення здібностей, а шляхом створення в експерименті особливих умов

розгортання і “уповільнення” становлення цілісних одиниць аналізу. Це має відбуватися на тлі різноманітних (але фіксованих) можливостей для самоделювання.

Повернемось знову до Л.С.Виготського, який стверджував (і абсолютно справедливо), що новий концептуальний підхід вимагає нового, адекватного методу дослідження [68]. Ми вважаємо, що генетико-моделюючий метод (у нашому його розумінні) відбиває ті сутнісні ідеї, які ми намагаємося реалізувати у дослідженні особистості як цілісності, яка саморозвивається завдяки дії біосоціальної основи – нужди, що опредметнилася в даній особистості.

4. ОСОБИСТІТЬ ПОЧИНАЄТЬСЯ З ЛЮБОВІ¹

Вихідні методологеми генетичної психології визначають магістральні лінії дослідження психології особистості і центральні питання: “Як виникає особистість?”, “Якими є психологічні механізми її існування і розвитку?”. Відповідь на перше питання полягає в тому, що особистість створюється, і отже вона є – твір. Це зовсім особливий твір, що все життя перебуває у власному становленні. Він продовжує створювати себе, ускладнювати (або – спростувати), самореалізовуватись, вдосконалюватись. Він самоіснує. І в цьому сенсі особистість є власним автором. Але справжнє диво полягає в тому, що особистість є не лише автором себе – як твору: вона потенційно і актуально є автором іншої, нової особистості – людської дитини. Цей абсолютно унікальний акт співтворчості двох особистостей, двох люблячих людей і є дійсним началом...

“Особистість починається з любові” – ця теза суперечить вихідному положенню вітчизняної психології щодо онтогенезу особистості, яке було втілено в назву статті О.М.Леонтьєва “Начало личности – поступок” і дало поштовх цілому напрямку української “психології вчинку”. Вчинок, якщо його брати в розумінні О.М.Леонтьєва [149] і В.А.Роменця [249], ніколи не може бути “началом особистості”, оскільки для того, щоб його здійснити, треба вже бути особистістю: усвідомлювати власне “Я”, усвідомлювати “Я Іншого” і якось ставитись до нього.

Началом особистості є не вчинок, ним є любов. “Без любові, – говорить П.Флоренський, – особистість розсипається в дрібність психологічних елементів і моментів. Любов – з’єднуюча ланка особистості” [282, с. 173]. Любов об’єднує і, власне, створює особистість завдяки тому, що не дає людині зосередитись на власному “Я”, а концентрує, втілює її в інше “Я”, тим самим забезпечуючи існування і розвиток себе як цілісності. О.Ф.Лосєв відзначав, що головними прагненнями особистості є абсолютне самоствердження, внутрішня свобода, цілісність і гармонійність. “Вона бажає існувати так, як існують боги, що споглядають безкінечний світ і розумну тишу свого, ні від чого не залежного, світлого буття” [156, с. 155]. І це існування стає можливим в любові. Лосєв продовжує: “І ось, коли чуттєва і строкато-випадкова історія особистості, зануреної у відносне, напівтемне, безсиле і хворобливе існування, раптом приходить до події, в якій виявляється ця відпочаткова і укорінена, світла призначеність особистості, пригадується втрачений всезагальний стан і тим долається стомлююча порожнеча і строкатий гамір емпірії – тоді це означає, що твориться диво [156, с. 155]. Любов, її переживання і її прагнення і є цим дійсним дивом. Р.Мей зазначає, що любов несе в собі невимірювану психологічну енергію. І це є найбільш могутня сила для здійснення впливу і трансформації особистості [187, с. 81].

Творча природа особистості та її існування як співіснування підкреслювалась М.Бердяєвим. Він вважав, що особистість не є субстанцією, а являє собою творчий акт і є незмінною в процесі зміни. В особистості ціле передує частинам і не є чимось самовичерпним, егоцентричним: вона переходить в дещо інше, ніж вона сама, в інше “ти” і так продовжується, реалізуючи всезагальний зміст, який являє собою конкретне життя [27].

Сучасна психологія, на диво, мало уваги приділяє дослідженню любові, натомість зосереджуючись на вивченні деструктивних потреб і якостей людини, хоча Г.Олпорт підкреслює, що “аффіліативні бажання є необхідним підґрунтям людського життя” [210, с. 117]. Психологія виявляється просто не готовою до вивчення явищ такого рівня складності і всеохопності, якою є любов, але це не означає, що дані явища не треба вивчати.

В любові Е.Фромм [292] вбачає найбільш радикальний і, фактично, єдиний належний вихід людини із деструктивності, відчуженості й ізольованості. Але що ж являє собою любов? Звернімося до думок Е.Фромма. Любов, пише він, це “пристрасне прагнення до єдності з іншою людиною, сильніше за всі інші прагнення людини. Це – найголовніша пристрасть, це сила, яка з’єднує в єдине ціле сім’ю, клан, суспільство, весь людський рід” [292, с. 109]. Виділяються, фактично, дві протилежні форми любові – пасивна (“любов-злиття”) і активна, діяльна. Остання є, власне, тим, що ми називаємо любов’ю як такою. Фромм пише: “На протигагу симбіотичному зв’язку зріла (діяльна) любов є зв’язок, що передбачає збереження цілісності особистості, її індивідуальності” [292, с. 111]. Це дуже суттєвий для нас момент – статус особистостей в любовних стосунках. Його досить ретельно проаналізував Ж.-П.Сартр, до якого ми звернемося трохи пізніше.

Справжня любов – це діяльна активність, а не пасивний ефект, це перебування в певному стані, а не “впадання” в нього. “Найбільш загальне визначення активного характеру любові, – зазначає Фромм, – можна сформулювати так: любити означає перш за все давати, а не отримувати” [292, с.

113]. Тут – центральний момент і доволі тонкий нюанс. Оце “давати” зовсім не означає “віддавати” в смислі – жертвувати, залишатися без чогось, терпіти збитки etc. Лише люди, самі орієнтовані виключно на отримання, так розуміють, що означає “давати”. Така орієнтація заперечує любов, зводить її до обміну: “віддав – отримав”. Зовсім інше має на увазі Фромм: для особистості, яка є продуктивною, цілісною і відкритою, “давати” означає виявляти власну силу, дарувати іншій людині себе, свій світ і ... ставати при цьому ще більш збагаченим, завершеним, сильним.

Слід зазначити, що цей нюанс дуже часто не береться до уваги, і саме через це теоретичні погляди Е.Фромма і критикуються, і розуміються дещо спрощено-вульгарно. Виходить, що читачу самому слід подолати споживацько-товарну орієнтацію, щоб зрозуміти. Любити, даючи, не може людина незріла, залежна, невільна, спрощена: адже “давати” може лише багата людина, з різноманітним і складним внутрішнім світом. В любові людина не лише віддає, але й “дає” найбільш дороге, що в неї є: вона дає життя. І це – не метафора. Любити – означає дарувати своє життя і народжувати нове життя. “Коли двоє віддають, дещо народжується, і тоді обидва вдячні за нове життя, яке народилося для них обох” [292, с. 115]. Дуже часто ця фраза сприймається доволі абстрактно. Нам хочеться ризикнути і зазначити – вона є буквальною, коли мова йде про статеvu, еротичну любов. Ми даємо коханій людині своє тіло, свою душу, себе. Вона вдячно приймає цей дар і дає нам своє життя. І ця зустріч двох відданих, подарованих існувань має завершуватися появою нового життя (не в смислі нового забарвлення нашого з нею спільного життя. А в прямому смислі – має народитися нове життя, нова людина). І саме тому любов є творчість. Отже, закономірно-продуктивним завершенням еротичної любові має бути поява нової істоти, твору, в якому відпочатково втілена любов як нужда жити і продовжуватися. Саме тому, скажімо, О.Ф.Лосєв називає особистість дивом.

Але так любити, цілком слушно вважає Е.Фромм, може далеко не кожна людина. Така любов “передбачає, що особистість повинна сформувати в себе переважну установку на плідну діяльність, подолавши залежність, самозакоханість, схильність до накопичування і до маніпулювання іншими” [292, с. 115]. Людина повинна повірити у власні сили, бути самодостатньою у досягненні мети. І крім того, що любити – означає завжди віддавати, “це завжди означає також піклуватися, нести відповідальність, поважати і знати... це найважливіші риси любові, притаманні всім її формам” [292, с. 116]. Тепер зрозуміло, що по-справжньому любити здатна лише зріла, відкрита і продуктивна особистість. Але чому ж тоді ми вважаємо любов початком особистості? Ми можемо підсилити тезу: любов є не просто початком особистості, вона існує раніше особистості, і вона породжує (визначає, детермінує) процес її створення (як дива).

Любов є, якщо вживати терміни А.Маслоу, однією з форм і напрямів самоактуалізації особистості. Тобто в переживанні любові людина стає “тим, ким вона може стати”. Тут говориться про так звану буттєву любов (Б-любов), яка принципово відрізняється від любові дефіцитарної (Д-любові). В цілому, ці два типи любові, що їх виділяє Маслоу, є аналогічними класифікації Е.Фромма. Однак А.Маслоу розглядає цікаве явище, дуже важливе для нашого дослідження. Йдеться про “вершинні переживання”. Повне розкриття і піднесення, пік творчої активності, споглядальності, відвертості і напруження емоційного стану – так можна описати це явище. “Вершинні переживання” притаманні виключно буттєвій любові, і от які вони мають ключові характеристики. По-перше, змінюється сприйняття об'єкта любові (в нашому випадку мова йтиме про кохану людину, оскільки нас цікавить любов до людини протилежної статі). “При любовних переживаннях, – зазначає А.Маслоу, – цілком можливо настільки “розчинитися” в об'єкті, що наше “Я” зникає в буквальному смислі” [181, с. 111]. Ми можемо говорити навіть про ототожнення сприймаючого і об'єкта сприймання, про їхнє повне з'єднання в новій і вищій цілісності, в надскладно організованій метасистемі. І тоді народжується нова якість – нова істота. По-друге, в “вершинному проживанні” любові змінюється самосприйняття особистості. З точки зору Е.Фромма, відбувається діяльне (і “давальне”!) проникнення в іншу істоту. Потяг до пізнання задовольняється шляхом з'єднання. “В з'єднанні я пізнаю тебе, я пізнаю себе... я пізнаю таємницю всього живого єдиною можливим для людини способом – переживаючи це з'єднання, а не шляхом міркування” [290, с. 119]. Отже, в любові я пізнаю (відкриваю) і – вивільняю, допускаю до активного життя зовсім іншого себе, такого, що до даного переживання був невідомим мені самому. І це є вивільнення життєвої енергії моєї вихідної невичерпної нужди. А.Маслоу пише з цього приводу: “Під час пікових переживань люди найбільш тотожні самим собі, ближче всього до свого істинного “Я” і найбільш неповторні” [181, с. 139].

По-третє, вершинне переживання любові є тим, що в сучасній психології дістало назву

“переживання потоку”. Людину підхоплює і захоплює плин самого життя, зникають як такі цілі, прагнення, властивості і передбачення – все підкоряється течії, руху, який сам по собі стає найважливішим, найсуттєвішим. В ньому виявляється сенс існування, який стає легко й безпосередньо сприйнятним. Людина не контролює плин, не контролює себе в ньому – вона захоплена існує. Ми могли б сказати, що потік, плин пікового любовного переживання являє собою той рідкісний момент в житті людини, коли відпочаткова нужда по-справжньому заявляє про себе, коли вона стає сильнішою за особистість, сильнішою за все, що є в цьому світі, коли вона – веде.

Четверта характеристика пікового переживання підкреслює його творчу природу: це переживання є інсайт в його чистому, так би мовити, вигляді. Світ з його константами і умовностями буквально зникає, оскільки закохані в спільному піковому переживанні створюють на короткий час свій особливий, неповторний світ, в якому не діють не лише соціальні, але й природні закони, натомість діють свої унікальні закони любові. Вони створюють новий світ, нових себе, нове життя. І як найбільш напружена, відкрита й відверта точка пікового переживання виникає нова істота – людська дитина.

...Ми повинні зробити відступ і обговорити дві речі, які є дуже важливими для того, щоб нас правильно зрозуміли читачі. Перша з них є частковою, і стосується вона необхідності чіткого розмежування вершинного переживання любові і переживання оргазму (оскільки мова йде про еротичну любов). На цьому розрізненні жорстко наполягав А.Маслоу. Ці два переживання об'єднує їх приналежність до сексуального контакту. Але це об'єднання дуже зовнішнє. Про такого типу об'єднання, свого часу, Л.С.Виготський сказав, що є поведінкові прояви або внутрішні відчуття, які здаються дуже схожими, але за механізмами виникнення і психологічним змістом вони знаходяться дуже “далеко” одне від одного, оскільки входять до складу принципово різних міжфункціональних психологічних систем. За своїм походженням вершинне переживання є особливою формою продовження плинного буттєвої любові. Підкреслимо – продовженням і підсиленням, а не завершенням і розрядженням напруги. (Е.Фромм, критикуючи теорію еротичної любові З.Фрейда, цілком вірно зазначив, що сутнісною потребою любові є з'єднання, а не розрядження напруги, як це вважав Фрейд [286]). Відпочаткова, біосоціальна за своєю природою, нужда породжує любов, як реалізацію двох укорінених в ній потреб – у повному з'єднанні з коханою людиною і породженні свого продовження – нової істоти. Це – домінантні, “смыслостворюючі” мотиви, і вони не є “дефіцитарними”, тобто не зникають при своїй реалізації. Остання, до речі, й неможлива, адже процес проникнення в іншого, осягнення його, процес створення нового життя є, насправді, нескінченним (у всякому випадку, він є набагато тривалішим за життя однієї людини). Саме момент дискретного задоволення цих двох мотивів у вершинному переживанні і зумовлює його, забарвлює, затоплює його. І якщо вже мова йде про статевий акт як “операціональний аспект” даного переживання, то розрядження напруги дійсно викликає додаткове відчуття психофізіологічної насолоди, до кінця гармонізуючи і, на даному етапі, завершуючи переживання. Оця “додатковість” оргазму, насправді, дуже гарно помічається людьми, що люблять одне одного по-справжньому, тобто – буттєво (А.Маслоу) або діяльно (Е.Фромм). Результати опитувань, що проводив А. Маслоу [181], і деякі наші емпіричні дані підтверджують це.

В житті людини, однак, може статися й таке, що сам по собі оргазм, як зняття напруги і задоволення від цього, може “створити власну міжфункціональну систему”, зайнявши в ній провідне місце. Але це вже – зовсім не про любов, і ми ще матимемо змогу поговорити про це.

Другий момент стосується стилю викладення матеріалу. В так званій “власне науковій” психології стало звичним критикувати тексти А.Маслоу і Е.Фромма за їхню метафоричність, за відсутність жорсткої парадигмальної логіки, за неможливість “науково” верифікувати ті факти, про які вони пишуть. Віддаючи звіт в тому, що наше викладення дуже схоже за стилем на стиль вказаних авторів, ми мусимо зазначити таке. Просте зведення складних мета-явищ до окремих розрізнених елементів за допомогою математичної логіки зовсім не означає їхнього кращого розуміння і осягнення. Про такі дослідження великий Гете сказав вустами Мефістофеля:

Во всем подслушать жизнь стремясь,
Спешат явленья обездушить,
Забыв, что если в них нарушить
Одушевляющую связь,
То больше нечего и слушать. [80].

Якщо сучасна психологія вважає об'єктивним знанням те, що виникає в результаті узагальнення емпіричних фактів, які, в свою чергу, являють собою певні відповіді людини на

штучні стимули, створювані дослідником, то, безумовно, роботи Маслоу, Фромма і подібні до них – не відносяться до такого знання. Звісно, що не лише недоречно, але й ні в якому разі не можна вивчати такі явища, як особистість або любов, вказаним способом.

Але ж як бути? Щоб зберегти свою приналежність до “справжньої науки”, слід... замінити терміни. Так, ті звичайні і зрозумілі, красиві слова, які описують ці явища та ідеї, з ними пов'язані, треба замінити словами сухими, “науковоподібними”: “любов як корелят “чогось там” – таке формулювання більше до вподоби. Але якщо визнати вказані вище стилі ненауковими (тобто – феноменологічними, метафоричними, міфічними), а останній тип – науковим, то що ми маємо? О.Ф.Лосев про це сказав так: “Коли “наука” руйнує міф, то це означає лише те, що одна міфологія бореться з іншою міфологією” [156, с. 33]. Фактично, для такої “науки” дійсно потрібна лише власна гіпотеза – і все, тобто це і є цілісна міфологема дослідника, що “одягнеться” ним на певну область дійсності і дасть нові абстрактні терміни.

Цю проблему цікаво і яскраво висвітлив Ж.-П.Сартр. На його думку, якщо розглядати людину “як таку, яку можна проаналізувати і “привести” до первинних даних, визначити її мотиви (або бажання), бачити в ній суб'єкта як власність об'єкта”, то легко закінчити тим, що розробити захоплюючу систему субстанцій, які потім зможемо назвати механізмами, динамізмами, патернами etc. Але виникає дилема, оскільки людське існування стало “чимось схожим на аморфну глину, яка може приймати бажання пасивно, або може бути зведена до простої зв'язки всіх цих неподоланих драйвів чи тенденцій. В будь-якому випадку людина зникає. Ми більше не можемо відшукати того, з ким відбувся той чи інший досвід” [258, с. 143].

Ми намагаємось відійти від традиції, що склалась мало не з середньовіччя, і спробувати провести аналіз не за постулатами, а за критеріями, адекватними об'єкту дослідження. Генетико-моделюючий аналіз дозволяє нам виокремлювати вихідну змістовну одиницю особистості як відкритої системи, що саморозвивається, створюючи саму себе. Ми встановили, що такою одиницею є нужда як всезагальна енергетична сила самого життя, яка являє собою суперечливу єдність біологічного і соціального. Генетико-моделюючий аналіз дозволяє з'єднати онтогенез і творчість: виявляється, що реальною силою, яка створює особистість і визначає її існування є любов як опредметнена нужда. Розкриття специфіки цього надскладного процесу не може відбуватися в логіці і термінології редукції, оскільки тоді ми втрачаємо сутність явища. З іншого боку, принцип рефлексивного релятивізму означає, що знання, отримані про такого рівня складності системи, ніколи не можуть бути однозначними і кінцевими.

Тепер ми можемо продовжити наш аналіз. Дослідження вершинних переживань може призвести до формування уявлення про наявність в межах буттєвої любові своєрідних “спалахів”, чуттєвих загострень, які змінюються більш спокійним плином життя людей поруч. Така логіка можлива, якщо дивитися на явище з боку поведінки і переживань людини і якщо врахувати, що психофізіологічно “спалах” завжди повинен минути, що він дуже “енергоємний” і має відбутися відпочинок і поповнення енергії, яка витрачена, щоб не було зриву. Однак все це – лише уявлення. Біо- і психоенергетика любові залишаються невідомими, і ніщо не заважає нам говорити про її складний і взаємозбагачувальний характер, адже “давання” означає, водночас, і “отримання”. Якщо спробувати подивитися на цей процес з точки зору... самої любові, виявиться, що дискретність протікання, насправді, не відповідає її природі. Це є онтологічний стан існування особистості, стан як особливе забарвлення життя і пов'язаних з ним переживань, і стан як постійний плін цього життя. Це, іншими словами (використовуючи термінологію А.Маслоу), є постійне і плінне вершинне переживання як ознака існування. Інша річ, що всередині цього плину можливі емоційні спалахи і заспокоєння – адже тільки “усередині цього плину” – продовжується звичайне життя звичайної людини. Психологія любові не є, власне, психологією почуття, яке виникає, триває і зникає час від часу. Це – психологія опредметненої нужди буття поруч з коханою людиною.

Психологічні особливості (параметри) буттєвої любові, що на них вказують і Е.Фромм, і А.Маслоу, і інші дослідники даного явища, насправді не так і багато можуть сказати про сутність цього людського дива. Евристичність тут буде визначатися охопленням у дослідженні динаміки – виникнення, існування, розвитку любові.

Так, уже визначилося принципово своєрідне пізнання людьми один одного, якщо вони люблять. Цей феномен привертає увагу багатьох вчених. Так, Р.Мей зазначає: “Зустріч з існуванням іншої людини (любов) містить в собі силу, яка може викликати сильне потрясіння людини і викликати в ній сплеск тривоги. Але вона може бути і джерелом радості” [187, с. 143]. Можна зазначити, що навіть етимологічний зв'язок між словами “пізнати” і “любити” є дуже тісним. В

давньогрецькій і давньоєврейській мовах дієслово “пізнати” одночасно означало “мати сексуальний зв'язок”. Серйозний матеріал в цьому плані можна знайти в релігійних текстах: “Авраам пізнав свою дружину і вона зачала”... – таких висловів дуже багато в біблейських текстах.

Все це може означати, що по-справжньому знати іншу людину, так само, як і любити її, – означає спільність, творчо-діалогічну участь в житті цієї людини. Екзистенціальний психолог Л.Бінсвангер називає це “дуальним модусом”: “щоб зуміти зрозуміти іншого, людина в крайньому разі повинна бути готовою любити його” [32, с. 143]. Чому ж пізнання іншого в любові набуває нових якостей і стає безмежним за ступенем проникнення в таїнство особистості (тобто – воно стає адекватним її дійсній безмежності)? Звернемо увагу на такий факт: в коханій людині ми бачимо риси, яких не помічали раніше, про наявність яких не знає ні вона сама, ні оточуючі. В чому причина цього? Нам відповідають, що це ми наділяємо кохану гарними рисами, створюємо їх під впливом почуття і бажання. Але чи це обов'язково так? Можливо, це той онтологічний стан, який викликаний любов'ю, і який є, насправді, найбільш виправданим і найбільш природно-відповідним станом людини (саме для нього вона й створювалась!); цей стан вперше і востаннє, остаточно відкриває нас один одному, відкриває саму сутність нашу, саме єство. Ми не створюємо його, а бачимо очима, не затьмареними жагою, а просвітленими чистою нуждою буття.

Як виникає це явище? Людська істота, в дійсності, довго готується до нього. Потенційно вона виявляється підготовленою до цього “осіяння” з самого початку існування, ще будучи маленькою клітинкою, яка, водночас, є твором двох закоханих і опредметненням їх нужди до буття, їх любові. В цій клітині є не просто складні хімічні речовини і біоструктури, в ній – втілення віковичного досвіду існування людини як соціальної істоти, тобто такої, що, за визначенням, є твором і творцем любові і життя. (Те, що ми поки що не знаємо, в яких конкретних формах існує цей відбиток-втілення, зовсім не означає його відсутності, а означає лише, що їх треба шукати і знаходити).

Тобто, любов вже є в цій істоті, яка ще тільки почалася. Весь період пренатального розвитку – досвід любові-відкритості, захищеності, комфортності і зростання (звісно, ніхто тут не говорить про свідомість і взагалі вищу психіку – йдеться про те, що відбувається в дійсності). Дитина в пренатальній фазі повністю відкрита і повністю захищена любов'ю матері і батька, любов якого захищає матір і, опосередковано, її плід, їхній спільний твір. Щоб там не говорити і на яких позиціях не знаходитись, але набувається досвід, і він є любов. Так з'єднується любов поколінь, втілена в дитину на рівні “соціальної спадковості” (вираз П.П.Блонського), і любов-реалія, як особлива побудова біосоціальних стосунків. Суттєвим етапом є сам по собі акт народження. Психологія і про це знає дуже мало, за винятком того, що “перехід” дитини в світ є травмуючим (хоча й це доволі проблематично: так, мабуть, повинно бути, думаємо ми, адже дуже вже відрізняється середовище, ну, звісно, і прилади можуть зафіксувати відповідні вегетативні реакції. Але це все – не психологія).

Між тим, не треба й спеціальних досліджень, щоб зафіксувати величезну психологічну складову цього акту. Ми не можемо тут обговорювати цю проблему детально, але знаємо враження дуже багатьох жінок, що народжували дитину очікувану, бажану і зачату в любові. Так, вони говорять про страх і про біль, але не лише про це. Вони говорять про відвертість і відкритість – більшого розкриття, більшої природності і довірливості до світу – аж до буквального відчуття “розчиненості” в ньому – вони не знали. Відзначають загострення любові до чоловіка і безмежну любов, піклування, страх за життя дитини і своє власне. Нам здається, що цей акт є обов'язковим складовим людської любові, і він повинен досліджуватись у психології, як суттєвий етап онтогенезу і трансформації нужди. Психоаналітичні і споріднені їм напрями розуміють важливість цього явища і лише завдяки їм ми маємо хоч якусь наукову інформацію. Але психоаналіз – течія доволі вузько-специфічна, часткова і, як вже неодноразово відзначалося, не орієнтована на атрибутивні ознаки особистості.

Так чи інакше, наявність у людської істоти вже на момент народження досвіду існування в любові, розкриття в ній, має бути визнаним. Ми хотіли б ще раз наголосити, що дуже далекі від метафоричності. Ми просто фіксуємо факти. Інша річ, що сутність цих явищ вимагає серйозних досліджень, які можливі в умовах нового синтезу природничих, соціальних і психологічних наук, який ґрунтувався б не на психоаналізі, а на позиціях генетико-модельючих. Зокрема, з цих позицій можна, на наш погляд, і оцінити, і до кінця зрозуміти явище дитячої сексуальності, яке геніально помітив З.Фрейд, але яке він інтерпретував дуже вузько і примітивно.

Актуальний досвід любові дитина починає отримувати в перший рік після народження. В заочній дискусії з Ж.Піаже Л.С.Виготський абсолютно вірно відстоював тезу, згідно з якою ранній

онтогенез (традиційно мова йшла про перші місяці після фізичного народження) є періодом, коли максимальне значення для розвитку дитини мають соціальні фактори (дитина просто не зможе вижити як людська істота без соціального оточення). Але Виготський не сказав, що саме тут є головним.

На наш погляд, визначальним в даний період життя є любов – любов між батьками, і любов матері до дитини. Інтонації, лагідні доторкання до найтендітніших, найпотаємніших місць, затишність, задоволення дефіцитарних потреб і – розвиток, радісні відкриття, нові враження через улюблених людей... Все це є важливою фазою становлення любові і, водночас, набуття її досвіду. Коли Е.Еріксон підкреслює значущість цього періоду онтогенезу, говорячи, що тут формується базальна довіра (або недовіра) до світу – він абсолютно правий, незалежно від його вихідних теоретичних і ідеологічних позицій. Зараз не можна стверджувати, оскільки це також не вивчалось, але цілком логічно уявити, що для дитини з базальною недовірою до світу буттєва любов буде “закрита”, або ж знадобляться нелюдські зусилля цієї людини і, головне, людини, що її полюбить, щоб вона відбулася, здійснилась і в цій істоті.

Ми бачимо, що особистість дійсно починається з любові. І тут може виникнути цілком слушне питання про те, що буде з особистістю, якщо вона зачинається не в любові, виростає без батьків і не знає любові на ранніх етапах розвитку? Відповідь на це питання багато в чому є вирішальною для ствердження нашої концепції. Ми дамо її, ґрунтуючись на методології генетико-моделюючого підходу до вивчення психології особистості, з урахуванням існуючих теоретичних уявлень та виходячи з досвіду терапевтичної роботи в галузі вікового та сімейного консультування.

Біологічно поява людського організму зумовлена, як відомо, явищем запліднення – злиттям чоловічої і жіночої гаплоїдних статевих клітин і утворенням єдиної диплоїдної клітини – зиготи, яка має повний набір хромосом і, відповідно, генів. Спадкові ознаки материнського і батьківського організмів, фіксовані в генах, утворюють унікальне індивідуальне сполучення, і вияв їх зумовлює організмичні особливості дитини. Момент запліднення є, власне, початком окремого існування нової істоти і, водночас, він є завершенням, біологічним опредметненням біосоціальної нужди. Процеси, які відбуваються під час запліднення і після нього, слід розглядати як складові елементи деякого єдиного явища: нужда, втілена первісно в зародок людини, організовує і спрямовує дозрівання таким чином, що на момент фізичного народження існує людська істота, за своїм рівнем складності, диференціації та інтегрованості готова до особистісного шляху подальшого становлення.

Сучасна біологія, насправді, не знає, як упорядковуються процеси і окремі тенденції в онтогенезі, і усвідомлення цілісності як вихідного, того, що якісно не співпадає з сумою окремих частин, в біологічній науці має той же рівень, що і в психології. У всякому разі, на питання про те, що виступає джерелом і інтегратором динамічних явищ онтогенезу людини, жоден біолог точної наукової відповіді не дасть.

Нас тут цікавлять кілька ключових моментів. Істота, що являє собою систему, яка саморозвивається, виявляється не лише готовою до “вросування в культуру”, вона ще є дуже пластичною, гнучкою і складно компенсованою, так що наявність доволі значних морфологічних відхилень не припиняє цей шлях. Звичайно, існують межі.

Але численні дані патомедицини і дефектології засвідчують дійсно дуже високу компенсованість. Це означає, що є дещо головне, про що ми точно не знаємо, але воно й визначає цю гнучкість і величезне прагнення системи організму (нехай і неусвідомлюване) до невпинного розвитку, до буття і соціалізації. Це є нужда. Вражаючою є кількість і різноманіття спадкового матеріалу людини. Сотні тисяч генів, що знаходяться в хромосомах – це ще не все: існує цитоплазматична спадковість, існують біохімічні процеси, які продовжують існувати в зиготі, і вони також сполучають в собі унікально-специфічне і всезагальне.

З іншого боку, існують різні за функціями гени, і далеко не всі вони синтезують на собі як на матриці інформаційні РНК з подальшим біосинтезом відповідної білкової макромолекули. Існують гени-регулятори, існують, нарешті, так звані “мовчазні” гени, функція яких зовсім невідома. Слід також мати на увазі, що зміни в структурі і функціях відбуваються набагато частіше, ніж ми уявляємо, адже заміна всього одного нуклеотиду означає, що на відповідному місці в молекулі білка буде стояти інша амінокислота, зміниться просторова конфігурація молекули, а отже, зміниться і її функція. Отже, дуже багато може змінитися. І набір генів – ще далеко не фатум. Не повинно мінятися лише головне і цілісне: якщо істота готується стати особистістю, то система повинна зберігатися.

Суттєвим є й те, що процеси на рівні клітини і організму, біохімія, генетика і фізіологія життя є

процесами людського організму. І це означає, що вже на даних рівнях ми не маємо чисто біологічних, природних механізмів. Наявність соціальної спадковості не викликає жодних сумнівів у сучасних вчених, інша справа, що не треба спрощувати і вульгаризувати це уявлення.

Якщо ми будемо шукати шматочок ДНК, який “контролює і визначає схильність до злочинів або здатність любити” – це дійсно буде смішно... в такій постановці питання. І ми, власне, не про це. Якщо тіло людини, біологічну конституцію є сенс розглядати як “носія” психічного і водночас – як його обов'язкову змістовну складову (підструктуру особистості), то тут йдеться про зміну форми існування і взаємодії двох факторів: біологічного і соціального. Поза особистістю, навколо неї вони існують як різні сили, а в самій особистості – перетворюються в одне – в інобуття одне одного, в нерозривну єдність. Розвиток породжує нову якість. Але те ж саме ми можемо сказати про спадковий матеріал. Статеві клітини, що несуть спадковість, є не лише “плоть від плоті”, але й “дух від духу”, вона – невід'ємна змістовна одиниця тієї унікальної єдності, якою є людська особистість. Інакше, якби вона не несла в собі в змінено-спрощеному вигляді всю особистість, вона і “клітинкою” б не називалась. Не набір окремих генів (шматків молекули ДНК), а цілісна інтегрована сукупність спадкового матеріалу, об'єднана в єдину систему з іншими складовими життєдіяльності клітини, утворює ту якісно нову структурно-функціональну єдність, яка в зміненому вигляді, як інобуття, несе в собі і інформаційний досвід, і вихідну нужду до буття всієї особистості.

Якщо зрозуміти справу так, то стає ясно, що й саме розділення спадковості людини на біологічну і соціальну є штучно-довільною інтелектуальною операцією дослідника для того, щоб краще зрозуміти... Але він втрачає при цьому все... І знову треба згадувати Мефістофеля. Коли Виготський доводить, що дійсні особливості вищої психіки як цілісності визначаються не стільки рівнем і змістом розвитку окремих функцій, скільки специфікою зв'язків між ними, їхньою взаємодією, то чому не можна використати цю логіку? Тоді слід сказати, що особливості спадковості людини в цілому визначаються не тільки тим, які гени і скільки виступають як її елементи, а ще й тим, як вони взаємодіють, яка цілісність тут утворюється. І стає ясно, що карколомні досягнення сучасної генетики в галузі розкодування окремих генів є, насправді, дуже попереднім, пробним кроком ще лише в напрямі проблеми спадковості, а ніяк не спробою її вирішення.

Така точка зору пояснює плінність, нескінченність і наступність особистості в історії. Адже спадковий матеріал як структурно-функціональна цілісність не синтезується людиною за період її життя. Він передається, зберігається у певному вигляді протягом всієї історії людства і доповнюється історією життя конкретної людини. Звідси ж стає зрозумілим вічність любові: якщо дана конкретна істота з'явилась (зачалась) без любові, це не означає, що вона взагалі не несе її в собі. Спадковість батьків має, несе в собі любов поза їхніми актуальними почуттями: любов як втілення життя тисяч людських поколінь.

Але розгляд любові лише в контексті особистісних взаємостосунків є частковим, неповним і, отже, не дає дійсного розуміння цього унікального і всеохоплюючого явища та усвідомлення його повного значення в існуванні людини, в зародженні і плінні життя взагалі. Тейяр де Шарден сказав свого часу: “Для науки про людину величезне значення має те, що на конкретному просторі Землі виникла і зросла зона думки, де не лише зародилася і була проголошена дійсна всевітня любов, але також було дане життєве свідоцтво, що вона психологічно можлива і здійснена на практиці” [301, с. 102]. Для того, щоб надійно констатувати наявність любові у людей, слід, згідно загальному правилу генетичного підходу у дослідженні, уявити і дослідити можливість її наявності (нехай і в зародковому, нерозвиненому вигляді) у всьому живому, що існує. Філософи давно вже це помітили і відповідним чином висловились. Так, в одному зі своїх діалогів Платон визначає: “Любов'ю називається прагнення цілісності і потяг до неї” [222, с. 112]. Далі стверджується, що бог любові Ерот розливається в усьому світі, і живе не лише в людській душі і її прагненні до чудових людей, але й багато в чому іншому – в тілах будь-яких тварин, у рослинах, в усьому існуючому, оскільки він є Богом великим, дивним і всеосяжним [222].

Інший філософ, М.Кузанський, зазначав, що любов, як зв'язок єдності і буття, в найвищому ступені є природною. “Ніщо не позбавлено цієї любові, без якої не було б нічого стійкого, все пронизане стійким духом зв'язку, всі частини світу внутрішньо зберігаються її духом і кожна з'єднується нею з усім світом” [141, с. 386]. Цей дух любові, на думку філософа, з'єднує духовне і тілесне в унікальну єдність. Геніальні філософи у спогляданні помітили те, що зараз все більше привертає увагу позитивної науки: життя виникає і існує всупереч ентропії, і це означає (оскільки

воно все ж таки виникає і існує!), що є протилежна за напрямком і адекватна за могутністю сила. Ми не знаємо, що вона собою являє, а можливо, й знаємо...

Розглядаючи вихідні підвалини життя, Т. де Шарден зауважує, що найпершим, найпростішим проявом любові є вже явище, коли фізичні або хімічні частинки починають притягувати одна одну і прагнути до цілісності. Так “запускаються” механізми розвитку, починається еволюція матерії, а потім і життя. Ця сила з’єднання водночас є силою (енергією) буття, вона означає потяг до існування, і ми називаємо її нуждою. Прийняття такої позиції означає визнання не випадковості біологічної еволюції, її спрямованого характеру. Це своєрідна антитеза дарвінізму, але вона є прийнятою в науці, принаймні, в певних її напрямках. Ми не говоримо тут про метафізику і спіритуалізм, мова йде про цілком серйозну наукову думку. В.І.Вернадський вказував, що “процес еволюції життя завжди йшов без відходів назад, хоча і з зупинками, в один і той же бік – в бік уточнення і удосконалення нервової тканини, зокрема, мозку” [60, с. 59]. Він говорить, що це кидається у вічі, але посилається на емпіричні дані, отримані Дж.Даном ще в 1855 році [60]. І далі В.І.Вернадський підкреслює: “Найбільш характерною рисою цього процесу є спрямованість з цієї точки зору еволюційного процесу життя в біосфері” [60, с. 59]. Ця революційна думка нашого великого співвітчизника не дуже “помічається” сучасною наукою через її теоретичну слабкість. Адже В.І.Вернадського ну ніяк не звинуватиш у містицизмі і спіритуалізмі. “Життя, взятє як єдине ціле, розглядається не як сукупність живих організмів, живих природних тіл, а як особливий прояв чогось, що в природі яскраво виявляється перш за все в живих організмах, але, можливо, не лише в них має місце” [60, с. 169]. Вчений вважає дане положення дуже перспективним в плані теоретичного аналізу проблеми життя і загострює, що це “щось” є поки що незрозумілим.

В цілому, В.І.Вернадський схиляється до ідеї, що енергія (сила), що викликає, підтримує і розвиває життя, є силою всезагальною і має космічні витoki. Дані ідеї були підхоплені Т. де Шарденом, який вводить поняття ортогенезу, наголошуючи, що це є загальна характеристика спрямованої ускладненості еволюції живого. І спрямоване воно в бік розвитку психічного (“свідомості”). Говориться про наявність могутньої енергійної сили життя (нужди до буття), яка визначає прагнення до цілісності, гармонійності і має дуже багато модифікацій-розгалужень (“віяло” – в термінології Шардена), у людини кристалізується в любов. Думка, свідомість виникає між двома істотами, підкреслює Тейяр, і це “замикає коло” – тільки любов як потяг до з’єднання могла народити думку: виникла людина. “Щоб світ прийшов до своєї завершеності під впливом сил любові, фрагменти світу шукають один одного. І тут – ніякої метафори і значно більше змісту, ніж у поезії. Сила вона чи кривизна, чи всезагальне притягнення тіл, яким ми настільки вражені, – це лише зворотний бік або тінь того, що реально рухає природою” [301, с. 209]. Здається, Тейяр підходить дуже близько, і йому залишається лише назвати наш термін – “нужда”. І для того, щоб знайти ключову космічну енергію (В.І.Вернадський), треба піднятися до вершин особистості, людського духу, адже “любов у всіх своїх нюансах є не що інше як більш-менш безпосередній слід, залишений в серці елемента психічної конвергенцією до себе універсуму” [301, с. 209].

Лише любов, і про це свідчить досвід життя, здатна справді завершити людські істоти як такі, оскільки лише вона одна з’єднує ці істоти їх безпосередньою сутністю. “Дійсно, – зауважує Тейяр, – в яку хвилину двоє закоханих досягають повного володіння самими собою, як не в ту, коли вони втрачають себе один в одному?” [301, с. 209]. Але з’єднання буде водночас актом творіння, коли воно не відбуватиметься як з’єднання “будь з ким”, і “будь-яким способом”, оскільки любов зникає в контакт з безособистісним і анонімним. Любов породжує в особистості відчуття цілісності, почуття універсуму, і можна зрозуміти і розділити подив Тейяра, коли він вигукує: “Як могла психологія ігнорувати цю фундаментальну вібрацію, тембр котрої для тренованого вуха вчувається в основі або, швидше, на вершині будь-якої сильної емоції?” [301, с. 210].

Питання це зовсім не риторичне: в ньому приховані дійсні пояснення деструктивності і “розгубленості” сучасного суспільства. Адже якщо прийняти викладене (а його – треба приймати, адже воно не лише очевидне, але й продумане багатьма творцями і навіть досліджене в емпіричній науці, нехай і недостатньо), постає загадка: чому ж тоді люди так мало люблять, і чому так багато жорстокості і деструктивності? Ми повертаємося до конкретної площини. Любов передбачає свободу її суб’єктів, і, отже, коріння проблеми – в реальній несвободі особистості сучасного світу. Парадоксально, але цілком грамотно і ґрунтовно вирішив це питання Е.Фромм: людина, насправді, може мати свободу в будь-якому суспільстві, але вона її... не хоче і від неї “тікає”. А отже – тікає й від любові. Дуже багато західних персонологів досліджували даний феномен. Сам Е.Фромм [291] доводить, що людина, насправді, “втікає” не стільки від свободи і любові, скільки від

відповідальності, яка жорстко й однозначно з ними пов'язана, і до якої людина виявляється зовсім не готовою.

Інший аспект розглядає К.-Г. Юнг. Саморозвиток і самореалізація особистості (необхідні атрибути любові) уявляються йому не лише “чудовими” якостями і тенденціями, а ще й дуже важкими. Особистість, що самореалізується, відмовляється від конформізму і існує ніби на гірській вершині – їй там дуже гарно (дух захоплює від захвату), але дуже небезпечно – там жорсткі вітри, холод, височінь... Тому, зазначає Юнг, “переважна більшість людей обирає не власний шлях, а конвенції, і внаслідок цього кожна з них розвиває не саму себе, а якийсь метод, тобто дещо колективне за рахунок власної цілісності” [323, с. 73]. Акція особистісного розвитку виявляється доволі “непопулярним” заходом, малоприємним шляхом ухилення від магістральних шляхів конформізму. Художньо-оригінально це висловив В.Висоцький в “Балладе о любви”:

И чудаки – еще такие есть -
Вдыхают полной грудью эту смесь
И ни наград не ждут, ни наказанья, -
И, думая, что дышат просто так,
Они внезапно попадают в такт
Такого же неровного дыханья [73, с. 395].

Дуже цікавий і тонкий погляд на любов як взаємостосунки вдалось висловити Ж.-П.Сартру. Суттєве в цих стосунках він визначає так: “не мене тепер повинні розглядати на тлі світу, як “оце” серед інших “цих”, а, навпаки, світ повинен розкриватися завдяки мені” [258, с. 215]. Тобто, кохана людина стає реально тим об'єктом-тлом, у світлі якого сприймається світ. Але ця позиція виявляється досить складною і вразливою. Любов, що очікується від іншого, нічого не повинна вимагати, вона – “чиста відданість без взаємності”. Проте виявляється, що це пов'язано із свободою, і пов'язано суперечливо. “Той, хто любить, в першу чергу вимагає (! – авт.) від коханого вільного рішення. Щоб інший любив мене, я – повинен бути вільно обраний ним в якості коханого” [258, с. 216]. І ми не помічаємо цю тонкість – я вимагаю свободи, а отже, оскільки мене люблять, вже роблю людину невільною. А така невільна людина мені не потрібна як об'єкт моєї любові: якщо мене обрали не вільно – це мене швидше лякає, або провокує агресію чи маніпуляцію, але аж ніяк не сприяє любові.

Сартр не вирішує цього парадоксу, і нам здається – це цілком адекватно сучасним можливостям. Я хочу, щоб мене кохала вільна людина, щоб я був її вільним вибором – цим я “заганяю” кохану людину в дуже скрутну пастку. В житті це часто спричиняє до серйозних проблем, що можуть завершуватися розривом. Ми говоримо про ревності. Залишаючи осторонь інші численні їх причини, розглянемо лише даний аспект: мені хочеться, щоб кохана була людиною вільною і вірною мені, причому вірною не тому, що так хочу я, а тому, що вона не може і не хоче інакше. І це може втілитись у справжню “садистську” (термін Сартра) позицію по відношенню до коханої людини. І це є те, до чого ми не готові. Завершимо довгою цитатою Сартра без коментарів: “Ми знаємо, що в повсякденній термінології любові до коханого застосовується термін “обранець”. Вибір цей, однак, не повинен бути відносним, зробленим стосовно обставин: люблячий відчуває себе неповноцінним і його охоплює занепокоєння, коли він думає, чому кохана людина обрала серед інших саме його. “Ага, значить, якщо б я не приїхав в це місто, якби не відвідував такого-то, ти б не познайомилась зі мною, не любила б мене?” Ця думка є тортурами для люблячого: його любов виявляється однією з багатьох інших, обмеженою випадковістю зустрічі; вона стає любов'ю в світі, об'єктом, що передбачає існування світу, і, можливо, в свою чергу, існуючим для якихось інших об'єктів. А він вимагає чогось зовсім іншого... [258, с. 216].

Великі проблеми любовних стосунків дослідники вбачають в явищі саморозкриття. Ми вже вказували на думку Р.Мея, який підкреслював, що Зустріч в любові може стати джерелом сплеску дуже гострої тривоги. Ближче всіх до цього підійшов К.Роджерс [248]. Глибоке саморозкриття і самоусвідомленість, повна відкритість іншому в любові дійсно може бути небезпечною для людей, які не приймають самих себе. Це неприйняття, неконгруентність Роджерс пояснює значною різницею (іноді – антагоністичною) між “Я-концепцією” і “організмичним Я” людини. “Я-концепція”, як сукупність усвідомленої і “дозволеної” інформації про себе, формується в ситуації, яку Роджерс називає “умова цінності”. Що це означає?

Починаючи з раннього віку, дитина засвоює те, якою треба, а якою не можна бути. Її реальні риси, що відповідають цьому “треба” – усвідомлюються і становлять у своїй сукупності “Я-концепцію”. Ті ж, які в людини є, але вони із галузі “не можна мати” – не “пропускаються” у

свідомість і приховуються навіть від себе. Вони в сукупності з “Я-концепцією” становлять цілісне “організмичне Я”. Повноцінно функціонуюча особистість (термін Роджерса) відзначається практичною відсутністю розходження між Я-концепцією і Я-організмичним.

Але таких людей небагато. Напруга від наявності прихованих, неприйнятих властивостей і потреб дуже заважає існуванню, породжуючи симптоматику, яка в цілому означає “психічне нездоров'я”. Але ця проблема багатократно загострюється, якщо людина потрапляє в ситуацію, де не просто треба все до кінця відкрити собі і самоусвідомити, а “до дна” відкритися іншій людині. Але ж це – любовні стосунки: приховати тут нічого не можна, адже кохана людина одразу це відчує, а з іншого боку, показувати це ну ніяк неможливо. Так народжується страх і неправда – найбільші вороги любові. Звісно, любов являє собою феномен безоціночного сприйняття – той ідеал терапії, який, довів Роджерс, дозволяє людині, кінець кінцем, позбутися напруги і прийняти себе. Але любов – не терапія, і кохана людина – не лікар і не психолог. Вона – сама пристрасть, оголена зацікавленість і всепроникаюча активність. І тоді починається приховування, маніпуляція, а любов зникає, залишаючи місце прагматизму і сексуальності. Найгірше те, що сучасне суспільство ніби сприяє такому повороту подій.

...В одному дуже авторитетному сучасному масовому виданні нещодавно опублікована величезна помпезна стаття про те, як передова сучасна хірургія забезпечує молодій жінці “поновлення” фізичних ознак дівочої недоторканості. Все, що написано, насправді, дуже примітивне і нудне, але виникає одне питання: навіщо це робити? Журналіст чесно поставив це питання кільком “зацікавленим” особам, і їхні відповіді доволі симптоматичні, і зводяться до простого: “не хочу завдавати прикрасі коханий (!?) людині. Звісно – це відповіді 100%-вих пацієнток психотерапевта. Про яку любов, взагалі, йдеться? ...Проте, ми не вирішуємо тут проблем консультативних, лише хотіли підкреслити доволі дивну орієнтацію суспільства, хоча, можливо, не таку вже й дивну, адже в цьому суспільстві товаром є все.

Любов дійсно може тривожити і лякати, і дуже часто цей страх долається через сексуальність. Ми вже згадували про складне відношення цих феноменів: воно цікавить нас в загальному контексті нашої проблеми дослідження онтогенезу особистості. Зачаття є явищем, яке, ніби, не залежить від почуття, що його відчувають майбутні батьки один до одного і до майбутньої дитини. Але чому тоді ми наголошуємо, що це не так, адже особистість починається з любові, а не з запліднення? Проблема є складною і об'ємною, і ми лише намітимо її, зачепивши один аспект, пов'язаний із зачаттям і народженням дитини.

Можна звернутися до релігійних текстів, в яких досить чітко розрізняються поняття “статевого” і “сексуального”. Перше розглядається в контексті любові чоловіка і жінки не як різностатевих істот, а як подружжя і майбутніх батьків. З другим поняттям складніше. Сексуальне виступає необхідним складовим елементом статевих стосунків і в такій своїй якості доповнює їх і гармонізує. Але виключно в такій якості. Релігія абсолютно і кардинально проти сексуальності поза статевими (шлюбними) стосунками і поза любов'ю. Враховуючи віковичне існування і величезний досвід, ми можемо припустити зараз, що тут виявляється турбота далеко не лише про додержання етичних норм поведінки: релігію турбує майбутнє, а майбутнє тут – це дитина, нове диво. І не лише релігію. От що говорить В.В.Розанов (якого, до речі, релігійні діячі не дуже приймали): “Від цього почуття, взагалі космогонічного походження (не земного лише), вони і є із всього найбільш плідні, спадкові, створюють і далі в нескінченність “по образу и подобию своєму”... Душа від душі, як іскра від вогню: це є дітонародження” [245, с. 41].

В чому генетична психологія бачить сутність проблеми онтогенезу дитини, що зачинається і народжується поза любовними стосунками двох осіб різної статі? Нам здається важливим відзначити наступні позиції.

По-перше, спадковість майбутньої дитини як цілісність визначається, крім усього іншого, ще й специфікою відбору – вибору людьми одне одного як майбутніх батьків. В історії кожної культури склалися певні критерії такого статевого відбору, і ознаки, за якими він проходить, безумовно, мають відношення (укорінюються) в спадковості, як біологічній, так і соціальній. Але цей відбір визначається не лише культурно-етнічними еталонами, а й самими особистостями. І це останнє дуже залежить від того, для чого, власне, обирається людина протилежної статі.

Одна справа – поверховий, недовготривалий сексуальний контакт, і тоді ми орієнтуємося на одну групу ознак, і зовсім інше – любов, моделювання спільного майбутнього, уявлення і прогнозування коханої людини в ньому. Здається, нема сенсу сумніватися в тому, що в цих двох випадках буде відбуватися орієнтування на принципово різні ознаки (хоча, звісно, суто

морфологічні властивості залишаються важливими в обох випадках, але ж скільки існує іншого!..). Таким чином, вже на етапі вибору і встановлення контакту, ми значною мірою впливаємо на спадковість, а отже, і становлення майбутнього нашого “твору”.

По-друге, ми наважимося стверджувати, що у випадку відсутності любові між особами, які починають нове життя, до кінця не розкриється і не кристалізується в новому створінні та потенційна вселюдська і всеприродня любов, яка втілена-відбита в цих особах. Особливий стан людей завжди розкриває і актуалізує найглибше й найпотаємніше. Тому, з одного боку, вірним є наше попереднє зауваження, згідно з яким ця потенційна вселюдська любов все рівно втілиться в нову людську істоту, але важливим є даний нюанс – ми можемо говорити про міру цього втілення.

По-третє. Сексуальне без любові означає – спрощене (користуючись термінологією З.Фрейда, це є стосунки, в яких дуже багато відбувається за “принципом задоволення” і дуже мало (мізерно мало) – за “принципом реальності”). В дійсності це означає відсутність або крайню примітивність стосунків. Один з видатних психотерапевтів (І.Ялом) [325] зазначає, що значний досвід сексуальних стосунків без почуття любові жорстоко відзивається в майбутньому – людина не може побудувати стосунки, навіть тоді, коли дуже хоче цього – з'явилися стереотипи, а вони – не про те... Відсутність стосунків означає відсутність піклування, поваги, інтересу, усвідомлення etc. Найбільш негативно цей фактор діє в перші моменти існування (пренатального і, особливо, після фізичного народження).

Адже любов батьків один до одного лише й може народити, оживити, актуалізувати любов самої дитини; лише вона означатиме повне безоціночне прийняття дитини і формування в неї базальних особистісних новоутворень, таких як довіра до світу та ін. Може бути так, що любов виникне вже після зачаття, або народження дитини. В такому випадку стосунки, що створяться, значною мірою компенсують її відсутність під час зачаття. З іншого боку, даний фактор визначає те, що відсутність любові психологічно однаково погана для майбутньої дитини як у випадках так званої “неочікуваної” вагітності, так і у випадках, коли жінка йде на сексуальний контакт з єдиною метою – мати дитину.

Нарешті, ми повинні не “скидати з рахунку” явищ психосоматичної сфери. Психічні стани визначають багато в чому особливості функціонування соматичної сфери, і ми добре знаємо про це щодо серцево-судинної системи, травної, дихальної. Що не дає нам уявити, що так само вони діють і на статеву систему людини? Відсутність емпіричних даних у цьому випадку не є аргументом. Отже, така гіпотеза має право на існування. Ми показали, що “вершинне переживання”, що є піком творчості в любові і, власне, оргазм – є різними станами, різними переживаннями. Тож, швидше за все, вони по-різному впливатимуть на статеву систему, тобто на її продуктивність, якість клітин, що виділяються, точні механізми запліднення тощо. Все це може говорити про те, що зачаття, за деякими суттєвими для майбутньої дитини параметрами, буде різним залежно від психічного стану батьків.

В цілому, наша думка щодо впливу любові на становлення особистості в онтогенезі, хоча у значній мірі й гіпотетична, ґрунтується на серйозних положеннях. Може виникнути питання конкретного характеру: чим саме негативним може бути відсутність любові між людьми при “створенні” ними нового життя? Не вдаючись до подробиць (що було б безвідповідально за умови відсутності емпіричних наукових фактів), ми наважимося на припущення: страх любові і “втеча” від неї, неспроможність побудувати стосунки, відмова від зростання і самореалізації – чи не є це все наслідком народження людини не в любові?! І коло знову замикається.

Є ще один суттєвий аспект. Ми зовсім не бажаємо сказати, що все в житті і становленні особистості визначається відпочатковим актом її створення і станом, в якому знаходилися батьки. Це, взагалі то, не так. Існування особистості як соціального феномена, що саморозвивається шляхом вращення себе в культуру, актуалізації власних біосоціальних потенцій і творчого осягнення світу, має багато можливостей компенсувати існуючий недолік і зростати в любові з боку інших і до інших. На всіх етапах онтогенезу особистості потенційно надаються такі можливості, і її власна справа – використати їх. Хоча досвід вчить, що дефіцит любові в ранньому дитячому віці компенсувати буває дуже непросто.

На завершення необхідно відзначити, що матеріал даного розділу є дуже важливим, але, водночас, і гостро проблематичним. Генетико-моделюючий підхід до розуміння дійсних механізмів онтогенезу особистості визначає необхідність науково-психологічного аналізу такого складного і важливого феномену, яким є людська любов. Разом з тим, відсутність емпіричних досліджень (а отже, і даних) змушує сполучати в аналізі вихідні теоретико-філософські положення,

спостереження, які проводяться в консультативній роботі, та життєвий досвід. Звідси – проблематичність і дискусійність викладеного, в чому ми повністю віддаємо собі звіт. Але ж дискусія – не найгірший шлях розвитку науки...

5. ОНТОГЕНЕЗ ОСОБИСТОСТІ

Генетична психологія ґрунтується на тих логіко-методологічних засадах, що, як вже неодноразово відзначалося, дійсне пізнання і розуміння об'єкта дослідження можливе лише за умови простеження виникнення і становлення даного об'єкта. Тож, з генетичної точки зору, для того, щоб зрозуміти, що таке особистість, треба пояснити і показати (відтворити в моделях) процес її становлення, визначити, яким чином і в результаті дії яких саме закономірностей і механізмів виникає і розвивається особистість як цілісність. Цей шлях пошуку призводить, кінець кінцем, до можливості відповісти на питання: “Що розвивається?”, “Що є об'єктом розвитку?”.

На перший погляд, в психології приділялася і приділяється більш ніж достатня увага дослідженню проблеми розвитку особистості [15; 40; 136; 68]. Проте це дійсно лише на перший погляд... Ретельний аналіз великого масиву літератури засвідчує, що в абсолютній більшості випадків завдання вивчення розвитку особистості конкретизується і реалізується як вивчення розвитку окремих психічних явищ або їх групи (редукціонізм). Мета ж розуміння психологічної сутності особистості через осягнення шляхів і механізмів її становлення взагалі навіть не ставиться. Одним з наслідків цього є доволі чітке і напрочуд легке логічне розведення теорій розвитку особистості на так звані “біологізаторські” і “соціологізаторські”. Просто перша група теорій будується на узагальненні емпіричних фактів про становлення окремих психічних явищ, на які (нібито) більше впливають біологічні (спадкові) фактори, а друга – вивчає психічні явища, що розвиваються більше під впливом соціального оточення. Звісно, ці теорії фіксують дійсний стан речей: адже особистість, і справді, дозріває як біологічна істота, а з іншого боку – вона формується як істота соціальна. І дозрівання, і формування є складовими процесу розвитку особистості, але вони не є цей розвиток, і не “дають” його навіть при складанні між собою. (Останнє є саме по собі доволі проблематичним моментом, і з того часу, як О.В.Запорожець зауважив, що взаємостосунки дозрівання і формування не досліджені в психології, нічого не змінилося). Ми можемо зазначити зараз, що психологія не має теорії розвитку цілісної особистості через один суттєвий момент: втрачена “третя складова” розвитку, а саме – саморозвиток. Свого часу Г.С.Костюк зазначав, що недостатність існуючих протилежних підходів для дійсного розуміння розвитку особистості повинна долатися “науковим розумінням процесу становлення людської особистості як “саморуку”, що визначається єдністю його зовнішніх і внутрішніх умов” [136, с.130]. 30 років поспіль ця ж думка висловлюється В.І.Слободчиковим та Є.І.Ісаєвим: “Мова повинна йти про розвиток не лише за сутністю природи (дозрівання), не лише за сутністю соціуму (формування), а перш за все за сутністю людини – про саморозвиток: як фундаментальну здібність людини ставати і бути дійсним суб'єктом свого власного життя” [261, с. 13]. Отже, нічого позитивного в даному напрямі за ці роки в психології особистості не відбулося... Генетико-моделюючий метод, як було показано, включає принцип саморозвитку, тож подальший наш аналіз буде здійснюватися саме в межах даного методу.

Нам здається, що є сенс поставити фундаментальне питання, яке не було поставлене ні Г.С.Костюком, ні В.І.Слободчиковим (як, загалом, і іншими дослідниками): це питання про витоки, рушійні сили саморозвитку цілісної особистості. Тут знову працює генетична логіка: констатація наявності явища (саморозвитку), його опис зовсім не означає його дійсне розуміння, коли ми не вирішимо, як, завдяки яким витокам це явище виникає і розвивається. З іншого боку, увага до феномену саморозвитку не є випадковою – адже це сутнісна, ключова функція особистості. Можна сказати навіть так: особистість існує як цілісна структура, що забезпечує реалізацію функції саморозвитку, саморуку. Отже, як з'являється дана функція? Всебічний поглиблений аналіз людського існування, а також численних теоретичних уявлень про нього дозволяє нам визначитись в цьому аспекті: витоком саморозвитку (а отже, і особистості в цілому) є нужда як енергетично-інформаційна сутнісна якість, що забезпечує експансію життя в онто- і філогенезі. Нужда виступає як єдина вихідна інтенційна сила, діяльність якої “запускає” складну систему “особистість” і забезпечує її розвиток як саморозвиток. Вона, ця сила, є унікальним носієм динаміки життя, зокрема, життя людини. Нужда породжує не просто існування, і не просто онтогенез; саме нужда зумовлює унікальне явище життя і його розвитку: еволюція життя виявляється спрямованою, і спрямована вона в бік постійного ускладнення і прогресу. Таким чином, нужда визначає наявність в біологічній еволюції детермінанти: розвиток виявляється детермінованим не наявним рівнем морфологічної, анатомічної будови чи функціонування, він детермінований майбутнім – це рух до ускладнення. Дане явище отримало в сучасній науці назву “ортогенез”. Нужда в такому її розумінні

є джерелом існування і розвитку будь-якої живої істоти, а не лише людини. Однак нам уявляється, що за своєю власною природою потреба є динамічною і відкритою до самозмін. Тому вона здатна модифікуватися в межах систем, де вона діє, і ця модифікація породжує нові, більш складні функції і, відповідно, структури, що покликані їх реалізувати. Самозмінна і здатність еволюціонувати означає, що потреба рослини, тварини і людини – це єдиний за глибиною природою енергетично-інформаційний носій, але ті зміни, які він отримав, знаходячись в межах окремої ланки життя (наприклад, рослинної), призводять до того, що подальша її дія, подальше всезагальне її існування вимагає і з необхідністю породжує більш складні системи, які її реалізують.

Ми зовсім недаремно зачіпаємо і підкреслюємо тут глобальність природи потреби. Адже це дозволяє зрозуміти нерозривну єдність всього живого, що існує на Землі. З іншого боку, таке розуміння сприяє вирішенню теоретико-логічної проблеми визначення дійсного місця цього явища в ряду відомих інтенцій живої істоти і, безумовно, людини. Найлегше і найшвидше впадає в око близькість потреби до фрейдівського *libido*, і отже, виникає бажання ототожнити ці інтенції. Але ця близькість є уявною і абсолютно не відповідає дійсності. Якщо говорити про Фрейда, то у нього *libido* означає лише сексуальний потяг “в первинному медичному сенсі”. *Libido* тут дійсно є силою, вияв якої забезпечує дію інстинкту продовження роду і через нього – експансію життя. Отже, *libido* за Фрейдом – енергетичне утворення виключно вузькосексуального спрямування; і з іншого боку, породжується воно і водночас виявляється в інстинктивній, тобто спрощеній, схематизованій, біологічно запрограмованій поведінці [287, с.35]. Таке розуміння дійсно дуже далеке від нашого уявлення про потребу, хоча слід зазначити й таке: за самим сенсом слова, за його етимологією, *libido*, в цілому, є повністю адекватним нашому розумінню потреби, хоча й не тотожним. Редукція терміну, швидше за все, не задовольняла самого автора, який у своїх пізніх роботах все більше схилився до всезагального значення даного явища, кінець кінцем вирішивши ввести новий (для себе, звісно) термін “Ерос”, що означає фундаментальну життєву силу, а швидше навіть – “космічне начало існування”. Однак ретельний аналіз робіт цього періоду засвідчує, що З.Фрейд, працюючи реально з даним поняттям, все ж залишається в межах суто сексуально-інстинктивних. Важливим для нас є відзначення парадигмального положення Фрейда щодо протистояння соціального лібідозній енергетиці, при виключно конфліктному підґрунті розвитку структури і динаміки особистості.

Набагато змістовніше і цікавіше розробляв поняття *libido* К.-Г.Юнг, приводячи його до дійсного філософсько-світоглядного звучання. Зазначаючи, що “поняття *libido* надається у функціональному відношенні таке ж значення в галузі біології, яке в фізиці має поняття енергії” [322, с.117], Юнг розвиває поняття *libido* до означення всезагальної психічної енергії, життєвої сили, що притаманна всьому органічному світу. Далі Юнг пропонує власну “генетичну теорію *libido*” і розбудовує її до філософського рівня [319]. Він вважає, що *libido* забезпечує пристосування організму до оточуючого середовища, виявляючись тут як “позасексуальне” відгалуження споконвічно єдиного потоку. “Цей розгляд приводить нас до поняття *libido*, яке в своєму розширенні йде далі меж природничо-наукового формулювання до філософського світобачення, до поняття волі взагалі” [322, с. 116]. Юнг звертає увагу, що в його тлумаченні поняття *libido* стає поруч з такими уявленнями, як Ерос Платона, світова душа як енергія розуму Плотіна, воля Шопенгауера *etc.* Юнг особливо підкреслює здатність *libido* розділятися, що є передумовою будь-якого розвитку і творчості: “душа світу є “нескінченність всього життя” і тому виключно – енергія, вона є організм ідей, які набувають в ній дійовість і дійсність” [319, с. 116]. Зазначається, що у багатобарвності явищ природи втілюється “воля *libido*” в найрізноманітнішому застосуванні і формуванні. В цій, загальнофілософській частині, ідея К.Юнга є дуже привабливою, оскільки відповідає дійсному стану речей. Але лише в цій, абстрактній іпостасі. Подальший аналіз засвідчує, що лише в цій частині Юнгу вдалося підійти до розуміння сутності психіки людини “зверху”, тобто – з точки зору глобально-природних і культурних явищ. Коли ж справа доходить до тлумачення конкретних механізмів дії цього всезагально-глобального *libido*, Юнг, непомітно для самого себе, пояснює їх у традиційній психоаналітичній (фрейдівській) логіці – “знизу”. Він цілком справедливо, хоча, зауважимо в дужках, і не відкриваючи нічого особливо нового, вважає, що поява людської психіки, свідомості пов'язана із специфічним подвоєнням природного світу, завдяки здатності людини створювати символи. “Нове” тут передбачалося у відкритті механізму: для Юнга символ виникає як наслідок дії всезагальної енергії *libido*. Але, на жаль, нове лише передбачалося: К.Юнг пояснює цей механізм, виходячи вже не з того *libido*, природу якого він описав філософськи, а виключно з *libido* фрейдівського: нереалізований сексуальний інстинкт “відгалужується” і втілюється в специфічний рух, предмет або образ, що символізують ... статевий акт. І далі Юнг,

використовуючи свою дійсно феноменальну ерудицію, намагається довести, що і добування вогню, і малювання, і писемність, і мовлення і ... все інше суто людське є символами, що створені завдяки “відхиленню” libido, але – виключно як сексуального інстинкту. Отже, Фрейд залишається непереможеним. Коли Юнг переносить свою логіку в галузь онтогенезу, він виявляється ще ближче до Фрейда. До речі, ми могли б тут з цікавістю поуювляти, в чому ж проблема Юнга-дослідника? Парадоксально: він набагато раніше Фрейда почав розробляти ідею libido як всезагального (а не лише вузькосексуального) носія життя, в тому числі – розумного життя. Він перевершив Фрейда у філософсько-методологічному плані, але, повернувшись з цією власною (дійсно цікавою, глибокою і перспективною) позицією в психологічні межі – мусив “з’їхати” на фрейдівські уявлення... Здається, що це – проблема не лише вченого, а й особистісна позиція, вірніше – міжособистісна: страшно робити крок, який випередить маестро засновника... Про це, між іншим, свідчить і те, що Юнг не вводить новий термін: адже те явище, яке постулював, філософськи описав і довів він, є зовсім несхожим на libido Фрейда, яке вже на той час настільки зросло з іменем автора, що особистісна позиція Юнга виявилась від початку програшною: він хотів розширити галузь улюбленого поняття творця психоаналізу, а вийшло, що він знайшов інше явище, більш цікаве і глибоке. Тут діяв подвійний негативний ефект: з одного боку, ми певні, що читачі не дуже-то й переймалися змістом юнгівських теоретизувань, зустрівшись з терміном libido, а з іншого боку – Фрейд обов’язково відчув це випередження Юнга і, мабуть, для їхніх взаємостосунків було б краще, якби останній не побоявся ввести нове поняття. Але Юнг у цій своїй позиції виявився послідовним – він “приклеїв” фрейдівський старий механізм до нового явища, а потім відмовився описувати власне психологічну (не філософсько-світоглядну) природу цього явища: так libido залишилось просто сексуальним інстинктом, а яскраві побудови Юнга “зависли” поза психологією.

І все ж теоретичні викладки Юнга приваблюють нас уже через те, що ми не знаходимо в історії психології аналогічної концепції, яка б так глибоко і майстерно торкалася природи вихідної рушійної сили онтогенезу особистості. І тому саме з цією теорією ми спробуємо порівняти наші уявлення про нужду.

Нужда, безумовно, є плином енергії життя, але вона не є сексуальним інстинктом. І вона взагалі не є інстинктом. Останній в точному розумінні являє собою виключно біологічно запрограмовану поведінку. Така поведінка може зумовлюватись нуждою, і відбувається це лише в найбільш елементарних, розрізнених актах організмичного функціонування. Як справедливо зауважив свого часу Г.Олпорт – виключно інстинктивна, чисто біологічна поведінка – це аномалія, це – патологічне явище. Теза вимагає пояснення.

Традиційно, термін “біологічне” використовується для опису анатомічної чи морфологічної структури організму та його суто природних функцій – руху, живлення, росту, розмноження, виділення. Отже, біологічне – це виключно натуральне, і спонукається воно такими ж “чисто” натуральними потребами, що й забезпечує існування організму. Зрозуміло, що в цій традиції вихідна енергетична сутність організму, яка й породжує конкретні потреби, має виключно натуральну природу. Тут і виникає невіршувана проблема соціального, яке слід якимось чином “дати”, “включити” в існуючу енергетичну систему. Але ми хотіли б звернути увагу на цікавий факт: в межах живої природи Землі ми не зустрічаємо жодного випадку, коли організм існував би сам, відокремлено, ізольовано від інших організмів. Осмислення цього факту як фундаментального привело свого часу В.І.Вернадського і Т. де Шардена до створення теорії біосфери, а потім і ноосфери як унікальної єдності земного життя. Насправді, цей факт говорить про дуже суттєву річ: існування і експансія життя на всіх його рівнях забезпечується не лише нескінченною енергією розмноження, а й таким же нескінченим потягом до співіснування. Нужда є відпочатковим поєднанням цих двох сил, які в своїй єдності і створюють могутній потік нескінченного існування. Коріння соціального, безумовно, знаходиться в найпростішій взаємодії живих істот, яка є абсолютно необхідним атрибутивним фактом, точно таким же за значущістю, як і розмноження. Таким чином, нужда відпочатково є поєднанням двох глобальних прагнень – розмноження і взаємодії (“біологічного” і “соціального”). Одне не можливе без іншого, і це є, якщо хочете, – імператив існування живого. І виходить, що точно так, як організму, щоб жити, треба боротися з оточенням (на всіх рівнях живого), точно так йому необхідно і бути разом з іншим живим, а це викликає розвиток відповідних форм поведінки. Чому Фрейд помітив тільки боротьбу, тільки протистояння – можна лише здогадуватися, але саме це й привело його до редукції. Ми можемо звернутися ще раз до еволюції життя і зауважити, що є дуже невелика і еволюційно безперспективна група організмів (хоча й дуже чисельна), яким для розмноження не потрібен інший

організм. Абсолютна більшість може реалізувати цю фундаментальну потребу виключно за умови зустрічі з іншим. Таким чином, зустріч і взаємодія стає не лише “поруч” з розмноженням, а перетворюється на його передумову. Це – “клітинка” процесу, коли соціальне (взаємодія) перетворюється (втілюється) в біологічне – нову живу істоту.

Таким чином, **(1.) першою атрибутивною змістовною ознакою** нужди є її гетерогенність: біологічне і соціальне тут відпочатково складають суперечливу, але абсолютно нерозривну *єдність*.

Інша важлива характеристика нужди пов'язана з її інформаційним аспектом. Нам здається прикрою помилкою фактичне постулювання вченими незмінності природи вихідної життєвої енергетичної субстанції (Фрейд, Юнг, Плотін, Платон etc.). Юнг був правий відносно численних розгалужень вихідної життєвої сили. Кожне відгалуження нужди породжує живу істоту як суб'єкта реалізації її суттєвої функції. Поки живе істота – в ній існує відгалуження нужди, яке є саме відгалуженням, тобто воно залишається складовою єдиного потоку нужди. Численні життєві прояви і контакти живої істоти, всі її зміни вбираються (асимілюються) нуждою, залишаються в ній, збагачують і урізноманітнюють цей нескінченний енергетичний плин величезною цільністю нової інформації. Кожна Зустріч двох істот, що відбувається з метою власного продовження через створення і народження нової істоти, означає не лише подвоєння енергії, але й подвоєння інформації, урізноманітнення існування. Саме це є вихідною умовою розвитку. Отже, **(2.) другою атрибутивною властивістю нужди** є її здатність до розвитку (саморозвитку).

Аналіз філо- і онтогенезу живого засвідчує, як уже вказувалося, що нескінченний плин нужди, її саморозвиток не є випадковим і хаотичним. Він має спрямування. І спрямований він на постійне ускладнення і підвищення інтегрованості. Цей рух завершується в умовах Землі “виходом” нужди на позицію можливості усвідомлювати саму себе (рефлексія). Але можна відповідально говорити про те, що це не є *дійсним* кінцевим етапом становлення нужди: просто людство виникло на цьому етапі і нужда відрефлектувала саму себе. Але рух продовжується... Таким чином, **(3.) третя атрибутивна ознака нужди** полягає в тому, що її розвиток є спрямованим і являє собою *ортогенез*.

4. Четвертою важливою атрибутивною властивістю нужди є її здатність до породження. Ця креативна якість виявляється в усьому, що пов'язане з життям, і це є, дійсно, справжнім *дивом* (О.Ф.Лосев). Але ми зупинимось тут на найбільш суттєвому. Зустріч двох відгалужень нужди, втіленої в живі істоти різної статі, породжує якісно нову нужду (інформаційно і енергетично нову), яка продовжується в існуванні нової живої істоти. Цей акт є єдиним цілісним *опредметненням* нужди в живій природі. Якщо ж говорити про людину, ми зустрічаємось з “*другою*” реальністю: *нужда людини може створювати і нову людину, і якісно новий продукт (творчість)*. Особливості цього аспекту ми розглянемо нижче. Однак необхідно зазначити, що в акті створення нужди зовсім не виступає в ролі такої собі модифікованої *libido* (навіть у тваринній царині), адже вона відпочатково є *єдністю* натурального і соціального.

5. П'ята атрибутивна властивість нужди полягає в тому, що вона існує лише у формі втілення в породжену нею живу істоту. Поза живим ми не маємо такої енергетично-інформаційної біосоціальної сутності, якою є нужда. Можна уявити собі, що вона пов'язана з суто фізичною енергетикою Всесвіту, але виникає і існує виключно як втілена в біологічну істоту. Тут, швидше за все, ми маємо ефект, схожий з тими явищами мікросвіту, відкриття яких призвело до *необхідності створення принципу доповнюваності*: жива істота існує водночас і як структура, і як втілена в ній нужда. З іншого боку, нужду ми не можемо охопити іншим шляхом, окрім вивчення живої істоти, як її прояву. Отже, все залежить від ракурсу дослідження.

6. Шостою атрибутивною властивістю нужди слід вважати її *афіліативну природу*. В даній роботі показано, що дійсною *формою існування* нужди є *любов*. У контексті аналізу нужди, ми схильні розглядати любов (слідом за Т. де Шарденом) досить широко, вважаючи її силою, *що протистойть космічній ентропії і зумовлює рух всіх живих істот* (не лише людей) *одне до одного*. І саме результатом цього руху є *народження*.

Нарешті, необхідно зазначити, що **(7.) сьомою важливою атрибутивною ознакою нужди** є *нескінченність* її існування. Завершеним (кінцевим) є існування організму, особистості як носіїв і втілення нужди. Але завдяки Зустрічі і *через* неї нужда продовжує своє існування і є нескінченною в часі. Нам здається, що аналіз даної атрибутивної властивості дозволить, крім усього іншого, відкрити нові аспекти значення часу в житті.

Перераховані атрибутивні властивості нужди окреслюють (нехай поки що і схематично) її природу. Ми, зокрема, бачимо принципову різницю нашого розуміння порівняно з точкою зору Юнга та інших вчених.

Лише тепер ми можемо провести аналіз онтогенезу особистості, який є формою існування і дискретним виявом – втіленням нужди.

В контексті цієї задачі передчувається посилена увага наших читачів до терміну “нужда”. Традиційно, принаймні, у вітчизняній психології, дане поняття використовується для опису найбільш примітивних, нерозвинених, суто натуральних енергетичних тенденцій організму (і – виключно організму), реалізація яких забезпечує його чисто біологічне адаптивне існування. Відношення до такої тенденції в літературі однозначне: особистісне існування, – говорить Г.С.Батіщев, – полягає якраз у подоланні, закресленні, “зняті” вихідних натуральних “нужд”, які прив'язують людину до біології, не дають їй стати вільною [24, с.237]. За рахунок чого повинна долатися так витлумачена нужда? Зрозуміло й це – звісно, за рахунок соціокультурних, вищих потреб. Звідки беруться ці потреби?.. І от відповідь на це питання являє собою справжній “момент істини”, оскільки вона, водночас, є методологічною позицією, яка буде реалізовуватись у подальших теоретичних побудовах авторів. Існують три варіанти відповіді: особистісні (власне людські, соціокультурні – термінологічні тонкощі тут не є важливими) потреби є такими, що “закладені” в людині відпочатково і потім – “розгортаються”. В цій відповіді біля кожного слова можна сміливо ставити знак питання: ким, куди і як закладені, що означає – “відпочатково”, чому і за якими механізмами розгортаються?

Другий варіант відповіді – про соціалізацію: культурні потреби формує у людині соціальне оточення. Тут зовсім нічого не зрозуміло для психології: як саме і, власне, “з чого” формуються ці потреби? І що означає те, що потребу у людини формує хтось інший? В третьому варіанті здійснюється спроба поєднати “нужденність” (в традиційному розумінні) з культурними потребами: “нужди” зустрічаються з соціальним оточенням і перетворюються на особистісні потреби. І в цьому сенсі не так уже й важливо, що саме відбувається при цій зустрічі – зіткнення і конфронтація, як вважав Фрейд, чи засвоєння і привласнення, як думав Виготський. Головне те, що сама трансформація “нужд” в культурне утворення не зафіксована ніким і ніде.

Як видно, жоден варіант відповіді не може нас задовольнити, оскільки всі вони передбачають вихідну “подвійність” людини – організм і соціальна істота (особистість) в кращому випадку співіснують в якомусь дивному явно надуманому просторі. Тут не просто порушується принцип неперервності (недиз'юнктивності) існування психічного як процесу, а відбувається дещо гірше – психічне якимось губиться, втрачається між цими надфеноменами – біологічним та соціальним. (І от він – справжній момент істини: за великим рахунком, по суті справи, ніхто не відходить від Фрейда, у якого психічне знаходиться “між” інстинктами (біологічним) і super-ego). І навіть О.В.Брушлінський, який дуже серйозно, компетентно і ґрунтовно захищає принцип недиз'юнктивності, не витримує і робить застереження: “На будь-якому своєму онтогенетичному етапі (крім першого) будь-яке психічне формується і розвивається з психічного ж. Дещо огрублюючи сутність справи, можна навіть сказати, що у будь-якого немовляти психічне виникає лише “один” раз – на самому початку онтогенезу, і потім воно лише формується і розвивається на основі вже існуючих психічних утворень” [47, с. 121] (підкреслено нами – С.М.). Чудовий фахівець робить маленьке, здавалося б, послаблення, але цей один раз – багато чого вартий: ним закреслюється вся концепція, сама по собі абсолютно вірна і евристична.

Ми ставимо дуже просте запитання: чи можна будь-яку (взагалі – будь-яку) внутрішню інтенцію вважати непсихічною, тобто такою, що не з'являється в результаті відображення і не спрямовує надалі це відображення, такою, що не саморегулює? І тут є лише одна (і теж – “проста”) відповідь: звичайно, ні! Найпростіша, “найбіологічніша” інтенція є психічною за визначенням, вона є психіка (хоча, звичайно, психіка не є лише інтенція). Таким чином, нужда, навіть в традиційному її розумінні, безумовно, є психічним утворенням. Отже, немає ніякої “зустрічі” чисто біологічного з соціальним і психіка не народжується, бодай “один раз”, – вона вже є, вона є завжди, і нужда – її носій. Людина – жива істота, і це означає, що її вихідна інтенціональна природа не може істотно відрізнятись від інтенціональної природи будь-якої іншої живої істоти. Вона відрізняється принципово, але – не істотно. Тому ми й не бачимо необхідності відмовлятися від вихідного поняття. Навпаки, ми повертаємо йому його дійсне багатство: нужда, взагалі-то, відображає кореневу, ґрунтовну необхідність, і крім того – вона означає виражену динаміку – рух. Це є – ненасичувана динамічна тенденція. (В цьому сенсі “потреба” – набагато слабший, з точки зору активної динаміки, термін).

З іншого боку, ми не уявляємо собі можливості зрозуміти механізми онтогенезу особистості поза психодинамічним аспектом. Адже “винести за дужки” найсуттєвіше – рух системи, що тільки й

існує в саморусі – означає приректи себе на повну неуспішність, або, в найкращому випадку, на те, щоб придумати ще одну статичну схему, яка жодого відношення до реального стану речей мати не буде.

Особистість, як вже зазначалося, ми розглядаємо як складну відкриту систему, що саморозвивається. Напрямок розвитку особистості (філо- і онтогенез) не відрізняється сутнісно від загального напрямку еволюції – ускладнення, диференційованість, домінування розвитку внутрішнього порівняно з зовнішнім, саморегуляція, інтегрованість.

Ознаками розвитку особистості слід вважати, по-перше, відсутність жорсткої віднесеності до якогось задалегідь визначеного масштабу, критерію, зразку, еталону; по-друге, наступність, тобто обумовленість попередніми стадіями розвитку; по-третє, цілісність, коли система розвивається в цілому і це випереджає розвиток окремих частин, і, по-четверте, універсальність розвитку людських потенцій, яке є самоціллю.

Минуле (масштаби, зразки, еталони) не може прямо і безпосередньо детермінувати розвиток особистості, оскільки воно є “нижчим” у складі особистості – “вищого”. І це минуле, “нижче”, змінюється і перетворюється в складі особистості, втрачаючи вихідні спрямовуючі тенденції. С.Л.Рубінштейн зазначав: “... з появою нових рівнів буття у нових якостях виступають і всі його рівні, що лежать нижче” [250, с. 259]. Таким чином, вихідні тенденції і еталони насправді не зникають, а самі стають іншими, опосередковуючись новим рівнем існування та майбутнім цього існування. Розглянемо дві детермінуючі тенденції онтогенезу особистості з боку “минулого” – спадково-генетичну і власне історичну (як історію покоління). На перший погляд здається, що код спадковості (генотип) найбільш чітко і жорстко визначає існування людини, оскільки містить в собі інформацію щодо всіх можливих структур і механізмів. Виходить, існує своєрідна матриця (цілком матеріальної природи), яка зумовлює існування всього, що виникне на ній (але – лише на ній! І це є обмеженням). І знову – маємо вульгарну і спрощену логіку грубого поділу: матриця – матеріальне, а все, що вона породжує, – це її функції, властивості, тобто – не матеріальне, ідеальне (згадаймо: психіка – властивість (функція) мозку; дуже схоже на те, що запах – властивість ацетону). Ця логіка, що буквально “нав’язла в зубах”, зовсім не відповідає дійсності. Генотип людини виявляється зовсім несхожим на якусь матрицю-кліше. Молекулярна генетика впевнено показує, що сам генотип є просто блискуче гнучким і рухливим: існують цілком надійні дані про те, що кількість працюючих генів дорослої людини збільшується порівняно з новонародженою дитиною в сотні тисяч разів (300 трильйонів проти 30 тисяч). Це зростання не можна пояснити тільки збільшенням у дорослого кількості клітин. Збільшення зумовлене принциповою необмеженістю можливостей людини, і генотип через зворотний зв’язок із життєвими умовами (соціальним) ніби надає можливість реалізуватися цій безмежності. Хоча, мова йде саме про принципову, а не актуальну життєву ситуацію: актуально людина завжди саме обмежена умовами життя.

Інша флуктуація – за 12 років життя після народження об’єм головного мозку людини збільшується різко і значно (на 100% наприкінці першого року і ще на 100% – у підлітковому віці). А як сильно (і все життя) збільшується поверхня кори великих півкуль! Це збільшення є дійсно структурно нескінченним. Отже, генотип людини є принципово іншим (і за структурою, і за функціями) у порівнянні з генотипом інших живих істот. Як виникла ця іншність? Вона виникає від опосередкування: взаємодії біологічних структур із соціальними факторами. Наші гени не є чисто біологічними утвореннями, вони, як і цілісна потреба, вже від початку являють собою саме біосоціальну єдність. Точно так, як біологічне стає соціальним у своєму прояві (ознаки, риси, поведінка), так і соціальне стає біологічним, що помітно вже в існуванні тварин, не кажучи про людину. І оскільки навіть генотип ми не можемо вважати чисто біологічною компонентою, мова не може йти про те, що розвиток особистості хоч якоюсь мірою детермінований біологічно. Процес обумовлення полягає в іншому: одні біосоціальні тенденції (генотип, потреба) зустрічаються з іншими такими ж біосоціальними тенденціями (оточуючий природний і соціальний світ) і, опосередковуючись одне одним, визначають розвиток цієї цілісності, якою є особистість людини. В цьому сенсі найбільш суперечливим є аспект співвідношення задатків і здібностей. Нам же, навпаки, він здається найбільш яскравим підтвердженням нашої ідеї. Коли кажуть, що при всіх теоретичних судженнях треба погодитись, що “людина не може вийти за межі її задатків”, то кажуть ніби й вірно. Але нехай нам дадуть відповідь ще на одне просте питання: що таке задаток? Хто бачив, спостерігав хоч один задаток? Відповідають на подібні питання дуже неточно: говорять, що задатки пов’язані з морфоанатомічною структурою, вони є спадковими і, отже – не психологічними, а здібності, навпаки, є психологічними і не спадковими. Але, наскільки нам

відомо, ніхто ще ніколи однозначно не дослідив жодного задатку. І це не випадково: задаток – це не те, що існує реально, а те, що існує як термін, як концепт – тобто – в голові дослідника і ніде більше. Чи відповідає цьому концепту якась реальність? Ми певні, що в строгому сенсі слова такої чіткої, окресленої, конкретної реальності (як матеріальної, морфоанатомічної) просто нема. Морфологічну будову голосових зв'язок людини можна назвати задатком мовленнєвої здібності, але, з іншого боку, сміливо можна й не називати. Тому що мовленнєва здібність, насправді, не полягає в членуванні звуків: вона полягає зовсім в іншому. Наділити звукові послідовності значенням і смыслом, зрозуміти цей смысл, передати його, “ввійшовши” в контекст життєіснування особистості адресата – яке до цього відношення має морфологія людського горла? Звісно, що якась-таки має. Але здібність – це взагалі-то явище дуже далеке від анатомії і морфології: чи є мовленнєва здібність у сліпоглухонімої людини, яка розуміє і транслює думку, але не говорить і не чує? Яким задатком зумовлена чутливість шкіри людини до кольору, яку сформував експериментально О.М.Леонтьєв? Чи втратив музичну здібність Людвіг ван Бетховен, коли став глухим? Ми можемо поставити багато таких питань. На них відповісти не так уже й важко, треба тільки відійти від схоластичного логізування і розтинання всього на елементарні частини. Біосоціальна єдність, якою є організм людини, не детермінує розвиток особистості, а, навпаки, сама детермінується цим розвитком – змінюється, варіює, в тому числі змінюючи і “соціальну спадковість”.

Точно так, як розвиток особистості не обмежується її генотипом, він не обмежується і історією покоління. Діти завжди відрізняються від батьків з точки зору соціального існування, навіть якщо вони продовжують трудові династії, виконують ті самі соціальні ролі і не виходять за межі соціальної стратифікації, займають у ній ті ж місця, що й їхні батьки та діди. Безумовно, у продовженні соціальної “справи” батьків грає роль і генетична спадковість, безумовно, тут є важливим мікросоціальне оточення в дитинстві. Але тут немає жорсткого детермінізму і рамок: людина все одно сама вибирає шлях життя, сама йде ним, досягаючи власних вершин. Є діти – продовжувачі справи батьків (хоча їх не так і багато), але вони – не “поставлені” на цей шлях, і не являють собою простий зліпок – копію особистості батьків. Вони йдуть цим шляхом, тому що мають власні мотиви і цінності.

Дуже яскраво цей момент висвітлено у Юнга [324, с.325]. Розвиток особистості в дитячому і особливо підлітковому віці, як початок руху життєвим шляхом, супроводжується і спрямовується архетипом (зрілість, мудрість, обізнаність). Юнг пише, що для нього особисто в підлітковому віці таким архетипом слугував образ мудрої незнайомої людини, до якої хлопчик часто звертався в скрутні моменти і завжди отримував відповідь, увагу і пораду. (Звичайно, місце такого архетипу може займати реальна людина – батько, дідусь або хтось із визначних родичів). Але слідування за архетипом (тут, як бачимо, архетип детермінує і, водночас, обмежує, “еталонізує” розвиток) кінець кінцем призвело до гострого конфлікту з ним. Юнг боляче пережив цей конфлікт – розходження з “провідником”, але на певній межі людина має вирішувати сама.

Отже, розвиток особистості не детермінується минулим (у будь-якому його вигляді) і не обмежується ним. Разом з тим, у цьому процесі зберігається наступність – кожний новий етап є результатом і наслідком попереднього. Саме цим забезпечується безперервність існування психічного в цілому і особистості як його людської форми існування, зокрема. Нас цікавлять межі наступності в часі. Концепція нужди дозволяє відмовитись від дискретності в розумінні існування і розвитку особистості. Ми, нарешті, починаємо розуміти сенс метафори, згідно з якою розвиток особистості є продовженням існування біологічного і соціального, а отже – має історичні характеристики. Можна глумачити нашу ідею і так, що ми замінюємо метафору на наукове поняття: особистість у своєму становленні продовжує історію, тому що вона виявляється функцією біосоціальної нужди, яка опредметнилась в ній і продовжила тим своє енергетично-інформаційне існування. Таким чином, особистість, власне – не виникає, а народжується двома особистостями, продовжуючи їх, а тому – і всіх інших людей. І саме тому вона – носій історії як всезагальної еволюції Всесвіту. Саме звідси – універсальність і самоцінність: світ рефлексує себе в особистості, в цьому сенсі – немає більш самодостатньої і значущої цілі існування і створення.

Ми вже зазначали, що діагноз розвитку, принаймні в тому розумінні, яке наявне у Л.С.Виготського, відсутній в сучасній психології. Жодний напрям нашої науки не може похвалитися тим, що в ньому, хоч би фрагментарно і частково, розроблені діагностичні процедури саме процесу розвитку. Навіть експериментально-генетичний метод не може вважатися власне діагностичним, оскільки він не вирішує-таки проблеми, поставленої Виготським: чи є те, що формується в процесі застосування цього методу, тим самим, що формується і без його

застосування.

Відсутність методичної дослідницької процедури змушує говорити про причини цього. Нам здається, що основна причина полягає у фрагментарності аналізу особистості – часткові елементи вважаються за суттєві і змістовні, а від цього – деформується і предмет дослідження.

Розвиток особистості – розгортання чи новоутворення? Концепції розвитку особистості, як розгортання певних “структур”, або “планів”, які від початку існують в особливому згорнутому стані в людині, мають давню історію і є актуальними в сучасній філософії і психології особистості. Одна з причин їхньої стійкості – довільне і, ми б сказали, зручне перенесення законів розвитку організму на особистість у цілому. Біологія ніяк не може звільнитися від епігенетичних уявлень про розвиток живого організму, хоча ці уявлення і суперечать новим науковим фактам. Абсолютна більшість розуміє процес розвитку біологічної істоти як розгортання і реалізацію генетичної програми.

Після бурхливої і переможної для Е.В.Ільєнкова і його колег літературної філософсько-психологічної дискусії 70-х років буквально і прямі перенесення уявлень біологічного епігенезу на розвиток особистості стали в вітчизняній науці все ж таки непопулярними. Але слід визнати, що генез окремих особистісних структур розглядається часто саме в рамках цієї парадигми (розвиток здібностей є прямим результатом розгортання задатків, розвиток характеру є розгортанням властивостей нервової системи). Хоча ці теоретичні погляди в більшості випадків не декларуються, однак побудова і способи аналізу експериментальних досліджень та прикладна психологічна (корекційна) робота засвідчують методологічне підґрунтя таких робіт. Ми вже не говоримо про сферу практичної педагогіки, де уявлення про біологічну запрограмованість і фатальність не лише здібностей і рис характеру, а й ціннісних орієнтацій дитини є абсолютними і єдиними принципами побудови процесу навчання і виховання.

Справа, однак, не лише у біологічній програмі та її розгортанні. Сучасна західна психологія особистості дуже широко використовує принцип розгортання. Офіційно лише теорія Е.Еріксона має назву епігенетичної, але, як засвідчує аналіз, вона далеко не поодинокі. За Еріксоном, розвиток особистості має чітко стадіальний характер, “ці стадії є результатом епігенетичного розгортання “плану особистості”, який успадковується генетично”. Роль суспільного оточення – сприймати успадковані стадії і сприяти їх проходженню дитиною. Що являють собою ці “плани”, залишається незрозумілим. Точно такою самою є позиція гуманістичної психології і феноменології. Так, Л.Х'елл і Д.Зіглер зазначають: “Роджерс постулює природний розвиток людей до “конструктивної реалізації” властивих їм вроджених можливостей” [294, с. 513]. А.Маслоу говорить про розгортання самості, і процес розвитку, на його думку, полягає в актуалізації цієї самості (самоактуалізація). Цікаво те, що гуманістична психологія, яку називають “ новою хвилею” і яка виникла як опозиція психоаналітичним теоріям, залишила той самий принцип епігенезу, який був провідним у психоаналітиків. Тільки вона поміняла програми: якщо у психоаналізі розвиток тлумачиться як розгортання підсвідомого (інстинктів, потягів, архетипів), то для гуманістичної психології розвиток є розгортанням надсвідомого.

Привабливість і уявна зрозумілість явища розгортання породжує, однак, багато питань і дуже розходиться з реальним життям особистості. Головним є навіть не те, що “плани” і “програми” залишаються явищами незрозумілими і такими, які взагалі не підлягають пізнанню. Важливішим є надто жорсткий детермінізм, який зовсім не відповідає реальності. Досвід свідчить, що людина сама обирає свій шлях, сама переживає прагнення і знаходить способи досягнення мети. Вона часто помиляється і розчаровується, змінює своє життя, знаходить інше оточення, відмовляється від звичок тощо. Усе це якось не поєднується з запрограмованістю. Слід визнати, що якими б складними не були програми, вони все-таки обмежені. Натомість різноманіття людських індивідуальностей як варіантів розвитку особистості – необмежене.

Крім того, існують власне наукові факти, які засвідчують, що значна кількість окремих психологічних структур особистості протягом її розвитку не розгортається, а навпаки – згортається. Так, із виникненням опосередкованості специфічно згортається пізнавальна сфера людини: завдяки опосередкованому запам'ятовуванню, наприклад, людина може “дозволити собі” зберігати в актуальному досвіді не величезну буквально інформацію, а її знак. Згортання притаманне всім вищим психічним функціям особистості.

У культурно-історичній теорії Л.С.Виготського процес розвитку особистості розуміється не як розгортання чогось згорнутого і закодованого, а як виникнення принципово нових психологічних якостей – новоутворень, яке відбувається в активній діяльності і взаємодії індивіда з культурним

середовищем, іншими людьми. У цьому процесі біологічне (підсвідоме) відіграє свою роль. “Біологічний зв'язок, – зазначає Е.В.Льєнков, – який відбивається в тотожності морфофізіологічної організації особин виду *homo sapiens*, складає лише передумову, лише умову людського, “родового” в людині, але не “сутність”, не внутрішню умову, не конкретну спільність, не спільність особистості і особистостей” [118, с. 330]. Такою самою передумовою, з іншого боку, є наявність духовно-культурного середовища – носія і зберігача загальнолюдських цінностей (надсвідоме).

Щоб відбувся розвиток особистості (відбулося життя людини), між цими підсвідомими і надсвідомими передумовами повинна “розміститися” цілеспрямована активність самого індивіда, яка приведе до появи новоутворень.

Отже, існує не суперечність навіть, а протиріччя: з одного боку, розуміння розвитку особистості як розгортання внутрішнього плану (програми), який у певному вигляді є в людині зараз. З іншого – бачення розвитку як набуття психічних новоутворень в активній розподіленій діяльності. Ці дві позиції можуть бути діалектично поєднані: розвиток особистості являє собою набуття індивідом психічних новоутворень у власній діяльній активності. Виникнення цих новоутворень і означає розгортання, ускладнення особистості в цілому.

Розвиток особистості відбувається шляхом привласнення індивідом культурно-історичного досвіду всього людства. Але не зовсім зрозумілими є механізми переплавлення цього досвіду в досвід індивіда. З іншого боку, як привласнення досвіду сполучається з внутрішнім процесом розвитку і з активністю самої людини? Іншими словами, розвиток особистості відбувається лише в процесах навчання, виховання та інших формах взаємодії, але він і не відбувається лише в цих процесах. Дане протиріччя є суто епістеміологічним і виникає через спрощене розуміння процесу привласнення, ототожнення його з соціалізацією. Остання являє собою адаптивний “зовнішній” процес пристосування людини до соціальних умов існування. Це є процес виникнення ідеального. Зустрічаючись у процесі реалізації власної активності з соціальним середовищем, людина створює з цих об'єктів (матеріальних або ідеальних) особливі засоби-знаки, що допомагають їй реалізувати свою активність. Ці засоби перетворюються на психічні структури свідомості, розвиваючи і змінюючи її. Так відбувається з'єднання власних сутнісних механізмів розвитку з рухом особистості в соціумі. Фактично, як вказував Л.С.Виготський, розвиток особистості є не соціалізацією, а, навпаки, індивідуалізацією, оскільки в цьому процесі особистість ускладнюється і набуває унікальності та неповторності. Отже, протиріччя долається в тому, що, як пише Е.В.Льєнков, “індивід повинен “привласнювати” не готові результати розвитку культури, а лише результати разом із процесом, що їх породжує і продовжує породжувати, тобто, разом з історією, яка їх створює” [118, с. 331]. Відбувається процес, який має назву “розпредметнення”, коли людина у власній активності здійснює розкриття вселюдських зусиль і механізмів, які привели до появи предметів культури. Це є, власне, квазідослідження, квазітворчість. Але оце “квазі” доречне лише з точки зору соціальної цінності результату. Для самої ж особистості, внутрішньо, це є справжня творчість. Ця теза дуже суттєва для педагогічного процесу. Вона засвідчує, що принципово неправильно є установка, яка панує в педагогіці і психології: ніби розвиток інтелекту – наслідок оволодіння готовими знаннями, а також уміннями і навичками їх використання. “У цьому випадку, – зазначає Ф.Т.Михайлов, – розвиток буде мінімальним і випадковим” [196, с. 111]. Натомість, справді розвивальна освіта полягає в тому, що перед людиною ставиться не готовий об'єкт засвоєння, а створюється особлива навчальна ситуація, в якій у суб'єкта виникає власне завдання і власна творча активність, спрямована на оволодіння засобом і ситуацією в цілому. Л.С.Виготський написав про це: “Лише тоді, коли особистість оволодіває тією чи іншою формою поведінки, вона піднімається на вищу сходинку” [69, с. 226].

Важливою є проблема взаємовідношення розвитку цілісної особистості й окремих психічних структур. Це, власне, питання співвідношення цілого і частин у розвитку. Теоретично воно, завдяки діалектичній логіці, вирішується досить нескладно: “Розвиток кожної окремої функції, – зазначає Виготський, – є похідною від розвитку особистості в цілому” [69, с. 237]. Отже, зрозуміло: розвиток особистості є визначальним і випереджальним відносно окремих психічних структур і механізмів. Ясно, що лише дослідження розвитку цілісної особистості може пояснити особливості розвитку її частин, і аж ніяк не навпаки. Те саме стосується і педагогічного управління розвитком індивіда: вирішального і прогнозованого результату навчання і виховання можна досягти лише через взаємодію з цілісною особистістю, але не на шляху впливу на окремі психічні функції.

Дане протиріччя, однак, є достатньо гострим у сфері практично-психологічній та педагогічній. Справді, якщо виходити з того, що особистість не є вродженою, а виникає, треба визнати наявність

певного періоду розвитку дитини, коли особистості ще нема. Тут розвиток кожного окремого процесу є вирішальним, а похідною від їх розвитку буде цілісна особистість. Ясно, що ця логіка вимагає своєрідних систем експериментальної роботи і педагогічної діяльності (навчання та виховання).

Розвиток особистості полягає в організації та інтегруванні людиною свого внутрішнього світу. Це є шлях до себе, шлях самопізнання й самоусвідомлення. Власне кажучи, психічний розвиток тільки тоді стає розвитком особистості, коли він починає являти собою рефлексію людиною власного досвіду. З цього моменту людина сама визначає напрями власного розвитку, контролює його і несе за нього відповідальність. Це є те, що в сучасній психології називають саморозвитком.

Але водночас розвиток особистості не може бути зведений до рефлексії. Насправді, і про це дуже глибоко писав С.Л.Рубінштейн, особистісний розвиток здійснюється виключно в площині активної діяльній взаємодії людини з оточуючим світом.

Розв'язання цієї суперечності полягає в одночасному “утриманні” цих двох ліній розвитку. Людина, яка зосереджується на собі, відсторонюючись від світу, є дисгармонійною особистістю, а її розвиток деформується. Але людина, не здатна до глибокої рефлексії і саморегуляції, теж є дисгармонійно-поверховою, безвідповідальною і неперспективною. Адже така позиція зумовлює недостатність саморегуляції та кризи відповідальності. Врешті-решт уся особистість може бути зведена лише до зовнішніх виявів, являючи собою простий набір соціальних ролей-масок.

Безперервність протікання особистісних процесів означає, що в кожний період свого існування особистість слід розглядати як результат існування минулого, її справжнє ґрунтується на історії розвитку, є похідною цієї історії. Визначальним є досвід, якого набуває особистість, здійснюючи життєвий шлях. Отже, особистість, її дійсний теперішній стан, і її майбутнє можна зрозуміти і пояснити, виходячи з історії її розвитку. Це положення дуже широко використовується в окремих напрямках практичної психології, особливо в психоаналізі. Абсолютизація його призводить до прийняття тези, що минуле особистості детермінує її життєвий шлях (З.Фрейд і А.Адлер). Однак життєвий досвід і наукові факти свідчать про те, що особистість, закономірності її розвитку і прогнозування майбутнього, насправді, не можна зрозуміти лише на підставі досвіду і минулого самих по собі. Зокрема, у когнітивній психології доведено, що відтворення матеріалу з пам'яті відбувається тільки в контексті сучасної ситуації і проблем сьогодення. Більше того, матеріал, що відтворюється, не є в чистому вигляді таким, як він запам'ятовувався. Він сам є іншим, таким, як бачить його людина зараз. З цим явищем дуже часто зустрічаються практичні психологи і психіатри, коли досліджують преморбідні стани: не лише пацієнт, а й його близькі тлумачать минуле з точки зору того, що людина стала хворою. Вони ніби шукають у ньому підтвердження розвитку хвороби (або, навпаки, тлумачать його так, ніби ніякої хвороби просто не могло бути. Це – у випадку, коли близькі не приймають хворобливого стану пацієнта). Г.Олпорт, полемізуючи з психоаналітиками, встановив наявність у людини так званих “автономних комплексів”. Ці новоутворення мотиваційного характеру формуються у людини на певному етапі життя і зовсім не пов'язані з історією розвитку. Принаймні функціонування автономного комплексу та його виникнення повністю визначається сучасним життям людини.

Перераховані та деякі інші суперечності в тлумаченні розвитку особистості підкреслюють складний і неоднозначний характер цього процесу.

Аналіз засвідчує, що особистість розвивається у формі становлення. Саме це поняття найбільшою мірою відбиває сутнісні особливості даного процесу. Термін “становлення” найчастіше вживається як синонім “розвитку” чи “формування”. Між тим, в теоретичних шуканнях О.Ф.Лосева ми знаходимо ретельну розробку цього поняття як такого, що відбиває специфіку розвитку не взагалі, а лише окремих ускладнених систем, до яких належить і особистість. Становлення, за Лосевим, є такою формою розвитку, “коли з простого кількісного назрівання виникають усе нові й нові якості, незрозумілі, якщо попереднє кількісне назрівання розуміти лише абстрактно кількісно” [156, с. 432]. Отже, відносно певних структур і систем розвиток відбувається у вигляді становлення кількісно-якісних структур.

Становлення, визначає Лосев, “є безперервний процес зміни, коли не можна встановити ні однієї точки, котра б порушувала суцільну безперервність простору” [156, с. 250]. Будь-яке відхилення, навіть психічну хворобу людини, слід розглядати лише у контексті цілісного процесу становлення. Життя людини, пише Лосев, “є перш за все становлення... Життєве становлення не можна скласти з одних лише дискретних точок. Рух зовсім не є сумою нерухомих точок. Це, як кажуть математики, континуум”. Далі філософ звертає увагу на те, що для того “щоб становитися,

треба спочатку бути чимось, і це “щось” повинне залишатися незмінним у процесі всієї зміни: що ж тоді і міняється, якщо немає нічого незмінного?” [156, с. 432] Це дуже важлива і глибока думка, і О.Ф. Лосев багато разів повертався до неї, формулюючи щоразу по-іншому. Тим самим поняття розвивається і поглиблюється. За основним правилом діалектики, пояснює він в іншому місці, становлення може відбутися лише тоді, коли є те, що саме становиться і що залишається незмінним при всіх своїх змінах, які фактично відбуваються. “Як тільки порушиться і зміниться в своїй сутності це “що”, так можна сказати, перервалось і його становлення, почалось становлення чогось іншого” [156]. Це зауваження дає змогу по-іншому зрозуміти і усвідомити весь цілісний континуум розвитку людини. Якщо виходити з того, що особистість виникає, існує і зникає, слід, дотримуючись позиції Лосева, визнати, що ми маємо не один-єдиний, а три різних процеси розвитку людини. Розвиток, який породжує становлення особистості (до її появи), і розвиток, який продовжує цей процес у зовсім інших формах (після смерті або повної руйнації особистості). На жаль, ця думка ніяк не відбивається в психологічних дослідженнях особистості, навіть у генетичній психології та в культурно-історичній теорії. Нам здається, що вона може відкрити принципово новий і продуктивний шлях досліджень у майбутньому.

Отже, підсумовує Лосев, “особистість є перш за все деякою незмінною єдністю, яка ніби сама по собі існує поза всякою зміною” [156, с. 73]. Однак реальна особистість – особистість історична. Вона постійно змінюється і становиться. Саме на цьому ґрунтується наша логіка дослідження особистості: вона сама, як цілісність, є завжди і є незмінною (адже коли це не так, то що ж становиться), водночас вона постійно і вічно змінюється і розвивається за певними *лініями розвитку*. Ми вже говорили вище, що кожна з цих ліній являє собою окрему лінію розвитку всієї особистості. Зараз варто додати: саме таке становлення забезпечує дві суттєві і, на перший погляд, протилежні речі – воно визначає єдиний рух особистості при збереженні її як цілісної незмінної єдності (незмінна вона виключно в цій цілісності і єдності).

По-перше, ми маємо становлення реальної особистості, конкретної людини. Вона пов'язана зі своєю власною історією, і становлення її – це як раз той нескінченний плін.

По-друге: становлення відбувається з ідеєю особистості, яка “поза її історією залишається незмінною”. Ідея особистості становиться дуже повільно, разом зі становленням культури (ідея особистості в античності, наприклад, кардинально відрізняється від ідеї особистості в наш час, отже вона теж проходить становлення, але вельми специфічне).

По-третє: в особистості, стверджує Лосев, є те, що “воістину керує всім становленням, а не лише його ідейним осмисленням. Це є першообраз, дійсне втілення ідеї” [156, с. 112]. Особистість у своєму розвитку керується прагненням до даного образу і, фактично, сама керує власним становленням.

Таким чином, розуміння О.Ф.Лосевим становлення особистості полягає в тому, що це постійний рух чогось єдиного, цілісного і незмінного. При тому що це, водночас, постійний плін і зміна в межах окремих ліній-проявів. Суттєвою є також характеристика становлення як саморуху і саморозвитку.

Ми можемо навести тут лише загальну характеристику основних ліній розвитку особистості, оскільки, як легко помітити, вони відповідають напрямам дослідження особистості. При цьому ми хотіли б зробити не аналітичний огляд досліджень і теоретичних конструкцій, а викласти концептуальне бачення життєвого руху цілісної особистості по окремих лініях розвитку. Отже, в чому полягає розвиток взаємовідносин особистості із зовнішнім світом (перша лінія)? Якщо відповісти однією фразою – розвиток цієї сфери полягає у подоланні жорсткого протистояння “суб'єкт – об'єкт”, або “суб'єкт – інший суб'єкт” і досягнення стану гармонійної єдності зі світом без втрати суб'єктності, тобто без “розчиненості” в цьому світі. Мається на увазі становлення як діалектичний рух по спіралі і заперечення заперечення (Б.М.Кедров, 1983). До появи особистості організм людини не перебуває в суб'єктній опозиції до зовнішнього світу – об'єкта, оскільки сам є об'єктом серед інших об'єктів, “розчинених” у цьому світі. Народження особистості означає появу суб'єкта, тобто людини рефлексивної, відповідальної, усвідомлюючої і пристрасної. Людини, яка сама приймає рішення, керуючись власними мотиваційними переживаннями, і сама буде власну поведінку. Її рух тепер стає життєвим шляхом. Суб'єктність, крім того, передбачає відстороненість, відмежовування від оточуючого (від “не-Я”), перетворення його у відчужений об'єкт. Так починалась особистість в історії, так вона починається в кожній людині онтогенетично. Відома криза трьох років (криза “Я сам”) якраз і має своїм внутрішнім сутнісним змістом вказані перетворення. Спочатку для дитини, засвідчує О.М.Леонтьєв, ставлення до людей та до предметів є

недиференційованим, тобто вона не відокремлює одних від інших. Але ставлення ці в обох випадках мають виражений об'єктний, відсторонений характер. Надалі ці ставлення стають різними, але їхня об'єктність зберігається. Протягом подальшого онтогенезу стосунки з людьми подекуди змінюються, в них починає з'являтися подолання відчуженості, і іноді з окремими людьми можуть виникати рівні “людинні” суб'єкт-суб'єктні стосунки. З рештою предметів і явищ найчастіше об'єктність зберігається протягом усього життя. Але дійсний прогрес становлення особистості, вихід її на вищий виток спіралі пов'язується з можливістю подолати в собі цю відчуженість і “допустити” світ до себе, ввійти з ним у відносини, які М.М.Пришвін назвав “родинною увагою”. Те, що особистість здатна на це, ми знаємо з власного досвіду – кожен з нас хоча б раз у житті відчував цю спорідненість і глибоку проникненість світом.

Даний досвід засвідчує, що такий стан – дійсно вищий рівень існування людини порівняно з відчуженою об'єктністю. Принциповим є, що те чи інше ставлення людини до світу визначається її власною активністю, її діями. Вихідним тут має бути філософсько-методологічне положення Е.В.Ільєнкова: “Не лише мислення не може існувати без матерії, але й матерія не може існувати без мислення” [117, с. 420].

Як лінію становлення, розвиток виразності особистості можна уявити таким чином. Виразальна активність внутрішнього світу людини викликає життєвий рух особистості, у якому вона стикається з соціальною дійсністю. Соціальна поведінка будується як засвоєння і виконання великої кількості соціальних ролей. Утворюється так званий рольовий шар структури особистості. Рольова поведінка, наприклад, професійна, може бути досить міцною і ригідною, придушувати виразність. Тоді особистість інволюціонує. Розвиток же полягає в тому, що виразність “проходить” через шар соціальних ролей і особистість, її сутність відбивається на поведінці і на продуктах діяльності. Якщо говорити про професійну діяльність, то в цьому випадку ми маємо сутність майстерності. Майстер-професіонал, який не просто правильно виконує трудові операції: він у них, а також у продукт праці втілює власну особистість. Узагалі, є сенс говорити про особливу людську потребу втілення себе в цьому світі. Становлення особистості багато в чому визначається розвитком цієї потреби. Традиційно у філософії ця потреба і породжена нею активність описується категорією “опредметнення”. Людина у своїй діяльності постійно ніби “розчиняє” культурні й природні предмети і явища, переводячи їх тим самим у власні особистісні сутнісні сили (розпредметнення). Але вона і втілює ці сили в зовнішній світ. Людина опредметчує себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле. “Результатом її опредметнення є її твір”. Твір є тим, що робить наше життя і нашу особистість вічним (причому “твір” тут слід розуміти широко, це є, фактично, все, що залишає після себе людина). “Істинне буття людини... це її дія, – писав Гегель, – в останньому індивідуальності дійсна ... лише твір слід вважати її істинною дійсністю” [78, с. 232].

Розвиток вираження – втілення особистості становить гостру педагогічну проблему. Як переконливо показав О.С.Арсеньєв, у педагогічному процесі цілі розвитку творчості (вираження, опредметнення) і традиційні завдання навчання й виховання є антиномічними [19]. Педагогічна система як відображення системи державної має на меті, перш за все, адаптувати дітей до наявних соціальних умов життя. Це відбувається через пригнічення виразності (шар соціальних ролей придушує виразність). Цим досягається органічне пристосування дитини до соціальної дійсності, але при цьому блокується творче начало. Вирішення цієї дилеми, розвиток креативності дітей і дорослих залишається глобальною проблемою сучасної освіти.

Розглянемо тепер лінію розвитку інтеграції особистості. Прогресивні зміни системи взаємозв'язків людини із зовнішнім світом призводять до того, що особистість перетворюється на суб'єкта не лише власної поведінки, а й власного внутрішнього світу, тобто себе самої. Перетворення людини в суб'єкта власного життя і власного становлення означає певне подвоєння процесу розвитку. Адже виникає управління і контроль з боку самого індивіда за розвивальними процесами і механізмами. Саморозвиток притаманний зрілій, інтегрованій особистості. Що ж являє собою цей рух? Важливою складовою лінії інтеграції є розширення усвідомлення, тобто наближення до збалансованого і цілісного внутрішнього світу особистості (самості, або “синтонного еґо”, – у термінології К.-Г.Юнга). Більшість зарубіжних теоретиків особистості саме в розширенні свідомості вбачають сутність інтеграції.

Іншою суттєвою складовою процесу інтеграції є поява відчуття причетності та інтринсивної мотивації. Ця мотивація означає, що винагороду за виконання певних дій особистість ніби несе в самій собі. Людина, яка діє, дістає задоволення, відчуваючи власну компетентність і самоповагу. Звідси виникає почуття власної ефективності і відчуття себе як джерела змін в оточуючому світі.

Така мотивація породжує почуття особистісної причетності людини до того, що вона робить, і зовнішні винагороди стають не такими вже й важливими і ніби другорядними. Ми вважаємо розвиток інтринсивної мотивації і, відповідно, почуття причетності, не лише наслідками процесів інтеграції особистості, а й важливими умовами розвитку цих процесів. Так, можна висловити припущення, що слабкість інтегративних процесів у шкільному віці викликається орієнтацією оцінювання навчальних або поведінкових дій учнів майже завжди на зовнішні винагороди.

Дослідження засвідчують, що зовнішні винагороди блокують розвиток почуття причетності й гальмують інтринсивну мотивацію, а особистість залишається внутрішньо байдужою до своїх дій та успіхів. Але ж затримка вказаних процесів означає й затримку інтеграції особистості взагалі. Більше того, у такій педагогічній ситуації не формується ще один суттєвий елемент процесу об'єднання. Ми маємо на увазі відповідальність і, зокрема, інтегральний локус контролю. Зовнішньо зорієнтоване, стимул-реактивне педагогічне управління розвитком поступово привчає індивіда до того, що визначальними у житті й діяльності є зовнішні умови, а не внутрішні прагнення й переживання. Так виникає екстернальність, безвідповідальність. Це дуже шкодить завершеності особистості, адже відсутність відповідальності означає, що внутрішній світ не усвідомлений і несформований людиною.

Традиційно початок онтогенезу особистості пов'язується з фізичним народженням людини, хоча в цьому випадку, принаймні, вітчизняна психологія оговорювала тезу: “особистістю не народжуються – особистістю стають”, відсуваючи народження особистості ще сильніше в часі (О.М.Леонтьєв взагалі говорив про “подвійне” народження особистості). Емпіричні дослідження поведінки і особливостей розвитку ембріону людини дозволили зробити на сучасному етапі узагальнення, згідно з якими є сенс говорити про те, що “початковим етапом онтогенезу особистості є запліднення. Однак нам здається, що цей момент, насправді, не можна вважати відпочатковим, оскільки в цьому випадку розривається первісна біосоціальна єдність нужди як фактору збереження дійсної наступності в існуванні особистості як представника роду “людина”.

Першим етапом онтогенезу особистості ми вважаємо особливу соціальну ситуацію взаємодії двох люблячих осіб протилежної статі, яка спрямована, у кінцевому рахунку, на створення власного продовження кожного з учасників – появу нової людської істоти. Ці взаємовідносини є абсолютно унікальними і невідтворюваними в принципі. Любовні стосунки являють собою найбільш яскравий і повний вияв нужди як всезагальної генетичної “одиниці” існування людської істоти. Це – унікальний випадок її опредметнення, що співпадає в часі у двох осіб. В любовних стосунках найбільш відверто, глибоко і яскраво відображаються всі сутнісні ознаки особистості, її життєві смисли і цінності; відбувається мобілізація і активація всіх сфер, в тому числі і власне організмичної. Саме тут складаються оптимальні умови самовияву, і, водночас, вияву всіх тих глибин і пластів людської культури, накопиченої поколіннями, носіями якої є кожна з цих люблячих одна одну істот. Вияву – і втілення. Тут зароджується прагнення, задум і формується образ майбутнього існування результату та органічного продовження любові – унікального створіння (твору), яким є майбутня особистість. Існують численні (хоча й лише первинні) емпіричні дані, отримані в різних галузях, на жаль, виключаючи психологію, про величезне значення для розвитку майбутньої дитини особливостей стосунків між її батьками, які передували її зачаттю. В іншому місці ми ретельніше розглянемо це питання. Взаємостосунки двох люблячих осіб є важливою компонентою опредметнення нужди і, водночас, засобом її продовження в новій істоті. З іншого боку, особливості цих стосунків визначальним чином впливають на реалізацію наступного етапу – власне, запліднення. Вони не лише мобілізують всі сили і по-справжньому “відкривають” особистості назустріч одна одній і... назустріч новій істоті, їх спільному творінню. В цих стосунках, якщо розглядати суто психологічні межі явища, виникає особливий психічний стан людей, і він, за механізмами, притаманними існуванню будь-якого стану взагалі, впливає на діяльність всіх систем істоти, в тому числі, і на біохімію, фізіологію статевої системи. Психічний стан майбутніх батьків визначає наступний етап і опосередковано визначає важливі особливості подальшого розвитку дитини. Таким чином, перший етап онтогенезу відбувається, на перший погляд, зовсім без даної особистості. Але він є, багато в чому, вирішальним для неї. Тут з'єднується час: минуле, теперішнє, майбутнє концентрується в миттєвостях і майбутнє стає вирішальним. Ідеальне (психічне, соціальне) має в даному випадку набагато більшу силу, воно стає біологічним, втілюючись в матеріальні процеси і упорядковуючи, структуруючи, спрямовуючи їх. Ми бачимо, що мова йде, власне, про важливий механізм онтогенезу: нужда актуалізує внутрішнє (ідеальне), надає йому якості дійсної реальної сили, яка, об'єднавшись з подібною силою люблячої істоти, визначальним

чином змінює матеріальні процеси. Крім того, в цьому механізмі дуже суттєвим є фактор інформації – динаміка нужди забезпечує передавання історико-спадкової інформації через батьків (актуалізуючись в їх особливому стані) в майбутнє через дитину. Описаний механізм онтогенезу (“нужда”, -вихідна інтенція → взаємостосунки в особливому психічному стані, – “соціальне” → сексуальний контакт, – “біологічне” → нова істота, – “особистість”), як видно, є таким, що прямо суперечить механізму, відкритому Фрейдом, і механізму інтеріоризації. На відміну від Фрейда, ми вважаємо, що дійсно первинним є якраз соціальне, контакт двох особистостей, тобто – істот виключно культурно-історичних. Що ж до інтеріоризації, можемо відзначити, що первинним і відпочатковим в народженні особистості є якраз не інтеріоризація, а екстеріоризація (якщо вже користуватися цією термінологією), тобто – вияв внутрішнього світу (внутрішніх умов – С.Л.Рубінштейн) і оформлення в цьому бурхливому вияві принципово нового утворення. Це і означає, що особистість починається з любові.

Другим етапом онтогенезу є, власне, запліднення. Ми вже бачимо, що це не є виключно біологічний, натуральний процес, адже він укорінений у попередньому, соціальному взаємовідношенні і через нього, – взагалі у всіх поколіннях, в історії як такій. Сам процес запліднення є цікавою моделлю для розуміння різних рівнів взаємодії. Адже він, власне, і являє собою взаємодію (тобто – соціальне) на рівні клітин. Взаємодіють дві “одиниці” життя, чоловіча і жіноча. При цьому, процес запліднення – чи не єдиний в природі акт взаємодії “чистих” одиниць (адже ми звикли, що “одиниця” – це обов'язково щось абстрактне, не існуюче в дійсності як факт). Взаємодія викликана і спрямована нуждою кожної з люблячих особистостей, адже ні “одиниця” чоловіча, ні “одиниця” жіноча самі по собі не дадуть продовження, вони повинні стати одним. (Важливо для цього викладення те, що до того, як яйцеклітина і сперматозоїд утворюють зиготу (стануть одним), – одним стають на певний час дві особистості, – і фізично, і психологічно). Як взаємодію, явище запліднення слід вважати, як не дивно, соціальним явищем. Воно є по-своєму складним і конфліктним: уявити собі лишень – із 300000 сперматозоїдів лише 1 (!) проникає в яйцеклітину. Отже – йде відбір, а це – теж аспект взаємодії. В даному випадку не так вже і суттєво, які агенти впливають на взаємодію, визначають її. Так, тут ці агенти переважно суто хімічні. Але ж від цього взаємодія не перестає бути такою. І якщо вже говорити про “рівні”, не слід забувати, що взаємодія дорослих людей теж знаходиться під впливом і хімічних агентів (наприклад, феромонів), і взагалі фізичних – адже зорові і слухові подразники мають, в кінцевому рахунку, суто фізичну, хвильову природу. Таким чином, два перших етапи проходять “під знаком” взаємодії, спрямованої на народження твору.

Соціальний аспект нужди явно переважає і (знову до Фрейда) соціальне аж ніяк не подавляє, не “стискає” прояв натурального. Навпаки, воно лише й є єдиним можливим шляхом, способом цього прояву.

Може здатися, що розгляд онтогенезу ми почали задовго до того, як особистість з'являється і стає фактом існування. Але це – лише здається. Любовні стосунки, породжені, в тому числі, і бажанням свого продовження (бажанням мати дитину), викликають появу очікувань. Це – бажання, образи, мрії, планування: і в них вже є майбутня особистість. Так, в реальних, суто матеріальних процесах, що тут описані, її ще нема, вона – очікування й потенція, але від цього, як не дивно це звучить на перший погляд, вона не є менш реальною! Екзистенціальна психологія дуже ґрунтовно і аргументовано доводить, що світ внутрішній (Eigenwelt) є ніяк не менш реальним для людини, ніж зовнішній, матеріальний світ, що її оточує (Umwelt). Це – її світ, а значить він – найбільш реальний. І дитина, що вже існує в світах люблячих істот – не є фантомом і маревом, вона – сама реальність для цих людей: вона – існує. І це означає, що початок, дійсно, саме тут, і немає ніякого протиріччя: адже, говорячи про зрілу особистість, ми дуже чітко і сміливо говоримо, що головне в її ознаках – не зовнішній вигляд, а те, що за ним, тобто – ідеальне, психічне. Тоді чому ж ця логіка не повинна працювати в даному випадку? Адже коли люблячі люди думають про свою майбутню дитину, вони її... відчують, переживають, якимось співвідносять своє життя з нею – майбутньою, планують її майбутнє, думають над ім'ям, статтю, над тим, де вона буде жити, як виховуватиметься, як зміниться їх життя і т.д., і т.п. Це – цілий світ, і зовнішня поведінка стає такою, ніби вона, ця дитина, вже є.

Ще одне суттєве зауваження щодо перших двох етапів онтогенезу особистості. Безумовно, в даних процесах певне значення має випадковість (знайомство і контакт двох осіб, їх соціальні особливості і приналежність – це, так би мовити, – макрорівень взаємодії; умови середовища всередині організму матері, спадкові ознаки, генотип в цілому – мікрорівень), але ні в якому разі ми

не можемо говорити, що тут упорядкованість народжується з хаосу. Насправді, все упорядковане – і соціально-історичний досвід, і організмичні тенденції, і генотипи батьків. Тобто, упорядкованість народжується з упорядкованості. Вона, безумовно, нова, але вона, водночас, і продовження. Отже, модний нині вираз “порядок з хаосу” зовсім не стосується генези людської істоти.

Третій етап являє собою процес ембріогенезу (пренатальний розвиток), який включає в себе дві фази – розвиток ембріона і плоду. На цьому етапі відбуваються суттєві зміни, і зовсім недаремно він продовжується досить довгий час. Нужда вперше тут з'являється у своїй новій, індивідуальній формі. Її прояв знаменує початок саморозвитку нової укремленої живої істоти. Психологія в останні роки досить багато уваги приділяє дослідженню пренатального розвитку людської дитини (головним чином, йдеться про зарубіжні емпіричні роботи). Факти, отримані в цих дослідженнях, засвідчують, в цілому, що психічні функції з'являються у людини вже у внутріутробному періоді (сенсорні, емоційні, зачатки поведінкових реакцій). Для нас, у контексті застосування генетико-моделюючого методу аналізу, важливо відзначити наступне. В цей період різко зростає різноманітність форм взаємодії людської істоти, що розвивається. Нужда, як вже зазначалося, спонукає саморозвиток, який реалізується, з одного боку, у хронологічно виваженій і структурно визначеній послідовності закладання і початку розвитку органів і їх систем, які, функціонуючи, породжують власне психічну реальність. Ця хронологічна і просторова упорядкованість давно помічена біологією, але таємниця її залишається нерозгаданою. Звідки виникає така чітка синхронія? Ми вважаємо, що відповідь слід шукати, об'єднавши це явище з іншим, теж давно поміченим: за законом Геккеля – Мюлера ембріогенез є коротким повторенням філогенезу. Знову ми маємо справу з інформаційним відгалуженням нужди, тепер вже як самостійної індивідуальної сили: синхронізованість зумовлена історичним корінням і досвідом. Фактично, нова форма прояву нужди призводить до диференційованості вихідної одиниці нового життя (зиготи), починається процес складної взаємодії між окремими компонентами структурованої цілісності, що зароджується і розвивається.

Дана цілісність знаходиться, в той же час, у складній взаємодії з материнським організмом. І тут вже задіяні всі канали взаємостосунків – хімічні, фізичні, біологічні, психічні. Зародження і розвиток виявляються синхронізованими у часі із взаємодією з іншою істотою – мамою. Це – перший рівень, власне, соціального контакту, адже “контактер” – соціальна істота, зріла особистість. Можливо, якісно новий рівень розвитку класу ссавців пов'язаний саме з тим, що дитина дуже рано набуває буквально органічний і цілком безпечний досвід соціальних стосунків – усередині матері – з нею. Мабуть, це не усвідомлюється і не осмислюється плодом, але досвід в якихось формах, безумовно, набувається і залишається: і спільне використання необхідних речовин, і нейровзаємодія, і ще багато іншого. Мати, водночас, виступає і як посередник перших актів взаємодії людини, що визріває в ній, з зовнішнім середовищем. Емпіричні дані говорять, що біля шостого місяця пренатального розвитку дитина чує звуки і емоційно реагує на них. І чує вона перш за все мамин голос, а інтонації і гучність його виявляються співвіднесеними (біохімічно) із психічним станом матері. Так з'являється готовність до подальшої взаємодії.

Описані етапи онтогенезу являють собою процес взаємодії філогенії і онтогенії, і специфічного переходу першої в другу завдяки нужді. Це є початок особистості (у формі індивіда), механізми якого пов'язані з функціонуванням нужди як вихідної сили, що зумовлює з'єднання спадковості і взаємодії. Соціальне є первинним, а отже первинною є й психіка (адже соціальне завжди є продуктом психічного). Таким чином, ми не можемо говорити про виникнення особистості як про окремий акт: вона має глибокі витоки в філогенії і спадковості, які передаються через любовну взаємодію батьківської пари. Крім того, особистість “проходить” ряд специфічних взаємодій і метаморфоз під час пренатального розвитку. Тому вона “починається” задовго до фізичного народження, і тому вже новонароджена дитина обов'язково має певну історію свого існування і розвитку. І, головне, це є людська дитина (особистість) відпочатково: світ культури є об'єктом її взаємодії вже в пренатальному періоді, а, водночас, сама вона є об'єктом впливу цього світу вже на перших двох етапах онтогенезу. Вона, власне, й започатковується як твір людських нужд, людей.

Цікавим наслідком цього складного шляху ми вважаємо розвиток готовності дитини до життя в світі, поза материнським організмом. Вона виявляється готовою до цього не лише фізично, але й психологічно теж. Західна психологія в останні роки отримала багато фактів, що засвідчують цю готовність. Перерахуємо деякі з них [333]. Новонароджені діти, що з'явилися на світ всього кілька хвилин тому, висувають язик і широко відкривають рот, імітуючи рухи матері. Імітується і складна міміка, вираження радощів, страху, подиву (це, поки що, – безсвідомо, але це є!). Наслідкування

виявляється важливою природженою якістю, що сприяє встановленню складної двосторонньої взаємодії з матір'ю. Немовлята від початку цілеспрямовано зосереджуються на миміці матері, її інтонаціях і рухах. Їх реакція є адекватною відпочатково: лагідні і заспокійливі дії матері викликають посмішку і приємні, лагідні звуки (“мурмотіння”). Нетерплячий тон і загрожуюча миміка матері призводять до появи вираження страху і відчаю.

Тільки народившись, дитина зразу віддає перевагу голосу своєї матері, визначаючи його за тими особливостями, які встановила, ще знаходячись в материнському лоні.

В цілому, знайомство з зарубіжними джерелами засвідчує революційні зрушення в емпіричному дослідженні психології новонароджених дітей, і всі дані свідчать, власне, про одне – фізично народжується не просто жива істота класу ссавців – народжується людина, особистість. Вона готова до зустрічі зі світом, і нам здається, що ця зустріч є бажаною. В світлі сказаного і нових емпіричних даних, ми скептично дивимося на трагічно-драматичні інтонації опису “кризи народження”. М'яко кажучи, трагізм явно перебільшений і негативно метафоризований. Дитині боляче виходити в світ, і вона дуже кричить на початку... Але чи так вже боляче? І чи не кричить вона, заявляючи своє право на цей світ і залишаючи в ньому цим криком перший відбиток нового Я? Здається, техніка експериментування (західна психологія) дозволить дуже скоро відповісти на ці питання (наприклад, ступінь гостроти больових відчуттів, або параметри емоцій), і чомусь уявляється, що ніякого сильного трагізму ми не знайдемо – була б поруч жива мама!

Дитину, яка прийшла в цей світ, Марія Монтессорі дуже влучно назвала “духовний ембріон”. Перше дійсне зіткнення дитини з зовнішнім світом... “В цьому випадку, – зазначає Монтессорі, – можна говорити не просто про важкий, а про вирішальний момент в долі людини. Саме в цей період в людині прокидаються сили, які повинні будуть скеровувати широкомасштабну створюючу діяльність дитини – духовного ембріона” [199, с. 123]. Але ці сили треба викликати, і в даному випадку слід говорити про те, що викликаємо їх ми – люди, що оточують дитину. “Соціальне запліднення” – так, нехай і дещо метафорично, але точно, називаємо ми цей важливий етап онтогенезу особистості. Так, дитина виявляється підготовленою до цього етапу, крім того, прямо з початку її життя в світі прямо-таки бурхливо (вибухово!) розвивається пізнавальна сфера, але це все не є сутністю. Нужда породжує ще одну нову форму взаємодії, і – дивовижну форму. Хоча дитина стає автономною істотою, вона зберігає всі форми взаємодії, які існували до народження. І фізичний відрив від матері зовсім не означає припинення взаємодії, яка була, – вона залишилась в досвіді, прийняла нові форми. Але нужда виходить на новий оберт спіралі – починається привласнення світу (привласнення як переведення у своє власне).

Нова форма взаємодії являє собою безпосередні і відкриті стосунки з іншими людьми, перш за все з батьками. Це й виявляється вирішальним. Нужда починає розгалужуватися на потреби, “зустрічаючись” з відповідними об'єктами, і ці потреби одразу є людськими. Це перше. Підкреслимо – в новонародженого всі потреби й одразу є людськими, вони, власне, тому й стають потребами, що регулюються соціально.

Друге, це світ взаємостосунків з людьми. Мати проявляє випереджуючу ініціативу – вона бачить те, чого ще немає в поведінці дитини, але, реагуючи на дійсну поведінку, коригуючи її, показуючи дитині своїм станом, відношенням, мовленням – чого від неї чекають, вона активно формує рух і отже – саму особистість. Мати мимовільно ставить дитину в діалогічну, активну позицію по відношенню до себе, тому що інакше, виявляється, просто неможливо. Особистість виявляється у взаємодії і в ній же вона формується. Так, вона відпочатково самоінтенціональна, вона – саморозвивається, але дуже швидко виявляється, що треба йти разом. І це – приємно, результативно, цікаво і зручно. Дитина дуже рано демонструє радість від контакту, тому що лише в ньому вона здійснюється. Активно, загострено спрямована на дорослих, дитина привласнює соціальний досвід, наслідуючи їхні взаємостосунки, але в аспекті цих стосунків дитина виходить в суб'єктно-центровану позицію і “від себе”, як від центру активності, ставиться до дорослих, і саме тут, в цьому процесі, вона стає вперше дійсною особистістю як суб'єктом; починає формуватися самість. В цьому сенсі, з точки зору соціальної позиції дитини (їй ще неможливо усвідомити ставлення дорослого до себе, але вже легко фіксувати стосунки між близькими дорослими), ми говоримо, що суттєвішим для її розвитку є міжособистісні стосунки близьких дорослих – адже вони – об'єкт привласнення. Це важливіше і з боку психологічного тла розвитку – саме дорослі можуть створити атмосферу любові. Дитина активно охоплює світ, “захоплюючи” і накопичуючи враження, які складають досвід і є підґрунтям для внутрішнього світу. Але цей світ не виникне без мови. Істота стає культурною через те, що вона “запліднюється” цим світом опосередковано, через

символ. *Головна здібність людини – символізувати світ* – засвоюється нею через контакт і спілкування з іншою людиною. Так створюється внутрішній світ і виникає Я: соціально відтворена функція взаємодії дорослих, що були пращурами дитини. Поява Я означає, що дитина зрозуміла сутність інших людей як Я, вона увійшла в контекст цього життя. Плин життя дитини набуває рефлексивно і суб'єктно забарвленого стану. Вираз “Я сам” означає, що дитина усвідомила себе і баланс дихотомічної пари біологічного і соціального в нужді порушився. Це і означає, що відбулося соціальне запліднення. Тепер з'являється необхідність автономної взаємодії зі світом – адже розвиток психіки не здійснюється іншим шляхом. І дитина активно відтворює світ, використовуючи культурні засоби, перш за все мовленнєві. Це – шлях вrostання в культуру, і ми вважаємо, що найбільш адекватно його зрозуміла культурно-історична теорія. Найголовніше, що відбувається при цьому – виникнення нових *психологічних органів* – особливих міжфункціональних систем (Виготський назвав їх вищими психічними функціями). Особистість структурується. Цікаво, що ж це означає реально. Покажемо дане явище тільки на прикладі пізнавальної сфери. В дійсності, виникнення психологічного органа означає, що психічна функція перестає бути прив'язаною до певної сенсорної системи. Це дуже примітивно і неправильно, коли сприймання, наприклад, пов'язується тільки з відповідним аналізатором: особистісне сприймання (сприймання як вища психічна функція) здійснюється за допомогою всієї психіки, тобто особистості.

Даний етап онтогенезу продовжується до підліткового віку. З точки зору вихідного генетичного протиріччя – біосоціальної нужди, він є плінним періодом накопичення соціальності. Цей період дуже непогано досліджений, і ми не будемо зупинятися на ньому в деталях, але зазначимо, що в кінці його нужда знову “виходить на сцену” і в зовсім новій важливій ролі.

В підлітковому віці знову виявляється цілісність нужди в унікальній дивовижній синхронізації біологічного і соціального. Статеве дозрівання означає “вихід” особистості на сутнісний етап розвитку – готовність до власного продовження: через любовні стосунки з іншою людиною нужда тепер може опредметнитися в твір – інший організм – і продовжитися. Ця кардинальна готовність, виявляється, існує в єдиному ансамблі з бурхливим психосоціальним розвитком: поява розвиненої самосвідомості, засвоєння соціальних ролей, готовність до життєвого самовизначення, наявність перспективних життєвих планів – далеко не повний перелік сутнісних психологічних новоутворень вікового періоду розвитку, що співпадає соціально в західній культурі з навчанням дитини в середніх і старших класах (підлітковий і ранній юнацький вік – в понятійному тезаурусі вітчизняної науки). Знову ми зустрічаємось з унікальною єдністю нужди: не слід сперечатися, що важливіше в підлітковому віці – сексуальне дозрівання чи виникнення сутнісних психологічних новоутворень. Вони – збалансовані і скоординовані у часі і просторі, тому що йдеться про дуже відповідальну річ: готовність до продовження себе як істоти співпадає з готовністю до повноцінного і ефективного соціального існування – життєвого шляху. Лише цією єдністю може бути забезпечена “спіральність” руху нужди, коли кожний наступний крок означає – розвиток, інший, більш високий щабель. Ми підійшли до того, з чого, власне, розпочинали – до відтворення собі подібних. Особистість у дійсному сенсі стає суб'єктом власного життя. Даний етап виявляється настільки важливим, що ми розглянемо підлітковий і ранній юнацький вік більш детально і спробуємо це зробити з точки зору генетико-психологічної.

Тим більше, що подальший розвиток особистості, ми, власне, не вважаємо онтогенезом в дійсному смислі слова. Людина сама визначає подальший рух, виникає цікавий “діалог” особистості і нужди, яка лише зрілою людиною усвідомлюється як така. І це вже – не онтогенез, а власний життєвий шлях і становлення себе. Працюють тут зовсім інші механізми, і тому Виготський був правий, коли вважав, що початок дорослого життя пов'язаний з кардинально іншими процесами і не підпорядкований категоріям вікової і дитячої психології особистості.

5.1. ОСОБЛИВОСТІ ІСНУВАННЯ НУЖДИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Підлітковий вік можна сміливо назвати улюбленим об'єктом дослідження вікової психології. І справа тут не лише в наукових інтересах. Цей період є дуже помітним в житті будь-якої дитини. Він являє собою доволі довгий і проблемний перехід від дитинства до дорослості. Діти вельми помітно змінюються протягом кількох років, причому зміни ці є багатогранними й багатобарвними, вони далеко не обмежуються фізичним дозріванням, або бурхливим розвитком якоїсь психічної функції чи їх групи, як це було на ранніх етапах становлення особистості дитини. В цьому віці змінюється все, причому зміни починаються від цілісної особистості: відбувається подальше становлення її

структури. Саме через це даний вік завжди в центрі уваги, і саме тому він фіксується в усіх без винятку системах періодизації розвитку дитини, якими б різними вони не були, і на підґрунті яких методологічних засад не створювалися.

І разом з тим, ми не можемо сказати, що психологічна таємниця підліткового віку повністю розкрита. Існує кілька причин, що зумовлюють актуальність подальших наукових пошуків. По-перше, велика кількість емпіричних досліджень являє собою доволі строкату суміш наукових психологічних фактів, результатів педагогічних спостережень, та й просто житейського досвіду, і тут вкрай потрібні серйозні глибокі узагальнення, теоретичні роботи, які, щоправда, існують, але вони, і це – по-друге, спрямовані, зазвичай, не на встановлення дійсної логіки об'єкта вивчення, а на розвиток певної системи загальнотеоретичних поглядів (психоаналіз, біхевіоризм, теорія діяльності тощо) і, насправді, “нав'язують” свою логіку об'єкта. Тож ми й маємо багато “психологій підлітка”, серед яких сам підліток і його дійсна психологія ніби втрачається... Тим більше (і це – по-третє), підлітковий вік є таким, що дуже коваріює з історією культури, отже вираз “сучасний підліток”, насправді, слід розуміти буквально: мова йде про те, що психологія сучасних дітей підліткового віку багато в чому принципово відрізняється від їх однолітків середини ХХ століття, не говорячи вже про більш ранні етапи філогенезу (історіогенезу) людини. Генетична психологія намагається долати вказані недоліки, спираючись на чіткі теоретико-методологічні положення.

Вихідною тут є ідея розуміння розвитку особистості як саморуху (саморозвитку) складної біосоціальної системи, активність якої спонукає всезагальна потреба – недиференційована, ненасичувана, непередметна і така, що не може бути опредметнена, а отже і завершена, вся: це єдиний і могутній інтенціональний рух субстанції, що виникає як результат любовних стосунків двох особистостей різної статі, визначає існування людини в світі, і сам є незавершуваним навіть з фізичною смертю індивіда. Суб'єкт, “запліднений” цим рухом – потребою, виявляється здатним на зустріч з об'єктами світу і вибір серед них тих, що найбільше відповідають його укоріненій нужді. Так з'являються потреби. Складні механізми цього постійного саморуху (безмежного плину самості) були описані вище, і зараз ми маємо змогу проаналізувати психологічні особливості розвитку особистості в підлітковому віці.

Тут, як і в кожному віковому періоді, зберігається встановлена нами генетична закономірність, згідно з якою структура особистості виникає і розвивається як система психологічних засобів взаємодії людини з соціальним світом, активність якої спонукає потреба. Тому найбільш доцільним способом осягнення складних і бурхливих особистісних процесів у даному віці буде одночасне вивчення особистості підлітка в її динамічному і структурному аспектах. Як зауважував Л.С.Виготський, “для того, щоб відповісти на питання про своєрідність структури особистості в перехідному періоді, слід визначити, як розвивається, як складається ця структура, які найголовніші закони її побудови і зміни” [71, с. 220]. Різниця між віковим і функціональним розвитком (за О.В.Запорожцем – це два різні процеси; функціональний розвиток означає те, що відбувається всередині певного вікового періоду [107]) полягає якраз у тому, що перший завершується виникненням глобального психічного новоутворення, тобто, фактично, кардинально оновленої і видозміненої структури особистості. Ми не бачимо сенсу аналізувати тут численні і різноманітні теорії підліткового віку, і відсилаємо читача до літератури та досліджень, присвячених цій проблемі [128, с. 236 та ін.].

Логіка живого саморуху людської особистості в онтогенезі сама визначає вихідні пункти аналізу вікового періоду. Ще А.Валлон встановив важливий факт, що кожен новий етап вікового розвитку будується і розвивається на базі попереднього етапу. Л.С.Виготський вніс важливе уточнення, згідно з яким цей зв'язок етапів онтогенезу дійсно існує, але є складним і суперечливим. Це означає відсутність прямої логіки розгортання процесу розвитку: новоутворення попереднього етапу є суттєво необхідними, але вони не означають прямої і безпосередньої наступності поведінки і соціальних взаємодій. Що це означає відносно підліткового віку? З одного боку, зрозуміло, що ми маємо виходити з того, чим закінчився молодший шкільний вік. Центральні його психічні новоутворення добре відомі – довільність пізнавальних процесів, рефлексивність, основи теоретичного мислення, внутрішній план дій. Кожна з підструктур особистості дитини змінилася, завдяки появі вказаних особливостей. Виникли нові міжфункціональні системи, а отже, змінилася вся структура особистості як цілісності. Вона виникла як засіб адекватної поведінки в умовах, що характеризують життєдіяльність молодшого школяра. І перш за все – це засіб успішного навчання, оскільки провідною є учбова діяльність. Дитина, що має структуру особистості, пронизану вказаними новоутвореннями, є, фактично, “ідеальним” подальшим учнем. (Інша справа, що далеко

не всі діти саме на кінець початкової школи мають сформовані центральні психічні новоутворення. Але це – питання гетерогенності і гетерохронності та індивідуальних варіантів розвитку). І це вже є соціальна позиція особистості, що включає в себе і систему цінностей, і провідні інтереси, і сформовані засоби дій. Здається, що подальші перспективи пов'язані виключно з навчанням, і ці перспективи – зовсім непогані. Тим більше, що й реально дитина залишається, перш за все, школярем, і це, об'єктивно, ще на довгі роки – її єдина, справжня, соціально-нормована і відповідальна діяльність. Ця зовнішня “логіка” здається дуже вірною, і в неї свято вірять вчителі і батьки.

Якби розвиток особистості був детермінований виключно соціальними умовами, то так би мало й відбуватися. Але так не відбувається... Зовсім неочікувано виникає момент, коли абсолютна більшість дітей раптово втрачають будь-який інтерес до навчання, швидко перевтомлюються, особливо в тих видах діяльності, що пов'язані з активною творчою роботою, стають дратівливими і демонструють непевну і малопрогнозовану поведінку. Це – на поверхні. Що ж зумовлює такі парадоксальні, алогічні зміни? Якщо коротко – їх зумовлює те, що розвиток особистості зовсім не детермінується виключно соціальними умовами, а має свою логіку і свої закономірності. Поява центральних психічних новоутворень, а отже – принципово новий тезаурус структури особистості в кінці молодшого шкільного віку вичерпує і руйнує соціальну ситуацію розвитку, яка вся (суб'єктивно для дитини) “оберталася” навколо навчання. Це означає, що зміст провідних соціальних відношень, які існували між дитиною і оточенням (іншими людьми та об'єктами діяльності) втрачає значущість і цінність. Те, що було ще так недавно важливим, цінним, – перестає бути таким. І, головне, зникають сформовані інтереси. Виникає гостра суперечність, на яку вперше вказав Л.С.Виготський: інтереси дитини втрачають свою актуальність (фактично вони зникають), а разом з тим система дій і навичок, що сформувалися саме всередині цих інтересів, як засіб їх реалізації, залишається. Дитина продовжує діяти, але ці засвоєні і автоматизовані дії виявляються невмотивованими. Саме тому й виникає у більшості дітей в даний момент негативне переживання відсутності сенсу діяльності. “Підліткова пустеля” – так назвав цей стан Л.М.Толстой.

Ми згодні з думкою Виготського про те, що криза інтересів є вихідною і кореневою проблемою підліткового віку. При цьому інтереси розуміються, як “цілісні структурні, динамічні тенденції – життєві, органічні процеси, які глибоко укорінені в органічній, біологічній основі особистості, але розвиваються разом з розвитком усєї особистості” [71, с. 14]. Перший кризовий етап перехідного віку виявляється показовим саме в аспекті інтенцій особистості. Криза ніби оголює ті таємні і зазвичай глибоко приховані процеси, що засвідчують дуже суттєвий факт, а саме те, що мотиваційно-потребова сфера людини не лише визначальною мірою впливає на її розвиток, але й сама теж розвивається. Інтерес як вид мотиву, тобто усвідомлена потреба, прагнення до цільового стану, змінюється протягом онтогенезу, і зміни ці зумовлені цілісною біосоціальною природою особистості. Виникає складний суперечливий вузол, в якому центральними й визначальними є три сили, породжені, в кінцевому рахунку, процесом становлення вихідного генетичного утворення інтенційної природи – нужди. Ці три сили – біологічне дозрівання, соціальні умови існування і психологічні структури самої особистості – складно взаємодіють, приводячи до появи нових інтенцій, а отже – до подальшого саморозвитку людини.

Л.С.Виготський так починає аналіз витоків активності людини. Він пише: “Спонукаюча сила людської діяльності або прагнення є сумою окремих збуджень або інстинктивних імпульсів. Ці прагнення укорінені ніби в особливих гніздах, які можна назвати потребами, оскільки ми приписуємо їм, з одного боку, спонукаючу силу для дії, вважаємо їх джерелом, звідки беруть свій початок схильності і інтереси, а з іншого – зазначаємо той факт, що потреби мають певне об'єктивне значення по відношенню до організму в цілому” [71, с. 14]. Разом з цим зазначається наявність інших потреб, створених вимогами пристосування дитини до оточуючого соціального середовища. Цим стверджується двостороння “об'єктивно-суб'єктивна природа” потреб [71]. Ми говоримо про те, що тут починається аналіз, тому що стає явно помітним, що Л.С.Виготський просто не встиг зробити наступний суттєвий крок: адже ці окремі “гнізда – потреби” є частковим і конкретним відгалуженням єдиної біосоціальної сили – нужди, що живить їх, розвиває їх, змінює, “примушуючи” взаємодіяти з соціальним оточенням і тоді стає зрозумілим, що “інших” потреб, про які ще пише Виготський як про соціальні, просто не існує, і викликані нуждою потреби всі є відпочатково біосоціальними, і їх розвиток – це є становлення біосоціальних систем. Те саме стосується і більш загального зауваження Л.С.Виготського про те, що підлітковий вік являє собою “зразок” дуже складної взаємодії двох ліній розвитку – “біологічної і соціально-історичної” [71, с.

16]. В цьому зауваженні ще відбивається специфічно переосмислений, але все ж таки вплив картезіанства, оскільки, насправді, не існує двох ліній, ми лише штучно в межах аналізу можемо розділити єдиний процес саморозвитку особистості на біологічне дозрівання організму (1-а лінія) і становлення вищих психічних функцій (2-а лінія). Ми вже бачили, що відпочатково єдина біосоціальна природа людської істоти визначає швидше протилежне явище – як тільки реально (а не уявно, в голові дослідника) почнуть з'являтися як окремі вказані “лінії”, ми повинні чекати серйозних відхилень і проблем у становленні особистості.

Дана думка уявляється хоча й дещо неочікуваною, проте цілком справедливою і важливою. Її вірність підтверджується не лише емпіричними і життєвими фактами, але й висновками, які знаходимо в теоретичних поглядах таких дуже різних за вихідними методологічними орієнтаціями вчених, як Л.І.Божович і Р.Мей. Л.І.Божович вважає, що гармонійність особистості визначається складним і рухливим узгодженням інстинктивних неусвідомлюваних інтенцій людини (“біологічна лінія”) із свідомими потребами – намірами, тобто, власне – цілями (“соціально-культурна лінія”): “Мова йде про наявність у людини свідомих і неусвідомлених психологічних утворень, співвідношення яких, як ми гадаємо, в першу чергу визначає гармонійність або дисгармонію людської особистості” [38, с. 264]. Дисгармонійні особистості, вважає Л.І.Божович, це люди з “подвійною спрямованістю, які знаходяться в конфлікті з собою, люди з розщепленою особистістю, у яких свідоме психічне життя і життя неусвідомлюваних афектів знаходяться в постійній суперечності” [38, с. 273]. У свою чергу, Р.Мей розуміє єдність “двох сторін” існування і розвитку людини в тому, що людина “повинна бути чесною зі своїми інстинктами”, і наше відношення до безсвідомих інтенцій “повинно полягати не в їх придушенні чи боротьбі, а в розумінні і взаємодії з ними з метою використання цих сил на благо” [187, с. 193]. Тут ще яскравіше йдеться про єдність і цілісність особистості в її існуванні і становленні, адже інстинктивне життя – це її частина, а не якась самостійна інстанція.

Нам здається, що дійсна єдність особистості і становить, насправді, ключову і вихідну проблему всього підліткового віку. В дитинстві людина являє собою складну, але узгоджену біосоціальну цілісність. Її розвиток являє собою реалізацію нужди у вигляді виникнення і задоволення нових потреб, прагнень, інтересів. Це призводить до того, що, з одного боку, вивільнюються вихідні біосоціальні сили людської істоти, а з іншого – виникають вищі психологічні функції в результаті зустрічі модифіковано-конкретизованих форм нужди з продуктами людської діяльності і культурно-історичним досвідом, в цілому. Ці два процеси не йдуть паралельно, вони є взаємопов'язаними, взаємозалежними і такими, що змінюють один одного. Вся особистість як цілісна система досягає напруженого, нерівноваженого стану, який є готовністю до переходу системи в іншу, вищу форму єдності, саме таку, що ґрунтується на самосвідомості. Цей момент напруження і готовності до переходу відповідає хронологічно початку підліткової кризи. Ми хотіли б підкреслити, що єдність системи тут не руйнується, але стає такою, що сама себе вже вичерпала. Досягнення дитиною цього стану є закономірним і детермінованим психологічно, соціально і біологічно. З боку психологічного необхідність переходу до нової форми саморуху особистості зумовлена виникненням нової структури особистості, в якій переважають тепер вищі психічні функції. Так, поява основ теоретичного (відстороненого) мислення означає дуже важливу річ саме для розвитку мотиваційно-потребової сфери (зазначимо в дужках, що в період підліткової кризи, як ніде більше, виявляється дійсна єдність афекту і інтелекту). Абстрактне мислення дозволяє принципово по-новому побачити навколишнє – предмети, явища, людей, світ в цілому. Дитина відкриває нові грані речей і процесів, що сприяє далеко не лише когнітивному розвитку. Головним тут є те, що ці нові грані потенційно є об'єктами зустрічі з нуждою, отже й слугують тими “гніздами”, де зароджуються нові потреби, а далі – мотиви, бажання, інтереси, цінності. Криза тому й криза, що вони ще не зародилися, але нужда вже “зустрілася” з цим новим, тому старе втратило актуальність. Звідси виникає афективне напруження єдиної цілісної системи.

Важливу роль відіграють і такі новоутворення, як довільність психічних процесів та рефлексія. Сутність довільності слід вважати в тому, що це є дійсне підґрунтя здатності до цілепокладання і утримання мети. Результати емпіричних досліджень дають змогу говорити, що наприкінці молодшого шкільного та на початку підліткового віку дитина вже дуже яскраво відділяє ті свої дії, що зумовлені власною метою, від дій, які викликані спонуканням ззовні. З одного боку, довільність дозволяє дитині бути ефективною – зосередитись на діяльності, досягти результату тощо, а з іншого, за участі рефлексії, вона сигналізує про недостатність, адже дуже багато дій дитині треба робити за вказівкою, а не за власним рішенням. Рефлексія цих переживань створює додаткову

напругу: адже нужда, створюючи міжфункціональну систему з довільністю і рефлексією, вимагає власних рішень і вчинків, і вона ще вимагає побудови своїх ідеалів і зразків, не обмежуючись простим наслідуванням соціальних пред'явлень у вигляді авторитетних за статусом дорослих, або літературних образів. Отже, виявляється, що психологічні фактори, які зумовлюють підліткову кризу, діють у єдності з факторами соціальними. Світ відкривається дитиною в нових проявах, викликає нові потреби, але, і на це вказував Виготський, система поведінки дитини залишається ще старою, власне... дитячою. Але ж світ – це, перш за все, світ дорослих, і головне прагнення, з ним пов'язане, як вірно зазначив ще А.Адлер [3, с.5], – це прагнення стати соціально повноцінною істотою. Система “дитячої” поведінки не є адекватною цьому прагненню, і підліток, завдяки рефлексії, це відчуває і переживає як неповноцінність. Він рефлексує і відношення вчителів, батьків, інших дорослих – відношення “як до дитини”, що також його не задовольняє. Коли більшість дослідників зазначають, що одним з центральних протиріч даного віку є прагнення до дорослості і неможливість його реалізувати, то це вірно лише наполовину: загострення, напруження пов'язане ще й з тим, що рівень розвитку мислення і рефлексія дають можливість підлітку самому відчувати це протиріччя, пережити його. Тому некоректно було б називати його маргінальною особистістю, адже він дійсно прагне соціальної повноцінності, і він дійсно переживає те, що в нього зараз ще немає об'єктивних підстав її досягти.

Готра суперечність психологічного і соціального, однак, недостатня для розуміння проблем поведінки дитини в кризовій фазі підліткового віку. Коли Л.С.Виготський зазначає про виключення можливості виокремлення окремих стадій розвитку на підставі єдиного критерію, він говорить абсолютно вірно. Але ми бачимо тут, що недостатніми є і два критерії. Слід врахувати, що “критерій статевого дозрівання є суттєвим і показовим для пубертатного віку” [71, с. 244]. Дійсна єдність трьох основних факторів (психологічного, соціального і біологічного), яка виявляється в підлітковому віці і зумовлює всі його особливості, як це стало зрозумілим з подальшого, по-іншому висвітлює всю проблему взаємовідношення біологічного і соціального в становленні особистості. Позиція більшості вітчизняних вчених щодо цієї проблеми висловлена найбільш чітко і яскраво Л.І.Божович [38] та Г.С.Костюком [134].

Розвиток особистості не може бути зведеним до біологічного дозрівання людини, але немає ніякого сенсу відкидати цей процес дозрівання, адже він, як зауважує Г.С.Костюк, є дійсним підґрунтям і передумовою становлення особистості, і, з іншого боку, дозрівання як таке змінюється, перебудовується під дією соціальних і психологічних факторів. Як бачимо, позиція ця констатує стан речей, але не пояснює його, що дало змогу О.В.Запорожцю зауважити: “Взаємозв'язок розвитку і дозрівання поки що мало досліджений, ... є підстави вважати, що такий зв'язок існує, що він має не однібічний, а двобічний характер” [107, с. 256]. Необхідно зазначити, що проблема буде залишатися недослідженою, поки будуть розглядатися два окремих аспекти і взаємозв'язок між ними.

Насправді, це зовсім не так. Маємо не два, а один аспект розвитку цілісної особистості. Точно так, як статеve дозрівання організму ніколи не відбувається, в нормі, саме по собі, а завжди лише в контексті дозрівання всього організму, так і дозрівання людини є процесом дозрівання людської істоти, а отже, за визначенням, процесом не біологічним, а біосоціальним. Цілісна система – особистість – виходить на рівень здатності відтворювати життя за умови поєднання з іншою цілісною особистістю протилежної статі. Нужда жити, нужда в оточуючому світі втілюється в кардинальну за своїм статусом потребу – народження свого продовження через сексуальний контакт. І ця потреба, насправді, не укорінюється лише в біології, а визначається нуждою, в якій відпочатково соціальні і біологічні інстанції є одним. Статеve дозрівання існує в триєдності біологічного, психологічного і соціального, як і будь-яке (!) новоутворення особистості. Біологічно воно визначається часом свого виникнення, перебудовою роботи внутрішніх систем органів, перш за все, гормональної, хоча не менші зміни відбуваються і в нервовій системі, і в кровоносній etc., змінами морфологічної структури тіла. Але все це не існує саме по собі, не додається до чогось і не визначає чогось, будучи його підґрунтям. Все це існує в єдиному контексті цілісної особистості. Справа уявляється нам не так, що от визріли анатоми-фізіологічні структури і механізми, і після того з'явився сексуальний потяг і готовність до відповідних контактів. Але все відбувається і не так, як вважав З.Фрейд, постулюючи libido єдиним природженим і ключовим інтенціальним процесом людини. Насправді, якщо говорити про розвиток людини, виникнення відповідних морфологічних, анатомічних, фізіологічних і психологічних структур є своєрідною відповіддю людської природи на тенденцію нужди втілитися в Зустріч і продовжити життя через народження іншої істоти. Поява

відповідних структур дозволяє нужді стати потребою, оскільки вона опредметнюється в світі зовнішньому і внутрішньому. Це не треба спрощувати. Ми не маємо на увазі, повторимо це ще раз, те, про що говорив З.Фрейд. Наше положення зовсім не означає, що сексуальне бажання виникає в індивіда хронологічно раніше, ніж дозрівають відповідні структури. Це бажання, цей інстинктивний потяг входить у склад нужди відпочатково, але до певного часу – в потенційному і прихованому вигляді. Відпочатково – означає не від народження дитини, а від народження людства. В онтогенезі цей потяг (уже як зрілий, сексуальний) втілюється в людський плід, продовжуючи в ньому існування всезагальної і вселюдської нужди. І саме тому він відпочатково – біосоціальний, а не лише біологічний, адже втілюють його дві соціально-біологічні істоти протилежної статі. Цей потенційний і недиференційований в складі цілісної нужди потяг перетворюється в сексуальну потребу (бажання) одночасно з визріванням вказаних структур. Л.С.Виготський зазначає: “Основні фази в розвитку інтересів співпадають з основними фазами біологічного дозрівання підлітка” [71, с. 22]. Вже тільки це вказує на тісну й пряму залежність розвитку мотиваційно-потребової сфери від процесів дозрівання. “Ритм органічного дозрівання визначає ритм у розвитку інтересів” [71, с. 25]. І це цілком вірно, оскільки інтерес виникає, в кінцевому рахунку, на основі потягів. Слід було б уточнити, що мова повинна йти не про співзалежність, а про єдність, що розуміє і сам Виготський, говорячи трохи згодом: “епоха статевого дозрівання особистості” [71, с. 33]. Ми знову повинні наголосити, що й досвід, перш за все педагогічний і психопатологічний, вказує на те, що проблеми розвитку особистості підлітка починаються тоді й там, де ця єдність порушується і, як сказав би Виготський, на арену виходять дві лінії розвитку.

Пояснимо тепер відносно онтогенезу, що означає наш вислів про те, що сексуальна потреба відпочатково є не біологічною, а біосоціальною. Те, що вона передана, втілена в дитину як особливий стан, як складова нужди, ще далеко не все. Свого часу К.Маркс, підкреслюючи різницю між людиною і твариною вже на рівні елементарних, так званих “біологічних”, потреб, написав, що, мовляв, голод є голод, але голод, який задовольняється за допомогою кігтів та зубів, кардинально відрізняється від голоду, що задовольняється за допомогою виделки і ложки. Цю фразу зазвичай тлумачать в тому сенсі, що індивід засвоює із соціального оточення спеціальні культурні засоби задоволення, в тому числі, й елементарних біологічних потреб. І це тлумачення вірне, але лише наполовину. Друга частина – не менш важлива: іншою, за самим психологічним змістом, є сама потреба! Переживання її, образ того, що її може задовольнити, мета, система дій, об'єкти – все кардинально змінено, це – інше переживання. Але те ж саме відбувається і з сексуальною потребою. Фрейд доволі невдало і примітивно (тут йому чомусь зрадила притаманна точність і прозорливість) зобразив це так, нібито у людини існує тваринна сексуальна потреба і все своє життя вона бореться із Супер-Его, що й визначає колізії життя особистості. Насправді, тваринною сексуальна потреба людини може бути лише у випадку патології. З боку засобів слід зазначити, що контакт двох людей, в тому числі й гетеросексуальний (але звичайно, що без усякого сексу), це є те, що як необхідний засіб існування засвоюється дитиною постійно і, головним чином, з боку взаємостосунків між батьками. Засоби ці різноманітні, і вони, крім всього іншого, ще й готують дитину до тієї епохи, коли виникне потреба і спроможність у власне статевого контакті. В цих взаємодіях розвиваються почуття: дружба, відданість, довіра, побоювання, страх, любов. І вони “наповнюють” внутрішній світ дитини. На момент підліткової кризи вони, ці почуття, вже є. Існують також численні афіліативні потреби, які теж входять у внутрішній досвід переживань. І все це має виключно біосоціальну, людську природу. Тож у нормі виникаюча сексуальна потреба ніколи не може бути тваринною, адже це є перша потреба любити, і це є реальна готовність через любов втілити себе, свою нужду в нове життя. Зараз важко сказати, наскільки, власне, неусвідомлюваною є ця нова для дитини потреба. Нам здається, що не слід зловживати “відсиланням” її у несвідоме. Хай це буде й спрощено, але можна порівняти її з потребою у тій же їжі – людина завжди може дати собі звіт, що вона хоче саме їсти. Так відбувається і з переживанням сексуальної потреби, то де ж тут несвідоме? Інша справа – перші її прояви у внутрішньому досвіді підлітка, коли сам зміст потреби і того, що за нею знаходиться, є ще для нього невідомим.

Тепер зрозумілішим стає сенс фрази Виготського про одночасність дозрівання статевого і соціального в підлітковому віці.

З іншого боку, зрозумілішим стає й те, що так звана “парадоксальність” підліткової закоханості, в якій химерно й неочікувано нібито поєднуються абсолютна платонічність з абсолютно ж натуралістичністю, є не що інше, як красива метафора й вигадка. Так може бути, але не в нормі. І ця проблема має соціальні витоки. Наявність потреби і відсутність відповідних засобів

(ми пам'ятаємо, що засоби поведінки в цьому віці залишаються “дитячими”) є конфліктним поєднанням, але спонукає дитину шукати і привласнювати відповідні засоби. Тут постає питання, а що ми, суспільство, цій дитині пропонуємо в даному аспекті? А пропонуємо ми ухилення дорослих від даної теми, велику кількість фактів і зразків в межах дитячої ж субкультури та спрощено-примітивні ерзаці сексуальної взаємодії в засобах масової інформації. Фактично, замість допомоги, сучасне суспільство ставить перед підлітком проблему: кожному треба відшукати і сформулювати власний шлях реалізації цієї дуже важливої, кореневої людської потреби. Суто тваринні способи її вирішення не задовольняють підлітка, оскільки рефлексивно, нехай і не зовсім чітко, він відчуває, що вони не відповідають нужді. Тут виникає цілий складний вузол суперечностей і труднощів, який треба розглядати спеціально. Зараз ми лише зауважимо, що описана цілісна соціальна ситуація розвитку, що складається на початок підліткового віку характеризується гострою суперечністю, що й зумовлює кризу. Завдяки існуючій вже рефлексії, дитина дійсно на деякий час може відокремитись від соціальної взаємодії. Оскільки основним психічним новоутворенням даного кризового стану є негативізм.

6. ОСОБИСТІСТЬ: ПРОГНОЗ РОЗВИТКУ І ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ

Науково обґрунтоване, виражене передбачення подальшого розвитку особистості дитини – питання, яке так чи інакше постає перед фахівцем у галузі практичної вікової психології. Оскільки в межах наукової психології дана проблема майже не розглядається, спеціаліст-практик мусить щоразу створювати власну концепцію майбутнього розвитку клієнта, яка містить у собі справжній конгломерат окремих положень різних теорій, власного досвіду та емпіричних психодіагностичних даних, зібраних під час роботи з індивідом.

Ще Л.Виготський у роботі “Діагностика розвитку і педологічна клініка важкого дитинства”, написаній 1931 року, визнавав прогноз подальшого розвитку дитини основним завданням вікового психологічного консультування. Відтоді ця проблема не вивчалась як наукова, хоча не можна сказати, що вона була неактуальною. Ми вважаємо, що основна причина відсутності уваги до проблеми наукового прогнозу психічного розвитку особистості зумовлена загальним кризовим станом теоретичного знання в галузі психології особистості та її розвитку [72].

Розмаїття теоретичних схем, кожна з яких претендує на абсолютність, багатозначність понять, термінів, і, головне, продовження панування у психології преформістських і епігенетичних уявлень, в основі яких – погляди на розвиток, як на просте розгортання вже наявних підвалин, – усе це, а також явна спекулятивність окремих побудовань, які відображають просто власні уявлення дослідника, не маючи жодного відношення до дійсності, унеможлиблює серйозну роботу в галузі прогнозування. Звісно, усі ці питання не можуть бути вирішені відразу, але, на наш погляд, уже є підстави для того, щоб, принаймні, поставити проблему наукового прогнозування в галузі психології розвитку.

Ці підстави надає генетична психологія. Розуміючи цю галузь знання як систему поглядів, що зумовлюють формування уявлень про психіку як таку, що розвивається, ми вже предметом дослідження визначаємо виникнення психічних явищ, їх проходження, становлення у життєвих процесах, функціонування та відновлення після їх втрати дієвих функцій. Іншими словами, генетична психологія покликана вивчати об'єктивні процеси зародження нових психічних явищ, становлення нових психічних механізмів і знання про них на основі знайдених перспектив і (або) проєктів розвитку. Саме створення перспектив (проєктів) становить органічну складову процесу дослідження. Отже, прогнозування своєрідно вплітається у предмет генетичної психології. Теоретичне осмислення реалізації генетичного підходу, зокрема в галузі експериментального навчання, дало змогу створити систему принципів побудови експериментально-психологічного дослідження, серед яких найсуттєвішими є принцип історизму (єдність експериментальної та генетичної лінії дослідження) та принцип проєктування (активне моделювання форм психічного у спеціально створених умовах).

Свого часу ми вже зазначали, що вихідною перспективною ідеєю розвитку генетичної психології є вивчення психологічних закономірностей керування розвитком особистості впродовж усього життя. Нині можна здійснити наступний крок і підійти до прогнозування розвитку особистості як до наукової проблеми.

Що є дослідженням у межах генетичної психології? Логіка експериментально-генетичного методу передбачає не просто фіксування особливостей тих чи інших емпіричних форм вияву психіки, й активне моделювання та відтворення їх в особливих умовах. Це допомагає розкрити їхню сутність, тобто закономірності виникнення і становлення в онтогенезі певних психологічних функцій. Теоретичний рівень вивчення психічних процесів у експериментально-генетичному методі спеціально задається через конструювання змістово-операціональних сторін предметної діяльності. Специфічною особливістю подібного конструювання є те, що модель, створена дослідником з метою пізнання, відповідає реальній внутрішній структурі самого психічного процесу. Це означає, що досліджуваний психічний процес або функція спочатку конструюються у вигляді моделі певної діяльності, а потім актуалізуються через посередництво спеціальних способів організації активності суб'єкта.

Критерієм якісного психологічного дослідження стає міра відповідності реально здійснюваного процесу його моделі. Експериментально-генетичний метод, таким чином, несе у собі способи побудови вищих психічних функцій, які присвоюються суб'єктом у процесі перетворення ним певного змісту. При цьому саме перетворення поєднує у собі генетичний та структурно-

функціональні моменти об'єктивної реальності й задає подібні структури (у вигляді способів аналізу) психічного. Насправді ми ще дуже далекі і від прогнозування, і від керованого розвитку.

Застосування експериментально-генетичного методу на даний момент дало змогу отримати певну схему: якщо ми маємо загальні емпіричні і змістово-теоретичні закономірності розвитку психіки до “втручання” дослідника, знаємо основні закономірності цього процесу після “втручання” (ці знання ми беремо з попередніх досліджень і з літератури), а також знаємо основний механізм розвитку вищої психіки (інтеріоризацію – екстеріоризацію), ми дійсно можемо моделювати подальший розвиток. Усе це, однак, зовсім не стосується прогнозування: і щодо минулого (“до втручання”), і в моделюванні майбутнього (“після втручання”) генетичний психолог спирається на загальні теоретичні знання, а зовсім не на знання конкретної особистості, що перед ним. Цей номотетичний за своєю сутністю підхід цілком припустимий для суто наукових досліджень загальних закономірностей. Утім, він майже нічого не дає для психологічної практики, де і аналіз, і прогнози слід будувати стосовно конкретної дитини.

Генетична психологія зможе дати реальний інструмент психологу-практику, якщо вона, не втрачаючи предмета, принципів і методів, спиратиметься на унікальну індивідуальність дитини – носія і суб'єкта цих закономірностей. Попередні здобутки генетичної психології дають змогу ставити цю проблему як гостру й актуальну. Тим більше, що теоретичні уявлення про альтернативний номотетичний, ідеографічний підхід досить активно розробляються як у світовій (Г.Олпорт), так і у вітчизняній психології (Л.С.Виготський). Слід згадати ранні, педологічні, роботи Г.Костюка, у яких було сформульоване уявлення про предмет психології: це унікальна цілісність як специфічна риса особистості. Подібну позицію обстоював О.Лазурський, розробляючи так званий “клінічний підхід” у психології особистості.

Таким чином, генетична психологія (і генетико-моделюючий метод як її основа) є тією галуззю психологічного знання, яка може забезпечити прогнозування розвитку особистості, але лише за умови реалізації ідеографічного підходу (у вітчизняній психології даному термінові відповідає словосполучення “клінічний підхід”). Зауважимо, дещо відхиляючись від теми, що переорієнтація генетико-психологічних досліджень у даному напрямі викликана не лише необхідністю вирішення проблеми наукового прогнозування у психології. Оскільки єдиною галуззю, де реалізуються генетико-психологічні дослідження, є навчання, зі збільшенням експериментальних даних усе актуальнішим стає питання про те, що ж насправді відбувається з учнем, стосовно якого було здійснено експериментально-генетичне дослідження? У науковому плані все зрозуміло: такі роботи дають змогу встановити важливі закономірності генези вищих психічних функцій. А учень, який через це пройшов, – що змінилося в ньому, що він пережив і як продовжується його життєвий шлях? До певного часу це питання нас не цікавило, і учні залишалися поза увагою. Але цей час минув. У суто науковому плані генетико-психологічні дослідження багато чого дали, але ще більше вони могли б дати, якби індивідуальність не ігнорувалася. У практично-прикладному аспекті ці дослідження дуже корисні, адже психолог-практик враховуватиме у віковому консультуванні той факт, що розвиток вищих психічних функцій відбувається як присвоєння культурних засобів-знаків у особистісній активності дитини. Із цього легко зробити висновок, що зрозуміти минулий розвиток і спрогнозувати майбутній не можна, ігноруючи соціальну ситуацію або вважаючи її лише одним із чинників. Але реально генетична психологія може дати набагато більше.

Нам слід виходити з того, що проблема прогнозування психічного розвитку є, з одного боку, складовою предмета генетичної психології, а з іншого – системоутворюючим чинником психічного буття особистості. Останнє є, звісно, абстракцією, оскільки людина майже ніколи не прогнозує власний розвиток. Насправді вона прогнозує дещо інше – досягнення, життєві ситуації, умови існування з іншими людьми, особливості життя своїх дітей тощо. Це можна назвати “метапрогнозуванням”.

Будь-яка активність індивіда виявляється тісно пов'язаною із прогнозуванням: від елементарних сенсорно-перцептивних актів відображення до складних особистісних акцій, коли треба спрогнозувати наслідок певного вчинку. Виявляється, що майбутнє набагато більше детермінує розвиток особистості, ніж минуле (на цьому наполягали такі різні автори, як А.Адлер, Л.Виготський, Г.Олпорт).

Визначення того факту, що прогнозування є обов'язково притаманним і всезагальним чинником життя особистості, є дуже важливим для постановки проблеми і завдань прогнозування психічного розвитку індивіда. З одного боку, слід досліджувати саме явище прогнозування як функцію особистості. З іншого боку, ми маємо врахувати, що побудова прогнозу розвитку особистості

обов'язково має ґрунтуватися на тому, що й сама особистість прогнозує своє життя. У будь-якому разі, “метапрогнозування” особистістю власного життєвого шляху повинне бути одним із центральних предметів діагностики під час розв'язання завдань прогнозу розвитку в межах генетичної психології. Така думка дещо змінює центральний аспект проблеми – прогнозуватися має життєвий шлях, і лише у його контексті – розвиток. Але так буде тільки на тих етапах становлення особистості, коли вона сама може визначити цей шлях. Прогнозування розвитку в дитячому віці повинне мати, у зв'язку з цим, суттєві відмінності. Тут воно буде специфічним проєктуванням об'єктивації, експлікації різноманітних можливостей, зокрема й анатомо-фізіологічних задатків індивіда.

У даній роботі ми можемо лише визначити деякі моменти, що актуалізуються у зв'язку із прогнозуванням психічного розвитку.

Прогнозування передбачає ретельне вивчення індивідуальної історії розвитку і виховання особистості. Чи не вперше спробу пов'язати минуле і майбутнє особистості здійснив А.Адлер (увага до ранніх дитячих спогадів і, водночас, – “фіктивний фіналізм”, креативне “Я”, “соціальний інтерес” – тобто все, що детермінує життя з боку майбутнього). Результати, отримані А.Адлером, є дуже цінними.

Виховання, на думку Л.Виготського, [70] – це суспільне оволодіння природним процесом розвитку. Отже, історія виховання покаже нам, що стало для суб'єкта природним і комфортним. Іншими словами, ця історія покаже нам витоки і перспективи характеру та індивідуального стилю діяльності особистості. Німецький педагог О.Рюле зазначав, що розвиток і формування особистості дитини – це єдиний соціально-спрямований процес. Оскільки з плином часу всі душевні функції починають працювати у зворотному напрямку, утворюється сума тактичних прийомів, прагнень і здібностей, що й окреслюють життєвий план. Це й називається характером, – зазначає О.Рюле. Якщо все це детермінується майбутнім, то нам обов'язково слід знати й витоки, щоб прогнозувати особистість у її власному майбутньому. Але це можливе лише з генетико-психологічної позиції: новоутворення психіки (здібності, характер тощо) виробляються самою особистістю, коли та прагне до свого майбутнього.

Предметом прогнозування може бути тільки цілісна особистість, і аж ніяк не окремі її елементи. Будь-яку здібність ніколи не можна прогнозувати саму по собі. Здібність існує поруч із особистісними структурами, серед яких найважливішими є такі, що не мають поки що чіткої верифікованості в науковій психології. Ми маємо на увазі душевні якості людини. Добре відомі процеси компенсації і надкомпенсації зовсім неможливо пояснити, якщо базуватися тільки на здібностях. Ми маємо виходити із загального прагнення будь-якої особистості до повноцінного соціального існування. І лише в цьому контексті можна зрозуміти і прогнозувати взаємодію здібностей. Відоме у віковій психології явище переструктуризації здібностей у старшому шкільному віці пояснюється не лише прагненням до соціальної повноцінності та тим, що майбутнє стає у цьому віці своєрідним “афективним центром” особистості, як це помітила Л.Божович. Річ у тім, що в даному віці вперше домінуючу роль починають відігравати, власне, душевні якості самих дітей, а також оточуючих їх людей. Виявляється, що це може кардинально змінити здібності особистості.

З іншого боку, цілісний підхід до прогнозування розвитку особистості передбачає звернення уваги на анатомо-морфологічні та фізіологічні якості. Нам ще треба досліджувати й усвідомлювати справжнє місце і значення цих якостей у житті особистості. Слід сказати, що історично їм “не поталанило”, мабуть, найбільше. Вітчизняна педологія свого часу нібито визначилася з цим важливим питанням, але це не сподобалося владі. Тут ми бачимо необхідність залучення історико-психологічних, генетичних і навіть кібернетичних досліджень для вирішення завдань прогнозування. Свого часу Г.Костюк говорив, що навчання впливає навіть на анатомо-фізіологічні задатки людини [135].

Найскладніша проблема прогнозування, на наш погляд, зосереджується у площині “особистість – соціальне оточення”. Щодо цього можемо лише зазначити, що дана площина завдань прогнозування дає змогу зовсім інакше поглянути на цю проблему. Ми вважаємо, що виховання та навчання як процеси, що започатковують розвиток психічних структур, матимуть своє пояснення в контексті вирішення нашої проблеми. Так, зона найближчого розвитку як реальний простір прогнозування становлення особистості в дитячому віці є системою взаємодії дитини з дорослим, який, фактично, підказує подальший рух. Але ця “підказка” зосереджує в собі не тільки образ еталона розвитку в цьому віці, а й знання індивідуально-генетичних тенденцій конкретної дитини. Таким чином, увага до цих особливостей кожної дитини повинна стати обов'язковою під час

прогнозування її розвитку.

Ще одна важлива проблема в контексті прогнозування пов'язана з часовими параметрами динаміки розвитку. Нині є багато досліджень психологічного часу особистості, але вони мають зовсім інший вигляд у контексті проблеми прогнозу. Останній, як уже зазначалося, є процесом індивідуальним. Отже, індивідуальною має стати і зона найближчого розвитку. Що це твердження змінює? Скажімо, відомі “феномени Піаже”, які досліджені емпірично, клінічним чином, отже – вони надійні й характерні для певного віку. Але що буде, якщо клінічно-діагностичний метод ми замінимо клінічно-генетичним, тобто – індивідуально-формульвальним? Гіпотетично можна уявити, що ми не тільки відшукаємо ці феномени, а й зможемо проектувати їх подолання кожною дитиною. Це стане можливим, якщо, зокрема, нам буде відомий темп розвитку, який, звичайно, є індивідуально специфічним.

Загалом, наш попередній аналіз засвідчує, що проблема прогнозування не просто може бути вирішена в межах генетичної психології, а й формує інші погляди на процес розвитку взагалі.

Ми можемо окреслити загальну картину нашого підходу до прогнозування розвитку особистості. Передусім, слід окреслити простір аналізу: ми говоримо про цілісну особистість, що перебуває у постійному русі – становленні. Далі ми розглядаємо цілісність не лише як атрибут особистості, а й як систему її єдності із соціальним оточенням, з одного боку, та з біолого-генетичними особливостями – з іншого. Суттєвим компонентом цієї структури є динамічний показник часового плину життя. Важливо відокремити прогнозування як спільну діяльність дослідника і дорослої особистості від прогнозування в дитячому віці, коли віддалені життєві перспективи ще не розвинені на належному рівні і прогностична функція не притаманна індивіду.

Сама діяльність дослідника (того, хто прогнозує) має складатися з таких основних компонентів, як діагностика (психологічна, соціально-психологічна, біологічна, генетична), проектування-реконструкція, проектування-перспектива, моделювання. Слід зазначити, що ці частини є послідовними в часі, кожна наступна повинна слугувати підґрунтям для попередньої. Так, багатокомпонентна система діагностики забезпечує проектування-реконструкцію. Мається на увазі своєрідний екскурс дослідника в минуле особистості. Головна мета цього руху полягає у встановленні основних генетико-динамічних тенденцій розвитку. Віднайдені тенденції слід розглядати як підґрунтя для проектування-перспективи. Важливо зазначити, що тенденції, віднайдені у процесі реконструкції, мають важливе, але обмежене значення. Тож у цьому пункті ми принципово відходимо від А.Адлера [3].

Проектування-перспектива має базуватися на тих самих показниках, що й реконструкція, але тут визначальну роль відіграють соціальні та вікові чинники. Особливо важливо мати на увазі власне особистісний чинник (людина як така, що сама прогнозує і здійснює свій життєвий шлях). На відміну від реконструкції, проектів-перспектив може бути кілька.

Модель завершує і конкретизує проект. На нашу думку, в людей домінуючими мають бути чинники зовнішнього соціального впливу на особистість. На цьому процес прогнозування не завершується, принаймні для психолога-практика. Він має здійснювати прогноз, використовувати власну діяльність (консультативно-корекційний вплив), організовуючи діяльність оточення (наприклад, педагогів, батьків), здійснюючи постійний моніторинг.

Нарешті, деякі міркування щодо прикладного аспекту проблеми. Найпріоритетнішими слід вважати такі галузі: професійний відбір, медицина, юриспруденція, педагогічна діяльність, сімейні стосунки. У цих галузях уже є запит на прогнозування розвитку особистості. Причому важливими і цікавими є дві форми прогнозування. Перша з них може бути визначена як “прогноз-плин” – вірогідніше передбачення тривалого розвитку людини в певній галузі її активності. Друга форма може умовно визначатись як “прогноз-подія” – вірогідніше передбачення поведінки людини у випадку, коли відбувається важлива, кардинальна подія, що змінює основні параметри цього шляху. Так, наші співробітники працювали в хірургічних клініках за запитом персоналу, сутність якого полягала в тому, що у деяких хворих після важкої хірургічної операції розвиваються не притаманні їм форми поведінки, зокрема, несподівано агресивної. Перед нами ставилося завдання спрогнозувати поведінку хворого після, скажімо, ампутації. Ми встановили, що одних лише загальних знань про екстремальні стани, психотравматизм тощо для цього недостатньо. Необхідний індивідуальний прогноз цілісної особистості, процедура якого дає результати високого ступеня вірогідності. Зрозуміло, що кожна з указаних тут галузей застосування вірогіднісного прогнозування має специфічні особливості.

Питання про те, яких успіхів можна очікувати від дитини або молоді людини (якщо це

стосується вузівського навчання), є вельми актуальним, перш за все, у плані прикладному. Адже значущим є відрізок часу в житті людини, коли навчання є головним видом діяльності і головним виміром активності особистості. У цей час особистість переживає формувальні зміни, які визначають її подальшу долю.

Тенденції розвитку сучасної системи освіти в Україні дуже загострюють практичну актуальність проблеми прогнозування успішності у навчанні. Якщо раніше це питання найгостріше поставало перед учнем і його батьками у випускних класах загальноосвітньої школи і мало вигляд суто конкретного запитання – чи зможе дана дитина навчатися у ВНЗ і який саме навчальний заклад їй найбільше підходить, то зараз освітня система надає можливість вибору мало не від самого початку навчання (спеціалізовані класи, школи, гімназії, ліцеї, дистанційне, домашнє навчання тощо). Таке часове “зниження” межі вибору призводить до того, що сама дитина практично не бере в ньому участі з об’єктивних причин – відсутність хоча б якогось життєвого досвіду й нерозвиненість самосвідомості. Отже відповідальність лежить на дорослих – батьках та педагогах.

Ключовим є питання критеріїв, якими користуються у виборі освітньої системи для дитини. Зазвичай ці критерії дуже далекі від особистості майбутнього учня. Вони визначаються, передусім, соціальними факторами, зокрема, престижністю. Але так чи інакше, питання про те, чи зможе дитина навчатися в тій чи іншій школі і наскільки вона буде успішною, завжди постає перед “зацікавленими особами”. Так само воно постає і під час вступу до ВНЗ. Але як же вони вирішуються? Практика здійснення вірогіднісного прогнозування успішності у навчанні як дітей, так і майбутніх студентів немає ніякого відношення до наукових закономірностей учбової діяльності і розвитку особистості.

Покажемо це детальніше. Є три вузлових моменти, які “задіюються” у будь-якій системі відбору (до речі, не лише на навчання). Два з них розглядаються як очевидні, “аксіоматичні” і взагалі не аналізуються, а третій – може варіювати. Що належить до “аксіом”? По-перше, твердження: якщо людина (дитина) вступає до даного навчального закладу, це означає, що вона дійсно цього хоче. Чи має це відношення до прогнозування успішності? Так, безумовно, адже йдеться про мотивацію.

По-друге, переконання, що будь-яка освітня система є об’єктивною у плані оцінювання навчальних успіхів і гнучкою, а учні є абсолютно пасивними. Проте, з огляду на проблеми прогнозування, насправді освітні системи не є ні об’єктивними, ні гнучкими.

Таким чином, можемо констатувати, що уявлення про два з трьох вузлових моментів, пов’язаних з прогнозуванням навчальної успішності, у педагогічній практиці є хибними. Складається парадоксальна ситуація: ми не можемо здійснювати прогнозування без урахування суттєвих моментів, але ми не можемо його здійснювати й спираючись на ті уявлення про них, що існують. Саме тут стає зрозумілою необхідність поглибленого теоретичного аналізу проблеми. Це усвідомлюється під час розгляду третього вузлового моменту: що є суттєвим в особистості самої дитини для її відбору до того чи іншого навчального закладу? Логіка тут дуже проста – відбір означає віднаходження тих учнів, які мають якості, що забезпечать успішність навчання. Які ж це якості? Без спеціального аналізу можна говорити, що під час відбору на будь-яке навчання взагалі не йдеться про якості. Вивчається наявний рівень знань (набагато рідше – умінь) майбутніх учнів. Чим вищий цей рівень, тим успішнішим буде подальше навчання.

Свого часу (маємо на увазі 20-ті роки ХХ століття) в нашій країні усвідомили безпідставність такого прогнозу і було застосовано суто психологічний критерій – рівень розумового розвитку. Дітей почали відбирати на навчання, спираючись на показник IQ. Саме вимірювання розумового розвитку, як зазначав свого часу Л.С.Виготський, полягає в тому, що “передбачається існування зв’язку між висотою розумового розвитку і шкільною успішністю дитини”. Виготський [70] провів всебічні експериментальні дослідження, результати яких є показовими. Він встановив, що існує висока кореляція між IQ і успішністю у навчанні, але вона є доволі складною і суперечливою. Лонгітюд засвідчив зниження рівня розумового розвитку протягом навчання у дітей, у яких він був спочатку найвищим. У дітей з початковим низьким IQ він підвищується, а середні показники взагалі залишаються незмінними. Виготський експериментально довів, що явище успішності у навчанні не є однозначним і однорідним. Слід розрізняти успішність “абсолютну” і “відносну”. “Абсолютна” успішність встановлюється за двома параметрами – відповідність педагогічним вимогам та порівняння з іншими учнями класу. “Відносна” ж успішність є показником руху дитини відносно самої себе, тобто цей параметр фіксує дійсні позитивні або негативні зміни, що відбуваються в процесі навчання. Виявилось, що ці дві форми успішності дуже відрізняються одна від одної і в

динаміці своїй підпорядковуються різним закономірностям. Таким чином, “абсолютна” успішність є показником зовнішнім і фіксує ступінь адаптованості суб’єкта до освітньої системи. Вона нічого не говорить про дійсні внутрішні зміни, про розвиток особистості у навчанні. Натомість “відносна” успішність виявляється психологічним корелятом реальних змін у процесі навчання й виховання. Можемо констатувати, що школа фіксує саме “абсолютну” успішність, і система навчання загалом не придатна до того, щоб головною вважати успішність “відносну”. Виникає запитання щодо нашої теми – яку успішність ми маємо на увазі, коли говоримо про прогноз?

У своїх експериментах Виготський здійснив спробу прогнозування обох форм успішності, відштовхуючись, як від ключового, від показника IQ. Було встановлено, що протягом певного часу діти з найвищим показником розумового розвитку мають найбільшу “абсолютну” і найменшу “відносну” успішність, зворотна логіка була встановлена в групі дітей з найнижчими показниками IQ. Складається враження про те, що прогноз успішності в різних її формах можливо будувати на підставі показників IQ. Але виявляється, що чітко визначені групи дітей як за показниками IQ (високі, середні, низькі), так і за показниками успішності є дуже неоднорідними, а на успішність кардинально впливають інші, зокрема суто “зовнішні”, фактори.

Виявляється, успішність в обох формах існування залежить від того, до якої навчальної групи потрапляє особистість. Використовуючи два параметри (IQ та показник успішності навчання), Виготський встановлює закономірності.

Нарешті, експеримент торкається IQ, і Виготський доводить емпірично, а потім і узагальнено, що даний показник дуже мало дає для прогнозу успішності, оскільки фіксує наявний рівень розвитку і зовсім нічого не говорить про подальші можливості.

Так виникає поняття зони найближчого розвитку як особливого соціопсихологічного простору особистості, в якому вона виявляє внутрішні потенції у формі співпраці з іншими людьми. За певних умов вони можуть перетворитися на власні самостійні (актуальна зона) надбання. І саме це Виготський вважає ключовим моментом прогнозування. І вже зовсім не IQ, а соціальне оточення та зона найближчого розвитку виходять на перше місце як ключові фактори прогнозу успішності навчання. Ідеї Виготського щодо соціальної ситуації розвитку та зони найближчого розвитку чомусь не розроблялися в педагогічній психології [70].

Успішність є безумовним і важливим індикатором внутрішніх змін, які відбуваються з учнем у процесі навчання. При цьому поділ самої успішності на “абсолютну” і “відносну” є дуже умовним і корисний швидше в суто педагогічному аспекті – він звертає увагу вчителя на те, що дуже важливим є власний рух учня. Зараз ми можемо лише вказати, що, на жаль, цей рух не враховується і не прогнозується. Але ж тільки врахування цього буде означати, що успішність стане виявом і показником розвитку. Мало сказати, що невирішеність даного питання унеможливує вирішення прикладних завдань, зокрема, прогнозування. Слід зазначити: насправді це питання завжди вирішується в практичній педагогіці, і те, як воно вирішується, визначає всі дійсні особливості побудови навчально-виховного процесу. На початку розділу ми змалювали, як відбувається прогнозування успішності учнів у сучасній педагогіці.

Г.С.Костюк, на наш погляд, був найбільш точним і обережним, коли висловлював ідею про відношення, у якому перебувають процеси навчання й розвитку. Це відношення виступає як їх єдність. При цьому навчання найбільшою мірою пристосовується до закономірностей розвитку, а сам розвиток природним чином активізує процеси навчання [134].

Термін “сполученість”, який вживав Г.С.Костюк, є дуже вдалим. Цим поняттям описується складна й суперечлива єдність. Якщо навчання й розвиток є сполученими процесами, це означає, що вони не просто доповнюють одне одного. Ці процеси не можуть існувати поодиноці, вони передбачають наявність одне одного. При цьому кожен з них залишається самостійним і між ними завжди існує напруга. Отже, сполучення означає суперечливість і певну конфліктність через наявність різних цілей “суб’єктів” цього сполучення. Тож напрочуд вдалий термін Костюка вимагає подальшого дослідження і пояснення.

Що ж дає таке розуміння співвідношення навчання й розвитку для вирішення проблеми прогнозування успішності? Насамперед, нагадаємо, як Г.С.Костюк розумів навчання: “Навчання – це керування учінням, тобто навчальною діяльністю учнів, спрямоване на оволодіння знаннями, вміннями й іншими суспільними цінностями, а через нього й керування психічним розвитком учнів, становленням їхніх розумових, ідейних, моральних, трудових та інших якостей” [135, с. 75]. Звідси зрозуміло, чому взаємовідношення навчання і розвитку є, власне, сполучальним: адже учень є суб’єктом власного розвитку, а керують цим розвитком ззовні, через навчання. Зрозуміло, звідки

виникає сполучальність як напружена суперечлива єдність. Нам здається, що Г.С.Костюк вважав сполучальність зв'язку навчання й розвитку визначальною характеристикою педагогічної ситуації незалежно від того, яким є навчання. Інша справа, що сама сполучальність набуватиме різного забарвлення, залежно від того, яким чином здійснюватиметься керівництво.

Пояснимо це докладніше. Те, що прийнято називати традиційною системою навчання (авторитарність, декларативність, репродуктивність, відсутність належної уваги до індивідуальності), фактично являє собою керування. Але це керування тут спрямоване на маніпуляцію і “придушення” суб'єктивності учня: вона виявляється просто зайвою і недоречною, адже головне – чітко виконувати завдання вчителя і відповідати еталонам. Такий тиск породжує форму сполучальності, головними показниками якої є прагнення учня адаптуватися до жорсткої системи, а з іншого боку – опір цій системі як захист суб'єктності. Г.О.Балл [21] правильно зазначає, що і учень, і вчитель у своїй взаємодії завжди є водночас і суб'єктами, і об'єктами її, отже, жорстко розділяти процес навчання на його суб'єкт і об'єкт – недоречно. Можна говорити, що традиційна система навчання спрямована на те, щоб максимально “об'єктувати” учня. Це таке навчання, яке дуже мало сприяє розвитку, а якщо й зумовлює його, то лише через опір (адже адаптація і активний саморозвиток – речі практично несумісні).

У такій системі навчання успішність є показником відповідності учня висунутим вимогам. Отже, це й має стати дійсним об'єктом наукового прогнозування.

Тепер ми можемо повернутися до початку і зрозуміти, що орієнтація під час різних вступних іспитів на наявний рівень знань і умінь має певний сенс: їхній рівень реально означає міру адаптованості дитини, тобто ступінь ефективності пристосування до наявної управлінської педагогічної системи. Це прогноз суперечливої єдності “адаптація – опір”. Чому такий “прогноз” часто буває хибним? З трьох основних причин: по-перше, сама система, хоч і є єдиною, але в своїх варіантах (різні типи закладів, різні стилі викладання тощо) може значно відрізнятись, отже, навіть тут приймати її за константу – недоречно. По-друге, ми вже зазначали, що одні й ті самі досягнення можуть виникати різними шляхами, а отже увага до індивідуальності має бути виявлена і в цьому “прогнозуванні”. Нарешті, по-третє: тут зовсім не враховується той момент, що учень усе одно залишається суб'єктом власного розвитку і власної діяльності. Більше того, ця здатність його з переходом до “вищих” вікових періодів явно збільшується, стає інтенсивнішою. Тож можна сказати, що відбувається розбалансування відношення “адаптація – опір”: акцент явно зміщується в бік опору (прагнення проявити суб'єктність, самостійність). Поява власних цінностей, прагнень, можливостей, а головне – життєвих планів і перспектив просто не може бути врахована жорсткою системою. “Вони виходять з-під контролю”, – говорять про учнів педагоги і виявляються при цьому цілком правими і цілком безсилями. Тут, звісно, руйнується будь-який прогноз.

Але навчання як керування навчальною діяльністю учнів може бути й принципово іншим. Вивчення спадщини Г.С.Костюка засвідчує, що він прагнув показати можливість протилежного підходу до управління навчанням. Ще в роботі 1937 року [137], присвяченій дослідженню психологічних проблем індивідуального підходу у навчанні, він загострив проблему: індивідуальний підхід має полягати не у врахуванні індивідуальних особливостей учнів, а у розвитку цих особливостей. Це має бути сприяння становленню індивідуальності як унікальної неповторної цілісності.

Головне тут – не “придушення” суб'єктивності кожного учня, а якраз навпаки – зусилля для її підтримки й розвитку. Як зазначає Г.О.Балл: “Поняття управління... позбавлене авторитарного звучання...” [21, с.115].

Слід додати, що управління умінням, за Костюком, має забезпечити не лише функціонування учня (об'єкта управління) у певних параметрах, а й сприяти його всебічному розвитку як суб'єкта даної форми активності. Далі Г.О.Балл фактично й приходить до даного положення: “Способи управління мають повною мірою враховувати специфічні характеристики об'єкта (якщо останнім є людина, то це, зокрема, її індивідуальна своєрідність, її суб'єктивні властивості, в тому числі, здатність до творчості)” [21, с. 114]. Останнє, креативність, і є, власне, підґрунтям саморозвитку. Г.С.Костюк говорить і про спосіб такого управління: “Учитель виховує своїм ставленням до навчання, його організацією, стосунками з учнями, спілкуванням з ними, своєю ерудицією, багатством духовних інтересів, принциповістю, вимогливістю” [135, с. 29]. Описане є нічим іншим, як характеристикою діалогічної взаємодії.

Звісно, що і в цьому випадку співвідношення між навчанням (керуванням) і учінням (і через нього – розвитком) буде сполучальним, тобто напруженим і суперечливим. Адже, згадаємо

Виготського, “навчання ніколи не збігається повністю з розвитком, ніколи не є тотожним йому”. Проте тут ця сполучальність набуває зовсім іншого смислу – це не опір і не прагнення адаптації, це – узгодження різних уявлень і прагнень двох особистостей (дорослого і дитини) щодо життя і напряму власного становлення. З іншого боку, це ще й те, про що писав Виготський, – впливи, які здійснюються навчанням, по-різному присвоюються суб'єктом і викликають різні зміни в розвитку психіки. Сполучальність залишається, але перестає бути антагонізмом, антиномією. Крім того, в аспекті вчення Костюка набуває, нарешті, дійсного змісту і значення поняття “зона найближчого розвитку”. Виготський говорив, що це те, що може робити дитина за допомогою дорослого, але залишалося незрозумілим, що приховане за терміном “допомога”. Тепер ясно, що йдеться про таку систему стосунків, коли дорослий сприяє розвитку суб'єктності, а отже, й індивідуальності.

Якщо уявити собі систему навчання, побудовану на викладеній парадигмі Костюка, то що являє собою в ній успішність учня? Вона – не міра адаптованості до системи, а міра суб'єктності у власному русі: міра самостійності, оригінальності, творчості, гнучкості тощо. І зрозуміло, що саме це має виступати для нас дійсним об'єктом наукового прогнозування успішності у навчанні.

Життєвий шлях людини

Послідовність етапів життєвого шляху утворює часову структуру існування особистості. Кожна фаза являє собою якісно новий рівень розвитку. Вона ускладнюється великою кількістю вимірів життєвого шляху, переплетенням у ньому різних ліній розвитку, кожна з яких має свою історію.

Щоб зрозуміти дійсний зміст і значення певного періоду життя людини, необхідно пізнати вигоди, порівняти його з усією цілісною структурою і динамікою життєвого циклу, врахувати як найбільш близькі, так і віддалені, найбільш глибокі його наслідки щодо розвитку особистості в цілому. Рух життєвим шляхом сполучається з розвитком людини як особистості і суб'єкта діяльності, тобто, в кінцевому рахунку, як неповторної унікальної цілісності – індивідуальності. Ці сполучені, але в той же час і різні напрями руху людини в її розвитку визначають зміни життєвого шляху і його структур.

У психології життєвий шлях вивчається вельми активно і різноманітно. Ми **відзначимо тут три основні концептуальні підходи, які, нам здається, найбільшою мірою відображають цілісний процес розвитку людини:**

По-перше, *розуміння життєвого шляху як самоздійснення людини (Ш.Бюлер).*

По-друге, *концептуальне уявлення С.Л.Рубінштейна, котрий загострював увагу на мотиваційній регуляції життєвого шляху через аналіз поняття “спрямованість особистості”.*

По-третє, *система уявлень про життєвий шлях особистості, яка ґрунтується на поняттях життєвої кризи і періодизації життя (Л.І.Анциферова, Т.М.Титаренко).*

Шарлотта Бюлер з'ясувала закономірності (“регулярності”) змін фаз життя людини, домінуючих тенденцій (мотивацій), у зв'язку зі змінами кількості життєвої активності. Рухомою силою розвитку, згідно з уявленнями Ш.Бюлер, є вроджений потяг людини до самоздійснення, тобто звернення всебічної реалізації самої себе. Самоздійснення в цій концепції розглядається як деякий підсумок, результат життєвого шляху. Поняття “самоздійснення” є близьким за значенням до термінів “самореалізація”, “самоактуалізація”, але, разом з тим, Ш.Бюлер схильна розглядати, наприклад, самореалізацію як “ми” процесу самоздійснення людини. Розглядаючи явище самоздійснення як “результат”, дослідниця звертається до онтогенезу особистості і стверджує, що на кожному його етапі особистість може самоздійснюватись, при цьому переживши глобальний стан (у кожному віці свій): гарне самопочуття вважається показником самоздійснення в ранньому віці (до 1,5 року); переживання завершення дитинства є показником самоздійснення в період 12-18 років; переживання самореалізованості – в період 25–50 років; самозавершення – 65–85 років. Ступінь та повнота самоздійснення визначається рівнем самовизначення людини, як здатністю ставити мету, адекватну її внутрішній сутності, їй самій. Таким чином, розвиток механізмів цілепокладання, пов'язаних з рівнем (якістю, глибиною) самосвідомості, виступає фундаментальним фактором концепції Ш.Бюлер. Дуже важливим для неї поняття “життєва мета”, якому важко знайти емпіричний корелят, але яке, незалежно від цього, дійсно слід визнати існуючим і істотним (ми, звісно, маємо на увазі явище, “приховане” за цим терміном). Наявність і усвідомлення життєвої мети, адекватної власним можливостям і прагненням, Ш.Бюлер слушно розглядає як принципову умову психічного здоров'я особистості. Вона полемізує з психоаналітиками (З.Фрейдом, А.Адлером), переконливо доводячи, що невротичність особистості визначається не стільки сексуальними проблемами чи почуттям неповноцінності, скільки недостатньою спрямованістю і самовизначенням.

Для нас є важливим, що Ш.Бюлер використовує ідею Л.Берталанфі про властиву всім живим системам тенденцію підвищення напруженості, необхідного для активного подолання “опору середовища”. Така спонтанна, відпочатково властива живому активність не адаптує індивід до середовища, як це пояснював Фрейд, а підсилює його, роблячи експансивним і, водночас, таким, що постійно ускладнюється й розвивається. Безумовно, ця сила є нужда. Зокрема, ми б хотіли звернути увагу от на що: вже зазначалося, що Фрейд був дуже логічним у визначенні структури особистості. Його вихідна – libido, як відпочатково натуральна енергетична складова, буквально “натикається” на ворожий їй соціальний світ, і, як наслідок, істота-носіє цієї libido вимушена адаптуватися, і саме для цього створюється вся фрейдівська трьохкомпонентна структура особистості. Тобто – структура є наслідком антагонізму, вихід у якого – адаптація. Вона ніколи не буде ідеальною і саме тому – тривоги, неврози, психологічні захисти etc. І якщо тепер повернутися до Ш.Бюлер, можна побачити логіку абсолютно протилежну: так, є відпочаткова сила, і є опір, але основна ідея існування зовсім не адаптація. Навпаки – ідея в тому, щоб самовідбутися, і звісно ж, структура особистості “під цю

ідею” повинна бути іншою. Ще одне. Ця сила, про яку говорить Л.Берталанфі (та й хіба лише він?) і яку провідну використовує в своїх побудовах Бюлер, – це дійсно і є нужда, така, якою розуміємо її ми. Саме її плін і енергетика створюють структуру особистості і визначають її життєвий шлях. Яким чином? Ш.Бюлер пояснює це. По-перше, вона виокремлює фази самоздійснення, починаючи від юнацького віку. Чому саме від цього віку – зрозуміло, адже ключовий фактор самоздійснення являє собою самовизначення особистості, а воно (і це підтверджується сучасними даними) саме й починаються в кінці підліткового і в ранньому юнацькому віці. Дослідниця, безсумнівно, права, коли виносить більш ранні етапи онтогенезу за межі життєвого шляху. Однак у своїх поясненнях цього вона права, нам здається, лише частково. Адже справа не лише в тому, що індивід ще “не здійснює професійну діяльність”. Це половина проблеми. Інша її рівноцінна половина полягає в тому, що неможливо, дійсно, серйозно говорити про самоздійснення нової людини, не готової здійснити себе в народженні нової людини через контакт з істотою, що тебе кохає. Ми, і це головне – втілюємось в нових людей і якщо б, умовно кажучи, концепцію Бюлер можна було б доповнити аналізом явища нужди, це була б завершена теорія життєвого шляху особистості. Ще більш близькими виявляються ці концепції при розгляді джерел життєвого шляху. Ш.Бюлер постулює два – вітальний і ментальний. Перший з них детермінований внутрішніми силами організму, тож тип розвитку визначається, фактично, домінуванням біологічної енергетики. Бюлер, зокрема, вважає, що саме тому пік творчої активності особистості співпадає в часі з піком біологічного розквіту. Ментальний фактор є, на думку вченої, чимось схожим на психологічне новоутворення: в кінці біологічного стимулу (або, навіть, на початку згасання) виникає ментальна енергетика, психологічна за своєю природою, яка детермінує подальше самоздійснення. Ми б сказали, що в дійсності все відбувається майже таким чином, за винятком одного “але”: біологічні, соціальні і психологічні (ментальні) детермінанти саморуху особистості є, в цілому, складним синтезом одне одного – немає в особистості нічого лише біологічного, як і лише соціального. Ці сполучення, що переходять від батьків – і є те, що називають загадковим словом “дух”. Це форма існування і саморозвитку нужди, яка породжує те, що ми звикли називати самореалізацією, самоздійсненням, – в цілому, життєвим шляхом особистості.

Питання самореалізації (самоактуалізації) особистості традиційно пов'язуються з гуманістичною психологією, у якій навіть даний термін є центральним. Звернімо увагу на представленість ідеї самореалізації у вітчизняній психологічній науці. Зазначимо одразу, що аналіз дає змогу відкрити глибокі й змістовні філософсько-психологічні підвалини розуміння даного явища. Єдине, що слід враховувати при цьому, – достатньо нечасте вживання самого терміна “самореалізація”, але ж нас цікавить не епістемологія, а сутність речі.

В основі прагнення людини до самореалізації лежить не завжди усвідомлюване прагнення до безсмертя, яке може усвідомлюватися в різних формах як прагнення підвищити знання, покращити умови життя людей, передати іншим знання та досвід, відкрити людям сенс тощо. Таким чином, ми маємо справу із сутнісним, вихідним компонентом життя особистості, причому таким, що не може існувати в межах індивідуального буття людини. Реалізувати вдалі прагнення можна лише вийшовши за ці межі, але “вихід за межі індивідуального буття для окремого індивіда – лише шляхом приєднання до чогось більшого, що не закінчить свого існування з фізичною смертю індивіда”. Але що являє собою це “приєднання”? Ще О.Ф.Лосєв зазначав: “Особистість, якщо вона є, взагалі мислиться завжди і незмінно впливаючою і діючою” [156, с. 73]. Отже, “особистість є завжди виявленням”. При цьому вираження не є просто функцією особистості, а її необхідним й базисним атрибутом. Як бачимо, за О.Ф.Лосєвим, особистість є, перш за все, виразною формою. Виразне буття є завжди синтезом двох класів, одного – зовнішнього, очевидного, і іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтезом чогось внутрішнього і чогось зовнішнього.

У контексті даної ідеї розробляє свою теорію “особистісних внесків” В.А.Петровський [219]. Вважаючи його погляди загалом адекватними розумінню процесу самореалізації у вітчизняній філософсько-психологічній традиції, ми повинні зауважити наступне. Будуючи свою теоретичну схему в межах, як він сам зазначає, “концепції персоналізації”, В.А.Петровський спирається на уявлення О.М.Леонтьєва про особистість як “системну якість” індивіда. “Ми конкретно характеризуємо цю особливу якість, – пише В.А.Петровський, – перш за все як здатність людини обумовлювати зміни значних аспектів індивідуальності інших людей, бути суб'єктами перетворення поведінки і свідомості оточуючих через свою відображеність (“персоналізованість”) у них” [219, с. 440].

Далі автор вводить центральне для себе поняття “відображена суб'єктність”, яка “втілює в себе уявлення про особистісний аспект буття людини у світі як форми активної “ідеальної” присутності людини в житті інших людей, “подовженості людини в людині”. А потім уточнює: “Відображена суб'єктність є, таким чином, формою ідеальної представленості саме даної людини в моїй життєвій ситуації, яка визначається як джерело перетворення цієї ситуації в значущому для мене напрямі”.

Якщо розглядати думки В.А.Петровського в контексті явища самореалізації особистості, слід визнати, що ним актуалізовано дуже важливий аспект. Дійсно, людина “опредметнює” не лише зовнішні об'єкти, але й інших людей, які теж стають деякою мірою її твором. І тут проблема саме в мірі. Виходячи з тлумачень В.А.Петровського, можна прийти до думки, що особистість, взагалі то, є ніщо інше, як “відображена суб'єктність” великої кількості суб'єктів, які свого часу були значущими для даної особистості, тобто – зробили свої “особистісні внески” в неї. Але чи так це насправді? На наш погляд, тут може бути лише діалектичне вирішення, адже перед нами виникає антиномія: особистість, безумовно, є певною сумою “відображених суб'єктностей”, оскільки вона від початку існує в ситуації впливу інших особистостей. Але, водночас, вона не є і не може бути лише сумою цих внесків, адже в останньому випадку ми мали б механізм, але не особистість.

Вирішення цієї антиномії, на наш погляд, полягає у визнанні того, що особистість долає відображену суб'єктність, а це і є, власне, самореалізацією. Отже, по-справжньому важливим є не кількість і сутність “внесків” в особистість інших людей, а здатність її, приймаючи ці внески, долати їх у власній активності, у якій переплавляються і перетворюються ці внески. Тобто, фактично, сутність проблеми вирішує саме процес самореалізації.

Однак, ми так ретельно зупиняємось на аналізі поглядів В.А.Петровського не лише тому, що вони актуалізують суттєвий аспект життя людини. Справа ще й у практичних наслідках.

Беручи до уваги погляди автора в їх “чистому” вигляді, можна досить легко зробити висновок, що, наприклад, професійна самореалізація вчителя або вихователя полягає в прагненні здійснити якомога більше впливів на особистість учня і залишити “багато” відображеної суб'єктності. На жаль, саме так це й розуміється більшістю вихователів і взагалі дорослих людей. Звідси можна було б і конкретизувати психологічний предмет: мотив професійної самореалізації вчителя – це прагнення залишити максимум “особистісних внесків” в особистостях учнів.

Однак ми вважаємо таку постановку питання абсолютно некоректною та антигуманною. Учитель, насправді, самореалізується в самореалізації своїх учнів. Іншими словами, учень як мій твір – це людина, якій я допоміг відчутти себе самоцінною і неповторно-унікальною індивідуальністю, вільною, такою, що ставить свої цілі і досягає їх своїми зусиллями (тобто – долає відображену суб'єктність). Звісно, подібне часто пригнічує і дратує вчителів, а особливо батьків, оскільки дуже часто самореалізація того, кого виховуєш, розуміється буттєво (тобто, за теоретичною схемою В.А.Петровського, як ступінь відповідності поведінки тому, що привнесено в людину). Нам здається, що правий, усе-таки, К.Роджерс.

Розглянуті теоретичні положення дають змогу суттєво уточнити вихідну проблему: самореалізація особистості (а отже, і її мотивація) є “природною” і тотально-всезагальною якістю (ознакою) будь-якої особистості. Не може стояти питання про її додаткове формування. Більше того, виявляються відомими й основні механізми цього процесу. Тож проблема полягає в тому, що люди далеко не завжди розкривають (а отже – і формують) усі свої сутнісні сили – якості, залишаючись навіть неосвіченими щодо власного потенціалу. Іншими словами, аналіз основних положень вітчизняної філософсько-психологічної традиції дає змогу встановити: самореалізація особистості є, насправді, органічно притаманною будь-якій людині (і зовсім недоречними є тези щодо того, що нібито дуже невелика кількість людей (3% за Маслоу) – самореалізується, оскільки це “роблять” усі).

Але соціальні обставини можуть бути такими, що сприятимуть більш активному і глибокозмістовному становленню (отже, самореалізації) особистості. І саме це є соціально-психологічною проблемою. У цьому плані дуже важливим вважаємо аналіз поглядів українського психолога Т.М.Титаренко. “Мое “Я” як синтез скінченного і нескінченного, – пише вона, – спочатку існує реально, потім, для того, щоб рости, воно проектує себе на екран уяви, і мої мрії, фантазії, химерні марення розкривають мені безмежність, нескінченність можливого. Мое “Я” містить у собі силу-силенну потенцій, воно є необхідністю і тим, чим я можу стати” [273, с. 256]. Але це “можливе” реалізується завжди лише дуже частково. Що ж є обмеженням? З одного боку “Я” обмежує саме себе: “Існує небезпека надмірного розростання сфери можливого, коли за імажинітарними побудовами не залишається часу для їхньої реалізації. Так “Я” поступово

перетворюється на суцільний міраж через брак почуття реальності... Людині слід усвідомлювати свої внутрішні межі, природні границі, щоб даремно не тішити себе калейдоскопом можливостей". Зауваження це, на наш погляд, доволі цінне: самореалізація має ґрунтуватися на внутрішніх базисних особливостях людини. Уточнюється думка А.Маслоу про те, що самореалізація – процес, у ході якого людина мусить стати тим, ким вона може стати. Виявляється, що кожна людина не може стати ким завгодно, детермінація все-таки існує, і вона являє собою не що інше, як сукупність класичних "внутрішніх умов" (С.Л.Рубінштейн), від анатомо-фізіологічних до психологічних. Однак це ще не все.

Самореалізація детермінується також і зовнішніми особливостями життєвих обставин. Аналізуючи "буденне" і "екзистенційне" буття особистості, автор фактично відстежує механізми самореалізації особистості на різних рівнях її існування. Приваблює неоднозначність і складність позиції дослідниці. З одного боку, "людина залишається в межах безпосереднього", не розвивається, не зростає. Підкреслюється "вulgарність обивателя", його застиглість і "рослиність" такого життя. Ніби доцільно й логічно обґрунтовується необхідність у цьому житті свят, карнавалів, обрядів, гри – всього того, що дає змогу самореалізуватися людині, залишитись особистістю. Це, у принципі, традиційна й розповсюджена точка зору. Але Т.М.Титаренко йде далі, і тоді виявляється, що "сірі будні є тим фундаментом, який забезпечує змогу поступового виходу з полону ситуативності, прориву до справжньої свободи".

Крім того, "зануреність у буття, природній синкретизм світосприймання дають відчуття сталості, тривкості, правильності того, що відбувається". Усе це, справді, так необхідне в житті кожної людини. Буденність формує цілком своєрідний тип особистості, для якої вирізнятися, демонструвати свою неповторну індивідуальність, виходячи із загального контексту, є небажаним. Простіше й надійніше бути як усі, бути схожим на інших.

Отже, нібито маємо суцільний конформізм і знеособлювання. Продовжуючи яскраво характеризувати даний тип особистості, дослідниця зазначає: "Вони (ці особистості) вміють застосовувати свій хист, вчасно орієнтуватися в мінливих обставинах, заощаджувати гроші та вигідно вкладати їх у цінні папери. Ці люди вже досягли успіху або, не без підстав, збираються досягти його, їхній адаптованості можна позаздрити, їхнє існування здається майже гармонійним" [273, с. 157]. Та чи є вони воістину собою? Останнє питання – ключове, і ми обов'язково повернемося до нього після огляду всієї логіки автора як цілісної структури.

Виявляється, що поряд із життям буденним існує зовсім інше життя – життя "вчинку". Людина здійснює "вчинок" – і в цей час живе в зовсім іншому життєвому вимірі, і сама вона є принципово іншою. Але здійснення "вчинку" – завжди обмеження в часі, і після цього акту людина... "повертається до буденності". Повертається, як справедливо зазначає Т.М.Титаренко, вже іншою, внутрішньо збагаченою, такою, що зросла як особистість.

Отже, маємо своєрідну дискретність життєвого шляху людини: буденне ("безучинкове"?) існування переривається "вчинком" і потім знову повертається до буденності, якісно змінивши особистість при цьому.

Є дуже велика спокуса розглядати "вчинок" як акт самореалізації особистості, і так воно і є за логікою так званого "вчинкового підходу", що доволі активно розробляється деякими українськими авторами, які вважають себе послідовниками В.А.Роменця [249]. "Вчинок істини", "вчинок краси", "вчинок добра", "вчинок екзистенції" тощо – так виглядають дискретні моменти існування особистості, у яких вона дійсно зростає і самореалізується. Ми не аналізуватимемо теоретичних поглядів В.А.Роменця, хоча вони заслуговують на увагу. Принаймні, у нього ми не зустрічаємо перерахованих форм учинку, та й не можемо зустріти, адже його уявлення було дещо іншим, ніж те, що експлікується в цих формах.

В.А.Роменець указував на такі форми вчинку: "вчинок ризику", "вчинок віри", "вчинок фаталізму", в іншому місці "вчинок самопожертви". Логіка дуже відрізняється від вищевказаної. Важливіше, однак, інше: В.А.Роменець розглядав можливість аналізу дуже схожих явищ – учинку і самореалізації. Даючи психологічне визначення вчинку, він зазначає: "...Він є також провідною формою й головним, свідомим механізмом, способом духовного розвитку". Вважаючи ідею самоздійснення вчинку "досить абстрактною", він висловлює цілком слушне, на наш погляд, зауваження: "Терміни "самоздійснення" і "самореалізація" мають преформістський відтінок і вказують на розгортання вже наявного змісту..." [249].

У роботі Л.І.Анциферової знаходимо характеристику самореалізації як творчості: "Особливе спрямування творчості людини – це створення нею самої себе, свого внутрішнього світу, власного

душевного життя” [17, с. 30]. На певному етапі онтогенезу відбувається ніби подвоєння самореалізації як системи особистісних дій. З одного боку, людина продовжує активно формувати зовнішні умови власного розвитку (опредметнення – розпредметнення), з іншого ж її власний внутрішній світ тепер виступає об'єктом формувальних зусиль. “Чи не є індивід автором, творцем тих психічних утворень, котрі на певних стадіях його особистісного розвитку починають усвідомлюватися, а отже, й інтегруватися? І чи не бере участі сама людина у створенні – а не лише у відшуванні – власної самості, істинного себе?” [17, с. 36], – запитує Л.І.Анциферова, полемізуючи з К.-Г.Юнгом і А.Маслоу. Дійсно, слід зазначити, що ініціативно-творче начало, яке лежить в основі самореалізації особистості, має насправді екзистенційне значення для людини, виступаючи умовою її існування. Центральною виявляється проблема реального змісту тієї внутрішньої діяльності, що здійснює особистість, розвиваючи і змінюючи себе. Важливою формою такої активності є самореалізація. У дослідженнях Ю.Б.Гіппенрейтер, О.Т.Соколової та інших показано, що вже сам акт самоспостереження приводить до помітних змін внутрішнього світу особистості. Враховуючи це, ми в даному випадку розглядаємо самопізнання та формування адекватної “Я-концепції” як важливий засіб процесу самореалізації та її діагностичний корелят.

Останнім часом у вітчизняній психології активно досліджується соціально-психологічний аспект самореалізації особистості. Зокрема, це стосується особливостей взаємодії людини із соціальним оточенням та психологічного аспекту професійної діяльності. Є.І.Головаха досліджує самореалізацію в контексті життєвої перспективи особистості [82].

Остання розглядається автором як “цілісна картина майбутнього у складному суперечливому взаємозв'язку прогнаних і очікуваних подій, з якими людина пов'язує соціальну цінність і індивідуальний сенс свого життя”. Перспектива особистості, зауважує дослідник, є найважливішим фактором її розвитку і самореалізації. Життєва перспектива не задається особистості, а створюється нею, змінюється і уточнюється протягом життя, проходячи у своєму плині напружено-кризові моменти. Цікавим і продуктивним у цьому плані є, на наш погляд, дослідження так званих відмінних альтернатив на життєвому шляху особистості.

Г.М.Андрєєва [14] звертає увагу на важливість середовища в особистісних процесах: “ідентифікація з певним типом середовища є найважливішим компонентом образу “Я”. На її думку, середовище органічно включене в життєвий світ особистості й певним чином впливає на її існування й розвиток. Зазначається, що взаємовідносини особистості і середовища можуть відбуватися як шляхом гомеостазу, так і гетеростазу, тобто – присвоєння і перетворення – створення соціального середовища. Останнє стосується процесу самореалізації більшою мірою, ніж гомеостаз, хоча цей процес ще недостатньо вивчений і, на нашу думку, передбачає значну внутрішню перетворюючу роботу, що має відношення до самореалізації. Н.В.Чепелева, аналізуючи концепцію Л.С.Виготського, доходить висновку: “Соціальна ситуація розвитку – це особливе поєднання внутрішніх процесів розвитку і зовнішніх умов... Це співвідношення визначає і динаміку психічного розвитку протягом певного вікового періоду, і якісно своєрідні психологічні новоутворення, котрі виникають наприкінці цього періоду” [298, с. 120]. У кожній людині формуються протягом життя типові форми поведінки і емоційного реагування на конкретні життєві ситуації, які Н.В.Чепелева називає “концепціями”. Важливою з точки зору психології є психологічна ситуація, яка “виникає, коли реальні обставини перешкоджають досягненню мети, задоволенню потреб або вони тлумачаться як такі, що містять певні перешкоди, проблеми тощо”. Психологічні ситуації можуть виникати також через наявність внутрішніх перешкод. Н.В.Чепелева цілком слушно, на наш погляд, розглядає психологічну ситуацію як “завдання на смисл” [299]: мається на увазі, що їхнє подолання передбачає акт смислоутворення, а отже, якщо виходити з уявлень В.Франкла, – акт самореалізації. Нам здається, що аспект, який розглядає Н.В.Чепелева, має центральне значення для вирішення проблеми самореалізації особистості – саме розв'язання численних психологічних ситуацій приводить до того, що світ перестає сприйматися відчужено, як такий, що стоїть “навпроти”, натомість виникає позиція “особистість усередині свого світу” (за С.Л.Рубінштейном). Заслугує на увагу дослідження проблем людини в нових життєвих ситуаціях.

На основі аналізу літератури ми виділили такі характеристики потреби в самореалізації: потреба в самореалізації належить до розряду вищих потреб; вона є якісною характеристикою особистості; дана потреба актуалізує потенційні можливості особистості; вона сприяє розвитку особистості; потреба в самореалізації підтримує внутрішній стан напруження індивіда, вона має суперечливу природу; потреба в самореалізації існує у варіанті “для інших”, тобто має соціальний характер; потреба в самореалізації – це цінність; вона має постійний, безперервний характер,

потреба в самореалізації володіє здатністю цілеспрямованого формування в процесі оволодіння тією чи іншою діяльністю.

Фундаментальні потреби створюють активність поведінки. Активність, за висловом К.О.Абульханової-Славської, “здійснюючись особистістю в дієвому плані життя... набуває форми самореалізації” [2]. У даному випадку ми акцентуємо увагу на проблемі активності, яку А.В.Петровський визначає як реалізацію потреб особистості, як пошук предметів потреб. Активність визначає діяльність, тобто є рушійною силою, джерелом пробудження в людині її “потенціалів”. Активність викликається потребою в діяльності, являє собою вищий щодо діяльності рівень, але її характер визначається й опосередковується вищими життєвими потребами. Таким чином, потреба в самореалізації є джерелом активності особистості, активність же визначає ті види діяльності, в яких дана потреба задовольнятиметься.

Глобально розглядав життєвий шлях С.Л.Рубінштейн: “Сутність людської особистості знаходить своє завершальне вираження в тому, що вона не лише розвивається, як будь-який організм, але й має свою історію” [255, с. 245]. Ця думка є виключно принциповою і істотною, адже що означає “мати свою історію”? По-перше, це означає “залишити слід” у цьому світі. Але не просто слід, а щось зроблене, створене як втілення себе, своєї нужди. Це означає – якось змінити цей світ, нехай і незначною мірою в масштабах плину поколінь, але навіть народження нової людини (втілення – опредметнення нужди) – це вже є створення нового світу в цілому, нової форми рефлексії світом самого себе. По-друге, мати історію – означає втілити себе, своє життя в пам'яті, досвіді інших людей, змінивши тим самим і їх самих. Це ті “внески”, які переводять нас в своє інше (ідеальне) і роблять кожного – вічним і незакінченим, не дивлячись на біологічну термінальність. По-третє, мова повинна йти про те, що моя історія – це, фактично, рефлексія. Я переживаю свій рух, накопичую досвід і – пам'ятаю. Ми маємо напрочуд цікаве сполучення в “точці особистості” досвіду, інтенцій, життєвих планів і відхилених альтернатив. Саме через усвідомлення цієї складної єдності виникає визнання великої правди екзистенційної психології, що розуміє особистість як **“буття – людини – в світі”**. У кожному мить свого існування людина має “в собі” цю єдність, котра дозволяє їй трансцендувати, тобто – бути, нескінченно і ефективно. Таким чином, історія відрізняється від генези тим, що вона передбачає наявність внутрішнього в тій субстанції, яка рухається. І тут дуже цікаво повернутися до аналізу фрази С.Л.Рубінштейна, зробивши логічний наголос на слові “власну”. Цей суб'єктний досвід, ми б сказали, виражає – супроводжує специфічно унікальне втілення нужди, в котрій і досвід духу тих людей, що породили дану особистість, і соціальні внески культури (результат привласнених – інтеріоризованих артефактів), і унікальний ансамбль натуральних властивостей (не забуваймо – біологічне дійсно було колись соціальним). І лише для такої істоти можливий ШЛЯХ – тут ми надаємо цьому поняттю біблейського звучання. Психологія так зрозумілого ШЛЯХУ – ще невідкрита глава нашої науки, яка чекає на увагу своїх дослідників. При цьому важливою є не побудова ще однієї нової теорії. Проблема полягає, яким би дивним це не здалося, у рішенні суто практичних задач психологічного здоров'я людини. Згадаймо, в екзистенційній психотерапії центральним питанням терапевта до клієнта є питання “Де Ви?”, це про Dasein. “Ми можемо зрозуміти буття іншої людини, – зауважує Р.Мей, – лише дізнавшись, в якому напрямі вона становиться... Таким чином для людини важливим є майбутній час” [187].

Dasein і означає, що людина є істотою, у якій є своє тут як у часовому, так, власне, і у просторовому відношенні. Це, фактично, мить, мінімальний відрізок шляху, але для нас зараз важливо, що dasein – свідчення наявності шляху. Питання “Де Ви?” означає актуалізацію і “переведення” в свідомість людини того, що майже ніколи в нормі актуалізованим не буває: воно (питання) викликає трансцендування і віддавання собі глобального звіту – “Куди йдеш?”. Наявність шляху означає, що особистість здолала екзистенційну закинутість і стала людиною існуючою, тобто самостійно здійснюючою себе, своє життя (вислів: особистість стала суб'єктом свого життєвого шляху, тут явно не підходить, – ми згодні з Р.Меем, що зведення людини чи то до суб'єкту, чи то до об'єкту завжди спрощує і примітивізує існування, буття особистості). І, звісно, яким би чином ми не підходили до вивчення шляху, ключовим завжди залишається питання співвідношення усвідомленого й неусвідомленого. Шлях переживається (і лише тому він – ШЛЯХ), але як? Це важке питання. Наше примітивно-дихотомічно влаштоване мислення (“або” – “або”) починає битися в пошуках яскравого ерзацу – ідеалу і його протилежності. І воно знаходить його: ось “полум'яний революціонер”, фанатик віри, вчений-аскет, великий художник... Це приклади ШЛЯХУ, – впевнені ми, – але чи так це насправді? Згадаймо у цьому зв'язку маленьку, але унікально глибоку за смыслом мікроновелу Б.М.Теплова “Моцарт і Сальєрі”, в котрій дуже ясно

показано, хто насправді є генієм і чому саме. Моцарт тут – дуже жива, рухлива, різноманітна людина. Він зовсім не окрилений (обтяжений) якоюсь надією, надцінністю служіння красі, істині, чомусь ще... Він просто живе – цікаво, важко, різноманітно. І саме цьому він є аутентичним і самодостатнім, саме цьому він – креативний і геніальний. І ... Сальєрі, людина з чудовим смаком, величезними здібностями, але він є тим, кого саме і можна назвати “полум'яним служителем (рабом) надієй”. Він весь час знаходиться під знаком ідеї. Всі його думки й почуття забирає вона – “одна, але полум'яна пристрасть”. І саме тому він є нецікавим, неефективним і, по-справжньому, небезпечним. Це – раб власного світопроекту, – сказали б екзистенціалісти, це часткова людина, – сказали б Маркс та Фромм. Але от що цікаво нам – шлях є і у одного, і у іншого. В чому ж принципова відмінність? Ми ризикнемо припустити, що вона – в різному ступені усвідомлення шляху (не будемо тут говорити про мораль, оскільки ця тема відвела б нас дуже далеко). У Сальєрі це усвідомлення є набагато сильнішим, ступінь його більш високий. Він свідомо підпорядковував себе великій меті – і став її рабом, зупинився. Моцарт, повторимо, просто живе. Слово “просто” тут є ключовим і дуже складним. Чи розуміє він свої цілі, власну роль, значущість в його оточенні? Безумовно, розуміє. Але не це є для нього головним. Світ навкруги, люди, власна відкритість всьому цьому і нові глибокі переживання, що з цим пов'язані. Ось – головне. Саме вони й підказують йому шлях. Згадаймо ще раз Юнга – найбільш вірні, кардинальні кроки людина робить, якщо здатна прислухатися до своєї самості. Вона підкаже, і нехай це буде незвично, нелогічно, дивно, нехай – всупереч всім стереотипам і очікуванням, що склалися, але, в кінцевому рахунку, виявиться, що зробити саме так – єдино правильний варіант. Самість – найбільш істотна, глибока інстанція внутрішнього світу, сплав найбільш важливих життєвих переживань і досвіду, в тому числі й архетипів – і чи не така іпостась нужди в зрілому віці? І чи не вона визначає шлях? І, знову-таки, слідом за Юнгом, ми скажемо – шлях неможливо зрозуміти, його ні в якому разі й не можна намагатися зрозуміти, його треба переживати. Коли сучасна психологія намагається вирішити проблему життєвого шляху особистості, вона використовує дуже багато термінів – “перспективи”, “час”, “події”, “рефлексія”, “цінності”, “життєві плани”, “середовище”, “соціалізація”... etc, etc. Коли робляться спроби все це об'єднати, інтегрувати, перше враження таке, ніби будується якась абстрактна схема-химера, котра жодного відношення не має до живої, конкретної (“середньостатистичної”) людини, хіба що до занадто стурбованих осіб, типу пушкінського Сальєрі, Дон-Кіхота та подібних їм людей. Занадто “багато свідомого”, нехай це і звучить досить дивно. Насправді ж, такі люди – зазвичай невротичні і психологічно нездорові. Чи є у них шлях? Так, але зовсім не той, який вони демонструють, нав'язують іншим і самим собі. Їх шлях, зазвичай, шлях реактивної істоти, що довічно боїться, захищається, комплексує, і через це – дуже часто небезпечної.

А насправді, кожна людина має свій шлях, не думаючи про це спеціально, не вихваляючи себе і не боячись цього. Просто живе, що й означає йде своїм шляхом. Баланс усвідомлення провідних цінностей та смислів, і неусвідомлюваних переживань-рухів, він, якраз, і визначає нормальність і продуктивність шляху.

Але є ще важливий нюанс – операціональний. Шлях – це напрям: уявимо собі образно, що це дорога, по якій іде людина. Звідкись вона вийшла, десь зараз знаходиться, кудись прийде... Тут для нас головним є питання – куди? У кожного, звісно, свій шлях. Але, все ж таки, вибирає людина шлях, чи прокладає? Питання зовсім не випадкове. Адже це і про “замкнутість у світ”, і про вплив соціальних і культурно-історичних факторів, і про самість, і про ступінь свідомої самостійності людини в перспективі її життєвого існування. Нам здається, що насправді людину в нормі мало хвилює кінцева точка руху (в стилі “фіктивного фіналізму А.Адлера”). Є часткові цілі (щось придбати, щось зрозуміти, зробити, кимось стати), але вони у здорової аутентичної особистості – не більше ніж “проміжні пункти” руху. Закінчення ж і початок шляху не можуть актуально усвідомлюватися і на них не розповсюджується цілепокладання. Але це і не приреченість. Це – своєрідна тема, що визначена для кожного з нас нуждою і сукупністю ретроспективних та прогностичних переживань (самістю). Ми обираємо тему, чи вона нас? Тут не підходить “або – або”... Немовля, плід – втілення двох проявів нужди, що вміщують в собі колосальну концентрацію всього досвіду існування, саме це, дане немовля – зовсім не “замкнуте” в цей світ випадково (саме сюди, саме зараз). Воно – очікується, і вже до його фізичної появи життєва ситуація для нього підготовлена. Це визначає і спрямування (глобально-стратегічне), і “кінцевий пункт” – коли ця істота, віддавши всю можливу енергетику нужди, залишається існувати далі лише в ідеальному плані – як відбиток втілення – в предметі, людині, пам'яті.

Людина, виявляється, і не обирає, і не прямує, і не прокладає. Більше того, коли вона починає йти саме так (актуально обираючи, прямуючи, прокладаючи) – вона і її оточення відчують значний дискомфорт – “вона йде не своєю дорогою”, – мудро говорять люди.

Звичайно, шлях – це дорога, яка існує, як існує і її початок, і її кінець. Це дорога лише моєї самості, моєї нужди, лише моєї долі. Що ж тоді Я? А мені насправді дано дуже багато. Я можу прислуховуватися і йти своїм шляхом, самостійно обираючи темп, час, зупинки, супутників. Я можу зійти з цього шляху і повернутися на нього, і щось при цьому обійти, десь зупинившись надовго. Можу взагалі звернути зі шляху і тоді – невротично, фанатично йти, не розбираючи дороги (і я прийду – не туди, і ця трагедія переживеться мною повністю лише наприкінці життя)...

В цілому, завершуючи цей невеличкий розділ, ми хотіли б підкреслити: життєвий шлях особистості являє собою напрочуд складний вузол проблем, до якого ще тільки несміливо починає доторкатися наукова психологія. Нам уявляється, що генетичний концептуальний підхід може бути в цьому питанні доволі продуктивним і ефективним.

7. ГЕНЕТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СТРУКТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Цілісність і унікальність особистості не відкидають, а передбачають наявність її особливої структури. Л.С.Виготський зазначав: “Структурою прийнято називати такі цілісні утворення, які не складаються сумарно із окремих частин, являючи ніби їх агрегат, але самі визначають долю і значення кожної з тих, що входять до їх складу, частин” [69, с. 256].

Структура особистості як цілісності є об'єктивною реальністю, що втілює внутрішні особистісні процеси. Крім того, вона відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм. Водночас, з погляду генетичної психології, вона є результатом діяльності цих процесів. Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Звісно, її виникнення, в свою чергу, призводить і до зміни самих функцій. Таким чином, структура особистості тісно пов'язана з процесом її становлення: вона є одночасно результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку особистості. Отже, структура являє собою цілісність, що включає в себе всі психічні (свідомі і несвідомі) і непсихічні складові особистості. Але вона – не є їх проста сума, а становить нову особливу якість, форму існування психіки людини. Це – особлива упорядкованість, новий синтез.

Структура особистості є суперечливою відносно фактору стабільності. З одного боку, вона є стабільною і сталою (включає в себе однакові компоненти, робить поведінку прогнозованою). Але, водночас, вона є плінною, змінною, ніколи до кінця не завершеною. В культурно-історичній теорії доведено, що структура особистості людини змінюється в процесі онтогенезу. Тим часом є дані, які дозволяють припустити, що зміни ці відбуваються і всередині вікових етапів, визначаючи індивідуальний стиль і відбиваючи специфіку життєвого шляху кожної людини.

Отже, прагнення дослідження особистості як цілісності зовсім не означає для нас відмову від структурування даної цілісності. Свого часу С.Л.Рубінштейн звертав увагу на недопустимість нехтування структурними аспектами особистості. “Особистість, – зазначає С.Л.Рубінштейн, – визначається своїми відношеннями до оточуючого світу, до суспільного оточення, до інших людей” [250, с. 271]. Ці стосунки зумовлені відношеннями між внутрішніми складовими психіки, в тому числі і неусвідомленими. Тому, “в психологію особистості входить вивчення всіх цих утворень у їх взаємозв'язку” [250, с. 273]. Рубінштейн далі зазначає: “Не можна ігнорувати динаміку цих відношень в розгляді психічних процесів, так само як не можна все розчинити в цій динаміці відношень, зовсім виключивши статику відносно сталих властивостей. Все розчиняти в динаміці особистісних відношень означає ігнорувати наявність у людини стійких властивостей, що склалися й закріпилися в процесі історії” [250, с. 273].

У переважній більшості теорій особистості її структура декларується, як, власне, і окремі її складові. Ми схильні підходити до цього питання по-іншому: на наш погляд, дійсна структура особистості – та, в якій втілена “логіка самого об'єкта” – повинна ще бути встановленою в результаті емпіричних і теоретичних досліджень. Розкриємо нашу вихідну позицію. Цілісність являє собою, перш за все, узгоджену й гармонізовану систему окремих частин, які, власне, і утворюють її. Тобто цілісність передбачає структуру. Остання може (і повинна) виступити предметом психологічного дослідження, оскільки саме недостатність достовірних наукових даних про структуру особистості породжує ту кількість уявлень про цілісність, які можна вважати швидше метафорами і міфами, ніж науково обґрунтованими узагальненнями. (Варто лише продивитися сучасні підручники з теорії особистості, щоб упевнитися, що уявлення авторів про структуру особистості людини є справжніми “творами на вільну тему” – у кожного своя логіка, свої уподобання, а отже – і своя структура. Такий стан речей є дуже далеким від науковості). Водночас, наукове вивчення структури цілком закономірно вимагає аналізу, “розчленування” цілісності. Ми згодні з думкою Д.В.Ушакова про те, що для продуктивного вивчення особистості необхідно прийняти до відома відмінність гносеологічного плану даного поняття від психологічного [280, с. 220]. Якщо в гносеологічному плані особистість є цілісністю, яка далі не розкладається, то в плані психологічному такий аналіз можливий, навіть необхідний. В гносеологічному плані поняття “особистість” (“суб'єкт”) не може бути розкладеним, оскільки воно означає дійсного носія думок, почуттів, цінностей (С.Л.Рубінштейн зазначав з цього приводу, що мислить і пізнає не мозок, а людина як суб'єкт, як особистість). “В цьому сенсі, – вірно зазначає Д.В.Ушаков, – не можна далі розкладати поняття “суб'єкт”, оскільки носієм мислення і пізнання є він в цілому, а не якась його

окрема частина. Якщо ми спробуємо вичленити в таким чином зрозумілій особистості якісь підсистеми, то носій мислення просто зникне” [280, с. 220].

В плані ж психологічному аналіз необхідний, оскільки інакше на обрії знову з'явиться стара ідея “гомункулуса”. Але чи не суперечить це нашій ідеї щодо зближення предмета і об'єкта в дослідженні психології особистості? Здається, що дуже багато залежить від чіткості і послідовності дослідницької позиції. Показовою в цьому плані є думка В.Франкла: “Наука не лише має право, але й зобов'язана виносити за дужки багатомірність реальності, відмежовувати реальність, виокремлювати з цього спектру реальності якусь одну хвилю. Тому проекція реальності є більш ніж виправданою. Вона необхідна. Вчений повинен вміти робити вигляд, наче він має справу з одномірною реальністю. Однак він повинен при цьому знати, що він робить, інакше кажучи, він повинен знати джерела можливих помилок, щоб уникнути їх у своєму дослідженні” [284, с. 51–52]. Структура особистості як цілісності є об'єктивною реальністю, що втілює – відображає внутрішні особистісні процеси, тобто процеси виникнення, існування і розвитку. Вона відображає логіку цих процесів і є підпорядкованою їм, водночас вона є результатом їх діяльності. Це є точка зору генетичної психології. Структура виникає як втілення функції, як орган цієї функції. Причому, якщо бути послідовним, слід зазначити, що спочатку вона виникає як нероздільна і недиференційована, отже – нерозвинена цілісність, яка потім, в процесі подальшого існування, ускладнюється і диференціюється, залишаючись при цьому цілісною (але тепер це вже інша цілісність). В такому вигляді структура має зворотній вплив на функцію (на існування), спрямовуючи, обмежуючи і своєрідно розвиваючи її. Такий спосіб взаємодії є суперечливою єдністю самостійних і окремих частин, які не можуть існувати одна без одної. Таким чином, для генетичного психолога логіка об'єкта дослідження (особистості людини) являє собою закономірні процеси існування: виникнення, розвитку, становлення. Саме в межах цієї логіки ми схильні розглядати структуру особистості, і саме в цих межах виокремлювати її ланки (складові). Але сказаного недостатньо. Диференціація структури особистості є не єдиним напрямом її розвитку в онтогенезі. Відбувається й інше суттєве явище: особистість формується. Ми вже зазначали, що розуміємо формування особистості не в парадигмі педагогічній – як організацію відповідного впливу на людину – а як набуття особистістю певної форми, що являє собою цілісну систему соціальних властивостей, а точніше, соціальних “органів” особистості”. Вона відбивається на психологічній організації особистості, з останньої, як зі свого підґрунтя, виростають соціальні “органи” особистості, але ніколи не вичерпують багатства її психічних властивостей, станів, процесів, психологічних механізмів, що постійно зароджуються, потенцій, що весь час накопичуються, співвідношень, які постійно зароджуються. Таким чином, форма особистості є постійно незавершеною і незавершеною. Разом з тим, форма означає ієрархізацію, специфічне об'єднання і задіювання в існуванні особистості різних рівнів її організації. Рівні психологічної організації зрілої особистості є втіленням її інтегрованого функціонування і розвитку. Зрозумілий таким чином процес формування пояснює і явище гетерогенності та гетерохронності існування – адже структури, що пішли “в глибину”, звільнивши місце іншим, не перестають функціонувати – змінюється лише якість і прояв їх активності. Г.Олпорт, до речі, так і розуміє явище становлення особистості: “Становлення – це процес включення більш ранніх стадій в пізніші або (коли це неможливо) процес найкращого розв'язання конфлікту між ранніми і пізніми стадіями” [210, с. 180]. Автор настійливо вживає відносно особистості цей термін “становлення” замість традиційного “розвитку” і, мабуть, він правий. Для нашого аналізу явище формування важливе в тому плані, що воно пояснює багатомірність особистості і, зокрема, її структури. Конкретно це означає наступне: будь-яка психічна складова може вважатися ланкою (складовою частиною) структури особистості, якщо процеси, що забезпечують її існування, працюють не на одному, а на багатьох рівнях психічного. Наступною вимогою є те, що ця складова повинна втілювати в собі і віддзеркалювати всю структуру як цілісність (тобто, дане явище не може мати безособистісну природу). Як в крапельці води, в ній повинна бути втілена вся особистість, звісно, в специфічному, “знятому” вигляді. Ця ланка повинна розвиватися як самостійно, так і в складі цілісності, мати власну історію і власне майбутнє. Таким чином, ми приходимо до логічної неможливості оперувати терміном “частини”, якщо це стосується структури особистості. З цього приводу красиво висловився А.Маслоу, зазначивши, що особистість складається не з частин, а з граней! Л.І.Божович, акцентуючи проблеми розвитку, вживала поняття “лінії (сторони) розвитку особистості”, які, в її розумінні, є релевантними окремим структурним елементам: “є підстави вважати, що формування особистості не може характеризуватися незалежним розвитком якоїсь однієї сторони – раціональної, вольової чи емоційної ...можна вважати, що існують певні

новоутворення, що послідовно виникають і характеризують етапи центральної лінії онтогенетичного розвитку” [38, с. 227].

Але повернемося до терміну А.Маслоу і побудуємо образну аналогію. Перед нами – кристал, як самодостатній існуючий об'єкт. Що являють собою його грані? Кожна з них лежить на поверхні, втілюючи в собі одночасно внутрішню природну логіку існування даного цілого, і особливості контакту (взаємодії) цих внутрішньо-закономірних процесів з оточуючим середовищем: те, якою вона є, являє собою результат цієї складної взаємодії. Разом з тим, грань виражає ті складні процеси, які відбуваються всередині кристалу, інтегруючи їх у своєму вигляді (формі). Грань може розглядатися і досліджуватися окремо, хоча існує вона виключно в складі цілісності, і відірваною від неї бути просто не може. Сукупність граней надає кристалу індивідуально своєрідної форми, яка водночас є в чомусь типовою для даної хімічної речовини. Грань може змінювати свою будову (форму) разом зі зміною цілого (наприклад, ростом кристала), але може змінюватися (розвиватися) і відносно самостійно (явище кристалізації). Нарешті, грань є тим найменшим, що не тільки може вивчатися окремо (конкретний предмет емпіричного дослідження), але й через що ми можемо “увійти” всередину всього кристала, пізнаючи його. Аналогія, звичайно, є досить умовною, але де в чому вона вірно відображає проблему дослідження особистості: дослідник не може вивчати цілісність як предмет, але йому уже й не потрібна частина (кусок кристала), йому потрібна грань – те психологічне утворення, яке зосереджує в собі всю цілісність структури особистості і тому відкриває її потаємні механізми.

Виходячи з цих аналогій, слід констатувати ще раз, що ми не знаємо, якою є психологічна структура особистості – вона повинна бути встановленою в результаті емпіричних досліджень.

Важливою і не розв'язаною остаточно є проблема визначення окремих змістовних складових структури особистості. Вся трудність психології особистості полягає у визначенні цих змістовних ланок.

Щоб ця проблема стала зрозумілою, наведемо давнє міркування Л.С.Виготського [69] з приводу пошуку змістовних одиниць аналізу психіки в цілому. Він проводить вдалу аналогію з хімічним аналізом речовини. Якщо перед науковцем постає завдання встановити дійсні глибинні механізми і властивості, наприклад, такої речовини, як вода, він може обрати два шляхи аналізу. По-перше, можна розчленувати молекулу води (H₂O) на атоми водню і атоми кисню і ... втратити цілісність, оскільки окремі елементи, що виділяються при цьому, не будуть мати жодних властивостей, притаманних воді (це так званий аналіз “по елементах”). В другому випадку, якщо спробувати сумістити аналіз із збереженням властивостей, ознак і функцій цілісності, слід не розкладати молекулу на елементи, а виділяти окремі молекули як дійсні “цеглинки” (Виготський пише – “одиниці”) аналізу, які вже можуть бути досліджені і в той же час зберігають у найбільш спрощеному, але й загострено-суперечливому, “всезагальному” вигляді всі особливості речовини в цілому [69]. Якщо перенести дану логіку в галузь психології особистості, виявиться, що справа пошуку змістовних одиниць її психологічного аналізу є не такою вже й безнадійною, як вважав Г.Олпорт, саркастично зауваживши, що в плані пошуку одиниць аналізу все дуже просто і безнадійно – все залежить від відношення дослідника: якщо йому більше подобаються “риси” – такими одиницями будуть саме вони; якщо “мотиви” – в основі аналізу буде мотиваційна сфера і т. ін. [210]. Заради справедливості зазначимо, що так і відбувається в абсолютній більшості теорій особистості. Порушується одна з головних методологічних вимог, що висувалася, зокрема, видатним українським вченим В.І.Вернадським стосовно науки взагалі (тобто, будь-якої наукової думки): дослідник має намагатися встановити логіку самого об'єкта дослідження, а не нав'язувати йому (об'єкту) власну логіку. Вернадський, до речі, спеціально зауважив і щодо психології: вивчаючи будь-яке психічне явище, не слід забувати, що воно має власну, окрему логіку існування, яка може принципово і кардинально відрізнитися від того, що з цього приводу думає науковець [60]. Проте проблема є важливою не лише через своєрідну підміну дослідниками логіки об'єкта власними роздумами. З цього приводу, до речі, гарно і образно висловився К.-Г.Юнг: “В дійсності, ми знаходимо певні факти, які згруповані специфічним способом, і у відповідності до історичних і міфологічних паралелей, даємо їм назву... Виходячи з цього, можна вибудувати теорію – фрейдівську, адлерівську чи будь-яку іншу. Можна думати про фактичну сторону світу все, що вам завгодно, але в результаті теорій буде стільки ж, скільки людей, що ламають голову над ними (підкреслено нами – С.М.) [322, с. 68].

Існує, зазначаємо ми, ще одна суттєва проблема, про яку теж красиво написав Юнг: “У психологічних питаннях ніхто не буває абсолютно правий. Ніколи не забувайте, що в психології

засіб, за допомогою якого ви формуєте судження про психічне і спостерігаєте за ними, це й є саме психічне. Чи чули ви коли-небудь про молоток, що сам себе б'є? У психології об'єктом спостереження є сам спостерігач. Психічне не лише об'єкт, але й суб'єкт нашої науки. Як бачите, це своєрідне зачароване коло, тому нам треба бути дуже обережними" [323, с.41].

Отже, хоча особистість, безумовно, є об'єктом психологічного дослідження, але об'єктом специфічним. І головна специфіка полягає навіть не у складності, а в тому, що це об'єкт, здатний до власних, вільних дій (ознака "активність"). Тобто, особистість, виступаючи об'єктом вивчення (або впливу), водночас існує і як суб'єкт, що дуже ускладнює проблему розуміння її психології, але лише ускладнює, а не робить безнадійною.

Виділення змістовних одиниць психологічного аналізу є провідним принципом генетичної психології. Як це може бути застосовано відносно особистості? Л.С.Виготський писав: "Під одиницею ми розуміємо такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, має всі основні властивості, притаманні цілому, і який є такою, що далі не розкладається, живою частиною цієї єдності" [69, с. 15]. В останніх роботах В.П.Зінченка підхід до одиниць аналізу психічного був розширений і поглиблений, результатом чого стало формування методологічних вимог до цих цікавих абстрактних утворень. Наведемо ці вимоги з нашими коментарями [112]. По-перше, одиниця повинна бути структурним утворенням, синтетичною психологічною структурою, отже, вона сама має бути складною і різноплановою, суперечливою. По-друге, це яскраво відзначається в другій вимозі В.П.Зінченка: "Одиниця повинна бути гетерогенною, з'єднувати різні і навіть протилежні властивості" [113, с. 86]. Одиниця, далі, має бути здатною до розвитку і саморозвитку, отже у неї повинні бути породжуючі властивості. Четверта вимога полягає в тому, що одиниця аналізу психічного повинна бути живою частиною цілого. Що має на увазі автор? Для нашого дослідження це уявляється дуже суттєвим. Одиниця мусить бути реальним психологічним фактом, а не абстракцією. Вона повинна бути рухливою, плинною і змінною, всіма своїми зв'язками укоріненою в явищі більш розгорнутому.

П'ята вимога В.П.Зінченка теж суттєва для досліджень саме в психології особистості. Йдеться про можливість наявності потенційної і реальної великої кількості одиниць, які можна організувати в таксономічну єдність. Саме відносно особистості дослідник поставлений в такі умови, адже тут не може бути однієї одиниці. Наступні вимоги стосуються того, що одиниці повинні дійсно відображати в дослідженні сторони того явища, одиницями якого вони, власне, і є.

Аналіз засвідчує, що в особистості не можна виокремити одну одиницю ("клітинку") аналізу. Існує кілька різних за психологічною природою структур, які задовольняють вимогам, що висуваються до одиниць аналізу:

- *структура повинна бути специфічною і самостійною, але при цьому – існувати і розвиватися вона буде лише в складі цілісної особистості;*
- *в цій структурі повинна відбиватися вся особистість в її реальній єдності, але відбиватися водночас "поглиблено-спрощено" у вигляді сутнісного протиріччя;*
- *дана структура не являє собою щось схоже на "будівельний блок" – вона є динамічною і здатною як до власного розвитку, так і до гармонійної участі в становленні цілісної особистості;*
- *структура, про яку йдеться, має відбивати певний сутнісний ракурс існування особистості і відповідати всім суттєвим ознакам цілісної особистості.*

Фактично мова йде про уявлення особистості як відкритої складної динамічної системи, здатної до саморозвитку, і визначення ключових змістовних структурно-динамічних "вузлів" цієї системи. Ці "вузли" не є, власне, *частинами* особистості, слідом за А.Маслоу доречніше назвати їх гранями, маючи на увазі, що кожна грань – відображення окремого аспекту існування особистості в невід'ємності від усєї цілісної структури.

Уявлення про особистість як про *структурно-динамічну систему* (термін К.К.Платонова) насправді означає поєднання, на перший погляд, неpojєднуваного: структура передбачає сталість, стійкість, визначеність, упорядкованість і постійність. Динаміка означає постійний плин – становлення (ситуація нагадує парадокс, з яким свого часу зіткнулася квантова фізика: електрон – частинка чи хвиля (плин)?, і який був тимчасово вирішений Н.Бором за допомогою *принципу доповнюваності*). Генетична методологія розв'язує дане протиріччя через категорію руху – становлення: особистість як унікальна цілісна структура існує лише в русі (існуванні – становленні). Постійні зміни і *самозміни* є *умовою* існування структури. Якщо особистість, образно кажучи, "зупинилася" (хоча такого в житті людини не буває ніколи), або ж "зупинилася" динаміка якоїсь її змістовної одиниці – грані (що, на жаль, відбувається досить часто), одразу ж починаються процеси

спрощення – примітивізації, а потім і руйнації структурної цілісності. Це можна вважати *генетичним законом* існування особистості людини.

В зв'язку з тим, що структура особистості складається з кількох різних “змістовних одиниць”, виникає питання щодо особливостей взаємозв'язку між ними та, з іншого боку, між кожною такою “одиницею” і цілісною структурою. Тут ми можемо сформулювати *провідний принцип* такого взаємозв'язку, який потім буде “наповнено” емпіричними даними. Це – принцип сполучальності (термін введено в психологію Г.С.Костюком в контексті розгляду взаємодії процесів навчання і розвитку особистості) [усна розмова]. Взаємозв'язок і взаємодія якихось начал за принципом сполучальності означає, як уже відзначалося, що кожний учасник взаємодії є самостійним і завершеним та існує й розвивається за власними законами. Водночас все це виявляється відносним, оскільки, з іншого боку, існування і розвиток кожної ланки сполучальної взаємодії можливе лише за умови присутності і зв'язку з іншими ланками. Вони існують як самодостатні і незалежні, але існувати так одна без одної не можуть, доповнюючи і завершуючи одна одну. Тому сполучальність передбачає не лише гармонійність, узгодженість, але ще й напруженість, конфліктність, протиріччя. Саме це є умовою єдності.

Виходячи з викладеного та враховуючи величезний масив наукових даних із психології особистості, можна визначитися щодо структури особистості більш конкретно (хоча, за великим рахунком, як уже говорилося, ми вважаємо, що це питання являє собою наукову проблему, і тут, можливо, найбільш недоречно, як казав Л.С.Виготський, “перетворювати проблему в постулат”).

Аналіз численних вітчизняних і зарубіжних теорій особистості засвідчує величезне різноманіття поглядів вчених на проблему структури особистості: від практичної відмови розглядати це питання (К.Роджерс, А.Маслоу, у нас – представники теорії діяльності) до дуже ретельних і скрупульозних спроб, які, однак, є вельми довірливими, відображаючи логіку авторів, а не логіку об'єкта вивчення (Б.Г.Ананьєв, А.К.Ковальов, С.Л.Рубінштейн, З.Фрейд, Р.Кеттелл, Г.Олпорт та ін.). Теорія і методологія даного питання у вітчизняній психології найбільш ретельно розроблені в роботах К.К.Платонова, який вживає вираз “функціонально-динамічна структура особистості”, розглядаючи її як складну відкриту систему, що саморозвивається. Динамічна система – це система, що розвивається в часі, змінює склад компонентів, що входять до неї, та зв'язок між ними при збереженні функції. К.К.Платонов вводить термін “підструктури” особистості, в котрі “можуть бути включені всі відомі властивості особистості” [225, с. 122]. Таких підструктур особистості автор бачить чотири.

1. Біологічно зумовлена підструктура, що об'єднує типологічні властивості особистості, статеві і вікові психофізіологічні особливості та їх патологічні зміни, які значною мірою зумовлені фізіологічними і морфологічними особливостями організму, зокрема, нервової системи.

2. Підструктура форм відображення, яка охоплює індивідуальні психологічні особливості окремих психічних процесів (пізнавальних та емоційних), що формуються протягом життя людини.

3. Підструктура соціального досвіду, що включає в себе знання, навички, вміння і звички, набуті в особистісному досвіді, шляхом навчання.

4. Підструктура спрямованості, яка об'єднує мотивацію, відношення і моральні якості особистості.

Важливими є критерії виділення даних підструктур, які наводить К.К.Платонов.

Перший критерій являє собою “співвідношення біологічного і соціального, природженого і набутого, процесуального і змістовного” [225, с.87]. Дійсно, в наведених підструктурах можна помітити закономірну динаміку змін даного співвідношення: від максимуму природженого процесуального в першій – до максимуму набутого в четвертій. Автор абсолютно справедливо зазначає, що “ця послідовність допомагає глибше зрозуміти співвідношення соціального і біологічного не лише в особистості в цілому, але й у підструктурах різних рівнів, аж до окремих властивостей особистості” [225, с. 123].

Другим критерієм виділення вказаних підструктур є внутрішня близькість рис особистості, що входять до кожної з них, і виділення “в кожній з цих підструктур, прийнятої за ціле, своїх підструктур більш низького рівня” [225, с. 123].

Третім важливим критерієм виокремлення даних підструктур є те, що кожна з них має свій власний, особливий тип формування. Взаємодія цих різних типів формування визначає індивідуальні особливості розвитку кожної особистості.

Четвертий критерій К.К.Платонов вважає “найбільш значущим”. Він полягає в наявності об'єктивно існуючої ієрархічної залежності цих підструктур. Різні зв'язки існують як між

підструктурами, так і всередині кожної з них. “Але каузальні зв'язки субординації більш чітко виражені у взаємодії різних підструктур” [225, с. 124].

П'ятий критерій є більш “організаційним”, але теж важливим: йдеться про те, що реально в психології окремі виділені підструктури, а також їх складові виступають дійсними предметами емпіричних і теоретичних досліджень.

К.К.Платонов зауважує, що перераховані критерії “дозволяють вважати, що чотири виділені підструктури відображають об'єктивну дійсність і тому є основними підструктурами особистості” [225, с. 125].

Генетичний ракурс дослідження, а також отримані за останній період численні наукові факти дозволяють суттєво доповнити і розвинути дану концепцію, яку ми вважаємо, разом з тим, цілком обґрунтовано.

Якщо враховувати ще два суттєвих критерії, можна говорити, що в дійсності виділені К.К.Платоновим підструктури і є “змістовними одиницями аналізу” особистості. Ми маємо на увазі наступне:

Шостий критерій полягає в тому, що виокремлена підструктура, залишаючись специфічною, в той же час відображає (містить в собі в “знятому” вигляді) всю цілісну унікальну особистість.

Сьомий критерій означає, що реально взаємозв'язки між підструктурами та, з іншого боку, між окремою підструктурою і цілісною особистістю – є не лише ієрархічними: вони існують за фундаментальним принципом сполучальності.

Аналіз фактів дозволяє визнати, що статус підструктури (тут ми маємо намір зберегти цей термін Платонова) мають також і здібності, як індивідуально-психологічні властивості, що визначають успішність і ступінь досягнення людини в певній соціально зумовленій діяльності. Ця якість означає також *міру* оволодіння людиною способами діяльності в культурно-історичному середовищі.

Таким чином, з урахуванням сучасних наукових даних в контексті генетичного підходу, є сенс виокремлювати в особистості *п'ять* окремих *підструктур* (одиниць):

- *біопсихічну;*
- *індивідуальні особливості психічних процесів;*
- *досвід;*
- *спрямованість;*
- *здібності.*

Разом з тим, слід зауважити, що такий розгляд особистості не є повним відбиттям її структури. Особистість має ще й інші якості, які за своєю природою являють собою дійсні “одиниці аналізу” (грані), але, на відміну від перерахованих, вони набагато більш динамічні (плинні) і не мають, якщо можна вжити такий термін, окремої локалізації – вони охоплюють всю особистість.

Маємо на увазі “внутрішній світ особистості”, “характер” і “психічні стани”.

“Внутрішній світ особистості, – зазначає Л.І.Анциферова, – це індивідуально-інтерпретований, насичений модальностями особистісних переживань, осмислений в діалогах з реальними і ідеальними співрозмовниками зовнішній світ, в якому віддиференційовані функціональні галузі з різним рівнем значення” [16, с. 209]. Це – світ смислів, життєвих планів і сутнісних переживань. Але внутрішній світ особистості, насправді, набагато більш суперечливий і драматичний, оскільки він складається не лише з усвідомленого, але й з несвідомого. Інстинкти і потяги, архетипи – все це є, так би мовити, другим полюсом, другою складовою внутрішнього світу. Саме суперечливе протиріччя “свідоме – несвідоме” складає підґрунтя і породжує цю грань (“одиницю”), яка ніби заповнює внутрішній суб'єктивний простір існування особистості.

Характер (буквально з давньогрецької – відбиток, “чекан”) особистості ми розглядаємо як неповторний індивідуальний відтінок всіх якостей особистості, що виявляється в сталих (звичних, типових, “характерних”) способах взаємодії і емоційного реагування людини. Характер – це те, що “проростає” на поверхню, те, що визначає “форму” особистості; визначає особистість з точки зору іншої людини і соціального світу в цілому. Характер є змістовною одиницею особистості, остільки соціальна дія (*взаємо-дія*), вчинок – відбиває всю особистість, весь її психічний і психофізіологічний тезаурус.

Психічний стан – це цілісна характеристика функціонування психіки людини за певний період часу, яка відбиває і зумовлює своєрідність протікання психічних процесів залежно від відображення дійсності, попереднього стану і психічних властивостей особистості. Психічний стан ніби огортає і пронизує всю особистість, інтегруючи її і “забарвлюючи” сам контекст існування. Стан може

впливати на адекватність відображення світу, ефективність діяльності, утримання життєво важливих цілей та орієнтацій. Дуже суттєвим є те, що стан може переходити в іншу форму існування, а саме – у властивість особистості, і саме в цьому сенсі ми говоримо, що психічний стан – це те, що може здійснитись, відбутись (в сенсі – реалізуватись в поведінці, рисі etc.).

Таким чином, структура особистості може уявлятися такою, що складається з восьми змістовних одиниць (граней). Аналіз засвідчує, що одиниці ці різні як за змістовною наповнюваністю, так і за загальним тезаурусом – існують п'ять підструктур і три наскрізні динамічно-плинні загальні якості. Звідси випливає дійсна гетерогенність структури особистості.

Викладене можна розглядати як класичний (типовий) підхід до проблеми структури особистості. Здається, є сенс виокремити і загострити ті аспекти, що цікавлять власне генетичну психологію. Необхідно, зокрема, розглянути таке важливе питання: чому взагалі виникає необхідність вивчення структури особистості. Нам уявляється, що поняття структури актуалізується в персонології у зв'язку з тим, що особистість, як ми вже відзначали, виявляється дуже складним об'єктом дослідження, і ця складна цілісність, яка самоіснує, не може бути охоплена сучасною наукою як щось єдине, нероздільне (тобто так, як воно й є насправді). Кожне конкретне дослідження вимагає розчленування особистості і зосередження на окремих її елементах. А для того, щоб це був дійсно змістовний елемент, потрібно уявити структуру, в яку він входить. Звідси і виникає необхідність вивчати структуру особистості як вихідну абстракцію.

Водночас структура викликає інтерес сама по собі, через те що вона включає і об'єднує в собі, як в єдності, різні компоненти і психічного, і непсихічного. Те, ким є людина як цілісність складає певну форму особистості, яку, однак, не слід розуміти буквально, спрощено. Це не матеріальна форма, але вона все ж дійсно існує, і в кожній особистості є дещо іншою. Тому розгляд будь-якої окремої складової особистості, як і особистості в цілому, вимагає постановки відповідних наукових задач. З іншого боку, можна сказати, що є окрема задача дослідження структури і її становлення. Адже особистість є унікальною єдністю, яка саморозвивається, і дослідження структури особистості дозволить нам вирішити проблеми виникнення самої особистості, механізмів, напрямків і витоків її розвитку, і важливі практичні питання, пов'язані із взаємодією частин особистості.

Для генетичної психології особливо важливо зрозуміти структуру такою, якою вона дійсно є в живому русі-розвитку. Не створити її штучно, включивши в неї три елементи, як Фрейд, чи чотири, як Платонов, etc, а саме: зрозуміти такою, якою вона дійсно є. Але ж для того, щоб зрозуміти логіку об'єкта, потрібно зрозуміти, як він виникає. Взагалі центральна наша теза полягає в тому, що виникнення структури є тією галуззю дослідження, яке може відкрити дійсні змістовні підвалини особистості. Вона з'являється, коли особистість диференціюється у своїх функціях, забезпечуючи її існування в світі. Ми розглядаємо вісім структурних складових не тому, що це нам здається правильним, гарним, красивим, не тому, що нам подобається ця цифра, а тому, що орієнтуємося на реальне функціонування людини в соціальному оточенні, виходячи з того, що упорядкована і цілісна структура для цього необхідна і виникає закономірно від самого зіткнення з життям. І тоді виходить, що кожний елемент структури є закономірним з огляду на існування людини. Втративши хоча б одну складову з цілісної організації особистості, ми втратимо всю особистість. Хоча ми не стверджуємо, що дана модель є повною, але на даному етапі дослідження вона є вірною і достатньою.

При дослідженні підструктур особистості важливо звернути увагу на необхідність дотримання ряду суттєвих для генетичної психології положень. Вивчення структури особистості завжди має на меті цілісність, і кожне проведене дослідження повинно вносити якийсь змістовний аспект у цілісне розуміння і правильне тлумачення особистості. Цей методологічний погляд, а також ті, що будуть зазначені нижче, прямо витікають з положень генетичної психології відносно особистості. З досвіду ми можемо сказати, що коли вживається термін “структура особистості”, зазвичай, очікується, що зараз мова йтиме про те, з чого особистість складається. Ми ж говоримо зовсім про інше: вживаючи термін “структура особистості”, маємо на увазі складно влаштовану цілісність, і для нас вже другорядним є питання розкладання її на частини. Ці підструктури не є одиницями особистості насправді, тому що взагалі не можна виділити в особистості одиницю. Вони є особливими об'єднаннями (Виготський це назвав міжфункціональними системами), які відповідають за функціонування, вірніше, забезпечують функціонування особистості в тому чи іншому розрізі існування. Строго кажучи, підструктури слід вважати не “одиницями” особистості, але “одиницями” її цілісної структури. Отже, для нас важливим є те, що поняття “структура особистості” – це перш за все відображення і визнання складної цілісності.

В контексті цього положення потрібно обов'язково підкреслити, що особистість спочатку змінюється як цілісність, а вже потім змінюються її частини. І це є тим, чого недооцінює багато дослідників. Так, наприклад, в підлітковому віці структура особистості вже оформлена, вже цілісна, і має всі складові, які повинні бути, і їх набір вже не буде змінюватися. Але якщо у підлітка виникає акцентуація характеру (що відбувається дуже часто через складну взаємодію біологічної і соціальної сфери), це означатиме, перш за все, зміну всієї особистості. Тобто, цілісність залишатиметься, але вона змінить форму. При цьому поміняється зміст і динаміка всіх інших складових, і вся особистість стане іншою.

Зупинимось на цьому прикладі детальніше, оскільки він, з одного боку, є показовим, а з іншого – досліджуване явище має принципове практичне значення. Акцентуація як “крайній варіант норми”, “як вип'ячування якоїсь риси”, – що стоїть за цими, здавалося б очевидними і правильними, але суто поверховими визначеннями? І чому саме в підлітковому віці ми маємо, зазвичай, справжній “парад акцентуацій”? Риса характеру являє собою стабільний спосіб взаємодії людини з оточенням і, власне, спосіб задоволення людиною власної потреби. Тобто, інтенція проходить дуже довгий шлях (довгий психологічно, а не хронологічно), і на кожному кроці цього шляху вона зустрічається з оточенням – внутрішнім (організмичні особливості, досвід, система цінностей, поглядів і смислів) і зовнішнім (є широкі коло обставин, власне, те, що в сучасній психології вводить в поняття “ситуація”). Кожна така зустріч зумовлює зміни і, кінець кінцем, формується індивідуально-специфічна “траєкторія” руху інтенції від зародження до задоволення: формується поведінка. Складно-багатозначні, нюансовані процеси ці на певному етапі генезу все ж стабілізуються, виникає те, що можна назвати ансамблем, тобто узгодженою цілісністю (звичні, очікувані способи реагування, переважаючі нахили і цілі – все це є цілісною особистістю і все це ми маємо у дитини на кінець молодшого шкільного віку). Дану цілісність можна, звичайно, оцінювати (“гарний хлопець”, “вредна дитина” і т.ін.), можна говорити про гармонію – дисгармонію (що, власне, теж є нічим іншим, як нашою оцінкою), але головне – є узгоджена цілісність. Підлітковий вік відкриває більш глибоке підґрунтя і примушує ввести інші суттєві показники аналізу. Різка, швидке і бурхливе порушення співвідношення біологічної і соціальної внутрішньої цілісності – ось те, головне, що відбувається. Могутній протуберанець біологічної гілки нужди змінює, перш за все, інтенціальну сферу. Фактично ж він приводить у стан напруження всю систему цілісної особистості. Але, з іншого боку, соціальне теж підсилюється через зміну соціальних поглядів, еталонів і прагнень. Таким чином, нам здається, що в свідомості підлітка цей могутній “викид” нужди до власного продовження як суто біологічної істоти відображається не як чисто сексуальний потяг, а як з'єднання його з прагненням соціальної повноцінності. Рівновага все ж таки досягається, але залишається дуже велика сила інтенції. Вона може змінювати, руйнувати (“скорочувати”, “прокладати стежки напрямом”) в тому ансамблі, що вже склався, і тоді можуть виникати нові зв'язки і на іншому рівні між біологічним (як уже “носієм”) тілом і соціальним як системою стосунків, пріоритетів і цінностей. Адаже скажімо, “шлях” істероїда – це не лише реалізація прагнення будь-що бути центром уваги (соціальне), але і відповідні нейропсихологічні, темпераментальні властивості і тенденції, що не забезпечують адекватного для даного суспільства способу досягнення цього прагнення (слабкість, хворобливість, ригідність тощо), і, отже, істероїдна поведінка є своєрідною компенсацією неможливості досягти реального успіху. Виникає певне досягнення і закріплюється відповідна поведінка, а особистість набуває дещо іншої форми. Таким чином, ми спостерігаємо складне і багатопланове явище: при виникненні акцентуації вся цілісність змінюється двічі. Спочатку це стосується вихідного генетичного підґрунтя – нужди, і інформаційно-динамічні процеси, що лежать в основі і охоплюють всю особистість, набувають іншого, більш могутнього, по-іншому спрямованого руху (1) і після цього відбуваються зміни часткові (власне, характеру, окремих рис, що психологічно означає руйнування і перебудову надскладних взаємостосунків окремих складових цілісного ансамблю); і вже наслідком цього є принципові зміни поведінки, що викликають відповідні зміни форми цілісної особистості (2).

Від рівня співвідношення біологічного і соціального (тілесність – оточення) реально залежить, чи залишиться акцентуація фактом поведінки в майбутньому (у більшості підлітків акцентуації зникають після пубертату, і саме це мав на увазі Виготський, коли писав про те, що новоутворення кризового періоду часто не залишаються в поведінці, а ніби “в тінь” відходять – до речі, цікаво, чи не мав він на увазі “тінь” у розумінні Юнга?) Але так чи інакше підліток “вийде з кризового віку” іншим, і це перше, що ми вважаємо важливим з практичної точки зору: батькам і педагогам зовсім недоречно жалкувати за тією дитиною, що була ще зовсім недавно, адже ці ностальгічні

переживання не такі вже й безневинні – вони неусвідомлювано задають стиль виховання, що повертає дитину до старого, а воно в контексті пережитої кризи для неї вже виглядає дуже малопривабливо. Отже, ця затримка і є те, що може бути джерелом конфліктів. З іншого боку, психолог-практик, що має справу з акцентованим характером підлітка, якщо розглядає акцентуацію лише “тут і тепер”, не враховуючи і не реалізуючи знань про механізми і динаміку її виникнення, приречений на дуже примітивну “корекцію”, яка до того ж буде вельми трудомною і малорезультативною. Адже він сприймає ситуацію так, що у даного підлітка є така-то негарна риса і її треба позбутися. А насправді все зовсім інше – не в “нього є”, а “він є таким”, що йому властива дана поведінка і система переживань. Іншою є вся форма особистості: це новий тезаурус, нова узгодженість, і корекція має насправді полягати не в тому, щоб позбутися (“вирізати апендикс”, “витягти колючку”, “позбутися головного болю”), а в тому, щоб сформувавши поведінку і систему переживань цієї особистості (з акцентуацією), яка була б позитивною, продуктивною і ефективною. Чи не те саме мав на увазі К.Роджерс, коли писав, що “організмичне Я” – це не те, що треба витіснити або чого потрібно позбутися, а те, з чим треба навчитися співіснувати у відкритому конгруентному діалозі?

Важливо, таким чином, також розуміти різницю між поняттями “структура” і “форма”, або релевантними їм поняттями. Структура набуває форми, диференціюючись і водночас узгоджуючись, об’єднуючись біля центральних, ядерних утворень особистості. Тобто форма виступає як ознака, як дериват структури особистості. На протиположному, в загальноприйнятій логіці структурою розуміють деяку форму особистості в контексті завдань формування та розвитку. Ми розрізняємо ці два поняття: розвивається дещо ціле за своїми законами і за своїми закономірностями, і в цей час воно набуває форми, яка виникає в даному процесі, у зв’язку з тим, що цей останній стикається з оточуючою дійсністю, з одного боку, та з внутрішніми, біологічними передумовами, з іншого боку. Саме так і виникає певна форма. Особистість здобуває її у своїх основних проявах, і тепер форма є виявом структури. Тож структура, з одного боку, є похідною цілого і включає основні обов’язкові складові частини, а з іншого боку, вона має індивідуально-специфічні особливості в цих структурних утвореннях, і це виявляється як форма.

Крім того, наголосимо ще раз: структура є не тільки цілісністю, а ще й *неподільною* цілісністю. Ми не можемо знайти в психіці людини нічого неособистісного. Тому, коли ми штучно, для аналізу, виокремлюємо різні ланки особистості і досліджуємо їх, не слід забувати, що неподільність виступає головним і суттєвим моментом. Особистість народжується, з’являється вся одразу як ціла, неподільна. Інша справа, що вона потім диференціюється на окремі частини, але ж обов’язково в межах цілого. Це означає, що особистість *структурується*, і це, в свою чергу, означає, що вона диференціюється. Виявляється, що нерозчленоване ціле, яке утримує в собі споконвічно певні можливості, потенції для подальшого існування, при зіткненні з оточенням, у яке воно потрапило, з необхідністю формує в собі не схожі одна на одну частини. Наприклад, скажімо, для того, щоб існувати в соціальному оточенні, сучасній людині обов’язково потрібно щось уміти робити, і – виникає структурний компонент, який ми називаємо здібностями. Все відбувається таким чином: деяке неструктуроване ціле, яким є особистість при виникненні, при зародженні, вже у постембріональному існуванні, стикається з соціальним оточенням, яке пред’являє їй певні вимоги, деякі умови життя – це з одного боку, а з іншого – весь час працюють внутрішні біологічні передумови. І саме “зіткнення” між цими системами призводять до виникнення окремих, не схожих одна на одну, ділянок, частин цього цілого. Так відбувається диференціація. За аналогією, на біологічному рівні, такий процес існує у заплідненій клітині: вона спочатку ділиться, і дуже поступово організм в цілому здобуває окремі структури. Точно те саме відбувається в особистості: вона спочатку виступає як єдине нерозчленоване, і отже – примітивізоване ціле, і лише з часом диференціюється в ході свого існування, свого розвитку. В цьому процесі грають однаково важливу роль і внутрішні умови, і умови життя, в які потрапляє особистість. Так детермінується цілісність: це можна сказати і про особистість, адже, почавши “закреслювати”, “заперечувати”, “відкидати” якийсь певний структурний компонент особистості, ми закреслимо всю її. Така неподільність пов’язана з тим, що функція з’являється раніше, ніж структурна цілісність, адже є деякі обов’язкові функції, які повинні виконувати особистість у своєму існуванні, коли вона потрапляє у цей світ. Ми можемо назвати їх: це функція виконання певної діяльності і вrostання в соціум, завдяки цьому – продовження роду і себе в інших (у процесі спілкування). Це – набуття вмінь і навичок. Ми можемо показати важливість і обов’язковість будь-якої функції у формуванні і розвитку особистості. Наприклад, функція взаємодії людей між собою: спілкування, обмін інформацією, обмін почуттями

– це є взагалі розвиток у процесі контакту. І настільки специфічними виявляються ці взаємовідношення, що виникають деякі стабільні для цієї людини форми комунікації, і так виникає характер. Стабільність взаємовідносин даної особистості, стабільність її умінь і навичок породжує здібності, і така сама логіка притаманна процесу виникнення – виокремлення інших підструктур.

Тут слід зупинитися і звернути увагу читача на наявність суттєво, ми б сказали, методолого-лексичної проблеми в галузі дослідження особистості, адже це, великою мірою, стосується наших уявлень, тобто знаходиться в просторі концептів. Реально ми сприймаємо лише поведінку людини. Ми, наприклад, фіксуємо: “людина спілкується з іншими” і можемо описати стабільні способи спілкування. Скажімо вона поважна зазвичай, або роздратована зазвичай, або невихована зазвичай. Ось це ми бачимо і про це говоримо: “це стабільні форми її поведінки”, – і об'єднуємо їх в певному терміні. Ці якості об'єднуються в одну підструктуру, яка й називається “характер”. І вже потім, виокремивши стабільні способи взаємодії, ми можемо пізнати людину по цих способах, спрогнозувати її поведінку. Говоримо ж при цьому про те, що це сталося завдяки тому, що ми враховували характер.

Або ми можемо спостерігати, що людина вміє гарно грати, наприклад, на скрипці або на піаніно, що вона робить це специфічним способом, досягає певних успіхів; ми бачимо, як це робиться, відчуваємо і чуємо результат. І знову об'єднуємо це, і “говоримо”, що увесь комплекс того, що ми спостерігали, визначається терміном “здібності”.

Так ми визначаємо будь-яку підструктуру. Фактично, кожний елемент структури достатньо умовний, тому що дуже складний, але він походить від функції. Звісно, можлива компенсація; є сенс говорити, що людина може мати поганий характер, але бути дуже здібною в якійсь галузі, і ми “терпимо” цю людину, тому що вона дійсно досягає якихось успіхів: це компенсація через цілісну структуру.

Потрібно ще наголосити, що цілісна структура існує лише у зрілої особистості, і лише в неї кожна підструктура має в собі всі інші підструктури. Тут ми відкриваємо інший і абсолютно безмежний простір існування особистості. Пошук “вглиб” – це зовсім не обов'язково розкладання: це може бути виявлення вихідних і базисних структур-тенденцій, що виявляються такою ж мірою унікальними і цілісними, як і вся особистість. Цей “мікросвіт” особистості ще чекає своїх дослідників!

Контекст розгляду особистості як цілісності дозволяє чітко розвести і, в аспекті генетичного бачення, на новому рівні інтегрувати такі поняття, як “структура особистості” і “розвиток особистості”. Коли йдеться про існування особистості як цілісності, слід зважати на те, що її розвиток відбувається по певних лініях (“лінії розвитку особистості”). Ці лінії, в принципі, відомі. Зокрема, про лінії розвитку особистості говорили Л.С.Виготський, А.Валлон, Л.І.Божович etc. Лінія розвитку – це не розвиток окремої підструктури, складового елементу, – це лінія, напрям, за яким розвивається вся цілісна структура. Це треба чітко зрозуміти: коли я говорю про розвиток особистості, я маю на увазі існування певних напрямів, за якими розвивається вся особистість, змінюється її цілісна форма, і лише в її складі змінюються і підструктури. За цією логікою невірно говорити про те, що, скажімо, характер людини розвивається окремо, здібності – окремо, когнітивна сфера – окремо і т.ін. Насправді в особистості нічого не розвивається окремо. Вона розвивається лише вся, лише як цілісність, і розвивається по окремих лініях. Це не означає, що ми відкидаємо наявність унікальних і специфічних механізмів розвитку окремих підструктур, але згідно з цією точкою зору дані специфічні механізми спроможні діяти виключно в складі єдиного глобального надскладного механізму, що забезпечує розвиток особистості як цілого. Скажімо, існує лінія розвитку взаємовідносин особистості з оточуючим світом – з іншими людьми, предметами, явищами тощо. Якщо ми беремо її як окрему лінію, то в ній (в її “проходженні”) представлена саме вся особистість: спочатку змінюються взаємовідношення і вся цілісна особистість, а слідом – наявні підструктури: характер, спрямованість, здібності, когнітивна сфера etc. На перший погляд, може бути незрозумілим, наприклад, значення, роль здібностей в цьому процесі. Але – лише на перший погляд. Не говорячи вже про спеціальні здібності, такі як комунікативні, ми повинні врахувати, що розвиток здібностей відкриває людині нову унікальну сферу стосунків – професійні відношення. Їх наявність та новий рівень розвитку окремих здібностей зовсім по-іншому висвітлює ці стосунки, впливає на місце людини в них. З іншого боку, для того, щоб це відбулося, щоб здібності відіграли свою роль у даній сфері, попередньо повинні відбутися зміни у самих стосунках, і змінитися цілісна структура особистості (для “входження” в професійне середовище і формування здібностей людина повинна “минути” сферу навчання, дозріти як індивідуальність, засвоїти соціальні ролі тощо).

Нам здається, що розуміння співвідношення структури і ліній розвитку особистості (ліній розвитку) є дуже важливим для усвідомлення особливостей самого існування людини: особистість структурована відпочатково як потенція, і продовжує структуруватися все життя. Вже навіть ненароджена ще дитина, і раніше – коли плід лише набуває людського вигляду (морфологічного), вже мають окремі “підструктури” (сенсорика, біопсихічне підґрунтя, потяги тощо). Ми називаємо їх тут “підструктури”, оскільки, скажімо, під терміном “сенсорика” маємо на увазі не лише відчуття (в тому сенсі, що прийнятий в сучасній науці), а нерозвинену, синкретичну, але все ж таки єдність зачатків всіх психічних явищ, що дають змогу на певному рівні відображати дійсність теж як цілісність (безумовно, неповну, недостатню і дифузну). Взагалі, потенційно, структура вже існує. Якщо не прийняти цього, як можна пояснити, скажімо, ті факти, що й 6-ти, і 7-місячні діти виявляються готовими до людського існування, як і ті, що народжуються в строк? До речі, дані випадки можна розглядати й як свідчення могутньої компенсації соціальним тих біологічних механізмів і структур, що не встигли визріти.

Генетико-моделюючий метод, який ми застосовуємо тут для аналізу структури особистості, передбачає врахування не лише цілісності, а й саморозвитку особистості. Лише цілісний підхід може дати змогу зрозуміти явище саморозвитку, і навпаки, саморозвиток слід розуміти як функцію виключно цілісності. Недостатня увага до внутрішніх, індивідуальних витоків розвитку (за що справедливо критикується культурно-історична теорія) викликана була тим, що людині відмовлялося у відпочатковій суб'єктивності, а отже, і цілісності. Ми виходимо з того генетичного положення, що відпочатково (потенційно) існуюча біосоціальна єдність – цілісна особистісна структура – має вихідну властивість (функцію) саморозвиватися. Ця функція зумовлена самою її біосоціальною природою. Якщо структура виникає як результат диференціації при пристосуванні дитини до соціального життя – це лише половина правди. Інша її половина полягає в тому, що ця відпочаткова істота несе в собі нужду як вихідну інтенцію, що включає в себе і біологічний, і соціальний носій як єдність. Соціальна її складова, що потрапляє до плоду від батьків під час запліднення, діє “внутрі” самої цієї істоти, і діє дуже специфічним чином – вона породжує в ній прагнення саморозвиватися, саморухатися і, кінець кінцем, самоусвідомлювати. Це положення майже не обговорюється в науці про особистість, перш за все, через відсутність емпіричних досліджень, але, на наш погляд, настав час їх проводити і отримувати відповідні наукові дані.

Акцентуючи суто людську, особистісну природу інтенції до саморозвитку, ми, залишаючись в межах генетичної психології, даємо собі звіт про те, що вона виникає і, отже, має коріння. Але мало сказати, що ця інтенція укорінена в соціальному, слід обов'язково мати на увазі, що соціальне теж розвивалося і розвивається. Воно виникає як взаємодія, і, отже, – в якихось формах, в якомусь вигляді є притаманним усьому існуючому, зокрема, живому. Адже будь-яка жива істота (найпростіше, рослина, тварина) теж саморозвивається, і це є безперечний факт. І отже – вона має цей потяг, цю нужду до саморозвитку, як єдино можливого способу існування. І дана інтенція тут також має виключно соціальне підґрунтя – соціальне в тому сенсі, що воно зумовлене взаємодією живих істот, як обов'язковим (атрибутивним) фактором життя як такого. Тому точніше буде говорити про розширення меж саморозвитку у людини, внаслідок охоплення нею (людиною) всього Універсуму і отримання властивості, яка полягає в тому, що людина є природною істотою, що може змінювати всю природу, привласнювати її і тим самим змінювати себе. Тут виникає цікава й гостра проблема, яка навіть не ставиться сучасною наукою: наявність інтенції до саморозвитку призводить до того, що будь-яка жива істота взагалі є структурованою (вона є – структурою), і в цьому сенсі людина не є винятком і, власне, не відрізняється від будь-якої істоти. Відмінність полягає не в самій по собі структурі (як її наявності), а в специфіці і відмінності цієї структури. Витоки цих відмінностей слід шукати в особливостях психічної енергетики і інформаційних процесів, властивих виключно людині. Вона є, безумовно, станом становлення Буття, Існуючого, оскільки в ній Буття пізнає, розуміє само себе (в цьому сенсі рефлексія – це швидше не пізнання людиною самої себе, а пізнання Існуючим самого себе через посередництво людини). Людина є не тому, що їй дано усвідомити себе, а тому, що в ній може сконцентруватися принципово все Буття, через неї пізнати і зрозуміти само себе, а людина здатна це зрозуміти, і саме цим – вона вища за Буття: адже вона не механізм, який використовують, а та, хто сама бажає і може це робити. І саме тому вона – не “закинута” у світ, а є його відпочатковою трансценденцією. Цілісна структура людської особистості є, безумовно, “органом”, що забезпечує виконання трансцендентальної функції, і вона тому є такою, як є – найбільш придатною для виконання цієї функції (в сучасній науці ця функція репрезентується в поняттях “свідомість” і “самосвідомість”, які дуже мало про що говорять цій науці, тому що

розглядаються нею у відриві від даної функції). Невірною є точка зору, що сучасна психологія “виносить за дужки” явища свідомості і самосвідомості. Але вірним є те, що ці явища не вивчаються в позитивних дослідженнях (або вивчаються дуже фрагментарно і примітивно). І відбувається це через особливості сучасної науки (коріння якої заклав ще І. Ньютон) – розчленування цілого і нав'язування об'єкту дослідження власної логіки.

Ми можемо стверджувати, наприклад, що насправді психологія не те що не вивчає свідомість – вона не вивчає нічого іншого, окрім свідомості, але як вона це робить? У цьому вся справа. Найбільша помилка, на наш погляд, полягає у нерозповсюдженні на свідомість принципу розвитку. А вона, між іншим, виникає, розвивається, має свої коріння. І прийняття цього до уваги, кінець кінцем, дозволить зрозуміти, з чим же ми маємо справу. На думку таких різних (але однаково визначних) філософів, як О.Ф.Лосев і Т. де Шарден, коріння свідомості ми знаходимо вже там, де річ має зовнішнє і внутрішнє, які не співпадають, хоча й впливають одне на одне, взаємно існуючі в унікальному сполученні. Тейяр де Шарден взагалі схильний називати свідомістю внутрішнє будь-якого предмета, тільки б воно відрізнялося від зовнішнього і тільки б взаємодіяло з ним. І, як не дивно, в цьому є свій сенс. Адже, щоб там не говорити – саме це й робить кожен предмет унікальним і неповторним. Щось дуже суттєве і невідоме нам відбувається в межах цього співвідношення при переході від нежиття до життя, і щось (ще більш суттєве) – при появі людини. Ми знаємо лише те, що біологічна еволюція є спрямованим процесом, її напрямом є ортогенез – тобто ускладнення. І ускладнюється при цьому нервова система (внутрішнє). У людини ускладнення досягає такого рівня, що в її психіці може концентруватися (миттєво і “нематеріально”) весь світ, або ж, іншими словами, людина здатна, завдяки цьому, охопити весь світ. Це й є особистість, адже вона уособлює в собі все Буття.

Повертаючись до проблеми саморозвитку, ми повинні ще раз підкреслити, що він є вихідним атрибутом і відкриває всі істотні особливості онтогенезу особистості (оскільки сам містить їх в собі). Розвиток особистості – не адаптація до соціуму. Все набагато складніше: дитина, що з'являється на світ, відпочатково переживає два потяги (а не один, як вважав Фрейд) – до адаптації, яка буде продовжуватись все життя і, з іншого боку, у неї одразу починає працювати процес самозміни, саморозвитку. В кожному мить цей процес діє, тому в кожному мить – це інша (хоча, водночас, і та ж сама) істота, і цим розвиток особистості відрізняється принципово. І саме тепер ми кінцево розуміємо сутність структури як цілісності: особистість відрізняється від позаособистісних форм існування саме тим, що вихідна інтенція – нужда – має ніби подвійне призначення – вона, з одного боку, є чисто природною, біологічною інтенцією і в такому вигляді зумовлює розвиток механізмів входження у світ, і це ті самі процеси, хоча й дуже ускладнені, що відбуваються в живому світі взагалі. Але у людини є набагато яскравіше виражена соціальна складова нужди, яка саморозвиває цю істоту зсередини, з себе самої. А точніше – з віковичного досвіду існування людських поколінь. Тож дитина виникає як істота, що саморозвивається, і далеко не лише тому, що зустрічається з зовнішнім, передусім, соціальним середовищем, як це представлено в класичних варіантах культурно-історичної теорії. Це – як “двигун”, який працює все життя (як працює серце людини) від зачаття до фізичної смерті. І це призводить до самозміни. Так існують ці два процеси: адаптація (соціалізація) і саморозвиток. Це – різні процеси, які не можуть існувати один поза одним. Нам здається, складність розуміння особистості, її структури і розвитку зумовлена саме наявністю цих двох суперечливих одне одному активних механізмів. Не одного, як вважав Фрейд. І більшість теорій так чи інакше “скочуються” до Фрейда саме через те, що вони мають на увазі один механізм, одне “крило” нужди. Справа не лише в тому, що особистість зустрічається з соціальним оточенням, а й в тому, що соціальне приходить в неї, зумовлює її – від її батьків, разом з їх статевими клітинами. Ця енергія, соціальна за сутністю, від початку є в дитині так само, як енергія, власне, натуральна. І лише зараз ми можемо оцінити дійсну складність структурування особистості, і взагалі її існування в цілому.

Розробляючи власну логіку аналізу структури особистості, ми враховували численні критичні зауваження, і, зокрема, цілком справедливу і ґрунтовну критику В.Франкла стосовно штучних концепцій в галузі персонології [284]. Ми зовсім не схильні розчленовувати особистість на окремі елементи, в дослідженні ми не відокремлюємо певні складові особистості (“грані”) від цілісної структури. Процес пізнання особистості означає для нас, що при вирішенні конкретно-наукової (часткової) задачі, наприклад, вивчення досвіду, здібностей і т.ін., у так званій активній уяві вченого відбувається динамічне утримання всієї цілісної особистості. І лише за умови розгляду конкретних отриманих результатів в контексті цієї цілісності можна говорити про те, що досліджується

особистість як така. Мова йде про два принципово різні дослідницькі завдання і процедури проведення дослідження. Наведемо елементарний приклад: я можу досліджувати різницю механічного і логічного запам'ятовування, застосовувати конкретні експериментальні методики, отримувати дані і аналізувати їх відносно особливостей пам'яті людини. Це – конкретна психологічна процедура, і на цьому вона, власне, завершується. Однак я можу поставити інше завдання – вивчити певні особливості особистості через специфіку мнемічних механізмів. Таке завдання може бути поставлене, але в цьому випадку все кардинально змінюється. Можна обмежитися відомими експериментами, але для дослідження тут принципово важливими стають інші показники і явища: дослідника повинно хвилювати, як саме і чому дана людина сприймає саме ці слова-стимули, в якій формі стимульний матеріал сприймається краще. Чи важливим є сам зміст слів, який, кінець кінцем, стан зараз у досліджуваного – і багато інших, суто особистісних питань. Дослідник виходить з того, що пам'ять входить у контекст цілісної особистості, і він використовує її, як своєрідне “віконце”, через яке може щось побачити в цій цілісності. Відбувається зміна предмета дослідження – особливості запам'ятовування і процедури, пов'язані з їх вивченням, є тепер засобами проникнення у світ цілісної особистості. В такій постановці виходить, що дослідник “через” окреме явище (процес) отримує доступ до всього своєрідного ансамблю особистісних складових. Суттєвим в такому підході є те, що цілісне, особистісне не добудовується дослідником “у власній голові” за законами логіки, а вивчається в процесі цілком конкретного експерименту. Методологічно і методично існує принципова відмінність між вивченням конкретної “грані” як такої і дослідженням цілісності через посередництво цієї грані. В останньому випадку не робиться власне те, що має назву “зріз”: дослід наповнюється колосально складною атрибутикою, тому що дослідник має не просто “утримати”, але й врахувати в ньому масу невідомих йому змінних, визначити логіку проведення процедури саме з цією людиною, власне, “ухопити” індивідуальну логіку досліджуваного. Це – клінічна форма експериментування, і вона дуже складна не стільки технічно, скільки професійно-психологічно: експериментатор повинен мати дуже високу кваліфікацію. Мабуть тому такого типу дослідження практично не проводяться в сучасній науці, натомість цілісність просто придумується на підставі конкретних часткових матеріалів (даних експерименту, тесту тощо).

Такий стан речей критикував ще Л.С.Виготський в 20-х роках, і він залишився таким самим: ми отримуємо конкретний результат, але не вивчаємо психологію його виникнення. Як у даному прикладі – елементарний дослід засвідчує, що логічне запам'ятовування ефективніше, ніж механічне, але нічого не говорить про те, чому це так, які механізми працюють в обох випадках (а може, в даній особистості взагалі своя логіка і така, яку дослідник взагалі не може назвати логікою!). Відповісти на це питання можна лише тоді, коли я проведу експеримент, в якому буде побудована модель існування цілісної особистості, а запам'ятовування виступить в ролі “віконця” до дійсної природи даної цілісності. От звідки необхідність генетико-моделюючого методу: ми повинні створити цілісну модель в її розвитку. В неї ввести всі складові особистості саме на рівні конкретного дослідження: і спрямованість, і характер, і біологічні процеси, і внутрішні переживання, і стани особистості в даний час. Все це повинно надійно фіксуватися в експерименті – тоді може бути здійснений крок до розуміння психологічної природи особистості.

Підкреслимо ще раз – метод не передбачає “зрізу”, він передбачає створення “входу” в світ цілісної особистості, і це є логічним. Недаремно Г.С.Костюк ще в 20-ті роки ХХ століття зауважував, що як би не прагнула психологія до вивчення цілісності особистості, даний об'єкт настільки “великий” і складний, що все одно слід виокремлювати певну конкретику. Питання не тільки в тому, що саме виокремлювати (це вирішував Л.С.Виготський), але і як його використовувати (цього, на жаль, не вирішував ніхто).

Застосування генетико-моделюючого методу дозволить подолати недоліки традиційного “зрізового” підходу: коли ми говоримо про генетико-моделююче дослідження структури особистості, життя особистості, йдеться про модельне відтворення всієї складності в конкретному експерименті. Це дуже важко, зараз неможливо назвати жодного дослідження, в якому б до кінця витримана була ця логіка – ми тільки починаємо вивчати дані можливості, оскільки розуміємо, що це є принциповий шлях до дійсного пізнання особистості.

Генетична психологія, нагадаємо, розглядає структуру особистості, враховуючи тезу про те, що структура виникає цілком логічно і абсолютно закономірно. Тут слід розрізнити: особистість як така не виникає, вона створюється – продовжується. Ми ніде в природі і в соціумі не маємо такого факту, коли особистість народжується від неособистості, вся історія існування людства не надає нам

жодного такого факту. Тому ми говоримо про рух особистості в межах покоління і переходах її від покоління до покоління. Отже, в генетичній логіці говорити про виникнення особистості сенсу немає, вона є продовженням, вона є тим, що розвивається. В той же час, як було показано, структура особистості виникає як необхідність для забезпечення існування людини в цьому світі. Виходить, що чітка детермінованість цілісної структури і кожного її елемента іде від того, що на ранніх етапах онтогенезу особистість вже є цілісною, але недиференційованою, у неї немає складових частин. Це структура, але дуже спрощена, нерозчленована, і вона забезпечує, відповідно, найпростіші функції. Пізніше ці функції ускладнюються. Цей момент дуже важливий і суттєвий. Структура виникає, і це стосується кожної ланки і кожного елемента.

Наступне. Слід дати собі звіт у розділенні трьох понять, які фактично мало розділяються в сучасній психології особистості. Я маю на увазі поняття біологічного, соціального і власне психічного. Особистість інтегрує і об'єднує ці три сфери і являє собою єдність. Як в особистості співвідносяться вказані явища? Ми, поки що гіпотетично, висловлюємо таке твердження: та елементарна, нерозчленована, первинна структура, якою є особистість на перших етапах онтогенезу, складається фактично із двох форм існування: з форми біологічної і форми соціальної. Вони поєднуються між собою і подальший рух, розвиток особистості в бік ускладнення і диференціації породжує психічне і як певний вектор, як певне об'єднання біологічних і соціальних форм існування взагалі. Психічне утворюється на стрижні цих двох напрямів. На етапах раннього онтогенезу те, що потім стане розвиненою людиною, являє собою деяке матеріальне тіло, яке є інтеграцією, сумою соціальних і біологічних тенденцій, рухів, важелів. Психічне, як і особистість, не виникає кожного разу і в кожній людині. Воно створюється на векторі з'єднання біологічного і соціального, у істоти, яка розвивається, в результаті і в процесі її взаємодії з оточуючим середовищем. Психіка з'являється як функція, що зумовлює людській істоті можливість існування в даному світі, в даному оточенні.

Генетична психологія при аналізі структури особистості враховує нескінченність існування особистості. Це можна пояснити таким чином: індивідуальне життя людини є кінцевим, воно починається і закінчується фізичною смертю тіла. Якщо ж ми говоримо про існування особистості в межах поколінь, а не в межах єдиного життя, то зустрічаємось з явищем нескінченності існування особистості. Не слід плутати життя окремого індивіда з існуванням особистості в межах поколінь, адже його життя є дискретним, а існування поколінь нескінченне в своїй зміні.

Під час розгляду особистості з точки зору її структури обов'язково слід враховувати, що сама особистість є таким утворенням, яке має внутрішній зміст. Будь-який предмет: і фізичний, і хімічний, і біологічний – може бути проаналізований з точки зору його зовнішнього і внутрішнього, але коли ми говоримо про особистість, цей аналіз дуже ускладнюється. Особистість являє собою такий об'єкт, в якому внутрішнє саме і є тією інстанцією, яка в принципі визначає все існування людини як такої. І тому, коли мова йде про елементи структури і виокремлюється внутрішній світ, не слід це розуміти так, ніби існують елементи поза внутрішнім світом, не пов'язані з ним. Коли особистість на якомусь етапі онтогенезу диференціюється, всі частини структури мають відношення до внутрішнього світу, він ніби охоплює, пронизує всю особистість. І цілком вірно говорили екзистенціалісти про абсолютну реальність внутрішнього в особистості: таку ж саму, як і реальність зовнішню. Внутрішнє не тільки існує, воно волає вираження, і це є абсолютним законом особистісного життя. Виразити своє внутрішнє, тим самим його змінити, розвинути і зробити крок в житті: це імператив існування особистості взагалі.

Структура, яку ми будемо досліджувати, завжди в русі. Вона змінюється, розвивається, але розвиток цей відбувається в межах форми, структурні компоненти і структура цілісності як такої залишається протягом всього терміну її життя незмінною. А на рівні форми, на рівні окремих змін, з'являється те, що Виготський називав “міжфункціональні системи”, отже – зміни відбуваються.

Ми б хотіли наголосити тут на одній серйозній речі: зміни не йдуть по колу, вони являють собою спіраль, і кожен етап в розвитку особистості є в чомусь вищим, ніж попередній етап. Спіральність цього процесу досягається єдиною енергетичною вихідною – нуждою, яка є не тільки енергетичною, але й інформаційною. І кожен раз, коли проходить якийсь період існування особистості, всі зміни, які відбуваються з нею в цей час, не зникають, а фіксуються на оцьому носіїві, який продовжує свій рух далі. А вся інформація про те, що відбувалося з людиною в цей час, зберігається і передається у такому ж або видозміненому вигляді на подальший етап. Таким чином, подальший етап завжди чимось вищий, в чомусь інший, ніж етап попередній. Саме таким чином виникла спіраль. Вона стосується власне і структури: кожний віковий період, якщо говорити

про вік, є внеском в структуру. Існує думка, що перехід в інший віковий період знаменує собою зміну структури особистості в цілому. Це, на наш погляд, необережне зауваження: структура все ж залишається постійною, але те, що кожний віковий етап змінює форму особистості – це абсолютно точно. Змінює цілісність, вигляд, динаміку цієї цілісності.

Розглядаючи структуру, ми повинні весь час мати на увазі, що найцікавішим і найсуттєвішим в особистості є те, що називається інстанція-Я. І при побудові будь-якого уявлення про структуру буде абсолютно некоректно, з наукової точки зору, обійти інстанцію-Я. Ми відносимо інстанцію-Я до внутрішнього світу особистості, але досить умовно, тому що насправді вона сутнісна і всеособистісна. Інстанція-Я є насправді центральним моментом в особистості, і в її структурі теж. Ми б хотіли при описі структури віддати їй належне місце: її не треба ігнорувати, зводячи тільки до однієї з підструктур, а з іншого боку – не треба її фетишизувати, говорячи, що все інше не має такого значення і слід вивчати тільки Я, що це – якась надтаємнича структура. Це важливо розуміти і для опису всіх інших підструктур. Інстанція-Я не є чимось надзагадковим, надприродним і недоступним для науки. Ми повинні глибше це розуміти, ніж У.Джеймс, який постулював неможливість пізнання “Я-суб’єкта” [95]. (Тут, як бачимо, знову виникає ідея “гомункулуса”). Інстанція-Я – це те явище, яке визначає, що людина розуміє свою відмінність від оточуючого світу. Себе вона, при цьому, якимось чином називає: росіяни і українці це називають “Я”, англійці “Ай”, німці “Іхь”. Але коріння такого виокремлення є і в тваринному, і рослинному світі: ми не знаємо, за якими механізмами, але за поведінкою тварини і навіть рослини очевидно, що вони не плутають себе з собою подібними і з іншими предметами. Тобто, їм дано відокремлення себе від зовнішнього світу. Коли О.М.Леонтьєв говорить, що на перших етапах онтогенезу дитина не розрізняє відношення людей до себе і відношення себе до них, а також – своє відношення до людей і до предметів, він правий, але дещо необережний; ми ніколи не маємо щось злите і “аморфне”: суб’єкт, який живе і, отже, саморозвивається, уже відчуває свою відокремленість. Так, у людини це ускладнено порівняно з тваринами, але Маркс правильно сказав, що ключ до анатомії мавпи лежить в анатомії людини, а не навпаки. Адже й будь-яка тварина не ототожнює себе з іншою твариною. Вона не спарюється, наприклад, сама з собою, вона шукає іншу, і не спарюється з особинами своєї статі, а шукає протилежної статі, тобто вона розрізняє, і, отже, в найнерозвиненішій, найпримітивнішій формі те, що ми називаємо Я, – дано й тваринам, там коріння цієї інстанції. По-іншому вони це відчувають, по-іншому з цим обертаються, вона не розвинена, не розчленована, не встановлена в мові – з цим ніхто не сперечається, але надавати їй якісь надприродні риси теж не можна. Мова йде про те (знову повертаємось до Маркса), що по-справжньому ми зрозуміємо інстанцію-Я не тоді, коли будемо шукати щось в “нірвані” і йти кудись в глибину (адже там тільки інстинкти), а далі вже йдуть молекули, – таке вже було у біології з клітиною. Ми будемо розуміти інстанцію-Я і не тоді, коли будемо уповати на “космічну” силу. В цьому сенсі Маркс дуже точно сказав: людина спочатку, як у дзеркало, дивиться в іншу людину, і тільки зрозумівши, що перед нею людина Петро, людина розуміє, що вона людина Павло. Іншого шляху немає. Мається на увазі, що наявність іншого і взаємодія з ним є сутнісним фактором виникнення власного Я. Цікаво, що в екзистенціальній психології з цього приводу Р.Мей вважає, що дійсною одиницею аналізу особистості є якраз взаємодія її з іншою особистістю. Отже, Я-інстанція – це те, що народжується у взаємодії з іншими людьми. Саме взаємодія з іншим дає людині можливість зрозуміти, що вона – це не інший. Виготський писав, що коли людина засвоює досвід людства, тоді тільки у неї виникає її власний світ, а не у результаті “занурення” в свої містичні чакри. Інстанція-Я виникає у взаємодії. Взаємодія існує завжди, а значить, ця інстанція теж існує завжди, з різним ступенем усвідомлення, з різним рівнем представленості, з різним ступенем розуміння і використання. І немає такого етапу в онтогенезі, коли людина плує себе з оточенням, і навіть не відомі випадки, щоб психічно хворі плутали себе з оточенням, а це означає, що інстанція-Я існує і в них. І не треба її фетишизувати, це абсолютно нормальний атрибут особистості, і немає тут ніякої надтаємниці: все абсолютно природно – людина, щоб існувати, повинна себе відокремлювати від інших.

Викладене уявлення щодо структури особистості може легко перетворитися на “одне з” багатьох інших, і, як таке, дуже мало дасть психологу, якого цікавить особистість. Адже принциповим і суттєвим як для теорії, так і для психологічної практики є зовсім не констатація того чи іншого структурного цілого, а усвідомлення дійсних психологічних механізмів, що зумовлюють існування (функціонування і розвиток) особистості людини. Відповідь на це питання – не в описі структурних утворень, а у виявленні виникнення закономірних взаємозв’язків між ними і всередині кожного з них.

Тривала історія вивчення особистості у вітчизняній та зарубіжній психології засвідчує, що психологія дуже мало чого може дати сьогодні в цьому аспекті. В межах традиційного експериментування виявляється практично неможливим “виявити” складні і багатопланові взаємозв'язки між окремими підструктурами цілісної особистості. Свого часу з цим фактом зіткнувся Л.С.Виготський, виявивши неможливість дійсно зрозуміти природу окремих вищих психічних функцій, якщо вивчати їх у зрілому, сформованому вигляді із застосуванням звичних у психології експериментальних процедур. Він зрозумів, що вища психічна функція на стадії зрілості специфічно згортається, перетворюється на “окам'янілість” (термін Виготського), і в такому вигляді глибинні і сутнісні механізми її функціонування не піддаються науковому пізнанню. Саме цей факт визначив напрям подальшого пошуку Виготського, який завершився створенням і впровадженням у психологію генетичного методу. Логіка тут проста й водночас – геніальна: дійсна структурно-динамічна природа вищої психічної функції може відкритися досліднику, якщо вивчати не сформовану, не “готову” функцію, а процес її виникнення, коли всі складові є відкритими, навіть “оголеними”, коли зв'язки ще багатоваріантні і лише утворюються, обираючи з багатьох можливих найбільш оптимальні варіанти. Тобто відбувається процес утворення вищої психічної функції як складної міжфункціональної психологічної системи.

Отже, сучасна генетична психологія використовує принцип, відкритий Виготським, реалізуючи його в галузі психології особистості. Для того, щоб зрозуміти суттєві питання існування особистості людини, треба відійти від феноменологічного погляду на її структуру: дійсні механізми цього дуже складного явища відкриються, як уже зазначалося, коли ми підійдемо до його вивчення з точки зору того, що *структура особистості у тому вигляді, як вона існує в зрілому стані, – виникає і функціонує. І цей процес виникнення є закономірно обумовленим і жорстко детермінованим цілком об'єктивними (в смислі – реально існуючими) обставинами.* Іншими словами – якщо ми фіксуємо структуру зрілої особистості такою, як це описано вище, то для дійсного розуміння її (особистості) сутнісної природи слід відповісти на питання – *чому особистість людини має саме таку структуру і як вона виникає.* Ці питання і відповідь на них важливі не лише самі по собі – в них приховується таємниця становлення і існування особистості в цілому. Слід зазначити, що, хоча процес розвитку особистості вивчається в психології дуже давно і вельми активно, сам момент *виникнення* її (виникнення закономірного і обумовлено-детермінованого) залишається поза увагою дослідження. Це видається цілком зрозумілим, оскільки цей акт, по-перше, не може бути зафіксований емпірично і не верифікується експериментально, по-друге, його пояснення обов'язково означає зіткнення з проблемою біологічного і соціального, яка, як ми вже показали, хоча й існує у хибній постановці, але є в цій постановці дуже звичайною, традиційною і ... такою, що абсолютно не має рішення, і, по-третє, пояснити (і головне – зрозуміти) явище виникнення особистості виявляється можливим, якщо дійсно, а не декларативно виходити з логіки, що цілісне з'являється, існує і розвивається раніше від його частин. Останнє потребує спеціального пояснення, і тут ми пошлемося на давнє і нібито “часткове” дослідження Г.С.Костюка [137]. У сучасній психології існує багато досліджень, які фіксують моменти зародження, виникнення психічних явищ, переривання поступовості (інсайт, продукти інтуїції тощо), стрибкоподібні переходи їх у новий стан, до нового способу дій. В цьому плані дослідження Г.С.Костюка є чисто генетичним за своєю сутністю предмета вивчення, методу і продукту, одержаного в результаті. Воно відрізняється нюансованістю і оригінальністю, оскільки на досить “простому” матеріалі відкриває цілісний, складнопов'язаний і обумовлений характер сенсорно-перцептивного процесу.

Предметом дослідження був процес створення образу при сприйнятті предмета в ускладнених умовах. Моделлю процесу стало зображення предмета, розташованого у темній камері, який раз у раз освітлювався спалахом електронно-імпульсної лампи. Короткочасність освітлювання не давала можливості роздивитися і побачити предмет повністю: досліджуваному давалося щось, що було недоступне свідомості у плані форми і змісту. Внаслідок численних освітлювань імпульсами світла відбувалася акумуляція інформації у полі зору досліджуваного і поступово вибудовувався образ предмета, що сприймався. Г.С.Костюк відзначив такі особливості зародження і виникнення образу предмета, коли він сприймається в ускладнених умовах.

В процесі побудови образу виразно виступає складна взаємодія рефлекторних актів, які набувають форми специфічних пізнавальних дій (сенсорних, перцептивних, репродуктивних, розумових), спрямованих на розв'язання перцептивної задачі: виділення ознак об'єкта, що сприймається, їх структурування, усвідомлення класу об'єктів, віднесення його до певної категорії. На підставі минулого досвіду і фрагментарних перцептивів у суб'єкта виникають судження, гіпотези,

які впливають на хід даного процесу і разом з тим зазнають певних змін залежно від результатів перцептивних дій. Неадекватні гіпотези, що не підтверджуються перцептивними даними, замінюються правдоподібнішими здогадками.

Розв'язання задачі в таких умовах часто є процесом вирішення суперечностей між очікуваннями, що виникають у суб'єкта, передбаченнями і перцептивною інформацією, яку він отримує. Воно являє собою складну пізнавальну діяльність, яка вербалізується тісно чи іншою мірою на всіх їх станах, починаючи з усвідомлення задачі і закінчуючи впевненим її розв'язанням.

Це яскравий приклад становлення “суб'єктивного образу об'єктивного світу”, який неможливо зрозуміти без його психологічних, власне, особистісних складових. Звернімо на це додаткову увагу. Вже рефлекторний акт, як відповідь на подразнення, в даній ситуації є зміненим. Адже перцептивна задача, що була поставлена перед досліджуваним надає принципово нового змісту і динаміки і цьому акту, і всій сенсорно-перцептивній сфері. Задача і актуалізований самим суб'єктом набір сенсорно-перцептивних і розумових дій опосередковують весь процес сприймання в даній ситуації, який стає власне суб'єктивним. Таким чином, мета (задача) та способи дій, як суто соціальні надбання цілісної особистості, в даному експерименті змінюють суто біологічні характеристики сенсорно-перцептивної сфери (чутливість, концентрацію, обсяг тощо). Далі – актуалізація особистісного досвіду, розвиток особливого стану людини в умовах експерименту привносять нові аспекти і нюанси в акт визначення і побудови образу подразника – в даному випадку ми зустрічаємось з унікальним явищем “другого”, власне, особистісного опосередкування діяльності. Це подвійне опосередкування і зумовлює, кінець кінцем, і нову форму, і динаміку роботи органів чуттів, і креативний акт побудови людиною власного образу предмета, що задається. Ми маємо тепер вже не лише суб'єкту, а особистісну ситуацію дослідження. Фактично, саме особистість як ціле і визначає пізнавальну діяльність людини, що філігранно показав Г.С.Костюк в даному дослідженні. Отже, ситуація розгортається не так, що стимул (погано освітлений предмет) діє на органи чуття, викликаючи реакцію – образ. Особистість як цілісність сама обирає (визначає) стимул, актуалізуючи всі свої наявні психічні складові – досліджує (вичерпує) його, сенсорно-перцептивна сфера, водночас, і надає інформацію, коректуючи вихідні суб'єктивні (цільові) і особистісні (смыслові) інтенції, і сама в своєму функціонуванні коректується особистісними структурами.

Таким чином, своєрідність психічного найкраще за все можна зрозуміти, якщо підходити до нього генетично, якщо придивитися до того, як у ході розвитку відображувальної роботи мозку змінюються реальні взаємовідношення живої істоти з зовнішнім світом. Адже, в дійсності, ми в цьому експерименті і спостерігаємо розвиток і народження нової міжфункціональної системи, і, підкреслимо, перш за все – суто особистісної системи.

Який же гносеологічний зміст наведених результатів? Ось, коротко, основні **етапи створення суб'єктивного образу** в даних спеціальних умовах:

Перший – чутливість зорового аналізатора, який отримав енергію зовнішнього впливу, виявилась недостатньою через малу її потужність, тому аналізатор виявився нездатним перетворити її у факт свідомості одразу.

Другий – вимальовування предмета, що сприймається, – виникнення його на сітківці ока і становлення його обрису виявляється теж незавершеним, з невизначеними межами та порожнінами в його цілісному образі.

Третій – існуюча вже суб'єктивна перцептивна задача зумовлює складне перетворення рефлекторних актів у пізнавальні дії (сенсорні, перцептивні, репродуктивні, мисленнєві), що здійснюють зміни образу і фіксації відмінностей, завдяки чому відбувається перетворення енергії впливів у визначений образ.

Четвертий – рух наявної, але не досить повної інформації про предмет викликає актуалізацію власне особистісних структур (досвіду, станів, спрямованості). Створюються гіпотези – образи, які змінюються більш правдоподібними.

П'ятий – розвиток образу внаслідок відображення предмета і його об'єктивна і шляхом виділення його ознак, структури, віднесення його до певної категорії, вербалізації і аж до виявленого розв'язання перцептивної задачі.

Шостий – творчість. Аналіз психологічних складових, який необхідний при переході людини від перцептивних задач до більш складних проявів пізнавальної, духовної та продуктивної діяльності.

Цей “ухоплений” в експерименті Г.С.Костюка момент і механізм є методологічно дуже суттєвим. Він засвідчує не лише той факт, що розвиток має свої закономірності і механізми. Важливіше інше – розвиток будь-якого процесу людини є завжди і виключно особистісним явищем,

оскільки тільки цілісність породжує нову цілісність всередині себе як складну міжфункціональну психологічну систему (тимчасову чи стабільну). В описаному дослідженні виокремлена, на наш погляд, та “крапелька”, в якій в концентрованому вигляді зосереджені основні механізми і закономірності, що можуть бути перенесені на всю особистість.

Наступне. Структуру особистості важливо зрозуміти як таку, що виникає цілком закономірно і жорстко детерміновано. Для дійсного осягнення значення даної тези цілком доречно використати аналогію з існуванням живої істоти (тварини). Атрибутивні властивості її, такі, як живлення, подразливість, виділення, розмноження *etc.*, “вимагають” появи відповідних органів (структур). Це свого часу переконливо показав О.М.Леонтьєв в дослідженні філогенезу психіки [147]. Послідовність саме така: сутнісна властивість (функція) виникає раніше і в своєму існуванні та розвитку фактично породжує орган (скажімо, рух з'являється набагато раніше, ніж морфоанатомічне утворення – кінцівка ссавця і т.д.). У нас немає підстав вважати, що формування структури особистості не підпорядковується даній закономірності.

Важливість цього положення вбачається в тому, що його реалізація зміщує акцент дослідження: від констатації і опису існуючої (такої, що вже стала) структури слід переходити до вивчення процесу її становлення, і саме в цьому процесі відкриваються дійсні глибинні і сутнісні механізми та закономірності, що й забезпечують виникнення, існування і розвиток структури особистості як цілісності.

На цьому шляху ми одразу зустрічаємось з суттєвою проблемою, що залишається невирішеною в психології особистості, не дивлячись на те, що саме її вирішенню присвячено чи не найбільше психологічних теоретичних і емпіричних досліджень. Якщо саме існування як активний саморух людської істоти породжує структуру особистості, що являє собою необхідну умову цього існування і розвитку, то виникає першочергове питання про витoki (джерела) цієї активності. Це дійсно кардинальна проблема. І не дивно, що будь-яка теоретична побудова в галузі психології особистості обов'язково включає в себе розгляд витоків активності людини. Водночас ми опиняємось перед дуже цікавим і показовим фактом – виявляється, що в усій сучасній психології не існує науково обґрунтованого і загальноприйнятого погляду на цей, чи не найсуттєвіший, аспект науки. Тлумачення джерел активності і механізмів їх дії виявляється настільки різноманітним і різнобічним, що сам лише їхній аналіз вимагає дуже великих зусиль і об'ємних текстів (ми можемо послатися тут на одну з рідких вдаливих спроб такого аналізу, яку зробив Х.Хекхаузен [293], проте цей аналіз так і не привів до якогось загального погляду). Ми вбачаємо в такому положенні речей ряд суттєвих причин, якщо не розглядати серйозно прагнення деяких дослідників “нав'язувати” власну логіку об'єкту вивчення. Мова не про ці спроби, а про серйозні дослідження. Одна з причин полягає у відмові від генетичного аспекту аналізу. “Зрізові” техніки і побудовані на отриманих з їх допомогою результатах теоретичні узагальнення просто не можуть, так би мовити, “за визначенням”, відповісти на питання про дійсні витoki активності особистості. Ми не будемо тут перераховувати причини цього, які аналізував ще Л.С.Виготський [67].

В генезисі розвитку можна гіпотетично передбачувати, що новонароджена дитина є не просто дуже складною біологічною системою¹. Вона є людською дитиною, оскільки унікальні взаємозв'язки нервової системи і тілесності визначають особливий стан цієї істоти – стан готовності увійти в соціальний світ і стати особистістю. Але цей стан викликається не тільки унікальною біологічною структурою. Генеза такого явища полягає в наступному: початок народження людини лежить в соціальних умовах взаємодії двох особин, які фізіологічно з'єднуються для подальшого народження біологічної істоти, як продовження свого роду. Вона потім стане соціальним атрибутом всього сукупного онтологічного буття.

Народжена біологічна істота є втіленням нужди як вихідної тенденції – потягу в потребо-мотиваційному осмисленні світу. Ця нужда перетворюється в свою чергу і в потребу, і як усвідомлена потреба – в мотив. Тож від початку особистість в своєму становленні має подвійне спонування – нужду і деякі задатки, які можуть бути здійснені. Це і породжує потребо-мотиваційну сферу і проростає згодом в структурні компоненти особистості. Навіть світоглядний компонент народжується з сенсорно-перцептивного поля, яке зароджується в зустрічі нужди як певного біологічного динамічно-інформаційного утворення з соціальним світом. Нужда, як зазначалося, розуміється нами, як певний базальний стан біосоціальної істоти, що виражає об'єктивну необхідність у доповненні, яке знаходиться поза ним. Ми говоримо, що нужда є базальним станом, маючи на увазі і її первинність як джерела спонукальної активності індивіда, і її глибинність та відпочаткову єдність (синтетичність).

Вихідна потреба людської істоти задається і визначається самою специфікою організації життя і є достатньо постійною протягом онтогенезу. Фактично, це є потреба жити, бути, здійснюватись і продовжуватись в іншій особистості, а також у своїх творах.

Потреба породжує і визначає (окреслює) потребово-мотиваційний простір кожної особистості, але потреби і мотиви не вичерпують і не закреслюють базальну конститууючу природу нужди. Кожна потреба є частковим і конкретним задоволенням нужди (щоб не сказати фрагментарним). Так, наприклад, біологічна потреба в їжі є дуже суттєвою, вітальною, але вона – лише частина, фрагмент всезагальної нужди жити. Те саме можна сказати і про інші потреби й мотиви. В цьому сенсі потреба, на відміну від потреби, – не предметна.

Саме поняття нужди як базальної спонукальної сили пояснює різноманітність потреб і мотивів людини (що взагалі-то зазвичай не пояснюється, а лише констатується і класифікується). Потреба зустрічається з тим колом біологічних і соціальних явищ, які по-різному, в різному ступені можуть її частково (завжди саме частково) задовольнити. Саме так і виникають потреби, і саме тому вони – ті, що є в людини. Те, що це дійсно так, дуже добре видно, якщо порівняти потреби людини сучасної західної культури з потребами людей різних епох, або інших етносів. Потім вступають в силу ті впливи, які ми називаємо соціальними, педагогічними і т.д. Тут і народжується те, ім'я чому – психічні процеси, психологічні стани, психічні властивості. І вони проходять шлях через потребово-мотиваційне поле. Виражаючись, здійснюючись, реалізуючись через психічну діяльність, вони стають нашими характерологічними, абсолютно унікальними властивостями, тому що сплав біологічного та соціального і породжує характер. Темперамент, як і генотип взагалі, являє собою відпочаткове, задане в нужді, в потребово-мотиваційному полі розгортання здібностей. Не здібностей в смислі “людина здібна до того чи іншого”, а просто людина виявляється фундаментально і спрямовано здібною.

Коли ми ставимо питання про те, яким же чином в генезисі здійснюється особистісний розвиток, як, власне кажучи, біологічна особа стає особистістю, – слід враховувати наступний момент: ця відпочаткова сенситивність і певний прояв нужди реалізується через соціальні впливи у вищих психічних функціях, створюючи унікальну, неповторну, абсолютно приголомшуючу систему взаємодій сенсорно-перцептивних, імажинативних, моторних та інших проявів. Створюються складні міжфункціональні рухливі динамічні системи, які в сукупності і складають те, що прийнято визначати як структуру особистості.

Коли ми ставимо питання про те, де ж витoki психічного, відповідь є такою: начала психічного – в нужді, що проростає згодом в потреби. В свою чергу, потреба детермінує соціальні впливи, які задовольняють її. Отже, і на особистісному, цілісному рівні маємо унікальний механізм: не стимул діє на людину, а вона сама, вже дуже рано, обирає якийсь очікуваний стимул з багатьох, а саме – той, що відповідає її актуальній нужді (потребі). Зі свого боку, ці відпочаткові потреби є проявом фундаментальної анатомо-фізіологічної основи, яка проявляється в задатках. Вони ж мають властивість і здатність розвиватися виключно в соціальному середовищі.

В цілому, нам здається, що в становленні особистості генетично вихідним, повторюваним мільярди разів є психосексуальна особистісна взаємодія між двома людьми, як той конструкт, що виявляється в біологічному продукті цієї взаємодії (людське дитя) і привласнює соціальне як те, що має власні витoki і функціональне призначення і, власне, здатність до розвитку, щоб стати особистістю.

Мабуть, О.М.Леонтьев був правий, коли говорив, що зустріч потреби з об'єктом несе в собі народження психічного як такого. І коли йдеться про те, що потреба народилася в парі закоханих, які мають взаємну потребу народити людину, ми маємо на увазі, що саме вона й виступає тим генетичним підґрунтям, що народжує суб'єкта чи індивіда або біологічну особу, яка повторює шлях своїх батьків. Таким чином, потреба люблячих людей різної статі одне в одному і їхня потреба продовжити одне одного через створення нової людини проростає в деяку просто приголомшуючу особистість. Яким же чином? Виявляється, дуже просто: між двома індивідами протилежної статі народжується те третє, що несе в собі вектор їхніх, власне, сутнісних сил. Це, з моєї точки зору, є фундаментальний вихідний генетичний факт, який дуже давно і “старанно” не помічає психологічна наука.

Якщо говорити про любов, то вона завжди породжує нову векторну істоту, яка є бажаною і очікуваною. Якщо ж народження нової істоти відбувається без любові, без її очікування, бажання, без надії на неї, то це є акт простого (тваринного) народження біологічного організму, який не несе в собі сили мужнього відношення до світу, тому що в ньому не втілені одвічно найвищі духовні

вияви людини – любові, не втілені в нього і високі рівні анатомо-фізіологічних здібностей, які можуть надати майбутній людині здібність стати красивою, потрібною, доброю особистістю.

Соціальні особи, що привласнили у своєму становленні досвід поколінь, який став їхнім біологічним еством, у своїй парній взаємодії, яка ґрунтується на сексуальній основі, в яскраво-гострому моменті, який є спрямованим і здатним відтворювати потомство, рід, створюють і укорінюють в світ лише те, що вони можуть. І в цих взаємодіях проростає чи то геній, талант, чи то посередність, чи і взагалі – безпритульність. Все визначається тією дійсною нуждою, що з'єднала цих людей.

Світ відтворюється в людському дитяті, яке несе в собі примат цілого, і цьому цілому нужда породжує вибіркочну функцію по відношенню до соціуму. І соціум, адекватно реагуючи на нужду людини, розвиває, власне, її потреби, її спрямованість, її сенсорно-перцептивну сферу. І це є ключ до розуміння розвитку: таким є генезис розвитку, початку і функціонування особистості.

Це положення дозволяє суттєво уточнити одну з вихідних ідей екзистенціальної психології про “закинутість людини в світі”. При цьому, екзистенціалізм не має на увазі “непотрібність”, “безпритульність” особистості. Йдеться про суттєво інше: “закинутість” означає, що людина сама не визначала рік і місце свого народження, рівень розвитку і особливості культури, в яку “потрапила”, своє найближче оточення. Вона сюди попадає, отже – “закидається”. І перед нею відкриваються дві принципові можливості – максимально пристосуватися, “плисти за течією”, – стати “твинтиком”, тобто розчинитися в цій мільярдній масі, – стати “рабом власного світопроекту” (каже про це Р.Мей). Або ж, і це принципова альтернатива, – усвідомити себе, здійснити трансценденцію, “вийти за” обставини і... збутися, подолавши, кінець кінцем, стан “закинутості”. Наше уточнення, яке витікає з фундаментального положення щодо генези особистості, пов'язане з тим, що “закинутість” буде різного ступеня і різної інтенсивності відчуженості, в залежності від того, як нужда призвела до народження, появи в світі цієї людини. Якщо вона – очікувана, бажана, якщо вона – плід дійсної любові і результат втілення соціально-біологічних історичних потенцій двох людей (батьків) – ця людина не може називатися “закинутою в світ”, адже вона вже відпочатково не просто існує, вона співіснує в ньому, бо і біологічно, і соціально, і духовно вона не сама. Те, який саме тип взаємовідношень між двома люблячими людьми призводить до народження такої особистості, можна вважати центральною проблемою перетворення нужди в соціально значущу людську потребу. Ми не одинокі в світі і в пізнанні. Це засвідчує і аналізована вище думка М.Бубера.

Фактично, процес становлення особистості як цілісності являє собою ніби вичерпування з існуючої нужди (нужда – жити, бути) тих можливостей, які потенційно могли б бути в індивіді. Але їх за різними причинами – немає. Справа в тому, що соціум в тому конкретному часі і конкретних історико-економічних умовах, коли в нього приходять і існує дана особистість, досить жорстко детермінує вияв і розвиток одних здібностей і призупинення та нереалізованість інших.

Соціальний індивід (тобто індивід, який стає соціальною істотою, носієм всезагально-історичних здібностей) спочатку в своїх можливостях вичерпує самого себе для того, щоб з даного середовища максимально увібрати в себе ті потенції, ті сили, які йому притаманні. І потім ці сили повертаються в соціальне середовище в зовсім інших іпостасях. Вони повертаються в соціальних, опосередкованих, суб'єктивно значущих і для суспільства, і для індивіда потребово-мотиваційних силах.

Відпочаткова нужда як всезагальна людська інтенція не лише зумовлює активність дитини. В цій активності дуже швидко і рано починається розвиток цілісності і суттєвих її змістовних складових. За деякими емпіричними даними, як ми вже зазначали, людське дитя вже в перші місяці після народження принципово відрізняється від тварини в галузі почуттів. Ця відмінність виявляється в незвично ранньому розвитку почуттів, які прийнято називати вищими: естетичних, інтелектуальних, моральних. Ці почуття з'являються із загального чуттєвого недиференційованого стану, який Гаффдінг назвав “почуття життя”. Вже цей стан несе на собі особливий відбиток, який ставить його вище за інстинктивне життя тварин.

Саме “почуття життя” можна розглядати як суму фізичних відчуттів, які йдуть від всіх точок організму, але на початку воно визначається, головним чином, існуванням і задоволенням суто вітальних потреб. Але завдяки тому, що нужда формує й інші, суто соціальні і духовні потреби, почуття життя набуває вищого відбитку, який слід розглядати, як зародок майбутнього переважання духовного життя над тваринним. Цей новий напрям можна помітити у дитини, вже починаючи з другої половини першого року життя.

Унікальна цілісність людської істоти охоплює не лише афективну сферу (потреби та емоції), але й царину інтелекту. Принципова єдність афекту і інтелекту конституюється, на наш погляд, вже на ранніх етапах онтогенезу єдністю біосоціальної природи нужди.

Нужда спонукає активність, в якій відбувається зустріч індивіда з різноманітними об'єктами соціального світу. Вибір об'єкта, що найбільше відповідає нужді, є сутнісною подією в житті дитини. В ній не лише народжується потреба, в ній вперше відбувається акт пізнання світу, коли умовно рефлекторні (отже, суто природні) механізми сенсорно-перцептивної, мнемічної, інтелектуальної сфери, специфічно “запліднюються” нуждою і потребою (афективним), і виникає образ. Лише тепер виникає те “ключове переживання”, яке Виготський вважав дійсною “одиницею” становлення особистості.

Складне поєднання в зустрічі афективного і інтелектуального компонентів породжує дію, тобто спрямовану й цільову активність, яка вже відпочатково, як бачимо, має характер особистісної дії. Отже, особистісна дія є тим психічним феноменом, який дійсно реалізує певний аспект нужди, “утримує” в єдності афективні та інтелектуальні компоненти особистості і забезпечує їх сполучальну взаємодію. Що б не виступало предметом психологічного дослідження – моторні дії (“живий рух” – за Бернштейном), робота аналізаторів, особистісні вчинки – ми повинні завжди давати собі звіт, що це є, в кінцевому рахунку, особистісні дії, які в єдності свого внутрішнього психічного змісту відбивають і реалізують єдину біосоціальну сутність нужди, а отже – і особистості в цілому.

Подальший розвиток особистості як присвоєння внутрішньої специфіки взаємостосунків близьких дорослих, і, на цьому підґрунті, зміну міжфункціональних систем, сполучення з диференціацією внутрішнього світу. В певний момент виникає враження про відокремлення і розходження афективної та інтелектуальної сфер людини. Проте ми схильні стверджувати, що це – лише враження. Тут не існує дихотомії, тут діють два сполучених процеси, забезпечуючи єдине унікальне явище – життя й розвиток особистості, що спонукається нуждою. І якщо психологія не бачить за формуванням, скажімо, способів розумових дій єдиної біосоціальної природи особистості, якій, в кінцевому рахунку, і потрібні (чи не потрібні) ці способи, якщо вона, з іншого боку, не бачить, що кожна потреба, кожен мотив зароджується і реалізується в обов'язковій суперечливій взаємодії з когнітивною сферою (реалізуючи кожного разу все ту ж єдину нужду), то це – проблеми психології, а не її єдиного об'єкта – людської особистості.

Нарешті, ми повинні відзначити, що після народження генетично вихідним, конституюючим фактором розвитку цілісної особистості дитини є змістовні особливості взаємодії її батьків, інших дорослих, що її оточують. Дитина в своїй активності, викликаній нуждою, зустрічається з великою кількістю нюансованої системи взаємостосунків найближчого оточення. Зустріч означає не лише задоволення нужди, виникнення потреби, вона означає вибір, засвоєння соціальних способів існування і розвитку. Те, що саме зустріло дитя в оточенні, визначає наявність перших недиференційованих переживань, які при цьому ніяк не є малозначущими.

Таким чином, особистість як вища форма існування людської психіки визначається біосоціальними стосунками і духовними взаємодіями двох людей, що її народжують. В певних умовах істота, що народжується, не лише за своїми анатомо-фізіологічними параметрами, але й за наявним особливим психічним станом виявляється готовою до входження в соціум і має ситуативні передумови, тобто до того, щоб стати особистістю.

Вищі міжфункціональні взаємодії (вищі психічні функції) здійснюються всім цілісним біосоціальним індивідом і спираються на вищі нервові фактори, що визріли на даний час. Цей процес відбувається як дихотомічна пара, в якій існує, з одного боку, спираючись на задатки, розвиток індивідуальних здібностей. З іншого боку, нужда, потрапляючи в те соціальне середовище, яке адекватне їй, викликає до життя особистісні якості і властивості. Вони породжуються складними взаємостосунками з соціальним середовищем і конституюючим, генетично вихідним фактором тут є стосунки між собою дорослих, що оточують дитину.

Подальше формування особистості як системи вищих психічних функцій здійснюється в умовах розширення простору суспільного життя для дитини, який сприяє виникненню нових функціональних систем, у відповідності з якими змінює свою діяльність і біологічне – зокрема, нервова система людини.

Суттєво відзначити, що цей рух – розвиток первинного – починається зі зміни цілісності, і, отже, є особистісним на всіх етапах онтогенезу.

7.1. ВНУТРІШНІЙ СВІТ1

Аналіз підструктур особистості почнемо з розгляду внутрішнього світу. Взагалі, це поняття не відноситься тільки до психології. Помилковою є точка зору, ніби лише психологічні об'єкти мають те, що ми називаємо внутрішнім світом. Насправді, як це вже вказувалося, будь-який феномен життя і навіть більшість фізичних тіл мають зовнішнє і внутрішнє. Наявність зовнішнього і внутрішнього – це загальний принцип структурування природи, і за цим принципом особистість людини мало чим відрізняється від усіх відомих природних явищ і тіл. Йдеться про рівень розвитку внутрішнього і чіткість розділеності внутрішнього і зовнішнього у психіці людини. Це перший момент.

Л.С.Виготський [69] дає дуже цікаве і красиве визначення особистості: особистість – це те, чим людина стає для самої себе з людини в собі, через те, ким вона стає для інших. Якщо проаналізувати цю думку, то можна визначити, що мав на увазі Виготський, говорячи про особистість в цілому. Звичайно, він мав на увазі, перш за все, самосвідомість, він так і пише прямо про це в деяких роботах: саме з появою самосвідомості ми пов'язуємо дійсну появу особистості як такої. Але ж людська істота має внутрішнє спочатку, із самого початку зародження її як істоти, ще з часу запліднення і появи першої клітинки – в ній вже є внутрішнє і зовнішнє. І це існує завжди, впродовж усього життя людини. Л.С.Виготський говорить ось про що: до якогось моменту ще внутрішнє в людині і лише для цієї людини розглядається як “предмет у собі”. Тобто той, хто несе внутрішнє, ще не став для себе, тому що він ще не знає, що у нього є внутрішнє. І появу особи Виготський пов'язує з цим переходом: коли я зрозумів, побачив, що у мене є внутрішнє, коли я зрозумів, що у мене є переживання, коли я зрозумів, що у мене є думки, коли я зрозумів, що у мене є ідеї, і побачив їх, і відчув їх, і взяв їх, тоді, власне, і з'явився Я, з'явилась особистість. Фактично, повторимо, йдеться про появу самосвідомості.

Цей перехід кардинально і принципово важливий, і тут Виготським вказаний шлях цього переходу. Він говорить, що людина приходить до цього через те, ким вона стає для інших, і це означає, що коли я ще не знаю про цей свій внутрішній світ, про те, що в мені є, інші вже про це знають, вони вже знають мій характер, мої думки, мої відчуття, вони вже бачать їх, вони знають: розумний я чи ні, спокійний чи неспокійний, багатий у мене внутрішній світ чи бідний, які образи у мене переважають, яка вдача у мене переважає. Отже, Я спочатку став для Них. Виникає дуже цікава річ: у маленької дитини з самого початку дитинства встановлюється з рідними близькими людьми те, що називається особистісними взаємостосунками. В цих взаємостосунках дитина не тільки досягає задоволення своїх потреб, викликаних її нуждою, і використовує при цьому інших людей, вона ще й розкривається в цих відносинах. І вона це робить непомітно для себе, звичайно, неспеціально. В маленькій істоті ще немає того, що називається в соціальній психології процесом самопрезентації, коли людина сама працює над тим, як показати себе іншим, вона просто показує себе – і все. І це якось відображається в ній. Маркс мав рацію, коли говорив, що особистість спочатку як у дзеркало дивиться в іншу людину, і лише після того звертає увагу на себе. Я відображаюся в цих людях, і я по них знаю, який я. По тому, як вони про мене говорять, яке спілкування вони будують зі мною: вони відповідним чином поведуться, включають мене в якісь справи. Головне – що вони говорять і порівнюють; і саме це приводить до того, що я слідом за ними починаю дивитися на себе своїми очима: спочатку я дивлюся очима назовні, на них, бачу їх, повертаю очі і їх очима спочатку дивлюся на себе, в себе, а потім вже і свої очі повертаю в себе. І так я взнаю себе, і стаю людиною для себе. Ось три етапи, три моменти, які фіксує Виготський, і ось що вони означають: я стаю особою тоді, коли я перетворююся з людини в собі на людину для себе: через те, ким я є для інших, через людину для інших. Це перше, що хотілося сказати про внутрішній світ.

Що стосується самого змісту внутрішнього світу, він існує з самого початку у маленької дитини і є невідкритим нею. Він собою являє те, що ми, слідом за Фрейдом, після його великих відкриттів, називаємо несвідомим. Тобто, це є інстанції, потреби, образи, які не усвідомлюються, але вони при цьому викликають активність. Усвідомлюється дитиною потреба, яка виникає при зустрічі нужди з об'єктом, який може задовольнити її (нужди) конкретне відгалуження. Наприклад, дитина зараз може навіть не знати, що вона хоче їсти, її просто турбує дефіцит чогось, і лише коли відбувається зустріч з їжею, ця тривога пропадає, виникає перший момент усвідомлення потреби, стану потреби. І потім це диференціюється саме в потребу в їжі. Так виникають і інші потреби, тому що задовольняється нужда і за допомогою інших предметів. Отже, вже на початку інтенції є не

тільки тим, що побачив Фрейд: бурхливе, похмуре, незрозуміле, Ід. Відпочатково там є відтінок і відбиток соціального. У внутрішньому світі маленької дитини ми ніколи не маємо тільки біологічного. І це найбільша помилка, яку повторюють за Фрейдом усі і яку не хочуть усвідомити. Це чисто і виключно біологічне є лише у хворої людини, неповноцінної особистості, і, до речі, глибоко неповноцінної, тому що вже спочатку весь потяг, усі бажання складаються зі вкладеного в неї батьками і біологічного, і соціального. І тому внутрішній світ не репрезентується дитині, вона про нього не знає, але вона вже виражає його: плачем, діями, іншими видами активності. Вона виражає цей світ, ще не знаючи про нього.

Існує цікаве уявлення І.О.Сікорського [260] про перші акти усвідомлення: дитина прагне до повторення нових рухів, положень тіла тощо, тому що це пов'язане з одночасним виникненням внутрішніх переживань. Повторення дають змогу “вивчати” їх, звикнути до них, зробити своїми. Це й є, вважав Сікорський, першими зародками внутрішнього світу як особливого і цілком реального змісту. І це є першими “спалахами” свідомості. Разом з цим із зовнішнього світу з'являється те, що я знаю про себе. І ось ця єдність усвідомленого і неусвідомленого, складна, суперечлива, але все-таки єдність, і складає власне те, що ми називаємо внутрішнім світом. Він дійсно суперечливий у цьому протистоянні: відпочатковому генетичному протистоянні неусвідомлюваного і усвідомлюваного. Свідомість з'являється як відношення, як пізнання людиною чогось про себе. Механізм цього феномена гарно вивчений в межах культурно-історичної концепції, тож ми не будемо його обговорювати. Нам важливіше “утримати” уявлення про генетичний рух.

Вихідна суперечлива єдність біологічного і соціального породжує потреби, цілі, вона породжує потім цінності. Виникають значення, смисли, і все це представлено у вигляді образу. Що є образ, що означає наявність у людини образу? П.Я.Гальперін, між іншим, говорив, що дійсним предметом психології є образ [74]. Це дуже смілива заява, і начебто зовсім далека від глобальності психіки, але якщо вдуматися, що ж означає виникнення і наявність образу? А означає це те, що існує деякий суб'єкт, який буде і споглядає образ. Тобто, є Я, є особистість, перед якою цей образ існує, і це вже надскладно для сучасної психології. Це означає, що у внутрішньому світі існує не тільки свідоме і несвідоме, а саме свідоме дуже складно розчленувалося і в ньому є об'єкт (образ), і є суб'єкт, який його бачить – і все це вкрай ускладнений варіант.

Як виникає образ? Він виникає не від того, що я щось бачу, чую, і це ніби вже є образ. Це ще далеко не образ. Згадаємо, що показав дослід Г.С.Костюка. Це був довгий, дуже довгий процес: образ з'являється в результаті дуже тривалого цілісного активного процесу, і в цьому процесі відбувається ніби вичерпування дійсності, і будується повторно те, що адекватне цій дійсності. Наявність образу означає наявність особи, означає наявність свідомого і несвідомого в ній, отже, означає унікально складну ситуацію і унікально складну структуру. Ми зараз говоримо, що все багатство внутрішнього світу особистості є перетвореним, засвоєним нею з навколишньої дійсності. Але виникає дуже важливе питання: а як виникають образи тих предметів і явищ, які людина не сприймала ніколи? Чому я можу уявити віддалені галактики, віддалені планети, я можу уявити закони всесвітніх процесів, які я ніколи не бачив, про які ніколи не чув і нічого такого не знав? Ми думаємо, що такі побудови, сама їх можливість має велике значення, не оцінене поки що психологією. Різноманітність світу набагато більша, ніж ми можемо уявити; коли ми говоримо про те, що людина включає в себе весь Всесвіт, – це правда. Адже ми дійсно можемо помислити і побачити те, чого ніколи не бачили і про що ніколи не чули. Це не можна пояснити тільки процесом уяви, в усякому разі тим, що під нею розуміє сучасна наука. Це – дійсно проблема.

В будь-якому разі, коли ми говоримо про внутрішній світ, ми стикаємося з дуже серйозними загадками, і однією з них є загадка духовного. Дух є цілковитою реальністю, якщо ми говоримо про особистість, її внутрішній світ. Говорити про особистість і не говорити про дух було б неправильно. Нам здається, що невірно накладати на психологію обмеження, ніби духовне, душевне виходить за межі цієї науки: проблема тут у методах і теоретичних позиціях. А саме духовне є суттєвим атрибутом особистості і, як таке, повинно вивчатися позитивною наукою. Ми говоримо про дух як про те, що відрізняє людину від усієї живої природи, що робить її істотою, яка може продовжитися, народити цінність, народити ідеальне, може вчинити попри біологічні потреби. І це істота, яка тягнеться до любові, до мистецтва, до моральності. Ми говоримо, що це дуже складні речі і вони існують, і складають внутрішній світ особистості. Що є дух? Нам здається, що ми знайдемо відповідь свого часу, коли зрозуміємо, як соціальне життя насправді контактує з біологією. Як насправді цей контакт породжує психічне, і як це психічне, розвиваючись, стає духом. Справа в тому, що дуже довгий час вітчизняна психологія взагалі не займалася цими питаннями, вирази

“внутрішній світ”, “переживання”, “стан” взагалі не входили в наукову термінологію. Тому що був величезний “страх субстанціональності”. Тобто, коли ми говоримо про внутрішнє, ми говоримо, що є реальний його носій, і починаються пошуки “гомункулуса”; якщо це не гомункулус, то це душа, і пошук душі. Це близьке до теології, це близьке до релігії. Л.І.Божович була першою, дуже сміливою, жінкою, яка за радянських часів, у своїй монографії, що вийшла в 1968 році, перемогла цей страх. Вона говорила про переживання, як про один з елементів внутрішнього світу, і дуже важливий елемент. Він і складає зміст душевного життя, внутрішнього життя людини. Дійсно, ці питання дуже тендітні, тонкі, але ми не одержимо ніколи відповіді про єство особистості, якщо сміливо не будемо вивчати все, що є в людині. Врешті-решт, наука не повинна боятися, вона повинна відкривати: якщо ми маємо проблему, то повинні її вирішувати.

Якщо в цілому говорити про внутрішній світ як структуру особистості, слід зазначити таке: існують механізми його виникнення, він має тенденцію виявлятися, виражатися, а вираження є лінією розвитку особистості. Вираження внутрішнього через зовнішнє (це дуже точно показав О.Ф.Лосєв) є сутнісною ознакою життя людини: ми шукаємо в особистості виразний рух, виразні слова, виразні дії тому, що внутрішнє існує, як не дивно, тому, що воно виражається. Виражається ж воно через переживання, стани, дії, через слова. Якщо внутрішній світ не буде виражатися, він не існуватиме.

Коли формується внутрішнє, воно одразу змінюється; це формування є водночас і розвиток. І коли ми говоримо про вираз думки, то виражаючись (втілюючись), вона завжди “тягне” за собою іншу думку, сама уточнюється, ускладнюється або спрощується. Вона завжди змінюється. Тобто, вираз внутрішнього завжди приводить до його ж зміни. Ось тому і виходить, що ми не можемо говорити слідом за Виготським однозначно, що особистість виникає тоді, коли вона усвідомлює наявність у себе внутрішнього світу, тобто стає особою для себе. Для того, щоб це відбулося, це внутрішнє вже повинно бути. Воно повинно виражатися, інакше ніяк і нікому буде його усвідомити, воно не розвиватиметься. Таким чином, ми повинні шукати початок онтогенезу набагато “нижче” (раніше), тому що інакше виникає розрив єдиного руху. Якби не було внутрішнього спочатку, воно б не виражалось, і значить – воно б не формувалося. Тобто, внутрішнє в особистості є завжди, а мова йде про його розвиток – ускладнення.

7.1.1. ПЕРЕЖИВАННЯ

В аналізі внутрішнього світу чільне місце має бути відведене переживанню, яке виступає центральним компонентом того, що ми називаємо внутрішнім світом особистості, і в психології цей феномен вивчався достатньо довго і дуже по-різному. Традиційно переживання трактується як синонім емоційної реакції. Натомість, Ю.Василук у дуже цікавій книжці “Психологія переживання” дає розуміння переживання як процесу активного діяльнісного подолання, проживання особистістю якихось несприятливих ситуацій. Ми можемо сформулювати дещо іншу точку зору. Переживання слід розглядати (за логікою слова) як перенесення чого-небудь в живий стан, тобто переведення події, якогось відчуття, предмета, що оточують людину, в стан живого сприйняття, в стан живого ставлення. Тобто, якщо розшифрувати це тлумачення, можна сказати, що процес переживання являє собою, фактично, репрезентацію свідомості того, що відбувається в оточуючому світі, або в біологічному тілі, або “всередині” самої особистості. Таким чином, термін “переживання” фактично виявляється релевантним, тобто майже відповідає терміну “свідомість”.

З іншого боку, можна говорити про переживання як про такий своєрідний місток, який зв'язує неусвідомлювані й усвідомлювані процеси. І якщо, наприклад, мова йде про стани (про це буде окрема розмова у відповідному розділі), то слід відокремлювати їх від переживання. В цій дихотомії, в даному протистоянні понять, переживання виступає як доведення стану до свідомості людини, тобто, спрощено кажучи, так, що я можу бути в стані афекту, але не переживати цього, і не знати, що я в стані афекту. Коли ж я переживаю стан афекту, це означає, що мені репрезентований цей стан. У зв'язку з цим виникає ряд дуже цікавих аспектів взагалі щодо тлумачення внутрішнього світу як такого.

Якщо центральне місце в ньому займає переживання (до цього схилився і Виготський у своєму останньому періоді творчості, до цього схилиються численні персонологи; власне кажучи, і В.Штерн будує свою теорію саме на розумінні переживання як центрального феномену особистості), тоді по-іншому виглядає, наприклад, тлумачення образу. Раніше ми говорили про нього як центральне явище психіки і згадували П.Я.Гальперіна, який вважав образ взагалі

предметом психології і, напевне, він не помилявся, але ми хочемо сказати про інше.

Традиційно розуміється це так, що у людини формується якийсь образ предмета, речі, ситуації, і потім цей образ переживається, наповнюючись якимось особистісним смислом, якимись емоційними реакціями. Нам здається, що це потрібно розуміти дещо по-іншому.

В дослідженнях свідомості її функції зводяться зазвичай до породження та відображення. Можна їх дещо подрібнювати, говорячи про смислоутворення, але це, в цілому, і є породження. Чомусь їх відокремлюють, в тому числі і в нових роботах, присвячених свідомості, від дуже важливої функції свідомості, про яку згадував О.М.Леонтьєв [149]. Він писав так, що свідомість людини пристрасна. Ми повинні говорити про таку функцію свідомості, як переживання того, що відображається. Можна говорити і так, що між відображенням і породженням є момент (є функція), є етап доведення до людини як такої смислу того, що вона відображає. Можливо, це і не так. Але що стосується образу, то ми б сказали, що послідовність подій є не такою, що людина спочатку будує образ, а потім його переживає, а, насправді, побудова образу, сам образ і його переживання – це, в цілому, є одне й те саме. Образ неможливий без переживання. І якщо знову згадувати і той дослід Г.С.Костюка, про який ми вже говорили раніше, й інші дослідження, тобто чисто науково-емпіричні дані, і якщо говорити про життєві знання, то ми всюди зустрічаємося з одним і тим самим явищем: образ завжди є пристрасним. Він завжди мій. Тобто вже саме те, що це мій образ, означає, що він пройшов через всю особистісну структуру, через весь досвід, все минуле і майбутнє даної конкретної людини. І тому розділяти явища переживання, відображення і породження образу просто немає сенсу. Ми не переживаємо образ, ми будуємо образ після і в процесі переживання, можна так сказати. А взагалі-то, в часі це просто одночасний акт (це – один акт). І, до речі, у досліді Г.С.Костюка, там симультанність побудови образу була розірваною, вийшов суцесивний процес через дуже складні умови побудови образу, і спостерігається зовсім інша річ: там спочатку переживається, а потім будується образ. І це переживання дуже гарно видно і в поведінці людини, і у її висловлюваннях, навіть за психофізіологічними показниками, такими, як тиск, підвищення температури, частота пульсу і т.д. Тобто образ переживається. Переживання пронизує досвід. В цьому контексті уявлення про нього як про предмет психології, звичайно, дещо тенденційне. Якщо формою існування психіки людини є особистість, або, як про це писав С.Л.Рубінштейн, психіка людини особистісна, це означає, що всі процеси, які відбуваються в психіці людини, є процеси особистісні (і праві були В.Штерн, і Л.С.Виготський, коли говорили, що цілісне виникає і розвивається раніше, ніж частини. Тож психіка людини повинна вивчатися саме “зверху”, тобто від особистості, і потім далі до її компонентів, і тільки такий шлях дослідження є адекватним); в такому разі система переживань є дійсним об'єктом: не предметом, а об'єктом вивчення психології людини, навіть не психології особистості.

Л.С.Виготський схилився до думки, що переживання являє собою дійсну “одиницю” аналізу особистості. Його погляди підтримала і розвинула, як уже зазначалося, лише Л.І.Божович, яка вважала переживання найважливішою психологічною дійсністю особистості. “Переживання, – зазначає вона, – являє собою ніби вузол, в якому зав'язані різнобічні впливи внутрішніх і зовнішніх обставин” [38, с. 154]. На відміну від Л.С.Виготського, вона не визнавала переживання “одиницею”, тобто цілим, що далі не розкладається, а навпаки, ставила завдання аналізу і вивчення “тих сил, що лежать за ним і зумовлюють процес психічного розвитку” [38, с. 154]. На жаль, такий аналіз не зроблено. Замість цього маємо кілька концептуальних моделей даного явища, жодна з яких не вітікає з фактичних наукових даних, а є вільною інтерпретацією поглядів авторів.

Головною проблемою експериментального дослідження особистісних переживань, зазвичай, вважається неможливість досягти цілком адекватної репрезентації людиною того, що саме і як вона переживає. Тому що, коли ми даємо людині задачу описати свої переживання, то тим самим ми породжуємо у неї інше переживання і зовсім інший образ, і отже ця змичка, склейка ніколи не дасть нам об'єктивної картини.

Така проблема, повторимо, існує, але вона зовсім не є невирішеною. Просто це відбиття дійсної надскладності явища та водночас результат часткового і однобічного підходу до переживання. Вважається, що воно існує і виражається, тож слід “схопити” в досліді це вираження і інтерпретувати “по ньому” саме переживання. Це не вдається і не вдається в такій постановці питання. Адже існує й інша сторона процесу: “не переживання, – стверджує М.М.Бахтін, – організовує вираження, а навпаки, вираження організовує переживання, вперше дає йому форму і визначеність спрямування” [25, с. 86]. (Якщо порівняти це твердження з положенням Виготського відносно того, що думка не просто виражається в слові, а й формується в ньому, стане зрозумілим,

що відкривається загальний психічний механізм). Співвіднесення переживання з вираженням, на наш погляд, відкриває дійсний спосіб і простір існування даного психічного феномену. Вираження не є просто функцією особистості, а становить її необхідний і базисний атрибут. Згідно з О.Ф.Лосєвим, нагадаємо, особистість є, перш за все, виразною формою, тобто вона являє собою форму вираження. А “виразне буття є завжди синтез двох планів, одного – найбільш зовнішнього, очевидного, та іншого – внутрішнього, осмислюючого, такого, що припускається. Вираження є завжди синтез чогось внутрішнього і чогось зовнішнього” [156, с. 45]. На думку філософа, у вираженні особистості представлена тотожність її зовнішнього і внутрішнього. Це виявляється, наприклад, в тому, що сприймаючи особистість суто зовнішньо, ми в той же час ніби охоплюємо і внутрішнє, те, що виявляється в зовнішньому.

Тож маємо три світи особистості: “внутрішнє буття” – сутнісне, смислове (“першообраз” за Лосєвим); “зовнішнє буття” – вигляд, лик, поведінка особистості, і світ зовнішній – простір буття. Вони становлять єдину рухливу цілісність, і переживання виникають “на стиках” цих світів. Отже, з одного боку, вираження породжує переживання, формує його, а з іншого – переживання не виражається, а визначає і наповнює вираження реальним змістом. Спорідненість переживання з вираженням дозволяє зробити припущення щодо його будови. Безумовним є те, що переживання має власну структуру, тобто є психічною субстанцією, оскільки воно може бути представленим у свідомості людини саме як форма. Але, разом з тим, безумовне й те, що воно постійно в русі, і є ніби розмитим водночас в усіх “світах” особистості, і тому не може бути структурою, а являє собою постійне становлення. Така двоїстість (симультанність – сукцесивність) переживання робить зрозумілою неможливість “схопити” його в традиційному експериментальному дослідженні. Сюди слід додати також те, що повне злиття переживання з особистістю не дозволяє виокремити його навіть штучно, заради аналізу, як це ми робимо з іншими психічними явищами. Адже сама особистість ні за яких умов не може дистанціюватися і стати в опозицію до власного переживання. У випадках, коли їй здається, що така операція вдалася, – мова йде вже про зовсім інше переживання, а не те, з приводу якого виникало “протистояння”.

Особливою проблемою є процес виникнення переживання. Ми вже згадували, що воно з’являється на межі зіткнення “світів” особистості, але в цьому є певні суттєві особливості. Вираження і його вища особистісна форма – втілення – породжує принципово нову форму співіснування людини і оточуючого її світу. Втілення – “це закарбування живої активності як процесу життя людських сутнісних сил в предметі, – зазначає Г.С.Батіщев, – це перетворення логіки дій суб’єкта у власне предметно-зафіксоване зображення і віднаходження суб’єктом своєї дійсності в об’єктах, які несуть на собі і зберігають образ його діяння [24, с. 99]. Результатом такого процесу є те, що світ перестає бути перед і проти людини, а перетворюється в її світ, який існує навколо неї. С.Л.Рубінштейн говорить: “Людина знаходиться всередині буття, а не лише буття є зовнішнім її свідомості” [255, с. 262]. Можна стверджувати, що переживання виникає саме тоді, коли світ зовнішній став світом навколо, а не навпроти мене. І це є, на наш погляд, абсолютною умовою його виникнення. Разом з тим, з цього випливає і спосіб існування особистісного переживання. Людина втілює себе як індивідуально-неповторне соціальне ціле, як своєрідну тотальність своєї соціальності: “Результат її втілення є її твір” [24, с. 100]. Твір є тим, що робить наше життя і нашу особистість вічним. Причому “твір” слід розуміти широко – це є все те, що залишає навколо себе і після себе людина. Отже, втілення являє собою творчість. Такої ж думки і О.Ф.Лосєв: “Антиномія свідомості і буття синтезується в творчість” [156, с. 177].

Отже, якщо вираження – втілення являє собою творчість, то остання й є способом існування переживання, котре цим втіленням породжується. Слід зазначити, що стосунки, які описані для особистості і зовнішнього світу, є, за природою, такими ж самими і у відношенні її до свого внутрішнього світу, який теж створюється особистістю. І він є виключно світом переживань, оскільки, на відміну від зовнішнього світу, в ньому немає нічого об’єктивного (звісно, лише для даної особистості). Тож **переживання виникають у трьох процесах.**

По-перше, в процесі перетворення зовнішнього й відстороненого світу в мій світ навколо мене. **По-друге**, через створення власного зовнішнього (лику особистості), і, **по-третє**, в процесі створення власного внутрішнього Я (індивідуалізація). Світ переживань, незважаючи на свою складність, ніколи не є хаотичним (питання особистісного упорядкування переживань – то окреме і фундаментальне питання, якого ми не будемо тут торкатися). Більше того, завдяки вираженню – втіленню, як всезагальній атрибуті особистісного існування, та переживанням, що народжуються при цьому, не є хаотичним і світ зовнішній (мій світ, який мене огортає, а не стоїть навпроти). Хаос

може породжувати тільки й виключно цивілізація, самому ж світові абсолютно не притаманна хаотичність. І людина аж ніяк не може жити ні в хаосі, ні побіля нього, як не переносить його і у внутрішньому світі. За думкою М.К.Мамардашвілі, людина може існувати, “якщо є можливість і умова світу, котрий вона може розуміти, в якому може по-людськи діяти, за щось відповідати і щось знати. І світ цей є створеним” [175, с. 100]... то до чого ж тут хаос?

Викладене бачення природи особистісних переживань дозволяє, на наш погляд, визначити об'єкт психологічного дослідження. Зробимо кілька припущень. Свого часу К.-Г.Юнг зазначив, що переживання являє собою нерозривну єдність почуття і розуміння [323, с. 23]. Але, виходячи з творчої природи цього явища, слід внести ще один необхідний елемент. Структура переживання може складатися з трьох складових – почуття, розуміння і дії. Причому остання являє собою не автоматичну, не суб'єктивну, а вільну особистісну, тобто, власне креативну дію. В цьому припущенні ми спираємося на теоретичне побудування Л.С.Виготського, який в одній з останніх своїх робіт намітив вирішення центральної для себе проблеми єдності афекту і інтелекту саме через побудову цієї системи дією: “ступінь розвитку є ступінь перетворення динаміки афекту та динаміки реальної дії в динаміку мислення” [72, с. 252]. Нам здається, що ця структура має загальне значення для будь-яких психологічних утворень.

Переживання належить до таких психологічних явищ, у яких в єдиному і миттєвому акті зливаються всі складові. Отже, виникає цілісність, яка далі так і існує, більше не розпадаючись. Навіть ті переживання, що перестали бути актуальними, зберігаються в такому ж цілісному вигляді, утворюючи досвід особистості. Переживання презентується іншим людям і самому суб'єкту у вигляді знаку. За Бахтіним, “переживання не лише може виявлятися за допомогою знаку... але крім цього свого виявлення назовні (для інших) переживання і для самого того, хто переживає, існує лише в знаковому матеріалі” [25, с. 31].

Знакова природа переживання може означати лише одне: особистість означає свої переживання, тобто ми маємо справу ще з однією специфічною формою активності. Крім того, це говорить також про те, що переживання в житті людини є специфічними психологічними засобами оволодіння власним внутрішнім світом, поведінкою, та, кінець кінцем, побудови вищих психічних функцій і, на їх основі, складних міжфункціональних систем.

Експериментальна модель психологічного дослідження особистісних переживань може бути такою. Необхідно створити умови вияву творчої активності людини та її вираження – втілення. Сама експериментальна ситуація має моделювати “світ навколо мене”, в котрій можна “увійти” і здійснити вільні (креативні) дії. Ситуація має бути розгорнутою, тобто являти собою специфічну модифікацію генетико-моделюючого методу. Фіксувати переживання необхідно не за самозвітами, а виключно опосередковано, встановлюючи їхні контури і зміст у специфічних продуктах і процесах творчого вираження. Експерименти, що зараз проводяться, можуть дати відповідь щодо психологічної природи особистісних переживань, підтвердивши, уточнивши або відхиливши викладені припущення.

Нижче ми розглянемо специфіку, індивідуальність переживання художнього твору та спроби експериментального вивчення цього явища.

Естетичне переживання, на думку Л.С.Виготського, лишається незрозумілим і прихованим від людини за своєю сутністю. “Ми ніколи не довідаємося, – пише він, – чому нам сподобався той чи інший твір. Все, що ми вигадуємо для пояснення його дії, є більш пізнім примисленням, абсолютно явною раціоналізацією несвідомих процесів. Сама ж сутність переживання лишається загадкою для нас” [70, с. 20] (підкреслено нами). З того часу психологія дуже мало нового дізналася про естетичне переживання, хоча зараз здається, що праця Л.С.Виготського просто повинна була стати могутнім імпульсом для дослідження цього феномена. Але не стала... Натомість наука, а особливо педагогіка, надто багато зробили для того, щоб якомога далі відвести людину від вільного, не обтяженого стереотипами і настановленнями сприймання мистецтва. Воно оточене зараз дуже могутнім і буйним ореолом абстрактних інтелектуальних побудов і їхніх наслідків – дидактичних повчань про те, що саме треба сприймати, як саме це робити і яке ж переживання слід вважати дійсно естетичним, а отже, – повноцінним. Щодо останнього виникає велика проблема, оскільки, якщо зібрати всі визначення, які стосуються цього загадкового переживання, і спробувати узагальнити – отримаємо дещо, що, в принципі, не можна не те що пережити, а й навіть уявити. Відбувається це тоді, коли наукове дослідження психічної реальності, частиною якої є переживання, підміняється “роботою” дослідників щодо власних логічних схем і конструкцій. Мабуть, є інший шлях вирішення загадки, яку помітив Л.С.Виготський. Цей шлях має знаходитися у царині

психології, а не в емпіреях власної думки дослідника. Напевно, треба спробувати вивчити саме переживання мистецтва як абсолютно конкретне психічне явище. Спробувати відповісти на питання, як переживає мистецтво людина, але відповісти не абстрактно-відсторонено (досліджуючи масу напрацьованих визначень і схем) і не інтроспективно (дослухаючись лише до власних переживань і застосовуючи їх до всіх людей), а відповісти, запитавши про це у людини, яка переживає.

Тут ми торкаємося дуже гострого, суперечливого і давнього аспекту проблеми пізнання психічної реальності (та й пізнання взагалі), сформульованого Е.В.Ільєнковим, як питання про відношення “світу в свідомості” до “світу поза свідомістю” [118, с. 49]. Це одвічне питання, хоча й було принципово розв'язане ще Б.Спінозою, однак психологія цього вирішення начебто не помітила, за винятком лише Л.С.Виготського. Нагадаємо, що суперечність полягає в тому, що свідчення про предмет, явище, котрі знаходяться поза людиною, обов'язково стосуються внутрішнього світу того, хто пізнає, і тому об'єктивне, не залежне від суб'єкта знання цих зовнішніх явищ уявляється досить проблемним, а точніше – просто неможливим. Через це, зрозуміло, виникає багато різних пояснень і тлумачень одних і тих самих явищ. “Все це достатньо свідчить, – пише Б.Спіноза, – що кожен судив про речі відповідно до улаштування свого власного мозку, або, краще сказати, стан здатностей своєї уяви приймав за самі речі” [266, с. 400]. Але чи можна судити про речі тільки відповідно до їхнього влаштування, нехтуючи влаштуванням внутрішнього світу того, хто пізнає? Однозначно ні, оскільки результат пізнання – це завжди “картинка” в свідомості суб'єкта пізнання. Але якщо це так, то ми ніколи не отримуємо об'єктивних знань, а завжди маємо справу з міфом, в якому химерно сплітаються частини об'єктивної реальності і наші власні психічні процеси і стани. Особливо це загострюється під час пізнання психічної реальності, адже той, хто пізнає, прагне він цього чи ні, обов'язково “звіряє” свідчення про певні психічні явища досліджуваних, які, відповідно, мають власний внутрішній психічний простір. І цього ніяк не уникнути. Виходить, що психологічне знання є найбільш міфологізованим. Але виявляється, що не лише воно. Найбільш передові галузі пізнання (квантова фізика, молекулярна біологія, астрофізика) породжують справжні міфологеми (згадаймо хоча б принцип доповнюваності в квантовій механіці). Отже, проблема справді існує, і це виправдовує наше звертання до, здавалося б, давно відомої філософської архаїки.

У психології спроба розв'язати згадану проблему приводить до дуже цікавого і парадоксального явища – побудови численних “авторських теорій”. Цей процес ретельно описав Л.С.Виготський [67]. Він досить простий і існує в двох основних формах: можна побудувати власну теорію, вивчивши ряд інших теорій (взагалі-то це й не теорія, а просто схема), можна ж до вивчення чужих теорій долучити опис певної сукупності психологічних факторів. Головне – створити власну (як відбиток внутрішнього світу дослідника) схему і потім, наче мереживо, накидати її на все розмаїття психологічних явищ, одні вважаючи “правильними” (тобто такими, що відповідають схемі), а інші, звичайно, – артефактами, та й не зважати на них. Самі явища, звичайно, тут не вивчаються, отже, виходить все точно за Спінозою (див. цитату, наведену вище). Тобто маємо той-таки міф, хоча й нібито з іншого боку. Так виник міф і про естетичне переживання особистості.

Тим часом Спіноза дійсно розв'язав суперечність. Її вирішення, нагадаємо, полягає в тому, що наближення до пізнання природи явища (тобто об'єктивного пізнання) передбачає активне відтворення суб'єктом траєкторії руху “тіла”, що пізнається. І що складніша ця траєкторія, то вона непередбачуваніша, то більш різноманітною повинна бути активність того, хто пізнає. Якщо скористатися сучасною термінологією – суб'єкт пізнання власною активністю мусить “вичерпати” явище.

Як це застосувати до психології, яка вивчає не просто “тіло”, а “мисляче тіло”, тобто інший суб'єкт? Нам здається, що для цього треба, по-перше, відмовитись, врешті-решт, від стимул-реактивної парадигми дослідження і визнати єдиною можливою формою пізнання взаємодію і діалог з таким самим вільним і активним суб'єктом (“мислячим тілом”), яким є й сам дослідник. А, по-друге, відмовитись від створення схем-міфів, визнавши досліджуваного невичерпною і цілісною індивідуальністю, зрозумівши – наукове узагальнення в психології можливе лише тоді, коли отримані факти – це факти життя особистості, а не якісь окремі фантоми. Треба працювати з людиною, а не окремо з її мисленням, окремо – з пам'яттю, окремо – з емоціями і т.ін. Необхідно ставити їй запитання, “змушувати” її запитувати нас – це й буде наш рух за її “траєкторією”, це буде її “вичерпання”.

Такої позиції дотримуються М.М.Бахтін і К.Роджерс: на відміну від предмета природничо-

наукового, особистість можна зрозуміти, лише ставлячи їй запитання і ведучи з нею діалог. Стосовно нашого предмета вивчення (естетичні переживання особистості), ми виходимо з того, що кожна людина, якщо її органи сприймання нормально розвинені, переживає художній твір будь-якого виду мистецтва і будь-якого рівня складності. Це безперечно, якщо слідом за В.К.Вілюнасом розуміти переживання як дійсний носій психічних образів. Як таке, суб'єктивне переживання є обов'язковою і сутнісною властивістю психіки, але водночас воно є суто індивідуальним і специфічним. Це суперечливе поєднання і робить його особливо цікавим. Пережити – це не означає просто суб'єктивно відчувати, а відчувати обов'язково особливо, якимось специфічно, і це “якось” безпосередньо “схоплюється” суб'єктом зрозумілою йому початковою “мовою”. Чи можна серйозно сподіватися, що “схопивши” особливості переживань різних людей, ми зможемо щось зрозуміти про естетичне переживання взагалі і не “розчинитися” в “лихій нескінченності”? Ми сподіваємося довести, що цей шлях можливий і, більше того, набагато ефективніший, ніж спроба вибудувати певну теорію-схему з наступним “підбиттям” під неї емпіричних фактів. Адже складності тут суто методичні, а для експериментальної науки – це річ звичайна. Отже, щоб з'ясувати специфіку естетичного переживання, ми відмовились від орієнтованості на будь-які схеми, а вивчали індивідуальні особливості суб'єктивного переживання художнього твору у різних людей і лише потім намагалися узагальнювати.

Головна, але й єдина методична складність такого підходу полягає в проблемі вербалізації суб'єктом власного переживання, котре має первинно невербальний характер. Причому тютчевське “мысль изреченная есть ложь” – це лише частина проблеми. Дуже суттєвим є також те, що мовлення (і в цьому одностайні Виготський і Потебня) – не лише висловлювання, а й водночас зміна того, що відбиває це висловлювання: думка, як стверджує Виготський, не відбивається, а проростає в слові, сама при цьому істотно змінюючись і добудовуючись (“думка” тут вжито в широкому розумінні, як взагалі будь-який суб'єктивний психологічний досвід, в тому числі і переживання). Таким чином, коли людина намагається висловити переживання, вона не тільки не може зробити це точно, але при цьому реально починає переживати інше: відбувається своєрідне подвоєння переживання. Важливим є й те, що, висловлюючи переживання, людина, хоча вона того чи ні, раціоналізує його, і складається враження, що емоційний компонент переживання зникає (якщо попросити людину, яка радіє, пояснити, що саме вона переживає зараз, вона може спробувати це зробити, але радіти при цьому перестане). Це явище, до речі, дуже вдало описане у художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой “Анни Кареніної” Л.Толстого) дуже глибоко переживає красу природи, але для нього нестерпно про це говорити і він не любить, коли про це говорять інші. Вербалізація (читай – раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими і недоречними. Все це, отже, є нездоланною перешкодою для вивчення психологічного переживання, однак виключно тому, що і дослідник, і досліджуваний, говорячи про переживання, внутрішньо, непомітно для самих себе, розчленовують його, звертають увагу лише на раціональний компонент і тим самим руйнують переживання як таке. Коли ми кажемо “переживання”, то майже завжди маємо на увазі розуміння. Але ж переживання художнього твору являє собою цілісну психічну структуру, “єдиніцю”, і саме тому спроба його розчленувати знищує його. Подібні спроби є помилкою нашої житейської логіки, яка “підказує”, що, мабуть, переживання складається із розуміння та емоції як самостійних автономних елементів. К.Юнг дуже точно називає художній твір, який народжується в психіці людини, самостійним неподільним комплексом, котрий існує автономно від свідомості, хоча, звичайно, може з нею взаємодіяти [317]. Ця взаємодія і є переживанням, але не розумінням, тому що, “поки ми захоплені процесом творчості, ми не бачимо і не розуміємо: ми обов'язково повинні не розуміти, тому що немає нічого більш руйнівного для безпосереднього досвіду, ніж вивчення” [317, с. 23]. (До речі, в цій думці є відповідь на питання про особливість тієї діяльності, що дозволяє адекватно пережити художній твір: “безпосередній досвід”).

Це зауваження К.Юнга, оскільки воно стосується не лише творця, а й будь-якої людини, яка сприймає художній твір, дає змогу суттєво уточнити предмет нашого аналізу, тобто відповісти на запитання, що саме (яку психологічну структуру) переживає людина. Щодо цієї психічної структури цілком збігаються уявлення К.Юнга, Л.С.Виготського і О.О.Потебні, хоча вони мали різні теоретичні “світогляди” і, зрозуміло, використовували різну термінологію. Те, що К.Юнг називав “автономним комплексом”, Л.С.Виготський розумів як власний художній образ фантазії, що виникає при емоційному впливі на людину твору мистецтва. На такій динаміці виникнення чітко наголошує О.О.Потебня, стверджуючи: художній твір не захоплює людину визначеним образом і заданим переживанням, а впливає на неї, зумовлюючи формування індивідуально-специфічної

фантазії, яку й переживає ця особистість.

Звичайно, нам можна закинути, що автори, до яких ми звернулися, не просто вживають різну термінологію, але й зовсім по-різному тлумачать природу структури, про яку йдеться. Це, звісно, правильно, особливо якщо виходити зі стереотипних інтерпретацій аналітичної психології Юнга і культурно-історичної теорії Виготського. Але важливіша зараз не розбіжність, а те, що ці три найбільш компетентні в психології мистецтва класики встановили, що реальним психологічним явищем, яке виникає у людини при сприйманні художнього твору, є певна цілісність, психологічний продукт, котрий сама ж особистість і створює. Це – загальне для всіх людей. Індивідуальне ж стосується того, який це продукт, що саме виникає в свідомості; чи обмежується його існування лише психікою суб'єкта; чи він буде матеріалізуватися і стане Твором; наскільки яскраво й гостро він переживається.

Визначившись у найзагальнішому з предметом дослідження, ми можемо тепер повернутися до власне методичних проблем. По-перше, наш вислів “спитати у людини про її переживання” не варто розуміти надто спрощено і буквально, адже в цьому випадку, як ми показали, задача перевизначається і предмет стає не переживання, а розуміння. Мова повинна йти про певну запитувальну ситуацію, котра спричиняла б експлікацію саме переживання. По-друге, проблему висловлення переживання і його зміни при цьому ми розглядаємо не як артефакт, а як показник психологічної особливості переживання. І ця особливість, гіпотетично, може стосуватися лише вербального висловлювання, в той час як інші способи його можуть бути більш адекватними. З іншого боку, психологічний продукт (ми навмисне, тут і далі, коли йдеться про “продукт” або “структуру”, не вживаємо поняття “художній образ”, хоча воно було б тут більш ніж доречним. Справа в тому, що це поняття вживають в літературі, зовсім не пов'язуючи його з психічною реальністю. На жаль...), створюваний людиною в процесі сприймання – творення художнього твору, весь час добудовується, перебуває в постійному становленні. І якщо це становлення відбувається в розповіді про переживання, то це, знову ж таки, не недолік, а просто форма існування переживання, і при цьому – саме індивідуальна форма.

Ми можемо тепер зупинитися на деяких попередніх результатах. Виходячи із зрозумілої речі, що яскравіше і гостріше переживає художній твір саме його автор, ми провели опитування тих людей, які створюють художні твори (застосовувалося вільне опитування – опис з подальшим контент-аналізом). Вивчаючи тексти-ретроспективи і усні розповіді людей, які створюють художні твори, ми не цікавилися їхнім трактуванням мотивації творчості і авторською інтерпретацією змісту твору, оскільки це і є “примислення”. Ми хотіли встановити, як психологічно почуває себе людина в момент творчості, що вона переживає. В розумінні емоційного самопочуття автори дуже своєрідні, але ось що дійсно привертає до себе увагу. Твір мистецтва, коли він створюється, переживається автором як окремий, існуючий в його психіці, живий одухотворений суб'єкт (квазісуб'єкт). Він відсторонений, з ним ведеться діалог і при цьому він дуже активний, має виражену мотивуючу функцію, аж до того, що “йому й справи немає до моїх проблем, труднощів і бажань – вичерпай мене будь-що!”. Таке “співіснування” іноді дає радість, іноді лякає, але завжди дуже емоційне. Крім того, воно вельми динамічне, неоднозначне і весь час перебуває в розвитку. Об'єктивним підтвердженням такого специфічного діалогу є значно більший, ніж звичайно, розвиток внутрішнього мовлення авторів, незалежно від того, в якій галузі мистецтва вони творять, адже на цьому рівні мистецтво явно амодальне. (До речі, розвиток внутрішнього мовлення можна вважати дуже суттєвим психологічним показником переживання мистецтва, і в цьому напрямку доцільно розгорнути експериментальне дослідження). Тип взаємин автора і твору на цьому етапі являє собою саме переживання один одного, яке не зводиться окремо ні до розуміння, ні до емоції. Наявність у людини даного складного комплексу визначає індивідуальність переживання не стосовно відмінності його від інших, а щодо того, що таке може переживати людина, котра являє собою розвинену індивідуальність. Саме на цьому ми ґрунтувалися, даючи визначення специфіки переживання мистецтва. Крім того, відповіді наших досліджуваних вказують на те, що саме переживання складається не з двох елементів, а з трьох. Цим третім є уява. “Образ уяви, – вважає Ю.М.Швалб, – є втіленням переживанням” [302, с. 65]. Більше того, це – саме моє, індивідуальне переживання, оскільки образ завжди суто індивідуальний. Уява ніби “завершує” психологічну структуру переживання мистецтва і “пояснює”, чому воно може бути тільки й виключно індивідуальним. Зрозумілим стає й те, що виникнення цього переживання вимагає від людини вільного, не обтяженого стереотипами і завданнями, споглядання – занурення в твір мистецтва, адже це є умовою створення власного образу. Повертаючись до досліджень авторів, треба говорити,

з одного боку, про рівень диференційованості Я: менш диференційоване воно у тих з них, хто відчуває **злиття** з твором (“я та твір – одне ціле”); тут переживання твору втрачається і перетворюється на переживання себе самого. З іншого боку, є сенс говорити про силу Я: або людина контролює свої переживання, взаємини з “комплексом-образом”, або вона підпорядковується останньому.

Зрозуміло, що переживання авторів – це вищий рівень взаємин з мистецтвом. Він важливий тому, що задає сутнісний критерій: наявність внутрішньо-психологічного предмета переживання – художнього продукту. Наші дослідження особливостей сприймання музики і художньої літератури дітьми різного віку свідчать, що такий продукт створюється лише на певних етапах онтогенезу і залежить у своїй складності (яскравості, розвиненості) від багатьох внутрішніх і зовнішніх факторів. Зокрема, в молодшому шкільному віці лише незначна частина дітей може створювати внутрішній художній продукт і здатна до рефлексії власного переживання його. Цю особливість ми називаємо естетичною активністю. В літературі можна знайти свідчення про відмінності в переживанні художнього твору у зв'язку з наявністю або відсутністю естетичної активності. Як дуже яскравий (хоча і дещо своєрідний) факт такої розбіжності наведемо, наприклад, різницю в переживанні роману Д.Джойса “Улісс” героєм Е.Хемінгуея, хлопчиком-підлітком, сином художника (Е.Хемінгуей “Острови в океані”) і психоаналітиком К.Юнгом, що описано в його статті, присвяченій цьому роману. Це неочікуване і далеке порівняння все ж таки дуже показове. Хлопчику роман сподобався, щось приваблює і відштовхує його, але головне для нього – незрозумілість і надія на те, що колись він його зрозуміє. Внутрішній художній продукт не створений, але є емоція, мотивація і надія – такі переживання героя Е.Хемінгуея. К.Юнг, навпаки, демонструє вищий тип естетичної активності. Він начебто здійснює простий і раціональний аналіз твору, та ще й такого, який йому не подобається. Але весь текст роботи – це дійсно надскладне і надтонке переживання того “монстра” – внутрішнього образу, котрий створюється і ніби не хоче завершитися у свідомості вченого. Юнг насправді відображає складний діалог – переживання, котрий він здійснює з незавершеним образом, породженим його психікою під впливом “Улісса”. Тут дуже багато нюансів, почуттів і символів, гіпотез і розчарувань. Видно, як у висловлюваннях переживання автора змінюються, він сам це розуміє і певним чином до цього ставиться, він ніяк не може зупинитися і врешті обриває свій етюд, не завершуючи його. Ознайомлення з цією працею дало нам змогу дещо по-іншому подивитися на причину труднощів сприймання творів типу “Улісса”. Ми припускаємо, що головне тут не в якійсь так званій спеціальній підготовці читача, а саме у співвідношенні розуміння і переживання. Стереотип сприймання більшості людей полягає в тому, що вони прагнуть спочатку зрозуміти твір, тобто досягнути логіку автора власною логічною системою, “прив'язати” до неї частинки власного життя і все це потім пережити. Якщо ж логіка автора вкрай важка і не підлягає цій процедурі (тобто вона просто гранично індивідуальна і тому не стереотипізується), то сприймання найчастіше закінчується після першого ж невдалого контакту. І справа тут не у рівні розвитку раціонального начала, а в його домінуванні. Хлопчик – герой Хемінгуея – хоче саме зрозуміти роман, не може цього зробити і ... переживання не відбувається, адже воно зруйноване самим суб'єктом фактично ще до початку сприймання. К.Юнг, навпаки, декларує бажання зрозуміти, а насправді хоче пережити роман і, завдяки художньому (інакше не скажеш) таланту, намагається вербалізувати це переживання для читача. Але ці дві постаті і схожі між собою, через те, що у них не утворився внутрішній художній продукт – не “спрацював” третій елемент переживання – уява. Тому й Юнг, попри свою талановитість, рухається весь час всередині своїх відчуттів, а не переживає твір.

Ми маємо змогу вести лонгїтудне дослідження людини, звичайної за рівнем інтелектуального розвитку, безперервно, починаючи з раннього дитинства, протягом вже 20 років. Поряд із раннім розвитком певної схильності до живопису (яка не отримала дальшого розвитку) і гарних музичних здібностей вона вирізняється вражаючою легкістю сприймання традиційно “важких” творів художньої літератури, зокрема таких авторів, як Джеймс, Кафка, Булгаков, Набоков, Гессе, Місіма і т.д. Наші спеціальні бесіди з досліджуваним свідчать, що тут нема хизування і “надриву”. Йому дійсно подобається це, і йому це легко. Головне, щоб автор був справжнім художником, митцем. “Я ніби спілкуюсь з цікавою і доброю людиною, котра ось таким чином бачить світ. Мені цікаво порівнювати. Я відчуваю, що і в мені є ці світи. Не треба лише питати, що хотів сказати письменник, чого він вчить і які прийоми використовує”. Нам здається, що в даному випадку ми маємо справу з перевагою саме переживання у сприйманні художнього твору, коли розуміння як суто раціональна операція виявляється просто зайвим. Все “зрозуміло” вже в акті переживання.

Мабуть, є сенс говорити про спеціальну здібність до споглядання як необхідну умову переживання мистецтва. Споглядання ми розуміємо як особливе, вільне й непрагматичне сприймання, що не спрямоване на пошуки “корисних, сильних” сторін об’єкта (за С.Л.Рубінштейном).

Ще один аспект вивчення індивідуальності переживання мистецтва пов’язаний з методичною процедурою отримання своєрідного висловлення переживання в ситуації квазітворчості. Ідея полягає в екстеріоризації психологічного продукту – результату сприймання у формах іншого виду мистецтва. Цей процес, з одного боку, стимулює переживання, а з іншого – полегшує їх вираження, обминаючи монологічну вербалізацію. Є в згаданому підході ще один, більш змістовний пласт аналізу, який ми не можемо розглянути в нашій статті, – ця процедура реально ставить людину в позицію творця і специфічно поєднує в ній споглядання і естетичну активність. Така позиція притаманна професіоналам-інтерпретаторам (режисер, диригент, балетмейстер, музикант-виконавець, перекладач художніх текстів тощо). Ми просили досліджуваних (учнів 10 класу) прочитати невеличкий твір (це було оповідання О.Гріна “Акварель”), а потім придумати, який би вони поставили кінофільм за цим оповіданням. Так ми намагалися створити позицію автора, тобто необхідно було створити продукт – результат сприймання – і продемонструвати його переживання. Дослід довів існування описаного нами механізму переживання твору мистецтва. Він показав також, що це переживання відоме всім без винятку учням, хоча й має індивідуальні відмінності.

Зрозуміло, що наша праця має, так би мовити, постановочно-пошуковий характер, її треба розглядати як наше переживання проблеми більшою мірою, ніж наукову інтерпретацію. Ми не аналізуємо тут якісні відмінності індивідуальних переживань твору мистецтва, адже на даному етапі це не могло бути частиною завдання нашого дослідження.

Але головне можна вважати доведеним: якщо відійти від заданих абстрактних теорій-схем та від епітетів, від яких “перехоплює дух” (“ох, це і є справжнє (!) художнє переживання”), і повернутися до особистості, зібрати емпіричні (тобто науково достовірні, перевірені) факти, можна набагато результативніше вивчити загадковий феномен естетичного компонента нашої свідомості.

Адже у всіх нас виникають переживання в результаті сприймання мистецтва, і це однозначно означає, що вони – естетичні. Далі вже – питання про їхній зміст і можливості дослідження, що, як ми намагалися показати, є проблемою, яка може бути вирішена.

* * *

В цілому, проблематика переживання в контексті дослідження становлення особистості могла б бути експлікована у виразі “переживання нужди” або “нужда в переживанні”, або, якщо звернутись до описаного тут дослідження естетичного переживання, “переживання прекрасного” або “нужди прекрасного бути пережитим”. Розглянемо ці експлікації послідовно.

Нужда, як унікальне інтенціонально-інформаційне джерело і носій життя, психіки, може взяти саму себе, якщо стане фактом моєї особистості (мого досвіду, життя). Вона сама створює в своєму довічному русі, що ускладнюється, ту структуру, той вузлик, який здатен не лише довідатись про неї, але й її прийняти і нести далі, але вже суб’єктно. Отже, повинен виникнути Я, як втілення нужди двох закоханих людей одне в одному і в мені – майбутньому, – щоб зуміти зупинитися, піднятися і – пережити те, що мене породило. Це й є дійсна трансцендентація. Пережити нужду як джерело і силу свого життя – не одне й те саме, що усвідомити її. Пережити – це не тільки взяти й зрозуміти, але й відчути, відкритися, прийняти і змінитися; з іншого боку, пережити нужду не те саме, що пережити інтенцію (потребу, мотив, мету etc), хоча психологічний механізм однаковий. Ми дійсно переживаємо нужду, коли жити стає неможливо, але ...дуже, вкрай необхідно, і ми піднімаємося, поновлюємось, живемо... І ми переживаємо достатньо рідко, хоча це переживання повертається. Для генетичної психології особистості процес виникнення, плину, зміни, припинення, нового виникнення переживання нужди – відкриває дуже багато. Перш за все, хоча нужда, повторимо це, є універсальним джерелом – носієм будь-якого життя (всього життя!), пережити її як таку може тільки людина, і стає зрозумілим важливе – переживання передбачає особистість (хто переживає). Різниця між відчуттям і переживанням якраз проходить по цій межі – відчуття є відображена реальність, а переживання – перетворена реальність, яка стала моєю. Переживання нужди недаремно виникає в кризові, зламні моменти – я вже не можу існувати просто як об’єкт її втілення, я або взагалі припиняю існування, або, відкриваюся, приймаю її, роблю крок їй назустріч і переживаю її. І цим я роблю її своєю (собою), сам при цьому стаю іншим. І вона, нужда, на коротку мить стане об’єктом мого переживання (переведення мною її в своє – живе), а потім ми станемо одним, але я про це вже буду знати. Таким чином, необхідно мати об’єкт (що переживається), але це

– особливий об'єкт, адже пережити його я зможу лише в тому випадку, якщо він ще до цього, відпочатково і потенційно буде існувати в деякому відношенні до мене. Нужда повинна, якщо хочете, “нуждатися в переживанні” і лише за умови, що в неї є така якість, її взагалі зможе хтось колись пережити. Так само і “прекрасне” повинне мати певні атрибутивні характеристики, що визначають його “прагнення” бути пережитим (на цьому дуже сильно наголошував свого часу Вол. Соловйов). Отже, я зможу пережити тільки те, тільки того, хто вже відпочатково якимось чином визначено входить у моє життя. І, нарешті, що означає “пережити”, що є сам цей процес? Перш за все – це сам процес, а не акт, це – плин. Лише відчути (тобто – відобразити) можна миттєво, переживання обов'язково триває. І в цей час я його означую і визнаю, відкриваю і відкриваюсь, змінюю і змінююсь, і це й є створення мною свого внутрішнього світу – себе. Взагалі, це процес взаємодії: зустріч (висока емоційність, напруга) – вивчення (внутрішня робота) – звикання (введення до внутрішнього світу, структурування) – переведення в досвід (згасання, втрата актуальності) – нова зустріч.

І саме звідси – “нужда в переживанні”, коли пережита мною одного разу нужда трансформується і “на ній” з'являється новий вектор – “їй” теж потрібні тепер переживання. Не треба це плутати з потребами у враженнях, відчуттях і інш., адже моя нужда в переживанні це, насправді, нужда в діяльності по створенню і розвитку самого себе, це є шлях саморозвитку мене як особистості.

7.1.2. ДЖЕРЕЛА АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Важливою складовою внутрішнього світу є інтенції, в широкому значенні цього терміну. Все, що об'єднується під поняттям рушійних сил, джерел активності, джерел розвитку, в науці називається мотивами, потребами, схильностями, інстинктами. Ця складова психіки, складова особистості, безумовно, повинна розглядатися як компонент внутрішнього світу. В психологічній науці існує багато підходів до розгляду даного явища. Мабуть, буде правильним сказати, що психологія особистості і взагалі сучасна психологія – це майже на 90% психологія мотивації. Кожна теорія особистості розглядає мотиви як один з найголовніших компонентів. Потрібно відзначити, що в різних теоріях вони розглядаються настільки різнопланово, що серед них неможливо встановити майже ніякої кореляції. В принципі, це закономірний процес, не можна сказати, що це погано. Щось подібне було з біологією, коли в Середні Віки йшла епоха завоювання нових земель, епоха відкриттів. Було зібрано величезний матеріал про рослини і тварини. І вчені не знали, як з ними бути. Так виникла задача систематизації. Через дослідження Ліннея і Ламарка виникла теорія Дарвіна і люди щось почали розуміти про біологію. В контексті нашого підходу до розуміння особи ми також можемо виказати свої погляди на інтенції, на мотиваційно-потребову сферу особистості як компонент саме внутрішнього світу. Але спочатку пояснимо, чому ми відносимо це саме до внутрішнього світу особистості, хоча традиційно у вітчизняній психології це відноситься до спрямованості. Ми вважаємо, що це помилка, тому що, кажучи про спрямованість, ми говоримо про свідомо поставлені далекі цілі, смисли і цінності особистості, і це, звичайно, має відношення до потребової сфери, але як і до всієї іншої сфери, не більше. Між потребою і метою, між потребою і мотивом, між потребою і цінністю є величезна відстань. Ми не можемо говорити про те, що в систему спрямованості ми повинні включати інстинкти, схильності, прагнення, потреби і так далі. Тому ми вважаємо, що це є внутрішній світ. З другого боку, звичайно ж, якщо ми говоримо про переживання як про конститууюче явище внутрішнього світу, то перш за все, людиною переживається саме інтенція.

Початковим компонентом мотиваційно-потребової, інтенціональної сфери особистості є постійний, стабільний, динамічний, енергетичний стан, який ми називаємо потребою. Це є деякий носій, енергетично емний, деяка сила, яка забезпечує рух, існування живої істоти взагалі, і робить його впорядкованим, передбаченим і нескінченно існуючим, тим, що розвивається. Тобто фактично її розвиток, її зростання закінчується тільки тоді, коли фізичне тіло не може вже далі існувати. Але цей носій, ця потреба існують завжди.

Ми вважаємо, що це дуже близько до розуміння ортогенезу, яке існує в сучасній біології і яке означає, в принципі, що розвиток будь-якої живої істоти є завжди спрямованим. В дослідженнях учених початку ХХ – кінця ХІХ століття, учених – біологів-еволюціоністів, була встановлена дуже цікава річ, яка суперечить, в принципі, дарвінівському закону. Справа полягає в тому, що насправді еволюція живого не є випадковою. Вона є направленою. Причому цікаво, що тут не йдеться ні про яку теологію і надприродність. Була знайдена абсолютно емпірична спрямованість. При всьому тому, що по всіх системах організму є випадковість – і в морфології, і у фізіології, і у внутрішній структурі, і у всьому іншому, є одна система, в якій випадковості немає. Це є система нервова. Вся еволюція живого на планеті спрямована у бік ускладнення і розвитку нервової системи. Це однозначний, абсолютно чіткий показник і вектор існування і життя на Землі. Ось це і є ортогенез. Тобто він означає спрямованість розвитку і він означає ускладнення розвитку. Фактично теорія ортогенезу не особливо приймається в сучасній біології і взагалі не розглядається в сучасній психології. Проте ми вважаємо, що фактично показують, що її потрібно обов'язково враховувати. І ось у зв'язку з цим ми маємо дуже цікаве явище розвитку особистості. Ми бачимо, що форма співіснування біологічного і соціального є в людині завжди, прямо починаючи не від її народження, а з зародження як живої істоти, проходить через все її життя, її смерть і переходить у щось інше. Ця форма зв'язку змінюється. Вона одна під час розмноження при злитті двох кліток людей, які обов'язково несуть на собі якісь соціальні впливи, соціальні особливості цих людей, вона абсолютно інша тоді, коли організм розвивається усередині матері, але знову-таки це обов'язково біосоціальні зв'язки. Тому що ми знаємо, що плід дуже рано починає чути, плід дуже рано починає сприймати. Тому що всі системи організму, які пов'язані з мамою, є людськими системами, а значить, в осяжному майбутньому вони все одно походять від біосоціальних істот. Тобто виходить, що особа, у принципі, нескінченна в тому плані, що вона завжди включена в процес єдності біологічного і соціального. Тому, на відміну від Фрейда, який вважав, що початковим, інтенціональним елементом

людини є чисто біологічне, чисто біологічні потреби, ми вважаємо, що чисто біологічних потреб у людини взагалі немає і ніколи не було, і не може бути. Річ у тому, що відпочатково це не є біологічна сила. І тоді ми дійсно можемо бути солідарні з Фрейдом. Маслоу говорив, полемізуючи з Фрейдом, що інстинктивні, біологічні потреби у людини дійсно існують, але вони, на погляд Маслоу, настільки слабкі, що на відміну від усієї решти тварин вони не допоможуть людині вижити, і вона вимушена дуже швидко набувати якісь інші інтенції, які виникають через поєднання біологічного з соціальним оточенням. Спроба А. Маслоу здається дуже цікавою, але вона дещо механістична в плані спростування точки зору Фрейда. Все набагато глибше. Дійсно, початкова інтенціональна сила (і тут ми відносимося до першої групи теорій за Олпортом) – це є потреба як енергетичний носій. Потреба – це просто прагнення жити, прагнення існувати. Але, на відміну від Фрейда, ми вважаємо, що це прагнення не є чисто біологічним, воно є саме біосоціальним, тому що воно є прагненням біосоціальної істоти. І передано воно цій істоті соціальними істотами, а не біологічними. Це принципово змінює справу. Виходячи з цього вся подальша теоретична концепція Фрейда повинна зазнати серйозних змін, тому що вона вся виявляється невірною і односторонньою. І тоді дійсно зрозуміло, чому ця теорія є теорією невротичної особи. Тому що, дійсно, можливо, у такої особистості, хоча ми нічого не знаємо про таких особистостей, і є чисто біологічні потреби.

Іntenціональна сфера будується у людини таким чином. Це є деяка тяга, яка існує відразу. Вона передається в запліднену клітину від двох клітин батьків. Разом із структурою передається функція, передається прагнення. І вона-то викликає розвиток. І вона існує у людини завжди. Вона ніколи не опрідмечується вся. І це дуже цікава закономірність. Л.С.Виготський свого часу був дуже близький до такої точки зору. Описуючи підлітковий вік, він запропонував дуже цікаву схему, що на єдиному носії, інтенціональному, у людини виникають як би незаповнені осередки. І ось коли цей носій, який викликає активність, в цій активності існує, дитина зустрічається з тим предметом або явищем, яке може частково задовольнити цю тягу, яка викликана цим носієм, то в цьому осередку виникає потреба. Так виникає, наприклад, потреба в їжі, потреба у враженнях, потреба в іншій людині. Ми вище вже говорили про те, як Лісіна знайшла, що, звісно, немає початкової потреби в спілкуванні у дитини, вона зводить цю потребу знову-таки тільки до біології. І доросла людина стає на шляху задоволення цієї потреби. Потреба в дорослому виникає тільки на восьмий – десятий тиждень життя дитини, саме як потреба в дорослому, тому що він просто весь час стоїть поряд. Таким чином, ось ці осередки весь час розгалужуються. Виникають все нові і нові потреби, і вони, на відміну від загальної потреби, вже наочні і конкретні. Але конкретика ця виникає тільки тоді, коли початкова потреба зустрічається з тим, що її частково задовольняють. Саме частково, тому що вся вона опрідмечується тільки один раз, у зрілої людини при зустрічі з подібною їй зрілою людиною, і тоді вся біосоціальна потреба їх опрідмечується один на одному. І результатом цього опрідмечення є продукт, і продуктом цим є нова жива істота – дитина. Отже, ми вважаємо, що вся в цілому потреба у людини опрідмечується тільки один раз в житті. Ну, в принципі, не один раз, якщо багато дітей, значить, кілька разів. Але обов'язково повинна бути любов. Тобто, це повинно бути ціннісне і цілісне відношення до іншої істоти. У всій решті випадків цей носій ніколи не задовольняється весь в цілому. Він задовольняється частково, залишаючись енергетичним весь час. І тут потреба виникає саме так. Вона може виникати і по-іншому. Вона може виникати, наприклад, коли тяги якоїсь визначеної, спрямованої немає, але перед людиною може просто виникнути образ або предмет, якого вона захотіла.

Зустріч з потребою може відбутися не зсередини, коли йде як би пошукова активність, коли я зустрічаюся з об'єктом, і тоді народжується потреба, а може бути і в спокійному стані, коли такої пошукової активності немає, але раптом виникає об'єкт, і людина розуміє, що вона хоче цей об'єкт. І тоді виникає потреба. Так, напевно, виникає у дитини потреба в іграшці. Це зовсім не потреба в спілкуванні. Потреба в спілкуванні виникає закономірно зсередини. А ось потреба в іграшці цілком може виникати ззовні. Так у дорослої людини виникає маса решти інших потреб, коли, грубо кажучи, у мого сусіда є те, чого у мене немає, і мені цього теж захотілося. Але це знову-таки осередок. Потреба завжди має, і знову посилаємось на Виготського, який дійсно дуже близько підійшов до такого трактування життя, зіткнення з соціальною системою, знаковою системою, коли відбувається фактично подвоєння психічного світу особистості, і тоді ми говоримо про самосвідомість.

У цілому ми виходимо на таке розуміння інтенції: інтенція починає переживатися, коли виникає потреба. Тобто ось цей осередок заповнюється, і тоді виникає переживання. Ми не можемо говорити про потреби неусвідомлювані, безумовно, не можемо, і так само не можемо говорити і про

мотиви неусвідомлювані. Нам здається, що все це пов'язано в літературі просто з багатозначністю підходів. Але якщо взяти чіткий, строгий генетичний, ортогенетичний критерій, то можна говорити про те, що потреба переживалася б завжди. А значить, вона усвідомлена. А це значить, що взагалі-то кажучи, ми стоїмо перед тим, що питання про виникнення свідомості не повинно ставитися в коректному психологічному дослідженні. Вона, безумовно, не виникає. Це точно. Як і вся особистість. Вона не виникає з неособистості, так само як живе тіло не виникає з неживого, так само точно, як свідомість не виникає з несвідомого. Існує деякий постійний процес, просто міняється форма представленості цих явищ.

7.2. ХАРАКТЕР

Характер – це певні стабільні форми поведінки і емоційного реагування даної людини, які виявляються та існують, перш за все, в її спілкуванні, соціальних зв'язках з іншими особистостями, і є настільки специфічними, оригінальними і різноманітними, що їх сукупність є своєрідним цілісним “малюнком” – неповторним малюнком особистості. І недаремно в перекладі із стародавньо-грецької характер означає слово “чекан”, тобто повний оригінальний відтиск даної конкретної істоти. Отже, говорячи про характер, ми відзначаємо ті стабільні, неповторні, унікальні зв'язки і відносини, які кристалізуються в цій людині в риси. Дуже багато дослідників розглядали структуру особистості як набір рис (Олпорт, Р.Кеттел, Г.Айзенк, і багато інших). Так, це важливо і дійсно істотно, але що ж лежить за рисою? За нею лежить вся структура особистості. Коли, наприклад, говориться про певну рису, в дійсності йдеться про спосіб поведінки, спосіб взаємовідносин людини з оточуючими. В культурі це набуває назви, слова. Риса – це визначений образ дії, який характеризує спосіб взаємовідносин з іншими людьми. За нею лежить спрямованість, біологічне підґрунтя особистості, яке виражається в ній; досвід, який є дуже важливим в даному випадку; і нарешті, сфера здібностей. І, звичайно, за нею лежить внутрішній світ і внутрішнє переживання: яким я бачу цей світ, якими я бачу інших людей? Чи може, скажімо, доброта як риса характеру народитися при неадекватному сприйнятті інших осіб, інших людей? Це дуже проблематично. Отже, риса дійсно дуже важлива і істотна якість людини. Це стабільна якість, сталий спосіб спілкування і взаємодії. Вона в собі кристалізує всю особистість, є виявленням її як цілісності. І саме тому, що унікальною є особистість, ми маємо різноманіття рис, неповторні риси характеру. Але, зазначаючи, що в характері виражаються минулі взаємостосунки людини, минулі зв'язки, ми говоримо тільки половину правди: слід розглядати характер не стільки з погляду минулого, скільки з перспективного майбутнього. Сенс в тому, щоб виокремити ті риси, які сприяють подальшому руху людини, її новим цілям, та шляхам їх досягнення. Характер слід розглядати з точки зору майбутнього, а не минулого, тому що риси – це є прогноз, адже вони стійкі, і завдяки цьому роблять поведінку передбачуваною і очікуваною. Риси характеру і формуються, виходячи з майбутнього, адже не лише наявна система взаємостосунків формує рису. Її формує і те, до чого прагне людина. Є і третя сторона: риса характеру сама є мотивантом. Тобто я поведжу себе так, щоб це відповідало моїм рисам характеру. Якщо я чесна людина (тобто, маю відповідну рису), я вчиняю чесно, відчуваю бажання вчиняти саме так, і тоді мені гарно і комфортно. Ми всі з життя знаємо: якщо вчиняємо всупереч своїй рисі – відчуваємо дуже серйозний внутрішній дискомфорт. Це відбувається тому, що фруструється мотив, адже риса мотивує поведінку. І тут ми маємо ще одну, глибинну, зв'язку всіх підструктур. Виявляється, якщо замислитися, що всі вони пов'язані одна з одною функціонально. Отже, риса – це і спосіб поведінки, і мотив. Дуже часто риса – це й здібність, адже якщо говориться, наприклад, про працездатність, посидючість, напруженість (схильність до напруженої праці), йдеться саме про рису, але, водночас, йдеться і про здібність. Загалом, ми дуже часто приходимо до цих поєднань: розумна людина – це характерологічна ознака, але, з іншого боку, це і здібність, а з третього – це ще й процес. Тут дуже гарно видно, що насправді наші терміни і назви, це дійсно концепти, і вони настільки багатозначні, що все залежить від точки відліку. Досвідчена людина – це риса характеру, але це і здібність. Зв'язок підструктур дуже важливий і він гарно показує, що насправді вони пов'язані не тільки між собою, але і з цілісною особистістю як такою. Генетичну психологію цікавить перш за все виникнення і розвиток характеру. Звичайно, виникнення характеру пов'язано з біологічною підструктурою. Від того, яка нервова система, які темпераментальні особливості людини, дуже часто залежить, які риси характеру сформуються у неї. Це загалом-то безперечно. Але питання в іншому: як виникає риса? Є ідея, яка полягає ось в чому: риса виникає як спосіб досягнення мети. Що це означає? Є мета, і є способи її досягнення, і способів, як правило,

декілька. Наприклад, мета студента полягає в отриманні позитивної оцінки на іспиті. Які шляхи досягнення цієї мети? Один студент сідає, сумлінно і ретельно вивчає все, що вимагає викладач, що потрібно, що є в літературі і в питаннях до іспиту. Він готується і, власне, йде до цієї мети. Мета залишається та ж, але ми беремо іншого студента, який вирішує, що можна піти іншим шляхом: звернутися до авторитетного родича або знайомого і спробувати “вийти” на цього викладача таким чином, що йому будуть пом'якшені вимоги, і мета знову-таки буде досягнута. Тобто, шлях руху до цієї мети інший. Третій студент вирішує, що просто можна заплатити, і не потрібно нікого шукати, і досягає тієї ж таки мети. Четвертий вирішує по-іншому, він може поманіпулювати, може прикинутись дуже хворим, або, навпаки, дуже “розумним”, дуже цікавитися, переживати за викладача, за його предмет і так далі. Тобто, ми можемо помітити декілька шляхів досягнення однієї і тієї ж мети. Питання в тому, який шлях вибирає дана конкретна людина, – це і є її риса. Адже вона вже доросла людина, і риси характеру у неї вже склалися. Вона вибере той шлях, який буде для неї комфортним. Може бути вибраний і інший, але тоді це буде для людини пов'язане з дискомфортом. “Свій” шлях формується в дитинстві, коли у дитини ще немає стійких рис характеру, що склалися. Наприклад, дитині хочеться іграшку, – можна попросити маму, але вона не купує, потім можна далі просити маму, а можна попросити бабусю, або можна покапризувати і раптом вийшло: мета досягнута. Оце і є шлях, а потім ми цей шлях назвемо принциповістю, відвертістю, хитрістю, або ще якимось терміном. І далі формується стабільний шлях поведінки. Зрозуміло, що цей шлях залежить і від нервової системи, і від оточення, і від інтелекту, і інших властивостей: від переживання цієї людини, та й усього досвіду теж. І тоді констатується: так закладено, хоча це, безумовно, лише потенція: потрібна дія, успіх і закріплення комфортного переживання. В усякому разі, формування риси йде як формування способу реалізації мети. А цілі завжди є у людини, тому що вони пов'язані з потребами. І важливі саме цілі, а не потреби, тобто те, що сама людина собі намічає. Таким чином, виявляється міцний зв'язок характеру з цілепокладанням і свідомістю взагалі.

Важливим є питання про рівень розвитку рис, і тут мова йде про акцентуації і психопатії і як про певні відхилення, і як про рівень вираженості рис. Цей матеріал широко представлений в літературі. Важливе для нас те, що тут дуже гарно видно зв'язок з цілісною особистістю. Адже якщо, наприклад, мати на увазі таку акцентуацію, як демонстративність (істероїдність), її наявність означає, що людина обов'язково хоче стати центром уваги, вона начебто підживлюється увагою інших, і не може існувати по-іншому. Цим людям притаманно дуже міцне витіснення, вони часто не пам'ятають невдач, вірять собі, коли захворюють, і в це вірять й інші люди. І все це робиться для того, щоб привернути увагу, але це означає, що демонстративність – не лише характерологічна риса, тут як в крапельці води виражається вся особистість: це і особливий плин переживань, своєрідна система сприйняття світу в цілому, специфічна ієрархія цінностей; це і досвід, який відкриває людині, чи потрібно рухатися вперед. Тут концентрується вся особистість, і в акцентуації, в психопатіях ми знову починаємо бачити цілісність прояву людської природи.

Проблеми вивчення характеру в психології пов'язані, передусім, з невизначеністю предмета дослідження. З одного боку, традиційно в дослідженнях ототожнюються риси характеру людини з властивостями її темпераменту. Особливо ця традиція стійка в клінічній психології: Е.Кречмер, У.Шелдон, К.Леонгард, М.П.Ганнушкін, К.-Г.Юнг вивчали, фактично, конгломерат темпераментальних і характерологічних властивостей, називаючи все це одним терміном “характер”. З іншого боку, інша традиція полягає в намаганні ототожнити риси характеру і риси особистості. Г.Олпорт, наприклад, взагалі вважав поняття “характер” не таким вже й важливим для аналізу особистості: “...психологічний факт полягає в тому, що якості людини – це просто те, що в неї є. З цієї причини і у відповідності з нашим власним визначенням ми віддаємо перевагу такому розумінню, що характер слід тлумачити як оцінену особистість, а особистість, якщо хочете, як неоцінений характер” [210, с. 239]. Мова, таким чином, ведеться про характер як соціальну оцінку поведінки (особистості в цілому) з боку інших людей. Фактично, явище характеру в такій постановці виводиться за межі психології. Обидві крайні позиції можуть бути легко пояснені практичними завданнями (у випадку клінічної психології) і теоретичними поглядами авторів (в обох випадках). Але чи означає це, що поняття характеру “зависає” і дійсно не має адекватного психологічного предмета? Нам так не здається. Свого часу Л.С.Виготський зазначав, що застиглість досліджень характеру зумовлена виключно статичним підходом, в межах якого залишається, дійсно, займатися виключно класифікацією характерів та сперечатися з приводу того, чим, власне, є риса – частиною характеру чи конструктом особистості. Прислухаємося до логіки Л.С.Виготського.

Вивчення характеру шляхом спостереження і опису окремих рис, властивостей і проявів є, за Виготським, необхідним, але початковим і недостатнім етапом дослідження. Тому що таким шляхом не можна зрозуміти головного – психологічної сутності явища. Залишається порівняння і класифікація. Л.С.Виготський, однак, пише: “Даремно характерологія від Гіппократа до Кречмера б'ється над класифікацією як над основною проблемою характеру. Класифікація лише тоді може бути науково зумовленою і плідною, коли вона ґрунтується на істотній ознаці явищ, що розподіляються по різних класах, тобто коли вона відпочатково передбачає знання сутності явища... Але “сутність речей” є діалектикою речей, і вона відкривається в динаміці, в процесі руху, змін, становлення і знищення, у вивченні генези і розвитку” [72, с. 154].

Для того, щоб зрозуміти особливості характеру мученика, який з радістю йде на страту, тим відстоюючи свої ідеали, себе самого, треба, говорить Виготський, встановити, як, за яких умов виник цей характер, що примушує мученика радіти, яка, власне, історія цієї радості.

“Статично характер дорівнює сумі відомих основних ознак особистості і поведінки, і він є поперечний розріз особистості, її незмінний статус, її наявний стан” [72, с. 156]. Перед нами – ідеальна абстрактно-схоластична модель “зупиненої” особистості. В ній долається непорозуміння: характер є сумою (тобто, тим, що об'єднує) властивостей і станів особистості. Звісно, така модель є схемою, об'єкт якої (тобто, те, що вона зображає, “схематизує”) в такому вигляді не існує (“зупинена” особистість, в дійсності, є мертве тіло, і, зрозуміло, що ніякого характеру воно вже не має). Але, разом з тим, ця схема дозволяє зрозуміти дещо дуже важливе: характер – це єдине психічне явище, яке ми можемо спостерігати безпосередньо, як поведінковий вияв суми особистісних рис. Єдине, що слід додати – це не випадкова, а типова, притаманна, “характерна” поведінка людини. Рису характеру, на відміну від риси особистості, ми можемо бачити, але ці утворення кардинально різні, незважаючи на те, що можуть називатися одним терміном. Риса особистості має ціннісно-смыслову природу (але не безпосередньо-мотиваційну) і повинна розглядатися як готовність людини вчиняти відповідно. В цьому сенсі, безумовно, правий Іешуа М.Булгакова в його твердженні, що кожна людина – добра людина. Риса ж характеру є реальний спосіб вирішення життєвих, перш за все – діяльнісних і комунікативних ситуацій даною конкретною людиною. Існування доброти як риси характеру означає, що вказана вище готовність пройшла довгий шлях, “вступаючи” в різні взаємини з іншими численними властивостями особистості (у тому числі і з біопсихічними, темпераментальними тенденціями), “зустрівшись” неодноразово з різними і неоднозначними реакціями зовнішнього середовища (передусім – соціального), утворила-таки складну і стійку міжфункціональну систему, яка визначає такий спосіб дій і взаємодій, за яким іншій людині ніколи не завдається шкоди. Це – складно і не так вже й високо вірогідно. І в цьому сенсі (повернемося до М.Булгакова) більш правим був візаві Іешуа – Понтій Пілат. Виявляється, співрозмовники говорили про різні психічні явища! Риса характеру виявляється пов'язаною (і залежною) з набагато більшою кількістю факторів і чинників, тож в певній логіці саме її існування є проблематичним. Навіть термін “риса характеру” є досить невизначеним, якщо й зовсім невідповідним і некоректним. Принаймні, ми говоримо: “добра людина”, “зла людина”, а не “добрий характер”, і т.ін. З іншого боку, вживаються вирази “гарний” або “поганий” характер. Нам здається, що це не випадково. “Риса” характеру (“доброта”) кристалізує в собі не лише всю особистість в її дійсній складності, а й увесь характер, всі інші, так би мовити, “риси”. І саме тому ми говоримо про доброту як про всеохоплюючу якість (“добра людина”).

З іншого боку, чи завжди визначення “добра людина” і “гарний характер” є синонімами в плані оцінювання, тобто, чи означає це, що добра людина завжди має гарний характер? Ні, не означає. Це – як домінанта і, водночас, обмеження: в найбільш суттєвих, ціннісних і важливих для себе ситуаціях, в тих, які вона свідомо контролює і, взагалі, “за великим рахунком”, дана людина не дозволить, щоб її дії завдали будь-якої шкоди іншим. Ось що це означає. Але, водночас, ця людина може бути занадто пристрасною, принциповою, самовпевненою і т.д. – і це все не дозволить сказати, що характер її, в цілому, гарний.

Як бачимо, залишається багато незрозумілого, і кількість питань у читача зростає – і саме цього ми й прагнули. Справа в тому, що статична модель є обмеженою, і вона не дозволяє зрозуміти реальний характер в реальному житті. Треба, повернімося знову до Виготського, “зрозуміти характер динамічно – тобто перекласти його на мову цільових настановлень в соціальному середовищі, зрозуміти його у боротьбі за подолання перешкод, у необхідності його виникнення і розгортання, у внутрішній логіці його розвитку” [72, с. 156].

Характер не просто виникає – він створюється самою людиною, і в цьому сенсі характер є тим

явищем, яке найбільш пов'язане як з дією нужди, так і, з іншого боку, з вищими психічними функціями. З.Фрейд приділяв у своїй теорії великого значення характеру, вважаючи його системою успадкованих диспозицій. Фактично, характер для Фрейда повністю визначався біологічним – це була жорстка прив'язаність до минулого: характер людини, як каторжанин до ланцюгів, прив'язаний до її минулого. Ніхто, насправді, не може відкидати вплив, який мають на характер біосоціальні вроджені диспозиції людини – це було б небережно та й просто невірно. Але сама сутність появи характеру пов'язана, насправді, з намаганням людини позбутися цих “тортур” минулого, оволодіти ними!

Нужда спричиняє рух особистості – рух до світу, до того, щоб стати кимось у цьому світі, тобто – до зайняття певної позиції. З часом цей рух і його напрям буде усвідомленим людиною, але вже до цього характер, в основному, буде сформованим. Як це пояснити? Нужда не є силою неспрямованою, навпаки, вона завжди (на перших етапах – поза свідомістю самої людини) спрямовує її у дуже чітко визначеному напрямі – до зустрічі і взаємодії. Зустріч породжує потребу, а трохи згодом – свідоме цілепокладання, а взаємодія є засобом. Причому, ми маємо на увазі взаємодію у широкому сенсі – не лише з людиною, а й з будь-якою істотою, предметом чи явищем. Взаємодія дозволяє утримати і досягти потребу, але далеко не лише це. Вона (взаємодія) виступає “чарівним” механізмом, так би мовити, “зворотної дії” – дозволяє оволодіти (іноді – подолати) власними безпосередньо-природними властивостями, потягами, диспозиціями. Б.М.Теплов, свого часу, сказав, що виникнення характеру – це є оволодіння людиною власними темпераментальними властивостями і диспозиціями [270]. Взаємодія є процесом, в якому бере участь вся особистість як цілісність, якою б частковою і дискретною не здавалася нам ця операція. Звідси – і характер як цілісність.

Отже, у взаємодії, яка спричинена нуждою, формуються способи дій, тобто формується характер. Чому ми говоримо, що характер створює сама людина? Тому що взаємодія передбачає обов'язковим компонентом дію цієї людини, а дія є такою активністю, яка спонукається власною метою. Цілепокладання виявляється процесом, що виникає набагато раніше в онтогенезі, ніж це прийнято вважати. Згадаймо хоча б вказівний жест як невдале хапання. Останнє є ніщо інше, як дія, а отже – викликалося воно метою: якби хапання вдалося – це була б одна взаємодія і в ній сформувалися б відповідні засоби. Якщо воно не вдалося – маємо незавершену дію і появу нового “фігуранта” – соціального дорослого, що задовольняє потребу, а мету руйнує, натомість формує нові способи взаємодії і, водночас, роблячи їх самооцінними, спонукає постановку дитиною нової мети, вже – на взаємодію з собою. І ця взаємодія є, фактично, створенням нової природи дитини. Своєрідно з цього приводу висловився Л.С.Виготський: “Взаємодія з дорослим веде нас від успадкованої природи до нової, “набутої” природи людини, або, застосовуючи старий вислів – від старого Адама веде людину до нового Адама”. “Але характер, – продовжує Виготський, – це й є певний Адам, нова друга природа людини” [270, с. 164].

Слід зазначити, що описані явища притаманні лише раннім стадіям онтогенезу – лише тут відчувається певна неупорядкованість рис. Однак дуже швидко виникає центральна і єдина головна лінія особистості – “Лейтлінія життя” (Л.С.Виготський), спрямована на соціальне особистісне зростання і формування соціальної позиції. Риси, способи дій упорядковуються і групуються навколо цієї лінії і, власне, характером є не будь-які взагалі поведінкові прояви, а лише – стійкі і такі, що тісно переплетені з цією лінією. Саме в цьому сенсі ми говоримо, що характер визначається не минулим, а майбутнім в житті особистості. Таким шляхом характер набуває впорядкованості і структурної оформленості. Тут були солідарні, незалежно один від одного, Л.С.Виготський і С.Л.Рубінштейн.

Л.С.Виготський писав: “Характер є соціальним чеканом особистості. Він є відкрystalізованою типовою поведінкою особистості в боротьбі за соціальну позицію. Він є відкладанням основної лінії, лейтлінії життя, життєвого плану, єдиного життєвого напрямку всіх психічних актів і функцій” [72, с.156]. С.Л.Рубінштейн зауважував: “Риси характеру – це ті суттєві властивості людини, з яких у певній визначеній логіці і внутрішній послідовності витікає одна лінія поведінки, одні вчинки... Визначеність, яка складає сутність характеру, може створитися у людини по відношенню до того, що їй не байдуже” [253, с. 220]. Але це означає, що сама наявність характеру означає, що у даної людини є щось в світі, що їй не байдуже, до чого вона ставиться пристрасно. І так ми починаємо розуміти зв'язок характеру із спрямованістю. Спрямованість структурує характер і виникає міцне зрощення, яке і визначає цілісність. Життєвий шлях кожної особистості це, фактично, реалізація її спрямованості на майбутнє завдяки індивідуально специфічним способам дій і взаємостосунків

(характер). Таке бачення дає змогу оцінити значення перешкод на життєвому шляху людини: подолання перешкоди означає зміцнення сплаву характеру і спрямованості і, з іншого боку, урізноманітнення способів дій, тобто – появу нових рис, але в межах даного комплексу “спрямованість – характер”.

Тепер ми можемо зрозуміти радість мученика, що йде на страту, відстоюючи свої ідеали і цінності. Його характер формувався в єдності зі спрямованістю, долаючи масу перешкод, і кожного разу подолання приносило радість перемоги і радість відчуття своєї правоти. Це – динаміка життя. І ситуація страсти розцінюється даною людиною як подолання ще однієї перешкоди. І вона вже знає, що подолає її – від цього радість. Так сформувався цей характер. Ми зрозуміли психологічний механізм, але, водночас, він виводить нас в інші, вищі етичні сфери: саме тут ми бачимо кардинальну відмінність характеру і особистості. Ісус Христос і терорист-самогубець на кінцевому етапі свого життя діють за абсолютно однаковим психологічним механізмом – збереження своєї цілісності, своїх цінностей і ідеалів ціною втрати власного життя. Ми не зможемо зрозуміти принципової відмінності їхньої поведінки, якщо виходити виключно з даного кінцевого моменту і виключно з характеру. Не слід забувати, що цей вчинок – кінцева ланка їхнього життя, і зрозуміти її можна, лише аналізуючи весь рух.

Виникає ряд гострих питань, як особистісних, так і суто характерологічних. Ми можемо відповісти на ці питання, використавши цікаве поняття “ключового переживання” (Е.Кречмер, Л.С.Виготський, Л.І.Божович), яке, за словами Виготського, як ключ до замку підходить до характеру особистості. Поступове створення в онтогенезі комплексу “спрямованість – характер” призводить, крім всього іншого, до диференціації внутрішнього світу особистості. В ньому виокремлюються особливі переживання, що виникають у зв'язку з подіями, які найближче і найбільш безпосередньо пов'язані із смислами і цінностями (спрямованість). Вони, водночас, виявляються релевантними характеру (якщо, скажімо, доля моїх дітей є дійсним смислом і реальною, а не лише декларованою, цінністю мого життя, мій характер обов'язково буде структуруватися навколо цієї цінності. І тоді все, що стосується якоюсь мірою їхньої долі, буде переживатися мною глибоко і гостро, буквально впливаючи на характерологічну структуру. З іншого боку, мої власні цілі і вчинки будуть обов'язково розглядатися, аналізуватися і переживатися мною в контексті цієї цінності. Активізація ключового переживання (власне, його викликання) є подією життя особистості, яка примушує вчинити цілісно, відповідно до своєї дійсної сутності.

Таким чином, формування ключового переживання є своєрідним відображенням у внутрішньому світі людини генези її характеру і спрямованості. З цієї точки зору, Ісус є символом відкритості до проблем всіх людей і стурбованості їхньою долею, їхнім духовним станом. Те, що стосується даних сфер, викликає в ньому ключове переживання – глибоке, смислове, “справжнє”. Це виявляється настільки важливим, що свою смерть Він розглядає як останній засіб повернути людей до добра і духовності. Звернемо увагу: насправді Він приймає смерть не заради відстоювання власних ідеалів, а заради інших людей. І це – принципово.

Зовсім іншу генезу ми спостерігаємо у терориста-самогубця: відпочатково він розділяє всіх людей на гарних “ми” і поганих “вони”. Його ідеали полягають у тому, що “вони” (вороги) перешкоджають ідеальному (в його розумінні) існуванню. Отже, “вони” повинні зникнути, нехай і разом з моїм життям – задля подальшого існування ідеалу. Це закритість і депривованість, що стала характером, пов'язаним з вузькою спрямованістю.

Наведені приклади є суттєвими ще з однієї точки зору – вони прояснюють дійсний зв'язок характеру з волею людини. Близькість цих явищ зафіксована в мові – вирази “вольова людина” і “людина з характером” є синонімічними. Але волю не можна ототожнювати з характером, що чітко підкреслював С.Л.Рубінштейн [254]. Воля виступає фактором, що зумовлює важливу, але лише одну якість характеру – його твердість (сила, рішучість, наполегливість). Але, вірно зауважує Рубінштейн, характер не вичерпується цими якостями – він “має власний зміст, що спрямовує цю силу” [253, с. 231]. Іншими словами, відношення волі і характеру – складні і зворотні: воля визначає ступінь твердості, сили характеру, а останній, в свою чергу, визначає, як, де і з якою метою буде виявлятися воля. І, отже – воля не входить до складу характеру.

Характер людини, як окрема і своєрідна психічна якість, має такі основні властивості – сила, твердість, зміст, складність, гармонійність. Всі ці властивості є полярними, тобто передбачають наявність власної протилежності (сила – слабкість, твердість – м'якість і т.д.). Сила характеру визначається як енергетична якість – енергія досягнення мети, здатність людини розвивати значні напруження при цьому, а також при подоланні перешкод. Важливою ознакою даної якості є те, що

вона – індикатор здатності людини відстоювати, зберігати себе як особистість. Сила характеру найбільше з усіх його властивостей пов'язана із спрямованістю особистості. Вона розглядається, зазвичай, як суто позитивна якість, але ми б хотіли зауважити таке: в деяких випадках характер набуває такої сили, що придушує особистість, людина стає залежною від свого характеру і ... неадекватною: такими й є акцентуації і, особливо, психопатії – хворобливі стани, які, фактично, є виявом того, що характер “перемагає” особистість, він стає для людини самоцінним і надцінним, людина відсторонюється від світу, стає неадекватною. Паранойя може розглядатися як гострий приклад надсильного характеру: надцінна ідея, породжена людиною, “потрапляє” на надсильний характер, це врешті-решт затуляє людині весь світ і можливість ефективно існувати в ньому. Те, що ця хвороба пов'язана саме з характером, видно з наступного: хвороблива ідея виявляється настільки пов'язаною із способами взаємодії людини, що будь-яка спроба довести, показати, що вона помиляється, робить протилежне – людина чекає від взаємодії підтвердження (а не спростування ідеї), тому ще активніше шукає і... знаходить потрібні їй аргументи.

Твердість характеру найбільше пов'язана з вольовою сферою особистості і означає жорстку послідовність та впертість у досягненні мети, акцентоване відстоювання власних поглядів. Ми схильні розглядати дві модифікації даної властивості – “твердість – крихкість” і “твердість – гнучкість”. Різниця між ними принципова і зумовлена ефективністю зв'язку характеру з особистістю в цілому (а не лише з вольовою сферою). Перша модифікація відрізняється ригідністю: при зустрічі з перешкодою, яку не вдається подолати одразу, людина може продовжувати спроби аж до повного виснаження і кризи характеру (“злам”). Важкі дезадаптаційні переживання такої людини підсилюються високою самооцінкою, адже вона звикла до своєї “твердості”, яка, до того ж, є соціально позитивною якістю. Друга модифікація (“гнучкість”) передбачає тісний взаємозв'язок з інтелектуальними процесами і ціннісно-сисловою сферою. Людина виявляється здатною на достойний компроміс і ситуацію фрустрованості розглядає не як суто характерологічну, а як особистісну (яскраві історичні приклади-антиподи – Дж.Бруно і Галілей). Як видно, сила і твердість характеру є, власне, динамічними його показниками, і самі по собі не відбивають всіх його особливостей. Адже характер відзначається суттєвим багатством різноманітних рис, в тому числі і досить нюансованих, тонких відтінків їх взаємовідносин. Складність відображає ступінь розвиненості зв'язків цих рис між собою і з особистістю в цілому. Дійсний характерологічний профіль особистості можна зрозуміти лише в динаміці розвитку вказаних властивостей. Щоб це було зрозуміліше, повернемося до доброти: чому люди, які мають вроджену готовність бути добрими, як це думав Ієшуа (і не лише Він один), так рідко мають відповідну рису характеру? Людина може мати слабкий характер, і тоді вона чинить зло під впливом обставин, і зникає до цього, виникає “звичка”. Безумовно, вона при цьому переживає жорсткий дискомфорт, але нічого не може вдіяти – обставини сильніші. З іншого боку, людина може мати надсильний характер, і тоді доброта перетворюється на нав'язливу ідею, фактично перероджуючись на свою протилежність. Добро можна не виявити через відсутність твердості характеру, або “зламатися”, якщо ця твердість – крихка, увійти до стану афекту чи депресії і скоїти багато лиха. Нарешті, низький ступінь твердості характеру може призвести до того, що добра людина не відчужує і не прореагує на тонкі обставини складної ситуації, і її доброта може виявитися злом. Все перераховане стосується, власне, проблеми гармонійності – дисгармонійності характеру.

Завершуючи аналіз, ми хотіли б зупинитися на одному суттєвому моменті, який, зазвичай, не береться до уваги дослідниками характеру. “Загальним місцем” психології є твердження про те, що характер є тією якістю, яка визначає поведінку, він, власне, і являє собою способи поведінки, типові для даної людини. Але нам здається, що існує й інший аспект: характер слід розглядати як спосіб переживання людиною... самої себе, свого Я. Характер, в даному сенсі, не ототожнюється з самосвідомістю, Я-концепцією чи самооцінкою. Він є саме переживанням – цілісним чуттєвим відображенням людиною самої себе. В психологічній практиці дана іпостась характеру помітна дуже яскраво: людина, яка має проблеми у взаємостосунках, в першу чергу вважає, що ці проблеми йдуть від її партнерів по спілкуванню. Далі може виникнути уявлення про те, що саме вона робить щось не так (але це уявлення виключно ситуативне і має суто раціоналістичний зміст). Найважче приймається позиція, згідно з якою причина конфліктності полягає в цілісній неадекватності поведінки і світобачення даної людини, адже тут порушується цілісне переживання себе. Характер як спосіб переживання людиною самої себе є близьким за значенням до явища ідентичності (Е.Еріксон). Цей аспект характеру формується в онтогенезі разом із його “зовнішніми” проявами, забезпечуючи унікальність цілісної структури особистості. І тут виникає дуже складна і важлива

проблема визначеності. Цей термін є ключовим у С.Л.Рубінштейна: “Визначеність, що складає сутність характеру, може утворитися у людини по відношенню до того, що для неї важливо” [253, с. 221]. Взагалі, поняття “визначеності” найчастіше вживається Сергієм Леонідовичем в роботах, присвячених характеру. Останнє і означає, власне, визначеність людини у житті – чіткість розуміння власної позиції, диференційоване ставлення до суспільних цінностей і інших людей. Однак, нам здається, існує певна проблема, що стосується в цьому сенсі знову таки співвідношення характеру і особистості. Абсолютна визначеність, визначеність у всьому і відносно всього (характер за Рубінштейном) є, фактично, застиглість. Саме тут дуже яскраво видно, що, по-перше, характер і особистість далеко не одне й те саме, а, по-друге, що розвиток людини визначається не її характером, а гармонією співвідношення особистості і характеру. Гнучкість і зміни, які так необхідні в реальному житті, можуть порушувати “визначеність”, але межі цих порушень визначає виключно сама людина як цілісна особистість. Характер, при всій його важливості, все ж лише підструктура особистості, і факти існування людини в екстремальних ситуаціях чи в умовах жорсткої дезадаптованості засвідчують пріоритет саме особистісного начала (в деяких випадках можна спостерігати фактичну втрату людиною рис характеру і існування її протягом певного часу виключно в особистісному режимі. Щоправда, це не може тривати довго, людина виявляється ніби оголеною психологічно і травмується... тож намагається “повернутися” до своїх звичних рис). Взагалі, нам здається, психологія екстремальних ситуацій могла б дуже багато цікавого встановити щодо характеру людини, якби розглядала його в динаміці, тобто, генетично. Отже, визначеність, наявність сильного характеру, та й просто його наявність (як це зазначав ще І.Кант) є, насправді, проблемою, коріння якої – в особистості і її становленні.

Генетична психологія дозволяє побачити ще одну проблему, “перетворену в постулат” (якщо використовувати термінологію Л.С.Виготського). Звернемо увагу – всі визначення характеру так чи інакше тяжіють до давньогрецького “чекан”, закарбування (чіткість і... застиглість, майже, як відбитки пальців, – хай нам вибачать цю аналогію). А з іншого боку, психологія переповнена тезами і аргументами щодо явища прижиттєвих змін, пластичності характеру, його “відкритості” вихованню. Ми, таким чином, виявляємо цілковиту суперечність (якщо “печатка” пластична, то хіба ж вона – печатка?). Безумовно, в давньогрецькому визначенні є метафоризація явища, адже застиглість, закарбованість характеру є найбільш чітким параметром психологічного відхилення (відносно психопатії це гарно показав Кречмер і особливо Ганнушкін). В нормі характер не просто змінюється, він розвивається, залишаючись при цьому ознакою саме цієї, даної людини. І таким чином, все відносно стійке і стабільне в характері має своїм підґрунтям особистість. Психологічне здоров'я людини в контексті проблем характеру визначається саме тим, що у здорової людини характер розвивається. Це – не просто зміни у зв'язку з обставинами життя, віком чи станом здоров'я, це прогресивний рух, реалізація потенції і формування психічних новоутворень характеру. І якщо останній термін викликає подив (поняття “новоутворення”, дійсно, не вживається в психології відносно характеру), слід розуміти, що такі властивості, як гнучкість, розсудливість, або мудрість якраз і підходять під визначення новоутворення, що його давав Виготський (такі зміни психіки, що кардинально впливають на всю особистість і змінюють її життя). До речі, про мудрість – те, що це не лише високий рівень інтелекту, а саме характер – гарно показала в останній своїй роботі Л.І.Анциферова [17]. Розповсюджені житейські уявлення, згідно яких характер з віком погіршується, не можна абсолютизувати. Він може і розвиватися, і саме мудрість виступає кінцевою і найбільш розвинутою, реалізованою іпостасю характеру людини. Слід зазначити “в дужках”, що психологія старечого віку знаходиться, на наш погляд, в абсолютно “зародковому” стані (вибачаємось за каламбур). Вихідна імпліцитна позиція дослідників про “згасання”, “інволюцію”, “розпад” вищих психічних функцій в цьому віці аж ніяк не відповідає дійсності. Слідування цій позиції спотворює старість в наших очах! Актуалізація екзистенційних переживань призводить до абсолютно нових і зовсім невідомих нам форм розвитку особистості, але це саме розвиток і саме прогрес. Ми не можемо зрозуміти цих людей тому, що впевнені – вони “згасають”, і наша мова, наші слова і підходи є зовсім неадекватними – так виникає бар'єр (механізм тут, як бачимо той самий, що і в ранньому онтогенезі – ми впевнені, що перед нами ще не особистість і від цього повне незнання цієї істоти). Між тим, розуміння старості повинне виходити не з тієї тези, що біологічне в людині вичерпується, а з того, що особистість знаходиться на найвищому рівні розвитку... і зберігає при цьому нескінченні потенції подальшого становлення. Стосовно характеру в цьому віці, висловимо лише одне гіпотетичне припущення: кардинально змінюється співвідношення його з особистістю; характер перестає бути підструктурою і набуває статусу атрибутивної ознаки

особистості.

Змінність, незастиглість характеру людини яскраво виявляється в емоційній сфері. М.Д.Левітов свого часу помітив цікаву закономірність – емоційні стани, якщо вони переживаються людиною часто і довго, можуть перетворитися у властивості її характеру. Стан визначає особливості переживань і поведінки. Це тривале відчуття, що забарвлює життєві стосунки. Воно може стати звичним і отже – комфортним для особистості, як би це парадоксально не звучало, коли, наприклад, йдеться про депресивність, агресивність, афективність чи фрустрованість. Але, нам здається, тут існує і зворотна залежність: саме характер, як стійкі і звичні емоційні реагування та поведінкові прояви людини, робить її відкритою і готовою до переживання певних станів. Дуже цікавим і повчальним тут може бути механізм виникнення психологічно узалежненої поведінки. Сучасна психологія не так вже й багато знає про залежність. Але цих знань достатньо, щоб зробити висновок – схильність до залежності є властивістю характеру, і тут не так вже і важливо, що, власне, виступає фактором залежності (алкоголь, наркотики, інша людина, чи власні особистісні уподобання). Можна припустити, що на рівні механізму ця властивість викликається своєрідним “зсувом” цілепокладання з зовнішніх об'єктів та життєвих мотивів на переживання стану. Ми вважаємо, що головною причиною “запускання” цього механізму є якраз відпочаткові особливості характеру: недостатня твердість, розрив характеру з вольовими якостями і спрямованістю і, водночас, раними і відкритістю – саме це, як сказали б старі характерологи, створює симптомокомплекс схильності до узалежненої поведінки. Продемонструємо це на такому, дуже сучасному прикладі, як залежність від комп'ютера. Навіть звичайний досвід засвідчує, що серед величезної кількості людей, які використовують цей пристрій часто і багато, залежними від нього стають далеко не всі. І проблема тут не стільки в ієрархії мотивів, скільки в особливостях цілепокладання і властивостях характеру.

Зазвичай комп'ютер використовується як засіб досягнення мети, яка виходить за межі взаємодії людини з цим пристроєм. Для цього він, власне, й існує, й абсолютна більшість користувачів саме так його і розглядає. Але цей пристрій зроблено спеціально дуже привабливим, він має масу емоційних ефектів, і, таким чином, його використання супроводжується ніби побічним ефектом – те, що відбувається при цьому, є яскравим, цікавим, захоплюючим. Отже, “спілкування” з комп'ютером може викликати не лише переживання досягнення зовнішньої мети, але й позитивне переживання самого процесу взаємодії. І це друге переживання в свою чергу може виступити додатковим мотивантом – взаємодія виступає і засобом досягнення “зовнішньої” мети, і самоцінною метою. В деяких випадках ця мета може зайняти місце основної (зовнішньої). Але нас тут як раз цікавить, в яких саме випадках це відбувається? Нам здається, що головним змістом позитивного і психологічно комфортного переживання, що виникає у взаємодії з комп'ютером, є відчуття свободи – людина може без конфліктної взаємодії і особливих зусиль отримувати інформацію, маніпулювати образами, відпочивати... Люди, що за своїм характером не можуть це робити легко й просто в реальному світі, які втомлюються і занадто напружуються від цього світу, нарешті, отримують те, що їм там треба. І отримують легко, без зусиль. Це переживання, якого вони так прагнули, так важко досягали (а декому з них воно і взагалі було незнайоме), мотивує, притягує до себе і змушує поступово змінювати поведінку. Так виникає залежність, і ми гарно бачимо, що роль характеру тут дуже велика і подвійна – його особливості можуть “провокувати” залежність, і сам він змінюється в результаті частого переживання певного стану свободи, розкнутості, який насправді означає як раз абсолютну несвободу.

Врешті-решт нам необхідно висловитися щодо структури характеру. Генетична позиція дозволяє зробити з цього приводу дещо неочікуване припущення: характер людини являє собою, з точки зору психологічного змісту, єдність, яка далі не розкладається. Ми можемо говорити про властивості, або сторони характеру, але не можемо – про риси й якісь компоненти (вольові, емоційні, мотиваційні тощо). Характер – одиниця, єдність існування людини з боку переживань і стосунків, і розмова про риси стосується не психології, а філології і соціології. Він виникає як єдність – одразу і весь як унікальна цінність, в такому вигляді існує й розвивається. Ми вигадуємо окремі риси, проєктуючи на цілісність своє знання мови та нюансів людських стосунків. Насправді ж кожен характер унікальний сполученням властивостей (не рис), які утворюють індивідуальну конфігурацію особистості й її існування. Так, безумовно, в характер проростають і вольові якості, і емоції, і спрямованість, але вони не є його складовими: в цьому сенсі характер не відрізняється від інших синтетичних утворень особистості, які теж мають і емоційні, і мотиваційні й інші компоненти. Специфіка цього новоутворення визначається не цими елементами, а тим, що воно

виникає й існує в безпосередньому контакті з іншими людьми, іншими характерами. Саме в цьому сенсі можна говорити про опосередковуючу функцію характеру в житті людини. І коли вже говорити про симптомокомплекси, слід зазначити, що мова йде не про якісь абстрактні риси – слова, а про унікальну форму (візерунки) властивостей і сторін. В цьому й полягає причина інтересу до характеру з боку генетичної психології.

7.3. ПСИХІЧНІ СТАНИ

Ми визначили особистість як форму існування психіки людини. Виникає необхідність звернути увагу на те, що це існування протікає в різних станах, які постійно змінюються, перетікають одні в одні, в цілому, визначають змістовні особливості життя людини.

Психічний стан – феномен, для розуміння і опису якого катастрофічно не вистачає наукоподібної семантики: формально-логічних побудов. Варто лише наблизити ці “інструменти” до стану, як він втрачає найголовніше – забарвлення, плин, яскравість, змінюваність. Виникає схема, яка жодного відношення не має до реального стану. Як тут не згадати (вже вкотре) дуже мудрого О.Ф.Лосева з його критикою наукоподібності: синє, глибоке чудове небо, – писав він, – що реально сприймається і переживається нами, чомусь не вдовольняє науку; їй треба перевести це в терміни “атомів”, “потоків”, “шарів” і в рядки численних формул. Тоді буде науковість, але... неба не буде. То що ж є більшим міфом? – запитує філософ.

Стан психіки зумовлений активізацією окремих функціональних систем. Нам здається, виключення, зміна, плин станів дуже схоже на те, що І.П.Павлов описував як індукцію нервових процесів. Стан виникає на межі активованих психічних структур, визначає і “заповнює” певний простір, а потім ініціює активність інших систем і... переходить в нове існування, новий стан. І тут уже стан активізує системи, а це і означає, що стан є тим, що станеться, здійсниться.

Стани являють собою важливу складову психіки людини, причому складову дещо загадкову. З одного боку, не можна не визнавати ні самої їх наявності, ні принципового значення в життєдіяльності людини. З іншого ж, наукове вивчення даних феноменів пов'язане з низкою методологічних і методичних труднощів, в основі яких – психологічна природа самих станів. Вона являє собою постійну динаміку, рух, який, якщо його штучно зупинити, одразу ж переходить в інший плин. Досліднику психічних станів залишається не так вже й багато можливостей для вивчення. Точніше, цих можливостей всього дві: спостереження і самозвіт досліджуваного. Цього, безумовно, дуже мало. Особливо, якщо мати на увазі серйозні обмеження вказаних методів.

В спостереженні фіксуються особливості поведінки. Ті чи інші її зміни можуть говорити про наявність певних станів. І, отже, сам стан виступає як гіпотетичний конструкт дослідника. Його змістовні і динамічні характеристики також не більш ніж гіпотези. Включення в сферу дослідження фізіологічних і психофізіологічних показників не міняє суті справи, оскільки дійсними показниками залишаються все ті ж факти поведінки або показники приладів, а далі працюють знову-таки гіпотетичні конструкти. Навіть, якщо ми штучно викликаємо той чи інший стан, це, на диво, мало чого дає нам для розуміння психології процесу його виникнення й існування.

Якщо говорити про самоспостереження і самозвіт, то тут проблем набагато більше. Сама впевненість в тому, що людина завжди може визначити і описати свій стан, означає, що ми ставимо знак рівняння між станом і переживанням. А це, на наш погляд, не виправдано. Проте людина завжди буде описувати переживання стану, а не сам стан, а отже ми матимемо підміну предмета дослідження. З іншого боку, добре відомо, що описати переживання можна лише тоді, коли воно виступить об'єктом самоспостереження, а це відбудеться, якщо людина “вийде” з нього, перестане його відчувати. Звідси, з цієї точки “поза”, або “над” переживанням, воно буде бачитись зовсім іншим, ніж є насправді, коли охоплює всю особистість, в тому числі і систему “Я”. Слід врахувати ще й те, що стани завжди супроводжують життя особистості (іншими словами – людина завжди знаходиться в якомусь стані), тому “заданий” стан вона буде описувати зовсім необ'єктивно і безпристрасно. Таким чином, і тут ми матимемо лише гіпотези. Вказане зумовило те, що сучасний етап дослідження психічних станів являє собою накопичення емпіричних даних і побудову первинних дослідницьких гіпотез щодо психологічної природи цих загадкових явищ. Проблема надійних психологічних корелятивів залишається тут дуже гострою, і нижче ми спробуємо запропонувати свою точку зору щодо цього.

У вітчизняній психології серйозне, предметне і систематичне дослідження психічних станів особистості розпочалося після виходу в світ великої роботи М.Д. Левітова “Про психічні стани людини” в 1964 році [146]. Це насправді була перша (і єдина поки що) фундаментальна робота в даній галузі, і саме після її виходу в психології закріплюється точка зору, згідно якої психічне існує не в двох модифікаціях (процеси і властивості), як це уявлялося раніше, а в трьох – процеси, стани і властивості.

Станом називають певну внутрішню характеристику психіки людини, яка являє собою відносно незмінну в часі складову психічного процесу. Дане розуміння є доволі беззмістовним і, в

усякому разі, показує, що часовий параметр мало що дає в розумінні психології стану (добре видно, що тут механічно використано логіку опису станів фізичних систем). М.Д. Левітов визначає психічні стани так: “...це цілісна характеристика психічної діяльності за певний період часу, яка показує своєрідність протікання психічних процесів в залежності від предметів і явищ дійсності, що відображаються, попереднього стану і психічних властивостей особистості” [146, с. 18]. Ми бачимо тут системність позиції. Левітов прагне підкреслити три принципово важливі речі – стан є всеобіймаючим психічним явищем, таким, що забарвлює всю психічну діяльність, і, з іншого боку, претендує на роль своєрідного “носія” психічного (пошук такого “носія” – окремий, дуже цікавий розділ вітчизняної психології: страх субстанціалізму породив протидію, і такі авторитетні вчені, як Л.І.Божович, В.К.Вілюнас, серйозно обговорювали цю проблему, вважаючи “носієм” – переживання). З другого боку, Левітов, фактично, говорить про те, що стан є центральною ланкою міжфункціональної системи. Це активно аналізується в сучасній літературі і має, на наш погляд, фундаментальне значення. Нарешті, суттєвою видається думка Левітова про те, що стан детермінується не лише відображенням, а й попереднім станом (ми б додали – ще й майбутнім!). Тут – дуже амбіційні “зазіхання” на дослідження проблематики динаміки і, головне, розвитку станів. Важливим у визначенні Левітова є також те, що він актуалізує проблему взаємовідношення в системі “стан – властивість”. В цілому, слід віддати шану ґрунтовності М.Д.Левітова, його професіоналізму, глибини аналізу і проникнення в природу явища, що відбивається як в яскравому, глибокому і цікавому тексті самому по собі, так і в моментах дискусії з С.Л.Рубінштейном (наприклад, при обговоренні настрою), в яких “перемога” залишається зовсім не на боці останнього. Залишається незрозумілим, чому такий талановитий і яскравий початок не став дійовим поштовхом для активних і глибоких досліджень психічних станів. Аналіз літератури засвідчує, що ці дослідження, звичайно, проводилися і було їх досить багато, але вони мали, зазвичай, характер вузько-прикладний і емпірично-описовий, при цьому, в більшості своїй, зовсім не тяжіли до концептуальності і узагальнення. Саме цим пояснюється штучність і невизначеність класифікації психічних станів (проблеми першочергової, якщо мати на увазі становлення напряду), про що відверто говорять і самі автори численних спроб цієї класифікації [234]. Звернемось знову до М.Д.Левітова. Відштовхуючись від спроб побудови індивідуальної типології (і це він робить недаремно, адже стан не просто “цементує” міжфункціональну систему, він замикає її на індивідуальність, і може статися, що саме тут слід шукати її витоків і сутність), автор справедливо говорить, що, скажімо, для такої риси, як характер, не може бути універсальної класифікації. За Левітовим: “У відношенні психічних станів проблема класифікації, або типології, так само ускладнена, як і стосовно характеру. Занадто різноманітні психічні стани, і притому, в різному відношенні. Є багато таких складних і суперечливих психічних станів, які навіть важко назвати; їх необхідно більш-менш ретельно описувати” [146, с. 25]. І він, цілком слушно на той час, відмовляється від “універсальної класифікації” психічних станів, роблячи “лише” деякі узагальнення. *Аналіз приводить автора до можливості виокремити “деякі підрозділи” психічних станів, а саме:*

- *“стани особистісні і ситуативні. В перших, перш за все виражаються індивідуальні властивості людини, в других – особливості ситуацій, які часто викликають у людини нехарактерні для неї реакції” [146, с. 26]. Відзначимо тут суттєву річ – стан виражає: в ньому і дійсно, як в краплині, виражається весь світ особистості, треба тільки навчитися це бачити;*

- *стани більш глибокі і більш поверхові, в залежності від сили їх впливу на переживання і поведінку людини. Пристрасть як психічний стан значно глибша за настрої;*

- *стани, що позитивно або негативно діють на людину... Апатія може слугувати прикладом негативного стану; натхнення – стан, який позитивно впливає на діяльність людини;*

- *стани тривалі і короточасні. Так, настрої можуть мати різну тривалість: від кількох хвилин до доби чи кількох днів;*

- *стани більше або менше усвідомлені. Наприклад, розсіяність частіше буває несвідомим психічним станом, рішучість завжди свідомо; втома може мати різний рівень усвідомлення.*

М.Д.Левітов відзначає також, що існують патологічні і граничні стани, які він не розглядає, а вважає це завданням спеціальних дисциплін. Проте, якщо ми й додамо цю групу станів до виокремлених автором, ми все ж мусимо згодитись з ним: на класифікацію це явно “не тягне”, це – дійсно окремі підрозділи.

Найсучасніша класифікація психічних станів виглядає інакше. Л.В.Куліков зауважує: “загальним для всіх станів є те, що вони мають часові, емоційні, активаційні, тонічні, тенційні

параметри, вміщують в себе ситуативну і транситуативну складову. У різних станів на перший план виходять різні параметри” [234, с. 15]. Це, на думку автора, дозволяє розділити стани на довготривалі і короткочасні (за часовим параметром), а також на емоційні, активаційні, тонічні та інші, у відповідності до того, який саме параметр є провідним. В основі подальшого поділу емоційних станів покладено модальність відповідної емоції; активаційні стани розділяються за рівнем мотивації, повнотою включення в ситуацію; тонічні стани поділяються на підставі рівня загального тону організму, що, як справедливо вважає Л.В.Куліков, в свою чергу, пов'язане із здоров'ям людини, нарешті тензійні стани визначаються ступенем загальної напруги організму (психічної і психофізичної). Класифікація ця видається цілком логічною, але такою ж штучною, як і всі інші. Так, Куліков надійно розміщує радість на позитивному полюсі емоційних станів, хоча вона чи не з більшим правом має розміщатися на позитивних полюсах і активаційних, і тонічних, і тензійних станів. З іншого боку, тут зовсім не враховане те, що відбувається при патологічних і граничних станах. До якої, скажімо, групи слід віднести стани, що супроводжують реактивний психоз, абутію або шизофренічне марення? В цілому, здається, що П.Д.Левітов був правий, коли писав про неможливість створення класифікації психічних станів. В усякому разі, на даний час цей аспект проблеми уявляється дещо несвоєчасним і безперспективним, адже без встановлення сутнісних характеристик явища класифікація завжди буде штучною (слід згадати хоча б проблему класифікації в біології в ХІХ сторіччі: там все теж починалося з штучних і невдалих спроб, а дійсна класифікація як відбиття об'єктивного стану речей стала можливою лише після теоретичних узагальнень Ч.Дарвіна). Однак, з іншого боку, проблему цю не можна й проігнорувати, якщо ми бажаємо залишитися в межах психології і вивчати психічні стани як реальність, а не оперувати абстракціями – гіпотезами.

Дійсне розуміння природи психічних станів лежить, на наш погляд, не в площині станів як таких і систематизації, а в аналізі їхньої динаміки, розвитку і зв'язків з іншими психічними явищами. Вже згадувалось, що психічний стан являє собою концентроване й синтетичне відображення всіх психологічних особливостей особистості. Цю думку розділяють і інші фахівці. Так, Л.В.Куліков зауважує: “В кожному стані так чи інакше відображене духовне, душевне (психічне) і тілесне буття людини” [234, с. 10]. В розширення цієї тези слід додати, що стани відображають не просто вказані явища, а їхній, так би мовити, індивідуальний варіант. І саме стан є дійсним індикатором індивідуальності. З іншого боку, психічний стан не лише відображає – він, в той же час, і формує психічні явища. Це слід розуміти в двох сенсах: по-перше, мається на увазі, що стани впливають на інші психічні явища, змінюють, добудовують, перебудовують їх. Так думка, фантазія або образ пам'яті може викликати певний стан особистості (в цьому випадку стан – відображає), але водночас він може змінити цю думку або фантазію, дати їй інше забарвлення, породити інший смисл, кінець кінцем, зумовити появу нової думки. По-друге, термін “формування” може мати інший сенс – як надання форми. Що означає в цьому смислі вираз “стан формує думку”? Це означає, що психічний стан, утворюючи на базі цієї думки міжфункціональну систему, інтегрує її з досвідом, властивостями, прагненнями людини, і лише тоді думка стає моєю, тобто думкою саме цієї людини – вона набуває неповторної форми. Зрозуміло, що це стосується не лише думки як такої.

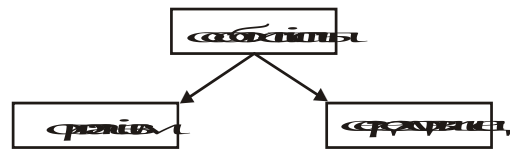
Продуктивним уявляється аналіз взаємовідношень психічних станів і властивостей особистості. Ще К.-Г.Юнг зазначав: “Якщо стан якимось чином стає хронічним, то наслідком цього і є виникнення типу, тобто звичної установки, в якій один механізм постійно домінує, хоча й не може при цьому повністю придушити інший, оскільки він з необхідністю належить до психічної діяльності життя” [321, с. 123]. Інші дослідники звертають увагу на те, що рису характеру можна розглядати як втілений тривалий стан особистості. Уявляється, що будь-яка риса (якої б сфери психічного вона не стосувалася) в тій чи іншій мірі втілення звичного і тривалого стану людини. Звичайно, тут також є зворотній зв'язок: риси характеру і властивості особистості багато в чому визначають, які стани і як саме буде переживати людина. Є сенс говорити про схильність людини до певних станів, про індивідуальну внутрішню картину протікання станів etc. Констатація даного факту взаємодії станів і властивостей виглядає цілком очевидною, навіть банальною, проте слід загострити увагу на тому, що ми зовсім не знаємо психологічних механізмів цієї взаємодії. Гіпотетично ми можемо говорити, що визнання такого місця і ролі психічних станів може певним чином розширити і уточнити наші уявлення про механізми форсування нових особистих структур: стає зрозумілим, що цей процес опосередковується станами, що переживаються. Динамічні явища внутрішнього світу особистості і, перш за все, різні види інтенцій, як відомо, мають тенденцію

втілюватися (опредметнюватися, говорить С.Д.Максименко) в цілі, дії особистості, а потім і в її властивості. Зараз картина дещо уточнюється – вони, ці тенденції, втілюються, перш за все, в стан, породжують його (хоча станами ж породжуються і самі, попередніми станами). Породжений стан, як втілення особистісних інтенцій, утворює міжфункціональну систему, і лише після цього “втілення” продовжується вказаним шляхом. При цьому стан контролює весь процес, і головне – контроль є релевантним даній індивідуальності. Ця гіпотеза потребує перевірки, але вона дає змогу побудувати узагальнення щодо природи стану і його дійсного місця в психіці людини (адже зауваження К.К.Платонова про те, що стани займають проміжну позицію між процесами і властивостями корисне лише “географічно”).

Існує серйозна проблема уточнення сфер психічної реальності, які описуються категоріями “психічні стани” і “переживання”. В літературі можна зустріти багато варіантів спільного використання цих понять, а отже – різних тлумачень. Іноді ці поняття вживаються як синоніми, іноді вони розводяться в логіці “переживання того чи іншого стану”, а іноді і в логіці “стан переживання”. З точки зору розуміння репрезентації даних феноменів у внутрішньому світі особистості, уточнення сфери, що охоплюється одним і другим поняттями, уявляється важливим. Уявляється, що взаємовідношення між цими феноменами доволі складні і неоднозначні. Вираз “переживання стану” видається занадто спрощеним, адже він означає, що переживання є стан для особистості, тобто воно репрезентує суб’єктивні параметри стану. Але переживання, насправді, це далеко не лише стан, в ньому специфічно відображається і поєднується вся картина внутрішнього світу особистості. Ми бачимо, що в цьому переживання і стани дуже схожі. Їх справжню змістовну різницю можна зрозуміти, якщо відокремитись від звичної логіки поділу психічного на процеси і властивості. Треба усвідомити, що і “процес” і “властивість” являють собою лише штучні конструкти, створені для зручності дослідження цілісної психіки. Аналіз станів говорить про те, що ми не просто маємо ще один конструкт. Ми наважимося тут висловити центральне гіпотетичне припущення. В його основі – всього дві методологеми, які гарно відомі. Перше, психіка являє собою нерозривну й індивідуально специфічну в кожній людині (людина – носій психіки так само, як організм – носій життя) єдність, яка існує і функціонує виключно як така єдність і реально ніколи і ніде її функціонування не нагадує механізм, що складається з різних елементів, гармонійно один з одним поєднаних. Треба дати собі звіт в тому, що так, насправді, не відбувається. Так придумано й уявлено з суто пізнавальною метою – сучасне наукове пізнання з необхідністю передбачає попереднє розчленування існуючого (явища), щоб “дійти” до суттєвого. Є якась логіка, зовсім стороння відносно об’єкту пізнання, і за законами цієї зовнішньої логіки ми намагаємося зрозуміти об’єкт. Це – типовий, зрозумілий і зовсім невірний шлях, оскільки, в дійсності, слід не накладати свою логіку на об’єкт, а допустити існування його власної логіки і намагатися її зрозуміти. Так поки що в психології не відбувається (як, власне, і в багатьох інших науках). Звідси друге вихідне положення: наукове пізнання дійсно по самій своїй суті вимагає розчленування об’єкта, але здійснювати його слід за власною логікою самого цього об’єкта. Психіка ніколи не була і не буде утворенням статичним. Тож розділення її з метою пізнання на підставі “статичної” логіки є штучним і таким, що не відповідає самій її природі (перманентна криза психології, про яку почали говорити мало не з самого початку її існування як окремої науки, – цікаве свідчення правильності цієї ідеї). Нам здається, що первинним поділом психіки як об’єкта наукового дослідження, який відповідав би логіці самого цього об’єкта, є поділ на форму його існування і спосіб існування. Форма існування фіксує “вигляд” об’єкту і його динаміку, рух. З іншого ж боку, форма репрезентує (виражає) спосіб існування. Ми можемо припустити зараз, знаходячись в межах окресленої логіки, що формою існування психіки людини є психічний стан, а способом її існування є переживання. Таким чином, психічний стан може бути визначений дуже коротко – це форма існування індивідуально-неповторної психіки людини. Можна спробувати попередньо аргументувати. По-перше, стан є тотальним, не дискретним, а плинним. Людина завжди знаходиться в якомусь стані. Завжди тут треба розуміти буквально – від народження до смерті і без будь-яких перерв. Звичайно, це – різні стани, і вони змінюють одне одного, але вони завжди є, і вони дійсно оформлюють психіку, створюючи кожного разу дещо іншу конфігурацію, але за нею завжди вгадується саме ця особистість, навіть при глибоких психозах ця закономірність не порушується. Тотальність станів є не лише часовим і поперечно-охоплюючим показником. Вона є і, так би мовити, тотальністю “в глибину”: те, що мислення – це процес є всього лише абстракцією, а от те, що воно означає стан, причому нюансовано різний, в залежності від того, вирішує людина учбову задачу чи життєву проблему, створює наукову теорію чи художній твір... так от, те, що тут, безумовно, представлений

стан, – гарно видно без усіляких абстракцій. Його не можна сплутати з іншими станами, але, водночас, він якимось чином “вплітається” в систему станів даної особистості і тим самим створюється неповторний індивідуальний візерунок. Глибина проникнення станів не обмежується лише психічною сферою. Міжфункціональна система, яку інтегрує той чи інший стан, обов'язково “виходить” в область біології, і таким чином стан ніби “замикає” простір існування людської істоти. Коли, скажімо, людина починає захворювати на грип, в неї розвивається так званий передхворобливий стан. Він охоплює буквально всі сфери особистості: уповільнення і деяка деформація дії пізнавальних процесів, затухання інтересів і інших інтенцій, астеничність емоцій, а крім того – млявість, втома – все це гарно знайоме кожному, і ми, як правило, не помиляємось, що дійсно починаємо хворіти. Проте, дуже цікаво, що даний стан розпочинається з ...клітинного рівня організму, адже саме цей рівень вражається вірусом. Уявляється, що таким всеохоплюючим є кожен психічний стан.

Психічний стан не лише оформлює “вигляд” психічного життя особистості, він, на наш погляд, формує і її динаміку. В цьому аспекті уявляється цікавою гіпотеза О.О.Прохорова про динаміку співвідношення психічних станів і психічних новоутворень особистості. Розглядаючи “енергетичну площину” психічних станів, автор за критерієм загальної активності особистості виділяє два види станів – стани рівноваги й нерівноваги (“равновесные” й “неравновесные” – в російській транскрипції). “За точку відліку, – пише О.О.Прохоров, – можуть бути прийняті стани відносної рівноваги, стани середньої або оптимальної психічної активності (до яких можуть бути віднесені стани спокою, емпатії, зосередженості, психічної адаптації, зацікавленості й інші). Стани, пов'язані з підвищеною психічною активністю (радість, захват, тривога і ін.), а також стани зниженої психічної активності (марення, пригніченість, втома, смуток та ін.), які характеризуються відповідно більш високим або низьким рівнем активності, будуть віднесені до станів нерівноваги” [233, с. 84]. Стани нерівноваги виникають при порушенні симетрії в тріаді

Утворюється нова функціональна система (стан), який характеризується певною напругою і дискомфорними переживаннями. Маючи певний надлишок енергії нова (асиметрична?!) міжфункціональна система породжує інтенції особистості, викликає своєрідні дії і вчинки, і, врешті-решт, призводить до виникнення нових новоутворень особистості. Бути ланкою в процесі виникнення психічних новоутворень – важлива особливість даного виду станів. О.О.Прохоров зазначає: “Важливою функцією (можливо, основною!) станів нерівноваги є обумовлення ними процесу виникнення новоутворень в структурі особистісних властивостей” [233, с. 86]. Діє специфічний механізм “виникнення нового порядку через флуктуацію.” Чим глибшим і гострішим є стан нерівноваги, тим активніше йде процес виникнення новоутворень і тим більш глибинні й сутнісні структури проявляє особистість. Прогресивне вирішення суб'єктом напруженої ситуації передбачає інтегративні процеси особистості і саморозвиток. Саме тому в даному випадку формується діяльність, що призводить до виникнення новоутворень (фактично, як видно, мова йде про розвиток особистості). Таким чином, завдяки особливій діяльності і поведінці, нові структури утворюються із стану. Говорячи про детермінанти станів нерівноваги, Прохоров звертає увагу на смисл – “пристрасність, значущість ситуації, виділення в ній найбільш суттєвої обставини, фактору, який вносить найбільш дезорганізуюче начало” [233, с. 89].

Нам здається, що ідея О.О.Прохорова про вирішення – втілення особливої групи станів в психічні новоутворення, є досить цікавою і перспективною. Здається, тут “ухоплено” один з центральних психічних механізмів, що не тільки об'єднує в єдину мета-функціональну систему найважливіші складові психіки, але й відкриває динаміку розвитку. Стає зрозумілою дійсна сутнісна роль деяких психічних станів.

Звісно, все це потребує серйозного вивчення і уточнення: які саме стани і чому є ініціаторами і “реалізаторами” формування новоутворень; чи існують закономірності їх появи (у викладенні автора швидше проглядає не закономірність, а випадковість); який існує зворотній вплив новоутворень на психічні стани – таких питань багато. Окремо слід зазначити ще наступне. Навіть

попереднє залучення до контексту даної ідеї процесів онтогенезу і патогенезу дозволяє говорити, що “розродження” станів нерівноваги в новоутворення (розвиток) не детермінується лише особистісним смислом. Існують, безумовно, і суто об’єктивні детермінанти; закономірна зміна етапів вікового розвитку, вікові кризи, виникнення і розвиток хвороби etc. З іншого боку, важливо зазначити, що повинен існувати поряд з прогресивним і регресивним шлях вирішення – втілення станів нерівноваги. Звісно, що це теж пов’язане з новоутвореннями, але деструктивного характеру. Цікавим в цьому плані може бути звернення до ідеї Л.С.Виготського про те, що новоутворення, які виникають на етапі вікової кризи, мають досить загадкову долю. Виготський припускав, що ці новоутворення дезактуалізуються після проходження кризи, але не зникають зовсім. Можливо, вони відіграють особливу роль у розвитку подальших станів і, відповідно, динамічних процесів в цілому. Взагалі, віковий аспект уявляється найбільш цікавим, оскільки тут ми можемо мати справу з комплексом станів нерівноваги. Скажімо, підліток може переживати стан нерівноваги, викликаний віковою кризою, крім того це може бути соматично нездорова дитина (це – це один стан нерівноваги), а ще сюди може додатися стан, викликаний суто індивідуально-особистісними проблемами (стосунки в сім’ї, взаємовідносини з однолітками тощо). Яка ж симптоматика буде перед нами реально? Це буде кілька станів, чи – комплекс, новий синтез? Можливо, будуть діяти механізми компенсації? І кінець кінцем, які новоутворення “вирішать” ці стани і яким буде шлях?

Так чи інакше, ідея, що тут обговорюється, дозволяє підійти до проблеми динаміки психічних станів продуктивно.

Спробуємо обговорити первинну схему переходу стану нерівноваги в психічне новоутворення, використавши для зручності зовсім елементарний приклад.

Уявімо собі учня, який не може виконати важливі учбові завдання (термін вживається в традиційному сенсі) через перевантаження об’єму механічної пам’яті. Виникає ситуація, достатня для розвитку стану нерівноваги, згідно Прохорову, але, насправді, вона лише може бути достатньою. Необхідні додаткові умови – важливість завдань, напруженість, тривалість, соціальна значущість тощо. Припустімо, всі умови виконуються, і стан нерівноваги з цього приводу виник. Ми не знаємо, як це відбувається, але ясно, що стан первинно виникає в межах старої міжфункціональної системи і, виникнувши, цю систему руйнує. Тож, очевидно, слід уточнити, що стан нерівноваги якраз і не являє собою міжфункціональної системи, а означає прагнення до створення нової. Звідси – напруга. Це можна назвати виникненням енергетичного динамічного потенціалу. Даний момент дуже відповідальний. Підвищена енергетика стану нерівноваги вимагає від особистості дій. Але якими будуть ці дії, залежить далеко не лише від даного суб’єкта. Прогресивний шлях, що веде до виникнення новоутворення в цьому випадку пов’язаний з тим, чи дасть соціальне середовище дитині засіб оволодіння своєю пам’яттю (перетворення її в вищу психічну функцію). Уявімо собі, що такий засіб дається (на жаль, в практиці навчання це швидше виняток, ніж правило). Дитина починає використовувати засіб і, нарешті, вирішує свої проблеми. Стан нерівноваги, однак, ще не зникає (він лише пом’якшується), а новоутворення ще не виникає. Нова функціональна система поки що відсутня, є лише її “передчуття”. Це – другий етап. Далі потрібне повторення і закріплення шляху нового запам’ятовування, для чого стан нерівноваги слід штучно активізувати, інакше зникне мотивація. Цей, третій, етап є ключовим. І лише після його завершення, після вдалих спроб перенесення використання нового способу мнемічної діяльності на велику кількість різних завдань і ситуацій, можна буде говорити про появу новоутворення, нової міжфункціональної системи і зміну домінуючого стану. Такою вбачається схема, але це, все ж, лише схема, адже не слід забувати хоча б про те, що ми розглядаємо лише одну площину існування людини. В цей же час в її житті відбувається багато інших подій і напружень, виникають і змінюються інші психічні стани, і ця складна картина реального життя особистості може дуже коректувати викладене уявлення.

В цілому ж, розгляд проблеми психічних станів в контексті динамічних процесів особистості уявляється дуже актуальним і евристичним.

Отже, стани відносяться до найбільш істотних і фундаментальних явищ психічного життя особистості, хоча, при цьому, вони – найменш вивчені. У всякому разі, аналіз основних теоретичних концепцій психології особистості дозволяє встановити досить примітний факт – у теоріях, особливо тих, котрі засновані на психологічній практиці, психічним станам приділяється дуже велика увага, але, при цьому, вони не вивчаються спеціально, як предмет дослідження (стан емпатії і прийняття в К.Роджерса, “пікові переживання” А.Маслоу, “інсайт” у гештальттеорії, “індивідуація” у К.Юнга і т.д.). У центрі уваги дослідників завжди інші, “більш істотні” явища, а психічні стани – це деякий

фон, на якому все і відбувається. Це “фонове” уявлення про стани є пануючим у сучасній психології, що обумовило специфіку робіт, присвячених вивченню даного явища – з однієї сторони, це чисто описові, ескізні замальовки, що, звичайно ж, дуже цікаві і важливі, однак нічого не говорять про психологічну природу станів; з іншого боку, дуже багато досліджень присвячено класифікаційним проблемам, хоча штучність, умовність і випадковість цих класифікацій є очевидною: іноді виникає відчуття, що вирішується не психологічна, а чисто філологічна проблема – пошук слів, що найбільш відповідають тим чи іншим нюансам випробуваних суб'єктом станів. У такій площині аналізу питання, наприклад, про співвідношення таких явищ, як настрої, емоційний тон, стрес і т.п. – нагадує, скоріше, відому “гру в бісер”, ніж психологічне дослідження.

Існують, однак, теорії особистості, у яких здійснюються спроби розглянути психічні стани в тій їх дійсній ролі, що вони грають у житті людини. Так, Ф.Лерш у якості змістовної “одиниці” аналізу особистості розглядає “діалог її з навколишнім світом” і переживання як відображення суб'єктом цього діалогу [151].

“Функціональне коло переживання”, за Лершем, містить у собі чотири ланки динамічних взаємозалежних “душевних процесів” – “сприйняття світу й орієнтація в ньому”, “потреби, прагнення і бажання як друга ланка діалогу людини зі світом”, “емоції стають третьою групою процесів, інтегрованих у загальний процес душевного життя”, і останньою ланкою є діяльність “як відповідь людини в її діалозі зі світом” [151, с. 95]. Для нас важливо те, що Лерш цим не обмежує світ особистості. Він пише: “...цей чотириланковий циклічний процес психічного життя вмонтований у те, що саме по собі не є процесом, а саме – у стани настрою, забарвлення яких пронизує всі переживання. Це – як стаціонарні настрої” [151, с. 96]. Цей аспект стає предметом уваги, коли ми запитуємо, яким чином те, що у формі переживання і поведінки відбувається між людиною і світом, стає інтраперсональним, тобто як воно розчленовується в самій людині, у єдності її особистості. Таким чином, цій складовій приділяється центральна, інтегруюча роль в існуванні особистості (“діалог зі світом”). Це підтверджується при аналізі “моделі душевних шарів”, побудованої й обговорюваної Ф.Лершем: у ній “стаціонарні настрої” розглядаються як ключове явище [151]. Ці стани існують “у вигляді почуття життєвості і почуття самості, утворюючи той фон і ту основу, у яких вкорінюються постійно душевні процеси” [151, с. 97]. Стабільність стаціонарних станів не заперечує наявності різних їх модальностей: так, стан життєвості – стабільний і є завжди, але він може набувати різного характеру: тривога, страх, життєрадісність, ентузіазм, натхнення і т.д. У принципі, ідея Ф.Лерша ясна і, на наш погляд, дуже близька до істини. Звичайно, ряд істотних питань психології станів він навіть не розглядає (що означає цікавий термін “вмонтованість”, чи існує (і який саме) взаємозв'язок між “стаціонарними настроями” і “колами переживань”, як виникають самі ці стани і т.д.). Однак, зроблені важливі кроки – стани введені в структуру особистості, причому, на ключову позицію, вони визнані не тільки фоном, але й підставою життєвих процесів, що відбуваються в психіці людини. Сама ж психологічна природа станів не може бути зрозуміла без вивчення їхнього виникнення і розвитку. Це вихідна, основна ідея генетичної психології, і саме в її рамках ми здійснюємо спробу дослідження психічних станів людини (цікаво, що ця ідея майже буквально збігається з основною тезою екзистенціальної психології: оскільки особистість є, у дійсності, буття (становлення) людини у світі, то і зрозуміти її можна, лише вивчаючи цей процес існування як становлення. Нам уявляється не зовсім вдалим визначення А.О.Прохорова стану як “функціональної системи”. Насправді, звичайно, такою системою є сама особистість, а інтегральна сукупність її психологічних характеристик у визначений час є її стан. Існування особистості дійсно являє собою її постійний “діалог зі світом”, і ми припускаємо, що стан виникає саме в цій взаємодії. Тотальність психічних станів (вони в наявності завжди, поки жива людина, і вони “заповнюють” всю особистість) і, одночасно, їхня рухливість і змінюваність визначаються загальною специфікою зв'язку людини зі світом. Нам здається, що цю специфіку найбільше адекватно відбиває поняття “сполучальність” (уперше термін введений у психологію Г.С.Костюком для характеристики взаємовідношення між навчанням і розвитком). Сполучальність є напруженою єдністю самостійних, самодостатніх, здатних кожна до саморозвитку одиниць (“людина” і “світ”), що можуть існувати тільки разом, але ніколи не зливаються, не стають одним. Це співіснування, якщо використовувати термінологію гештальттерапії, являє собою складний, рухливий, але і нерозривно міцний контакт, але ніколи – не злиття. Суперечливість і конфліктність сполучання обумовлені самою його природою – кожна з об'єднаних одиниць розвивається й існує за своїми внутрішніми законами, але при цьому, з іншого боку, вона з необхідністю повинна відбивати, ...враховувати закони іншої. Крім того, самі ці

внутрішні закони виникають і змінюються під дією й іншої одиниці теж. Саме таким, на наш погляд, є існування людини у світі (це, у свій час, помітив С.Л.Рубінштейн, сказавши, що людина не тільки протистоїть світу, але ще й знаходиться усередині нього) [253]. Ми були б неточні, якби сказали, що психічний стан виникає в людини у відповідь на взаємодію зі сполученим їй світом, адже якщо розуміти взаємодію як дискретний акт (а так воно і є насправді), то стан не тільки виникає, але і передує взаємодії, оскільки особистість завжди знаходиться в якомусь стані. Пошук відповіді на sacramентальне питання “що було раніш”? уже давно дискредитував сам себе, тому ми будемо розглядати ситуацію так, що акт взаємодії людини зі сполучальним їй світом викликає появу стану (принаймні, зміни наявного стану). Це центральна теза, і далі ми спробуємо її розкрити. *Насамперед, про той зміст, що вкладається тут у термін “світ”. Доречною є точка зору екзистенціальної психології, відповідно до якої людина існує в трьох світах, що взаємно перетинаються (трьох формах світу). Перший з них, Umwelt, природний світ – це світ навколишньої живої і неживої природи, а також світ її потреб, потягів, інстинктів. Р.Мей вірно припускає, що це той світ, у якому людина продовжувала б існувати, якби не усвідомлювала себе. “Це світ природних законів і природних циклів сну і пильнування, народження і смерті, бажання і спокою, світ біологічного детермінізму, “світ закинутих”, до якого кожний з нас якось повинний пристосуватися” [187, с. 167].*

Другий світ людини – Mitwelt – світ взаємин з людьми. Третій – Eigenwelt – внутрішній світ людини як особистості, що, у дійсності, настільки ж реальний, як і перших два. Життя людини виявляється сполученим з цими трьома формами світу. Стан виникає під час зустрічі людини з одним з них. Ми маємо на увазі, що для виникнення стану необхідне переривання звичної тривалості життєдіяльності якимось дискретним актом, основна особливість якого полягає в його особливому проникаючому характері щодо особистості. Дійсно, що поєднує такі різні події, як захворювання внутрішнього органа, інфекція, яскравий тривожний сон, важливу подію в житті, появу нової яскравої ідеї (образу), зустріч зі значимою людиною, закінчення (початок) діяльності etc. Нам здається, що об'єднуючим тут є саме характер проникаючого у внутрішній світ впливу (причому, активність може виходити як від самого суб'єкта, так і від “одного зі світів”). Такий дискретний проникаючий акт (що має виражену природу події) знаменує тимчасову зміну позиції людини у світі, і загострює суперечливу напруженість сполучання. Фізична система в результаті такої події рідко змінюється структурно, аж до руйнування. Людині дана можливість зберегти структурну цілісність і ціннісну єдність Я, однак це досягається через зміну відображення світу. Стан виступає тут як всеохоплююче динамічне новоутворення, що: а) впливає на когнітивні структури і забезпечує баланс їхньої діяльності, коли світ якийсь час дійсно відбивається трохи по-іншому, але, з іншого боку, зберігається досвід, що дозволяє людині бути, у цілому, адекватною. Звичайно, до визначених меж (різниця між граничними і психотичними станами); б) дозволяє дійсно змінювати діяльність, у той же час зберігаючи особистість у рівновазі з усіма трьома “світами” і із самою собою. Головне ж нам бачиться в наступному: стан, що виник у результаті “проникаючої” акції, дозволяє перевести ситуацію впливу (неважливо, чи людини на світ, чи світу на людину) у ситуацію взаємодії (діалогу) зі світом. Цим досягається найважливіша річ – людина продовжує своє існування як цілісна особистість. З іншого боку, ми можемо говорити про специфічно сигналізуючу функцію, коли виниклі стани ніби “говорять” особистості й оточенню, що подальша взаємодія неможлива, а значить – існує реальна загроза цілісності чи особистості, навіть життю людини.

У цілому, ситуація виникнення психічного стану може бути представлена в такий спосіб.

У деякий момент часу літична тривалість життєдіяльності переривається дискретним “проникаючим” актом впливу. Відображення цього акту породжує переживання особистості, що усвідомлюється. Останнє принципово, тому що саме усвідомлення переживання повинне, очевидно, визначити – чи “запускатися” механізму виникнення нового стану. Якщо інтенсивність переживання буде такою, що людина не зможе продовжити взаємодію зі світом у нинішньому стані, виникає новий стан, що трохи змінить ситуацію внутрішнього світу, не руйнуючи її, і дозволить будувати нову взаємодію. У цій схемі найбільш істотним і складним нам уявляється взаємозв'язок між переживанням і станом.

Як вже зазначалося, експериментальне вивчення психічних станів людини являє собою доволі складну дослідницьку проблему. Ряд авторитетних дослідників, зокрема М.Д. Левітов, зазначили, що отримання надійних емпіричних даних щодо змісту і динаміки протікання психічного стану вкрай утруднене неможливістю встановити чіткі психологічні кореляти даного феномену. Левітов

справедливо вказує на те, що зміни поведінки індивіда, які можна помітити в спостереженні, відхилення об'єктивних показників деяких психофізіологічних параметрів є індикаторами наявності певного стану, але вони, фактично, дуже мало говорять про психологію цього явища. Проблематичним є і використання самозвітів досліджуваних. Справа в тому, що самозвіт руйнує переживання як суб'єктивний деріват стану. Бажання висловити, вербалізувати переживання певного стану, раціоналізує саме переживання, знищуючи його емоційний компонент. Реально людина декларує своє розуміння того, що вона, як їй здається, переживала. Це явище, до речі, дуже вдало описане в художній літературі. Зокрема, Костянтин Левін (герой “Анны Карениной” Л. Толстого) дуже глибоко переживає красу природи, але для нього є нестерпним про це говорити, і він не любить, коли про це говорять інші. Вербалізація (раціоналізація) руйнує його переживання, роблячи їх неприємними, грубими, “спотвореними”. Методичні перешкоди уявляються нездоланими, якщо врахувати положення М.М. Бахтіна про те, що висловлювання не стільки виражає переживання певного стану, скільки формує його. Точніше було б сказати, що воно його реформує, видозмінює, отже суб'єкт, що звітується, опиняється в стані створення зовсім нового переживання, і зрозуміло, що його пояснення не можна сприймати як серйозні дані. В цьому плані не має сенсу покладатися й на інтроспекцію, коли завдання на самоспостереження за власним станом ставиться до його виникнення. Реально цим завданням ми відчужуємо людину від власного стану, що вже саме по собі є артефактом, оскільки сутнісна психологічна характеристика стану полягає якраз в тому, що він є станом особистості, тобто – нею самою в цей час, отже ні про яке відокремлення мова йти не може, навіть теоретично.

Вказані труднощі призводять до того, що все, що ми знаємо сьогодні про психічні стани є суто описовою інформацією життєвого рівня (звісно, це ніяк не можна вважати феноменологією). Хоча, слід віддати належне таланту великих клініцистів, чії описи є не просто літературно-досконаліми, а й дуже точними та евристичними. Однак, вони все рівно не можуть вирішити розкриття психологічної сутності (структури і динаміки) психічних станів.

В своїй центральній роботі М.Д. Левітов зауважив, що для вивчення деяких станів особистості доречно використовувати метод аналізу продуктів діяльності. Нам здається, що стан творчості – саме той, по відношенню до якого цей метод може бути адекватним. Однак, його застосування вимагає створення концептуальної парадигми, яка зовсім не може бути схожою на традиційну. Спробуємо пояснити цю думку. Нам слід виходити з того, що ми знаємо точно: акт творчості. Безсумнівно, він пов'язаний з особливим психічним станом особистості. Це називають “піднесенням”, “натхненням” etc, але нам здається, що необхідності в таких назвах немає, адже креативність як вияв сутності є цілком своєрідним, несхожим ні на які інші, станом. Специфіка креативного акту така, що в ньому відбувається вільний і власно вмотивований вияв особистості, і це, безумовно, означає, що в продукті творчої діяльності відбивається якимось чином внутрішній світ людини (принцип опредметнення, встановлений С.Д. Максименком). Результатом такого вираження – втілення завжди є символ, “даний за допомогою якогось зображення, – зазначає О.Ф. Лосев, – або без нього, і він завжди є дещо оформлене і упорядковане. Він містить в собі завжди якусь ідею, котра виявляється законом всієї його побудови”. За останніми даними, символ, що утворюється в результаті акту творчості, являє собою складну цілісність образу і переживання. Таким чином, повинна існувати принципова можливість “розкодування” продуктів творчого акту, в тому сенсі, що ми можемо в них дістати інформацію щодо внутрішнього світу суб'єкта творчості, і, зокрема, його психічного стану в момент творчості. Але ця можливість, підкреслимо це, існує, дійсно, лише принципово, оскільки в межах традиційного підходу до вивчення психології особистості всього цього зробити не можна.

Говорячи про традиційний підхід, ми маємо на увазі ту методологічну схему, згідно з якою дослідник нібито може отримати дійсні науково-достовірні знання про психологію особистості, відокремившись від живої реальної людини і працюючи в просторі абстракцій. Результатом такого пізнання, зрозуміло, буде лише логічна схема, в якій не буде індивідуальної нюансованості, складності, не буде життя. Якщо для деяких завдань такий підхід може бути виправданим, то для вивчення особливостей психічного стану він не придатний абсолютно, адже стан – завжди суто індивідуальний і живий візерунок, і його схематизація означає знищення самого предмета дослідження. Чи є, скажімо, твір митця відбитком-втіленням його внутрішнього світу? Так, безумовно. Але чи можемо ми “розшифрувати” цей світ, якщо зовсім абстрагуємося від життя митця як людини? Це звучить як нонсенс. Ми дійсно можемо спробувати реконструювати дуже сильні, яскраво-хворобливі стани, наприклад, Ван Гога, по його картинах, але лише у випадку, якщо

ми знаємо його життя і його особистість. Отже, завдання вивчення особливостей психічного стану творчості за продуктами діяльності можна виконати лише в контексті життя особистості досліджуваного. Але це – лише одна сторона проблеми. Інша, не менш важлива, полягає в особливій позиції самого дослідника. Людина, яка науково вивчає світ, “знаходиться в особливих важливих відношеннях з досліджуваними об'єктами, і вона повинна зробити себе частиною своєї проблеми. Це означає, що суб'єкт ніколи не може бути відділеним від об'єкта, який він спостерігає” [187]. Ролло Мей зазначає далі, що така постановка питання відкриває хибність думки, ніби правду можна зрозуміти лише в логіці і термінах зовнішніх об'єктів. Відкриваються широкі можливості внутрішньої суб'єктивної реальності і виявляється, що така реальність може бути правдою, навіть якщо вона суперечить об'єктивним фактам [187]. Питання про те, відбувається що-небудь об'єктивно чи ні, вирішується тут на зовсім іншому рівні – так звана об'єктивна правда входить в складне й суперечливе відношення до правди суб'єктивної, правди внутрішнього світу особистості. Це, як бачимо, має пряме відношення до психології творчого акту: так, в ньому, зазвичай, переживається те, чого не було об'єктивно, але ж саме переживання і стан, який його “огортає” є правдою для особистості творця. І ми не можемо ставитись до цього, як до видумки, а лише як до реальності, реальності внутрішнього світу. Така зміна позиції є принциповою. Вона змушує “забути” про абстрактну об'єктивацію, а, навпаки, породжує діалогічну інтенцію дослідника – виникає бажання розпитувати, говорити з даною конкретною особистістю, яка переживає цей об'єктивно-неможливий стан.

З позиції, яка тут проводиться, ми повинні однозначно прийняти, що художній твір – втілення правди – тобто, психічного стану, який переживається автором під час створення. Чому ж тоді так гостро хочеться вірити в те, що саме так ми й переживали цей момент? Чим досягається цей ефект? На це не можна відповісти лише з точки зору літературознавства, ми повинні хоч трішечки знати про автора – особистість. Екзистенційна проблема становлення, виокремлення Я-інстанції у внутрішньому світі – це ті речі, які досить болісно переживає автор. Саме вони і втілюються у образ-переживання.

Одним з центральних в екзистенціальній психології є поняття “Я – є переживання”. Це дуже складне особистісне утворення, яке означає, що квінтесенцією існування є “сила бути”: “буття віднесено до майбутнього і невіддільне від становлення”. Це – переживання існування, усвідомленого в самосвідомості. Р.Мей зазначає спеціально, що “Я – є переживання” не утворюється автоматично – людина має пройти через серйозні випробування життя і посправжньому вирішити бути: “Мій сенс буття – це не моя здібність бачити оточуючий світ, вимірювати його, оцінювати реальність. Це моя здатність бачити себе як істоту в цьому світі, знати себе як істоту, яка може робити все це” [186]. І далі, ще точніше і яскравіше: “Буття означає не “Я – суб'єкт”, а “Я – є істота”, яка може серед інших істот взнати себе як суб'єкта того, що відбувається” [186].

Можна стверджувати, що “Я – є переживання” є таким, що конститує стан творчості. Не захопленість (поглиненість) темою, не прагнення реалізувати задум є тут головним: творчість в дійсності дає можливість людині відчувати реальність власного Я, його існування і становлення. Це настільки захоплююче й сильне переживання (А. Маслоу назвав його “вершинним” або “межевим”), що людина раз по раз прагне відчувати його ще і ще: в цьому дійсна приналежність творчого стану, і в цьому його проблематичність для особистості. Адже “Я – є переживання” означає Зустріч із своїм дійсним Я, власною сутністю (“Зустріч” тут розуміється в тлумаченні М. Бубера). Проте, сам Бубер зазначав, що Зустріч не може продовжуватися занадто довго, вона ... минає. І саме тоді, здається, виникає те, що можна назвати постстаном творчості – вичерпаність людини. І треба знову жити, йти до нової Зустрічі, до нового “Я – є переживання”. Розглядаючи під цим кутом зору авторські творіння, можемо зробити припущення – образ, створений автором, не є актуалізацією якогось неусвідомленого досвіду, це, фактично, не є образ реальної події: автор втілює власне переживання стану народження себе як Я-існуючого, Я-суб'єкта. Взагалі, зазначимо, що це відображення руху до Я-дійсного, існуючого, дуже притаманне сучасним авторам.

Своєрідним механізмом, завдяки дії якого стан творчості дозволяє суб'єкту відчувати “Я – є переживання” є вихід за ситуативність, буденність, за межі власних поточних бажань і вражень. Цей механізм має назву “трансценденція”, замість розщеплення буття на суб'єкта (людину, особистість) і об'єкта (річ, оточуюче середовище), – зазначає Л. Бінсвангер, – тепер в нас є єдність існування і “світу”, яка забезпечується трансценденцією” [32]. Остання розглядається як сутнісна характеристика людського існування. “Це здатність, – зауважує Р. Мей, – вже встановлена в терміні

“існувати”, тобто “виокремлюватися з”. Існування передбачає безперервне виникнення, трансцензування з минулого в справжнє і майбутнє [187]. Трансценденція означає не лише “вихід за” деякі межі, але й переживання, з цим пов'язані, і саме тому “будь-який вірний опис людських істот вимагає прийняття до уваги переживання” [187].

Самотрансценденція передбачає, що людина повинна піддавати сумніву існування взагалі і власне існування, зокрема. Цей сумнів може набувати неабиякої гостроти, болісності і конфліктності в деяких станах. Зокрема, ми маємо на увазі стан творчості як “чисту” трансценденцію. Рух особистості в стані “Я – є переживання” може бути доволі складним, навіть, примарним, але це завжди є рух буття власного Я-існуючого.

Ми бачимо в багатьох творах важке, якщо не катастрофічне, болісне вирішення людиною проблеми існування (буття – небуття). Відчуваємо самодинамічні зміни стану творчості, відчуваємо, як автор дуже обережно, але чітко доторкається до цінностей, проходить між ними і темними несформованими бажаннями. І виходить-таки до світла існування і буття.

Нарешті, ми маємо зазначити, що стан творчості, як самотрансценденція, як “перебування” в стані “Я – є переживання” передбачає не лише Зустріч з Я-існуючим, а й постійне підсилення його, утримання і відсторонення від того, чим це Я не є. Отже, цей стан є таким, в якому загострено функціонує самосвідомість. “Самоусвідомлення передбачає самотрансценденцію ... Усвідомлення себе як існуючого в світі передбачає здатність відсторонитися, подивитися на себе і на ситуацію, оцінити їх, а потім стимулювати себе нескінченим різноманіттям можливостей” [187]. Творець переживає це дуже болісно, іноді трагічно, оскільки ситуація сприймається ним як роздвоєння “Я”.

Ми можемо бачити, що колізії взаємостосунків з “Я-дійсно існуючим” є дуже гострими. Форма відображення – дуже різна, від відвертої і чіткої, до складної образності, перевтілення, ніби розмивання і абсолютно нового синтезу, але сутність завжди одна – Я-існуюче “б'ється” як активна і самостійна субстанція, прагне збереження, цілісності, буття.

І це є, безумовно, ще одним центральним моментом стану творчості. Митець самим своїм станом створює таку внутрішню правдиву, реальну ситуацію, коли в різноманітності він може “вибирати серед багатьох видів відношень між світом і “Я”. “Я” – це здатність бачити себе в різноманітті цих можливостей” [187].

І це є дійсна свобода по відношенню до світу. Свобода, відкритість світу, створення безлічі можливостей існування і вільний вибір, вирішення екзистенційних проблем існування – це й є характеристики творчого стану особистості. Ми бачимо, що наше уявлення про особистість та її існування, позицію дослідника в аналізі – дійсно дозволяє відтворити динаміку душевного стану людини на підставі продуктів її творчої діяльності.

На закінчення ще одна важлива теза, ретельне розкриття якої потребує спеціальної роботи. Мова про те, що в психології існує думка, ніби стани творчості дуже близькі за своєю природою до граничних і хворобливих психічних станів.

З того, що тут викладено, дуже гарно видно принципову різницю: стан творчості – це самотрансценденція через створення різних світів, відкритість їм і вільний вибір їх; ознака психічного розладу – це обмеженість одним єдиним світом, фіксація на ньому. При патологічних станах, зазначає Л.Бінсвангер, “свобода, яка дозволяє світу” бути, замінюється несвободою пригніченості за допомогою того чи іншого “світопроекту” [32, с. 312] ...

7.4. БІОПСИХІЧНА ПІДСТРУКТУРА

Свого часу К.-Г.Юнг досить яскраво говорив про те, що нам просто не під силу дійсно зрозуміти й висловити єдність біологічного і психічного в існуванні людини. Він вважав, що це питання не психологічне, а філософське, і, отже, на рівні позитивної науки його просто слід прийняти і з ним працювати. В цій роботі вже доволі багато говорилось про проблему взаємодії біологічного і соціального, але в дійсності важливіше виокремити дещо інший аспект – тенденцію, функціонально-динамічне явище співіснування біологічного і психічного.

Традиційно психічне розуміється як сукупність психічних явищ, які відомі всім. Біологічне ж є тим, що стосується життя організму, життя тіла, його функцій, структури. Але ми не маємо насправді окремого існування того й іншого, просто вони по-різному між собою з'єднуються на різних етапах онтогенезу. Співвідношення біологічного і психічного в особистості завжди міняє свою конфігурацію, міняє свій зміст: одна справа, коли йдеться про це співвідношення на дуже глибоких рівнях, в існуванні кореневих потягів, організмичних потреб, і зовсім інше – коли

береться поєднання біологічного і психічного, наприклад, в діяльності. Вони й тут, безумовно, поєднані, але поєднані по-іншому. Якщо на глибинному рівні це є біопсихічна напружена єдність, частини якої не можуть існувати одна без одної, то на рівні більш поверховому ми можемо говорити про іншу природу взаємодії.

В деяких дослідженнях показано, що співвідношення біологічного і психічного міняється в особистості в процесі онтогенезу. Вже зазначалося, що О.Р.Лурія [158] показав, що воно не є незмінним. Точка зору О.Р.Лурії дуже мало, на жаль, використовується в сучасній психології. Традиційно вважається, що на більш ранніх етапах онтогенезу у дитини переважає в діяльності і активності біологічний компонент, а на більш пізніх етапах переважаючими стають соціальні чинники. О.Р.Лурія, який проводив дослідження мислення та пам'яті дітей і дорослих, показав протилежну картину, причому вона доведена емпіричними фактами і, в принципі, не викликає ніяких сумнівів. На початкових етапах онтогенезу процеси мислення і пам'яті якраз найбільш соціалізовані, вони максимально залежать від умов виховання і тієї діяльності, в якій дитину, власне, вчать мислити і запам'ятовувати. Ці процеси лише поступово починають набувати індивідуально-неповторної природи, і в ній виявляються найбільше власне спадкові і генетичні фактори. Якщо слідувати логіці Лурії, індивідуальне виникає від того, що біологічне, спадкове займає все більше місця в діяльності того чи іншого процесу. Здається, що це можна поширити на всі процеси, хоча це буде лише припущення, тому що інших емпіричних досліджень в цьому напрямі не проводилось. Незрозумілим залишається, чому на перших етапах онтогенезу біологічне, спадкове ніби придушується соціальним досвідом, який активно захоплює людину, і як воно вивільняється в подальшому, як соціальне вступає в нові взаємостосунки з біологічним. Ці механізми, процеси і явища вимагають емпіричних досліджень, але нам здається, що в контексті даної проблеми потрібно звертати на це увагу.

Особливості взаємодії біологічного і психічного в межах підструктури особистості полягають в тому, що її “відголоски”, наслідки відбиваються в цілісній особистості взагалі і будь-яке явище, будь-яка особливість містить в собі це співвідношення як виявлення їхньої єдності. Конкретним проявом є, наприклад, явище психосоматики, яке привертає в наш час найбільшу увагу практиків. Ті, хто займається прикладними дослідженнями, практичною психологією, медичною психологією, відкривають дуже багато невідомих поки що механізмів співвідношення розвитку особистості в цілому. Медицині зараз відомі факти, що за статистикою до 80% виразок шлунка мають психогенну природу, існує також багато інших фактів. Але знову-таки ми не знаємо механізмів: що психічно впливає на роботу соматичних органів, і можна навести багато фактів, коли існує і зворотний вплив: стан соматичний, стан системи органів впливає на психологічне функціонування особистості в цілому. Зрозуміло, що подібні речі є серйозним підтвердженням дійсної єдності людської істоти. Але, з іншого боку, вони вимагають розгортання науково-психологічних досліджень. Адже, окрім статистики і суто життєвських спостережень, не існує на даний момент інших знань про дійсні механізми подібних явищ. Слід згадати знову Виготського, який ставив перед психологією задачу: не теоретизувати на рівні цих життєвих фактів, які є очевидними, а отримувати наукові факти і вже від них відштовхуватися для пізнання дійсної психології явища. Тож неможливо в цій роботі давати якісь змістовні характеристики психосоматики, через те що це явище вимагає серйозних емпіричних досліджень, яких практично немає, як і в медичній психології. Зокрема в розділі, який присвячений онтогенезу, ми говоримо про любов і зазначаємо, що галузь психосоматики не досліджує, як психічні стани і психічні особливості батьків впливають на продукування статевих клітин і отже – на подальше зростання і розвиток дитини, що розвивається. Але це означає не те, що цього впливу немає, а те, що дослідження в цьому напрямі не ведуться. Навіть на поверховому, статистичному рівні ми таких досліджень не маємо, хоча їх не так важко здійснити.

В межах аналізу даної підструктури викликає увагу дуже цікава теорія провідних тенденцій Л.М.Собчик [264]. Вона виділяє в особистості темпераментальні властивості, які у найбільш чистому вигляді втілюють дійсне поєднання біологічного і психічного. Кожна властивість темпераменту і є ніби “зерняткою”: в ній дуже чітко і ясно видно, “що там з біології і що з психології”. Л.М.Собчик підкреслює, що це є не властивості, а тенденції, тобто вони мають енергетично-динамічну природу, розвиваються, і, розвиваючись, орієнтуються і формують стабільні якості особистості в галузі поведінки. Автор продовжує цю логіку до характерологічних рис, до комунікації і спілкування особистості в соціумі, показуючи, що прояв тенденцій, їх угруповання забезпечує зовсім різні поведінкові стилі. Темперамент, як зернятко, як клітинку біологічного і психічного, розглядає далеко не лише Л.М.Собчик. Це, можливо, найбільш давні і традиційні

дослідження. У вітчизняній психофізіології можна назвати Б.М.Теплова, Небиліцина і їхню школу. Це і теорії темпераменту Кречмера і Шелдона, які, щоправда, розглядали єдність на рівні конституціональному. І дуже багато робіт в галузі фізіології мозку, і всі вони мають “вихід” саме в динаміку, тобто в темперамент. Ми згадали Л.М.Собчик, тому що вона робить, на наш погляд, крок уперед, говорячи про тенденції, про те, що вони пронизують далі всю особистість і її вершинні рівні, такі, як цінності, спрямованість, характер, досвід. Тенденції зумовлюють індивідуальний стиль діяльності та поведінки. Таким чином, на даний момент існує достатній емпіричний матеріал у традиційній психології, щоб говорити про наявність певної теорії біопсихічної єдності людини.

Дещо окремо в межах даної підструктури існує проблема тілесності. Традиційно в сучасній психології, аналізуючи біологічне і психічне в особистості, говорять про нервову систему, за винятком, можливо, названих вище імен: Кречмера і Шелдона, які аналізують тілесне. І нам уявляється, що роботи, наприклад, фрейдиста Райха, роботи Кречмера, О.М.Сікорського в галузі фізіогноміки, і філософські обґрунтування, яким присвятив увагу О.Ф.Лосев і дуже багато інших вчених, повинні повернутися в психологію, оскільки особистість являє собою далеко не лише набір нематеріальних за природою психічних структур. Ми говоримо про особистість, маючи на увазі обов'язково цілісну людину, а людина без тіла не існує взагалі: без обличчя, без тілесної структури. І мова не йде лише про вплив особливостей тіла на особистість чи на психіку, йдеться про єдність. В останніх дослідженнях О.Т.Соколової [265] яскраво показано, що образ тілесного Я, образ тіла і саме тіло є дуже важливими психологічними компонентами і водночас причиною численних відхилень у поведінці підлітків і дорослих людей, розвитку різноманітних комплексів. Тобто, психологія поступово повертається до того, щоб розглядати тіло не як носія психіки, носія ідеального, а як складовий компонент, просто необхідну складову частину особистості в цілому. Справа в тім, що логіка нам підказує: все тілесне в людині – це є в той же час і психічне. Звісно, тут потрібно відзначити, що найважливішою є теоретична конструкція М.О.Бернштейна [29]: його “психологія живого руху” і засвідчила цю дійсно реальну єдність тілесного і психічного; це є дві назви одного і того ж самого. Будь-який рух, найелементарніший, найпримітивніший прояв артикуляції чи руху в просторі – це обов'язково явище психічне настільки ж, наскільки і фізичне. І будова тіла, особливості тіла дуже рано входять у тезаурус особистості. Дитина дуже рано знайомиться зі своїм тілом, її образ “Я”, самосвідомість абсолютно не відокремлює тіла. Тобто, все тілесне є психічне. І ми тут згодні з Маслоу в тому плані, що у людини немає виключно і чисто натурального тіла як такого. Тіло визначає образ “Я” так само, як його визначає дух. Тобто, тілесність є структурним компонентом особистості, і, як така, обов'язково повинна входити до психології особистості, адже ми не можемо уявити особистість як “голову професора Доуеля”. Про це свого часу говорив О.М.Леонтьєв, а він, між іншим, не відносився до вчених фізіологічного напрямку. Він належав до того напрямку психології і філософії у вітчизняній науці, який був, з одного боку, наляканий політизованим тиском павловського вчення, а з іншого – сам був агресивно настроєним проти цього, і тому його звинуватити у фізіологізмі ніяк не можна. Але і його роздуми про фізіологічне і біологічне, фізіологічне і психічне показують, що це є відпочаткова єдність [149].

Правильно пише Е.В.Ільєнков, що ми не можемо шукати в будові і у фізіології мозку психічний процес, оскільки це повертає до ідеї “гомункулуса”, якого ми там, звісно, не знайдемо, але це крайня і полемічно загострена точка зору. Вже давно фізіологія нервової системи, взагалі фізіологія не розмовляють у таких термінах, ніби дійсно потрібно шукати якийсь таємничий процес, або субстанцію психічного. Це, повторимо, крайня точка зору. Мова йде зовсім про інше: говорячи про особистість, ми не можемо відокремити її від її тіла, так як відокремив фантаст Беляєв голову професора Доуеля. І це означає, що все тілесне пронизане психікою, розумом людини, який є символікою, а, отже, він проходить через всю свідомість. На це хотілося б звернути увагу.

І, нарешті, аналізуючи біопсихічну підструктуру, ми не повинні обійти традиційну, давню думку У.Штерна [308] про конвергенцію. У.Штерн дуже багато зробив для психології особистості, це найбільш видатний персонолог, з нього взагалі-то і почалася наука персонологія. Розглядаючи центральну проблему біологічного і психологічного та їх співвідношення, яка представлялась традиційно як протистояння, Штерн вперше висунув ідею конвергенції, тобто поєднання. Мається на увазі, що біологічне і психічне в людині функціонують разом: це два процеси, які співіснують, які працюють один на одного. Вони відносно незалежні і, конверзуючись, об'єднуючись, і створюють, власне, те, що називається особистістю. В принципі, з цією точкою зору можна погодитися, якщо не зважати на нашу вихідну ідею про те, що насправді психологічне в особистості є вектором, який виникає на поєднанні біологічного і соціального. І це ми хотіли б тут акцентувати.

Розглядаючи біопсихічну підструктуру, слід не забувати нашої вихідної логіки щодо онтогенезу особистості. Ми розуміємо появу особистості як цілісного носія психіки людини, як результат поєднання довічного, дуже давнього об'єднання біологічних процесів і процесів соціальних. Сама психіка є, на наш погляд, результуючою силою, результуючим вектором об'єднання цих двох крил, і в такому розумінні, якщо мати на увазі наші уявлення про онтогенез і про нужду як енергетично-інформаційну силу, завдяки якій існує все живе на Землі, поняття біопсихічного взагалі-то повинно бути знято, тому що все біологічне в особистості є олюдненим, воно не є чисто біологічним, воно є і соціальним водночас. З іншого боку, все, що ми знаємо про особистість, безумовно, є соціальним: це взаємовідносини, діяльність людини, її стосунки, її ідеї. Все це є завдяки тому, що існує не мозок, а тіло як ціле. Тому ми дану структуру уявляємо як вихідну, кореневу, психічну.

7.5. ДОСВІД

Підструктура досвіду розглядається нами окремо від когнітивної сфери, що не є традиційним. Ми не вважаємо його лише певною кількістю інформації, яка зберігається десь у внутрішньому світі людини і яка потім якимось чином використовується. Для нас досвід – це принципово інше. Досвід – це певний стан системи, яка має не тільки енергетичну, не тільки структурну, але й інформаційну природу. Все, що відбувається з людиною, незалежно від її бажання сприймається системою досвіду людини. Інформація, що надходить з оточуючого та внутрішнього біологічного, є динамічною. Вона не складає, на наш погляд, ніяких резервуарів. Ця думка яскраво висвітлена в метафоричному виразі Роджерса: “Пам'ять – це не відро з водою, з якого ми можемо забрати кухлем те чи інше”. Зрозумілою, на нашу думку, є лише одна річ – ми маємо справу з безперервним потоком інформації (потоком нужди), яка є інформаційно-енергетичною за природою і проходить через людину як істоту, і проходила до цього через дуже багато істот, і буде проходити ще через багато інших. Цей потік ніде не може загальмуватися, і не може накопичуватися. Не треба уявляти собі, що існують на шляху цього потоку якісь “конденсатори”, які накопичують цю інформацію, і потім ми можемо її використати. Це не так.

Існує єдина динамічна енергетично-інформаційна система, завдяки тому, що в ній накопичений досвід минулого існування. Забери цей досвід – у якому б вигляді він не був – і ми не будемо мати цієї системи, вона зникне, як жива і існуюча. Тут виникає інше питання: як використовується інформація, що рухається в цьому потоці. Коли світ подвоюється, завдяки появі символів, завдяки появі свідомості, тоді виникає трансценденція як можливість системи займатися самою собою, можливість взяти із цього потоку те, що мені треба. Формуються механізми регуляції, які “вихоплюють” із потоку інформації те, що треба людині в даний момент. Це, фактично, і є весь механізм. Людина не накопичує, а бере цю інформацію. Вичерпування – дуже гарний термін Спінози. Інформація актуалізується через те, що вичерпується в даний конкретний момент. Це – загальний погляд.

Є інший момент. Крім досвіду, який існує протягом поколінь, протягом тривалого життя людства, кожна людина може поповнювати цей інформаційний потік тими даними, що надходять до неї протягом її індивідуального життя. Цей механізм пов'язаний із властивістю самого “носія”. Коли говорять у підручниках, що явище пам'яті пов'язане з тим, що психіка пластична, і можна собі уявити, що на ній можна залишити слід, як, скажімо, босою ногою на піску, цей образ всім подобається. Фактично, це правильний приклад. Єдине, що можна сказати – треба уявити рух піску, який відбувається зі швидкістю світла, уявити, що те, що на ньому відбивається – абсолютно нематеріальне; і це є завжди та сама система, тільки вона щоразу змінюється. Виникає щось на зразок завихрювання (якщо це порівняти з фізикою) за рахунок контакту системи з оточуючим світом, або за рахунок її уваги до себе в цей конкретний момент. Виникає ніби певний вузлик, це і є актуалізована пам'ять. Людина може завдяки цьому подвоєнню звернутися до цього вузлика і актуалізувати його, і використати. Таким чином, актуалізація індивідуального досвіду відбувається за тим самим механізмом. І досвід – це не лише знання. Треба звернути увагу, що знання як таке, інформація як така ніколи не зберігаються у вигляді, так би мовити, чистому. Хто може сказати, що він що-небудь згадав без контексту ситуації, в якій це було, без дій, які відбувалися при цьому, без мети, яка ставилася у той час, той скаже абсолютну неправду. Так ніколи не буває. Інформація ніколи не зберігається в “чистому” вигляді, через те що вона підхоплюється, входить в цей потік у тому вигляді, в якому існує життя. І з цього починає ставати зрозумілим, що може зберігатися, дійсно, не тільки інформація як дискурс. Матеріалом, що зберігається, є навички, уміння людини, її

системи поведінки, способи її реакцій на певні події, а також способи реакції інших на неї, способи поведінки в окремих ситуаціях, окремих системах, послідовність цієї поведінки. Що ми маємо на увазі, коли говоримо, наприклад, що ось – досвідчений фахівець? Спитайте у будь-якого спеціаліста, що є його досвід? Він ніколи вам його не розгорне, тому що це є квант, це є об'єднання всієї інформації. Вона абсолютно відкрита і “зрозуміла” для системи “особистість”, і абсолютно не сприймається у вербалізованому, розгорнутому вигляді. А якщо вона буде розгорнуто вербалізуватися, то це буде уже інша інформація. Спробуйте спитати майстра, яким чином він обробляє кристал, що він тільки у нього такий виходить? Він вам розкаже, які він використовує розміри, які застосовує інструменти. Але це вам нічого не дасть. Зникає щось найголовніше – єдність цілісності, що весь час – у русі.

Носієм досвіду є особистість у потоці інформації. Інформація ця комплексна, цілісна і зберігається в цьому потоці у вигляді руховому, виключно руховому. Вона не може там бути в стані спокою взагалі, не може ні на хвилиночку зупинитися. Виникає знову те саме питання – що є пам'ять? Все-таки резервуар, з якого ми щось візьмемо, чи це потік? Вона є і те, і те. І знову нам потрібен свій принцип доповнюваності, тому що ми знову-таки не можемо зрозуміти, що перед нами. Все залежить від ракурсу і точки зору дослідника. Якщо ж йому треба пояснити студенту, що таке збереження як процес пам'яті, доцільніше уявити досвід стабільною системою. Тоді йде пояснення по типу “це відро з водою”. Якщо йому треба пояснити, що означає процес запам'ятовування, і чим викликана адлерівська увага до ранніх дитячих спогадів, треба переходити на так звану “хвильову” теорію, і пояснювати це як постійний нескінченний рух. Нам потрібен, повторюю, свій принцип доповнюваності, тому що в досвіді ми бачимо те саме, що фізики побачили в електроні. Він є одночасно і плином, і структурою. І тут як ніде видно цей процес. Недаремно А.Ейнштейн звертався свого часу до психології: у нього було дуже серйозне листування з Жаном Піаже (чи не змістовніше, ніж із фізиками), найцікавішим психологом того часу, тому що дійсно тут багато дуже загадкового. І дійсно, психіка за багатьма параметрами має ті самі проблеми, які досліджуються на рівні мікросвіту.

Слід сказати про зв'язок досвіду з іншими структурами. Досвід є досвідом всієї особистості. Відпочатковий носій інформації включає в себе потік і свідомого, і несвідомого. Це треба розуміти не так, як Фрейд описував Ід, як щось бурхливе, незрозуміле, темне. Потік є угрупованим і структурованим, безумовно спрямованим, його рухає нужда як вихідний носій. Потік, безумовно, є таким, що пронизує все життя особистості і виходить за нього. І коли ми говоримо, що особистість після фізичної смерті залишається в нашій пам'яті, – що саме залишається в ній? Залишаються інформаційні сліди, які виникли в досвіді цієї людини. Не лише її образ. Залишається все, що з нею пов'язане, все – цілісно. Чому кажуть, що добре, коли ми не бачимо мертвою близьку людину? Тому що ми її пам'ятаємо як живу. Тому що це не руйнує образу цілісної особистості, яка перед нами. І тоді це яскравіше, це ближче до суті тієї людини, яка була поруч з нами. І якщо не буде інформаційної частини в потоці нужди як носія життя, то не буде взагалі системи, якій не буде на чому ґрунтуватися.

Коротка ремарка з галузі власне практичної психології щодо досвіду: відомо, що досвід у практичному житті людини відіграє подвійну роль. З одного боку, це роль позитивна, що не потребує аналізу. Це те, без чого просто неможливо існувати. З іншого боку, на рівні суто життєвських, конкретних проблем, досвід, або частковий квант якогось досвіду, який чомусь був пережитий людиною дуже гостро і залишив найбільший слід, і людина його найшвидше відшукує в цьому безкінечному потоці інформації, може фактично проблематизувати, закривати можливості існувати по-іншому. Він може набувати природи мотивів, спрямованості і, затуляючи собою те, що цікаве нам зараз, може фактично “зупиняти” особистість. Так, ми можемо не відмовитися від своєї звички, не перейти на новий рівень спілкування з іншою людиною, а використовувати все звичне. Досвід може заважати креативності, творчості. Що, на думку більшості вчених, заважає гнучкості і творчості мислення? Те, що ми, розглядаючи кожну задачу і кожну проблему, яка перед нами виникає, тяжіємо до того, щоб вчиняти звично, тобто на підставі досвіду. Якщо досвід не дає нам відповіді на це питання, ми – і щодо цього є емпіричні факти – намагаємося переструктурувати досвід за допомогою уяви, “під” дану ситуацію, і все-таки знайти якісь виходи усередині старого досвіду. Так влаштована психіка людини в цілому. І це відбувається замість того, щоб вийти на новий рівень рішення. Даний механізм заважає творчості. У психології є таке поняття, як інерція дії, яка полягає в тому, що дана людина тяжіє до звичної дії. Я почав рухатися, наприклад, в цьому напрямі, і мені дуже важко зупинити руку і зробити інший рух. Тобто це звичка. Це рефлекторно, і

це комфортно психологічно. І ця інерція дуже часто заважає підходити власне до створення суто нових способів поведінки, як на рівні дії практичної, так і на рівні дії мисленневої.

Таким чином, досвід складає собою генетичне ціле, виникає за всіма законами розвитку цілісної особистості, і існує у певних формах, і змінюється ця форма існування особистості так само, як змінюються всі інші її структури. Досвід увиходить до контексту існування даної особистості і пов'язаний з лініями її розвитку.

7.6. ПІЗНАВАЛЬНА СФЕРА ОСОБИСТОСТІ

На початку короткого аналізу когнітивної складової структури особистості відзначимо цікавий факт: пізнавальні психічні процеси не розглядаються абсолютною більшістю теоретиків як компоненти особистості! Сам вираз “позаособистісна психологія” пов'язаний саме з цим: психологія пізнання “не перетинається” в сучасній науці з психологією особистості, тобто – парадокс – із психологією того, хто пізнає. Це має багато цілком логічних і об'єктивних пояснень, але від них проблема не зникає. І факт цей є особливо сумним, оскільки саме в галузі пізнавальних процесів психологія накопичила найбільший емпіричний матеріал і найцікавіші теоретичні узагальнення. Тож синтез тут був би більш ніж доцільним і ефективним. Ми не можемо тут зупинитися на аналізі причин і наслідків даного “розриву”, але, здається, такий аналіз міг би відкрити багато суттєвого відносно витоків кризи в психології, – адже це, власне, стиль наукового мислення: пізнання світу, яке є необхідною атрибутивною ознакою системи “особистість”, чомусь вперто виноситься “за дужки” і вивчається поза цією системою...

Атрибутивність пізнання зумовлена інформаційною складовою нужди, і, отже, існує об'єктивна необхідність наявності певних психічних структур, дія яких дозволяє існувати нужді, тобто – забезпечує орієнтацію суб'єкта і його взаємодію з оточуючим світом. Пізнання є функцією існування особистості, і саме в ній слід шукати розуміння його єдності. В нейрофізіології і когнітивній психології існують дані про те, що після народження людини об'єм її головного мозку два рази вдвічі збільшується: під час народження він становить 350 см³, протягом першого року життя досягає 700 см³, а в 12-13 років – 1400 см³. У подальшому збільшується площа його поверхні (особливо це стосується кори великих півкуль).

Що означає ця динаміка? Дуже мало сказати, що вона зумовлена спадково, адже це не відповідь. Ми можемо висунути гіпотезу щодо витоків і механізмів саме такого шляху розвитку мозку людини – органа, який має безпосереднє відношення до пізнання. Від запліднення і до народження людської істоти нужда (головним чином, її інформаційна складова) ніби накопичується в мозкових клітинах, створюючи інформаційне підґрунтя існування і, водночас, могутній енергетичний потенціал готовності (прагнення!) до самооновлення інформації як умови подальшого існування і розвитку. Особистість виявляється в стані готовності до справжнього енергетично-інформаційного вибуху, який відбувається в перший рік її постембріонального існування. Це дійсно вибух – людині неможливо уявити щось подібне тому, що відбувається з нею, з її мозком, з її психікою в такий критично-маленький період існування! Ми вже зазначали і скажемо ще раз, що не схильні загострювати ступінь негативності так званої “кризи народження”, принаймні з точки зору інформаційної. Швидше, це схоже на інсайт, раптове відкриття світу. Але дитина виявляється готовою до цього, і таке кардинальне збільшення об'єму мозку в надкороткий час може говорити лише про те, що це є цілком детермінована, спрогнозована, очікувана акція назустріч світу інформації. Цей “рух назустріч” є проявом активності суб'єкта нужди до життя, до існування.

Нам здається, що кількісний показник (збільшення на 100%) є “надлишковим” відносно завдань суто адаптивних. Доречніше говорити про тенденцію заволодіння і переживання-перетворення оточуючого в “своє – інше” – у свідомість і самоусвідомлення. Такого розміру змін мозку, як у людини, немає в жодній іншій живій істоті. Це говорить про потенційну могутність інтелекту, і, зокрема, про готовність сприйняти, точніше – “увібрати в себе” щось набагато більше і різноманітніше, ніж світ природи: це друга природа, світ людини. З перших днів життя дитина сприймає не лише об'єкти – вона сприймає мову, надскладну інформаційну структуру з безліччю контекстів і відгалужень – і дитина виявляється здатною до цього! Унікально-універсальний засіб людського співіснування, закодований і розгалужений, виявляється “під силу” новонародженій дитині. І, наголосимо, – лише і виключно людській дитині.

В цьому плані, також адекватно і синхронно в часі, у дитини формується “засіб у відповідь” – власна мова. Вхідження в світ соціального існування, “соціальне запліднення” виявляється

синхронізованим з “вибухом” розвитку когнітивної сфери. Це може говорити лише про те, що на початку онтогенезу когнітивна сфера є домінуючою в існуванні і розвитку особистості. (Ми зовсім не відкидаємо при цьому важливість процесів, що відбуваються в інших сферах особистості: мова йде про те, що отримало назву гетерогенності і гетерохронності психічного розвитку).

Перший рік життя, “великий вибух” розвитку пізнавальної сфери породжує кардинальний напрям її подальшого ставлення – диференціацію пізнавальних процесів. Когнітивна сфера як функція пізнання є відпочатково цілісною, тобто – єдиною. Її розвиток являє собою рух від менш розвиненої, недиференційованої цілісності, через диференціацію – до інтегрованої єдності. Ми, власне, маємо на увазі, що функція пізнання і орієнтації в світі ніколи не може забезпечуватися якимось одним, окремим пізнавальним процесом. Коли О.М.Леонтьєв, досліджуючи філогенез психіки, приходив до висновку, що розвиток пізнання починається як суто сенсорний процес, він, безумовно, неправий. Адже для орієнтації живої, цілісної істоти у світі ніколи, навіть на рівні найпростішого організму (амеби чи інфузорії), не може бути достатньо самого лише відчуття: організм орієнтується, і це означає, що він відображає, зберігає інформацію, якимось її актуалізує і перетворює – сам, уже як суб'єкт. І, отже, мова не може йти про сенсоріку як таку, сенсоріку в нашому сучасному її розумінні, тобто – лише як відчуття.

На низьких рівнях еволюції життя пізнавальна сфера виступає в своїй нерозвиненій і недиференційованій, але – єдності. Хоча єдність цю ще не можна називати цілісністю: пізнання являє собою функціонування єдиного, спрощено-елементарного процесу, в якому є лише елементи й частини тих явищ, які ми знаємо як відчуття, сприймання, пам'ять etc. І далі, якщо вже говорити про філогенез і про О.М.Леонтьєва, який, зазначимо, досліджував у даній роботі розвиток саме пізнавальної сфери – детермінантою розвитку цієї сфери Олександр Миколайович вважає перехід світу до гетерогенності. Але звідки береться гетерогенність світу? Питання залишається відкритим, що й не дивно, враховуючи той час, коли створювалась робота.

Нам здається, що гетерогенність, ускладненість світу є, перш за все, наслідком існування суб'єктів життя – істот. Вони “захоплюють” простір життя, освоюють його, змінюють, накопичують, реалізують і знову накопичують інформацію. І, таким чином, ми, в дійсності, маємо один світ живих істот. Тут немає детермінації в її вульгарно-матеріалістичному розумінні, і тут не можна розділити в часі процеси інтеріоризації і екстеріоризації: це саме один світ, і він само-детермінований через суб'єктів, в ньому живуть і діють... Наслідком відображення світу на цьому етапі не є образ, це, швидше, аморфно-складна єдність інформації і її переживання (емоції).

Якоюсь мірою цей рівень розвитку когнітивної сфери повторюється і в онтогенезі. Це відбувається, на наш погляд, в ембріональному періоді, коли на 5–6 місяці існування виникає (і це експериментально підтверджено) явище відображення. Воно є комплексним, недиференційованим і спрощеним: це (якщо вживати сучасні терміни) одночасна дія: уваги, відчуття, сприймання, пам'яті, мислення. При такому пізнанні не формується, як ми говорили, образ, а формується деяке утворення загального характеру, що має швидше емоційно-сигнальний, дуже невизначений і неструктурований зміст. Після народження дитини дуже швидко відбувається диференціація, і експерименти (численні, особливо в зарубіжній психології) фіксують дію окремих процесів і наявність образів.

Отже, генетично відпочатково когнітивна сфера людини являє собою спрощену неструктуровану (аморфну) єдність, і її подальший розвиток відбувається в напрямі диференціації, тому що такою є необхідність існування людини в біологічному і соціальному оточенні. Разом з тим слід зазначити, що диференціація не означає відокремлення процесів один від одного і від особистості в цілому: вираз С.Л.Рубінштейна, що психіка людини особистісна, означає в даному випадку тісний взаємозв'язок і визначальну роль особистості щодо функціонування і розвитку психічних пізнавальних процесів. Це добре видно в подальшому онтогенезі: вже наприкінці першого року життя дитини пізнавальні процеси, що існують як окремі, водночас починають об'єднуватись у нову, вищу, інтегровану цілісність. Цей процес завершується в підлітковому віці (чи випадковим є те, що він співпадає ще з одним 100% збільшенням об'єму мозку?).

Що мається на увазі? Образи, що утворюються внаслідок відображення світу людиною, у своїй сумі створюють те, що прийнято називати “внутрішнім світом” особистості. Вони мотивують діяльність і виконують функцію саморегуляції, але водночас вони розвиваються самі. Цей момент є до деякої міри ключовим і по-різному тлумачиться в психології. Коли сучасна когнітивна психологія в особі Найссера або інших дослідників говорить про так звані перцептивні схеми, мова йде фактично про наявність певного досвіду, який існує у людини до початку відображення

зовнішнього світу, з яким порівнюється це відображення, і кінець кінцем, формується певний образ. Виникає цілком закономірне для генетичної психології питання: звідки береться схема? Ніколи когнітивна психологія на це питання не відповідала, тому що тут виникає або знову ідея “гомункулусу”, який існує відпочатково, або ідея “дурної” нескінченності, адже можна сказати, що ця схема виникає з попередньої схеми, а попередня схема виникає ще з попередньої схеми, і таким чином ми будемо йти у безкінечність, і ніколи не знайдемо ніяких витоків.

Ми вважаємо, що у даному випадку слід спиратися на дійсне розуміння витоків формування та існування особистості. Схема – це є частина, складовий елемент того соціально-біологічного досвіду, який передається і викликає розвиток та існування особистості в цілому. В принципі, він включає в себе когнітивні моменти, як і інші, і передається це за рахунок так званої “соціальної спадковості”, як її назвав П.П.Блонський, від соціальних істот – батьків дитини. Яким чином зберігається цей матеріал – наука не знає, але це не значить, що цього не слід досліджувати. Отже, наявність того, що когнітивна психологія називає когнітивними схемами (можна назвати це і по-іншому – наявність якогось попереднього, первинного, базального досвіду для того, щоб будувати образ), викликається не якимись позаприродними явищами. Це зумовлено тим, що істота ніколи не народжується з неживого і неособистісного: вона є носієм досвіду. І “когнітивна сфера” є частиною цього досвіду.

Аналізуючи когнітивну сферу в цілому, ми бачимо, що є дуже складні взаємовідносини когнітивного і емоційного на різних етапах онтогенезу особистості. І те, що первинні образи і первинний досвід людини складаються, головним чином, на базі емоційних переживань, є абсолютно вірним, але це означає також, що когнітивна сфера взаємодіє з емоційною сферою, адже без пізнання просто неможливими є хоч будь-які враження. З іншого боку, будь-які сигнали про оточуючий світ, хай би вони були найпростішими, є в той же час емоційними, чуттєвими. Особливо яскраво це видно на попередніх, первинних етапах онтогенезу. Тут ясно проглядає не лише повна єдність окремих елементів пізнання, але й всієї когнітивної сфери зі сферою емоцій.

Проблематичним на даний момент є питання формування образу. Не дивлячись на те, що численні дослідження в психології присвячені проблемі сприймання (про це писав і О.М.Леонтьєв в одній із своїх останніх статей), проблема полягає в тому, що ми так і не знаємо, як формується образ. І різні тлумачення цього процесу не відкривають до кінця його дійсного змісту. Елементарне, здавалося б, питання про те, як людина бачить образ, не може бути вирішене на даному рівні науки, тому що ми не можемо уявити собі це “бачить” чимось іншим, ніж метафорою, адже для нас поки що цілком очевидно, що бачення пов'язане з певними перцептивними системами. В даному випадку таких систем не існує.

З іншого боку – де орієнтується людина: в системі образів, які складаються у неї про зовнішній світ, чи в самому цьому зовнішньому світі? Іншими словами, що насправді відображається в моїй психіці: людина, яка сидить переді мною, чи я маю справу з відображенням її у моїй психіці, з моїм образом цієї людини? Відомо, що у філософії дуже багато було зламано з цього приводу списів, і створено багато різних гіпотез, аж до абсолютного непізнання світу, буцімто, що людина фактично орієнтується у власних образах і ніякого об'єктивного світу насправді немає. Ми не знаємо відповіді, наприклад, на таке питання: як зоровий образ формується завдяки слуху або іншим рецепторам, як відбуваються ці переходи? Загадок дуже багато. Нам здається, що використання тут явища переживання, про що вже йшлося, може частково допомогти відповісти на деякі питання. Крім того, нам здається дуже евристичною позиція, заявлена у філософії Спінози, і його термін “вичерпування зовнішнього світу людиною”. Йдеться про активну взаємодію людини з предметом, в результаті якої образ формується, постає. Знову-таки ми бачимо, що пояснення будь-якого факту, в даному випадку образу, можливе лише якщо ми “ухопимо” в експерименті процес його виникнення, або процес переходу одного образу в інший, або процес зміни образу. Фактично, йдеться про вивчення генези образу.

Повернімось до проблеми розвитку образу. У вітчизняних дослідженнях (перш за все – О.В.Запорожця і його співробітників) доведено, що образ розвивається, перетворюючись у знак. Це відбувається, починаючи з найбільш ранніх етапів онтогенезу, завдяки тому, що сприйняття дитини супроводжується коментарями дорослого. Що, насправді, являє собою сенсорний еталон? Це – певний об'єкт, явище, властивість (колір, наприклад, або висота звуку), яка в соціальній дійсності для дитини виявляється нерозривно з'єднаною зі словом. Таким чином, образ чи не з самого початку існує у внутрішньому світі одночасно і поруч із відповідним терміном. Поступово він “згортається”, приховується його чуттєво-чутлива насиченість, і так виникає знак. Ми не можемо “сперечатися” з

Виготським, який доводив, що “врощується” саме знак, оскільки не маємо емпіричних фактів. Але генетична логіка говорить сама за себе: знак не врощується (він просто занадто складний і “чужорідний”), а створюється самою людиною за допомогою об’єднання образу і слова. Чому це стає можливим? На це питання культурно-історична теорія відповідає абсолютно вірно – тому що людське пізнання є особистісно-активним процесом (це – не дзеркальне відображення). Активність і діяльність створюють внутрішній світ.

Виготський, аналізуючи психологію сліпої дитини, завершує роботу фразою: “Сліпоту перемагає слово!” [67]. Що мається на увазі? Адекватність відображення людиною світу визначається не світом і не психофізичним станом сенсорних процесів. Вона визначається існуванням цілісної особистості в соціальному оточенні. Вищі психічні функції (опосередкування, довільність) утворюють нові міжфункціональні зв’язки, роблячи особистість напрочуд гнучкою і життєздатною. Це – компенсація, але не завдяки іншим когнітивним процесам, а завдяки іншій природі – культурному середовищу, яке надає можливість існувати буквально “будь-що”, якщо тільки сама людина хоче цього. Створення і використання знаку дозволяє змінювати співвідношення процесів, і рівень пізнання визначається вже не розвитком якогось одного процесу (мислення чи сприймання), а складністю і гнучкістю системи зв’язків.

Розгляд психологічних проблем пізнавальної сфери особистості не повинен стосуватися лише аспекту забезпечення адекватності психічного відображення в плані життєдіяльності. Суттєвим є момент пізнання у межах, власне, наукового осягнення дійсності. Ми можемо констатувати серйозний етап сучасної науки, який, щоправда, зумовлений розвитком не психології, а інших, перш за все, природничих наук.

Безпосереднє відображення дійсності у сприйманні не відкриває нам її суттєвих ознак і потаємних механізмів існування явища або предмета. Це досягається за допомогою мислення, яке дозволяє відкрити, утримати, абстрагувати і узагальнити суттєве як таке. Виникає абстрактне знання, і образ сприймання доповнюється і збагачується. Проте він залишається образом, маючи всі відповідні властивості (константність, предметність etc.). Цей образ людина “переносить” на дійсність і вивчає, власне, не її, як таку, а її відношення з абстрактним образом. З’являються нові знання і виникає ілюзія пізнаності світу. Дуже неприємна і небезпечна ілюзія. Світ виявляється таким, що відповідає нашому уявленню про нього. І це необхідно, адже тоді людина відчуває себе впевнено, надійно і комфортно. Але чи дійсно світ є тим, що існує у нашому уявленні? Сучасна наука (перш за все, фізика) приходить до парадоксального висновку: ми не знаємо світу, ми не вміємо його пізнавати, натомість пізнаємо абстракції, які вивчали в школі. Цього вистачає “для життя”, але не всім і не завжди. Механізм, завдяки якому людина стала людиною, створила культуру, цей механізм, схоже, вичерпує себе і перетворюється на гальма для подальшого розвитку. Необхідно змінювати стратегію вивчення пізнавальної сфери. Існують деякі факти, які засвідчують потенційну можливість людини щодо подальшого пізнання світу.

Покажемо два з них. Добре відомий процес опосередкування, що став “загальним місцем” психології. Але от один аспект: коли людина створює засіб, вона вже знає, навіщо він їй, тобто вона знає якийсь “шматочок” майбутнього (коли дикун робить зарубку на дереві, він же здійснює це даремно: він знає, що йому не вистачить пам’яті (!?), що колись він подивиться на неї). І це є справжня і велика загадка людської особистості: світ, мабуть, даний нам не лише в перцепції і сенсорії. Інший момент. Ми говоримо – талановита, геніальна людина відкриває приховані таємниці світу... А можливо – це зовсім не так, можливо, талановита людина просто бачить світ таким, яким він є, а не таким, що відповідає засвоєним попередньо схемам? С.Л.Рубінштейн писав якось, що сприймання людини влаштоване доволі прагматично – є так звані “сильні” сторони предметів і явищ, які відповідають найближчим життєвським потребам і на які орієнтується людина. Виникає нібито точка відліку. Але ж будь-який предмет, явище є безмежним у своїх властивостях і якостях. Чому ми не бачимо їх? І чому їх побачив геній? Так виникає проблема споглядання: світ – не супроти мене, як кладовка корисних, шкідливих, приємних або небезпечних речей; він – ще й навколо мене (і я – в ньому), і якщо подивитися незацікавлено (з прагматичної точки зору), можливо, ми зможемо побачити...

7.7. СПРЯМОВАНІСТЬ

Традиційно спрямованість особистості розглядається як ієрархізована мотиваційно-потребова сфера, що постійно ускладнюється. Ми розглядаємо спрямованість досить вузько, як дійсне

об'єднання найважливіших цінностей, найважливіших смислоутворюючих мотивів, які роблять життя людини структурованим, упорядкованим, цілеспрямованим. Спрямованість в такому розумінні і є тією підструктурою особистості, завдяки якій є сенс говорити про те життєве явище, яке ми називаємо життєвим шляхом особистості. Відмінність останнього від розвитку принципова. Життєвий шлях упорядковується через сферу внутрішнього світу, через самосвідомість і через цінності і смисли. Подібні підходи щодо спрямованості декларувалися Г.Олпортом і Л.І.Божович. Божович, поєднуючи спрямованість з поняттям “позиція особистості”, говорить про те, що підлітковий вік відрізняється в плані розвитку тим, що саме в цьому віці у людини формується життєва позиція, яка є домінуючою протягом всього наступного життя. Вона є власне системою смислів, системою цінностей. Це той стрижень життя людини, який робить його упорядкованим і соціально сприйнятливим. Але в той же час це не означає, що спрямованість є такою структурою, яка має суто і виключно соціальну природу. Вона формується завдяки системі ключових переживань особистості, а ключові переживання, як ми вже показали вище, є синтетикою, інтегратором всього внутрішнього світу, що втілює в себе і біологічні переживання, і власне біологічні стани, і соціальне оточення, і його сприймання людиною. Воно лежить в основі появи і розвитку свідомості і самосвідомості.

Таким чином, як і всі підструктури особистості, спрямованість є підструктурою, пов'язаною з усіма іншими, вона є втіленням і певним інтегрованим об'єднанням всієї особистості. Разом з тим, як і всі інші підструктури, спрямованість є специфічною підструктурою. Найсуттєвішими компонентами є цінності і смисли. Якщо кожна особистість є спрямованою, то виникає питання: спрямованою на що? Це запитання є не таким вже й легким для розуміння в межах психології особистості.

З одного боку, його можна зрозуміти як питання про типологію. Так, Шпрангер розділив людей на шість типів за цінностями (естетична людина, інтелектуальна, етична і так далі). Виділяючи такі типи, маємо не тільки мотиви естетичної людини, але й те, що найголовніше, найсуттєвіше ця людина бачить у збереженні принципу краси, гармонійності. Естетична людина може працювати художником, але також вона може працювати водієм, викладачем, військовим. Спрямованість прямо не пов'язана з професією. Спрямованість означає певний порядок створення і структурування особистістю свого власного життєвого світу. Незалежно від того, хто за професією ця людина, або який її освітній рівень, вона прагне побудувати свій оточуючий світ так, щоб він відповідав її внутрішнім тенденціям, її внутрішнім бажанням. Спрямованість – це і створення, і угруповання, і структурування людиною біля себе світу по певних законах. Коли ми кажемо про естетичну спрямованість, то це значить по законах краси, коли ми кажемо про етичну спрямованість, то це по законах добра і справедливості, коли ми кажемо про прагматичну спрямованість, то це по законах користі, по законах продажу, по законах товару. Ми вважаємо, що підхід до типології з точки зору спрямованості є найцікавішим. Адже якщо розглянути інші типології (екстраверти – інтроверти К.-Г.Юнга і т.д.), то при уважному аналізі стає зрозумілим, що вони виведені теоретично-абстрактно тим же Юнгом чи будь-ким іншим і в реальності не існують. Можна задати питання: навіщо тоді типологія?

На відміну від цих підходів, поділ на типи за спрямованістю є більш доцільним. Він йде від верхніх сфер особистості, від спрямованості особистості як структурування світу навколо себе по своїх власних законах. І підхід до типології з точки зору спрямованості є виправданим через те, що спрямованість є дійсно виключно особистісним показником. Спрямованість визначає досягнення. Спрямованість визначає стиль життя людини. Спрямованість визначає стиль спілкування і те, що ж у цьому житті є для людини найголовнішим. Говорячи про спрямованість, ми говоримо про екзистенційні цінності, екзистенційні смисли. Спрямованість пронизує всю особистість, всі сфери життя і всю діяльність особистості. Тому нам здається, що ця структура є найменш дослідженою. Проблематичним моментом є відсутність методів дослідження спрямованості. Ми не вважаємо серйозним тест Басса. Спрямованість, що вивчається за допомогою цього тесту, не є тим предметом дослідження, який ми описали вище.

Що стосується розвитку, генези, то потрібно відмітити, що нужда як енергетично-інформаційний носій є спрямованою. Наші розмови про ортогенез – не фантазії. Еволюція, розвиток є спрямованими. Ми знаємо: це спрямування від простішого до складнішого. У особистісній спрямованості ми бачимо еволюційний перехід, спіраль від спрямованості біосоціальної нужди до спрямованості верхнього, духовного рівня. Це є спрямованість особистості. Знову повертаємось до питання: спрямованість на що? Ми вже дали один варіант відповіді: спрямованість на

структурування власного світу за своїми власними законами. З іншого боку, можна говорити про спрямованість на зростання, спрямованість на те, щоб стати складнішим, щоб стати більш гнучким і доцільним, це означає потяг до розвитку. І тут спрямованість починає співпадати з самоактуалізацією в тому сенсі, що кожна людина прагне бути такою, якою вона може бути, за переконанням К.Роджерса. З першого погляду таке розуміння може здатися доволі абстрактним. А далі ця абстракція починає наповнюватися. Ми можемо сказати завдяки розумінню спрямованості, ким ми можемо бути. Всі можуть бути складнішими. Всі можуть бути розвиненішими. Всі можуть бути більш нюансованими. Всі можуть бути більш людяними. Всі. А далі наступають деталі, в залежності від того, чим займаєшся, де живеш, що читаєш, що любиш – це вже нюанси. Але отут ми відповідаємо абсолютно чітко: ми всі можемо бути тим, ким ми можемо бути – ми можемо бути розвиненішими. І ми можемо вийти на той рівень, коли людина може подолати оце протистояння плюса і мінуса, протистояння чорного і білого. Мається на увазі те, що може бути не позитивне чи негативне, а може бути вище, складніше, краще. От в цьому сенсі краще. Людяніше, цілісніше. Протистояння хорошого і поганого закінчується, коли ми говоримо, що є ще й третє. Це третє складніше, доцільніше і цілісніше. Отак ми знімаємо віковичне протистояння. До цього і йде особистість, це і є її спрямованість більш високого гатунку.

7.8. ЗДІБНОСТІ

Підструктура здібностей особистості є дуже важливою функціональною ланкою структури особистості. Ми зупинимось на кількох суттєвих, на наш погляд, моментах. По-перше, здібності виступають для людини як суто соціальні надбання, які виникають і розвиваються саме завдяки тому, що людина живе в соціумі. Соціальне оточення вимагає від людини певного функціонування, досягнення певних успіхів у вирішенні якихось справ, і все це є можливим завдяки здібностям. Ми визначаємо *здібності як ступінь оволодіння людиною засобами дії*. Мається на увазі, що будь-яка діяльність, яку б ми не взяли – навчання, праця, фізична, розумова діяльність, включає в себе обов'язково систему дій і систему способів їх виконання. Здібною називають людину, яка гарно засвоїла способи дій, а нездібною – ту, що засвоїла їх у меншій мірі. В контексті цього слід сказати, що, як і всі інші підструктури, генетична психологія розглядає виникнення здібностей як процес абсолютно необхідний, природний, детермінований соціальними умовами життя людини. Реалізація певних потреб означає зустріч людини ще з раннього віку не тільки з предметами, які її оточують, які людина хоче придбати тим чи іншим шляхом, але й з необхідністю щось робити з цими предметами, якимось ними маніпулювати. В усіх видах діяльності, починаючи від предметно-маніпулятивної, яка розвивається з одного року у дитини, і в подальших діяльностях, ми зустрічаємо необхідність вправного використання дій як способів досягнення тієї чи іншої мети. Соціальне надає людині можливість реалізувати свої цілі, свої потреби в різних галузях, різних напрямках, і все залежить від того, наскільки людина швидко і якісно буде оволодівати способами цих дій.

Виходячи з такого тлумачення, з такого розуміння, ми повинні принципово зняти питання про походження здібностей в тому вигляді, в якому воно постає у традиційній психології, яка розглядає походження здібностей як питання про те, що ж важливіше – біологічні, морфологічні, фізіологічні задатки як передумова розвитку здібностей чи власне соціальне оточення, в якому ці здібності формуються. Цієї проблеми в такому вигляді не існує через те, що людина буде оволодівати діями і досягати різних цілей обов'язково, якщо вона є нормально функціонуючою людиною в суспільстві. Отже, і задатки як передумови, і соціальні вимоги, і соціальна практика, і система навчання як обов'язкова, є однаково необхідними, а походження здібностей є цілісним феноменом. Ми не можемо ніяким чином розділяти на те, що головніше. Разом з тим питання походження здібностей є центральним в парадигмальній площині генетичної психології. Його вирішення тут уявляється далеко не завершеним і набагато цікавішим і глибшим, ніж просте “змагання” за першість між представниками природничо-наукового та соціального підходів. Дійсне вирішення проблеми вимагає застосування принципу недиз'юнктивності, встановленого видатним російським психологом О.В.Брушлінським [46]. Способи дій (ступінь засвоєння яких, нагадаємо, ми й розуміємо як психологічний зміст явища, що має назву “здібності”) являють собою, власне, форми цілпрямованої свідомої поведінки людини. Вони формуються в діяльності і закарбовуються, накопичуються в досвіді індивіда та людства. Опредметнюючись в предметних та інших соціальних продуктах, ці способи дій зберігаються в культурно-історичному семіотичному просторі. Розпредметнення (“розкодування”) і привласнення через інтериоризацію цих способів дій новими поколіннями реалізує безперервність (недиз'юнктивність) існування і розвитку здібностей в даній площині. Але не тільки це ми маємо на увазі. Накопичення засвоєних способів дій відбувається і у власне індивідуальному досвіді кожної людини. Відтворений і розвинений у сотнях тисяч поколінь, цей досвід обов'язково має впливати на всю цілісність особистості, зокрема, на те в ній, що ми звично називаємо тілесним (біологічним). “Соціальне стає біологічним”, – ця теза в даному випадку є буквальною і, фактично, беззаперечною. Способи дій змінюють морфо-фізіологічну структуру і динаміку цілісної системи і тим самим відкривають ще один шлях безперервності, на рівні суто генетичному. Це – шлях створення енергією любові потенційних здібностей відпочатково людської істоти, частина з яких може стати здібностями актуальними в тих точках простору і часу, де ці два шляхи зможуть перетнутися. До речі, на наш погляд, саме другий шлях безперервності може відкрити підвалини розуміння індивідуальних відмінностей у здібностях, адже зміни морфо-фізіологічного тезаурусу будуть відбуватися як під дією засвоєних форм поведінки, так і у відповідності до природних (біологічних) показників даного індивіда. Викладене розуміння відкриває дійсну роль інформаційної складової нужди. В її довічному плині вже є в наявності те, що ми називаємо потенційними здібностями людини. І на перетині нужди з соціальним оточенням, його вимогами, можливостями і обмеженнями, ця потенційність актуалізується і розвивається.

Отже, фактично, лінія генетичної психології засвідчує зайвість і штучність терміну “задатки” у розгляді проблематики здібностей. Якщо ж не відмовлятися зараз від цього слова, відповідно до наших поглядів, задатки ніколи не є чисто фізіологічними, біологічними, адже ми проводимо точку зору про те, що будь-яка біологічна структура людини вже тому, що це людина, є власне поєднанням соціальних впливів і структур чисто природних. Мова може йти про те, що людина в силу своєї генетичної спадковості, розвиненості чи нерозвиненості певних органів чи їх систем, певних фізіологічних або біохімічних процесів може бути відпочатково більш здатною або менш здатною до оволодіння тими чи іншими способами дій. І це означає, наприклад, що для того, щоб стати художником, слід, щоб людина мала гостре око, щоб були достатньо розвинені сенсорні процеси для розрізнення певних нюансів кольору, певних відтінків кольорової гами; з іншого боку, ця людина повинна мати гарно розвинений і диференційований м'язово-кістковий апарат, що забезпечить точність руху пальців, руки в цілому. І зрозуміло, що включення такої людини в певний контекст соціуму, який передбачає вироблення даного способу дій, буде набагато більш результативним, ніж коли ми візьмемо іншу людину, яка не буде мати даних передумов.

Але це питання не таке вже й просте. Як показують дослідження, в цьому аспекті дуже активно діє явище компенсаторики. Ю.Б.Гіппенрейтер [81] абсолютно правильно наводить приклад відносно морфологічних даних. Наприклад, коли після смерті знаменитого тенора Карузо, досліджувалася структура його голосових зв'язок, вони виявились настільки грубими, примітивно-волохатими і вузлуватими, що якби ми не знали, чиї вони, ми б ніколи не сказали, що це зв'язки тієї людини, чистотою голосу якої зачаровувався весь світ. Тобто ми в цьому аспекті виходимо на дуже цікаву річ: орган фізично, фізіологічно, морфологічно повинен бути розвинений у здоровому режимі до певних меж, не повинно бути деформацій. Тоді превалює, домінує все-таки соціальний контекст. І якщо соціальний контекст, тобто середовище, в якому знаходиться дитина, є благодатним для розвитку тих чи інших способів дій –художніх, музичних, наукових, спортивних і будь-яких іще, – і, з іншого боку, якщо ця сприятливість, комфортність поєднується з тим, що дитину це сильно мотивує як цілісну особистість, і їй хочеться це зробити самій, а не з примусу іншого; якщо ці дві речі доповнюються третьою, тобто людиною чи кількістю людей, які особистісно сприймають цю дитину і бажають її навчити, виробити в неї ці способи дій, тоді ця система буде превалювати над біологічними, фізіологічними задатками, і та чи інша здібність як система способів може бути розвинена дуже високо і дуже сильно. Але не потрібно забувати про межу, якою є норма розвитку анатомо-фізіологічних структур. Тобто, мова йде про здоровий мозок, здорові м'язи, про здорові органи взагалі. Лише в цьому випадку психічне, соціальне виявляється сильнішим, ніж морфологічне, біологічне. Спрощено кажучи, якщо ситуація сприяє тому, що дитині дуже хочеться чомусь навчитися, вона настільки сама прагне мати досягнення в цій сфері, що вибудовує в своїй активності (і потім – у своїй міжфункціональній психологічній системі) відповідні “органи”, і такі особливості можуть спонукати розвиток здібностей. А там, де у людини існують вроджені задатки, але відсутні перераховані соціальні умови, може і не відбутися формування здібностей.

Коли йдеться про рівень розвитку здібності, то ми не повинні відходити від визначення: це просто рівень оволодіння людиною способами дій. Аналізуючи талант, геніальність, слід відмічати одну дуже важливу річ: “особистісний відтиск”, особистісну печатку людини, яку ми називаємо талановитою, геніальною або просто справжнім майстром. На всьому, що він зробив, є ніби марка, що це зробила саме ця людина і так більше не може зробити ніхто. Вона виникає через те, що система здібностей, способів дій поєднується з особистісними структурами, відбивається, опрідметнюється в тому продукті, який створюється в результаті активності цієї особистості. Унікальність візерунку міжфункціональних систем даної особистості втілюється в речі: це може бути і матеріальний предмет, і ідеальна побудова. Вона відбивається таким чином, що ніхто інший такого не створить, адже вся індивідуальність втілилась у цьому творі. Ясно, що цього досягають не всі люди. Тут повинна бути унікальна єдність всього внутрішнього світу і взагалі всієї особистості в цілому.

Điçãëÿä çã³áíîñðáé îãðãããã+ã° àiàè³ç ÿâèùà ñãíçèðèèáíîñ³. İðèðiaà ¿; íã áîñè³ãããíã à îñèðîièiã³¿, àèã îè çia°ii, ùi êiæièè à³è iã° iãð³iãè, êièè îñiãèñ³ñòù iãèã³èùø à³ãèðèðà àëÿ iããíèð iãã+ãþ+èð àièèã³ã; ç³iðîãí àièó, àiíà iãèèããøã ièèè îièiã³ãã°. Æi òiãí æ, ÿèùî èþàèiã “iðîièèè” òãé ñãíñèðèèèèè iãð³iã³ à iã¿ iã ñîiðîiããèãñÿ iããíã çã³áí³ñòù, àiíà iîãã, à iðèiðèi³, ñðîiðîiããðèñÿ³ i³çîi³øã, àèã àëÿ öüiãí

певні психологічні характеристики. Вона дуже рухлива, процеси, що її підтримують, відзначаються високою динамічністю, нові зв'язки між окремими функціями встановлюються дуже швидко, що забезпечує ефекти взаємозаміни, компенсації та надкомпенсації. В цілому, слід говорити про високу мобільність і рухливість даної системи (обдарованості). Необхідно також вказати на інші, дуже суттєві її властивості. По-перше, тут має місце унікальне співвідношення тріади – афект, інтелект, дія (термін “афект” вживається тут в розумінні Л.С.Виготського, тобто, швидше не як означення емоцій, а як мотиваційно-спонукальне явище). Л.С.Виготський переконливо показав, що ключовою проблемою дітей з розумовими затриманнями є специфічне відставання дії; думка, мотив дуже повільно реалізується в діяльності, саме звідси – затримка. Нам здається, що у випадку обдарованості ситуація специфічно “обертається”: сама дія і перехід мотивації та думки в діяльність є тут дуже швидкою і рухливою. Зв'язок в тріаді (афект, інтелект, дія) є динамічним і зворотнім, тому результати дії, які дуже часто не передбачаються дитиною (особливо в ранньому онтогенезі), стимулюють активність афективної і інтелектуальної сфер. Оскільки ж від них перехід в дію спрощується і стає швидким, одразу виникають стимули подальших бажань і думок. В поведінці обдарованих дітей ця закономірність проглядається у їхній допитливості, “ненасичуваності”, рухливості і легкому переключенню, яке, проте, може парадоксально поєднуватись із дивною стійкістю уваги (це “парадоксально”, звичайно, стосується норми, а не обдарованості).

Швидкість, пластичність і плинність процесів обдарованої дитини зумовлює другу важливу характеристику – швидкий і легкий розвиток вищих психічних функцій. Ранній мовленнєвий розвиток, прагнення втілити свій внутрішній світ у зображенні, чи при виконанні, схильність оперувати цифрами – все це засвідчує правомірність поміченого факту. Тенденція ця настільки яскрава, що у обдарованої дитини відбувається навіть своєрідний “зсув” сензитивних періодів розвитку. Ми не маємо достатньо даних, щоб аналізувати причини такого явища, але здається є сенс спеціально досліджувати цей психологічний феномен.

Ще одна характеристика стосується того факту, що обдарованість як психічне явище не тільки виникає, але й розвивається. Уявляється, що в цій єдності, якою є обдарованість, психіка реалізує дуже яскраво і сильно (гіперфункція) одну з своїх сутнісних функцій, а саме – проектування (моделювання). Для того, щоб зрозуміти цю характеристику, слід перейти до відповіді на наступне запитання: як виникає ця всеособистісна цілісність – міжфункціональна система, що її прийнято називати обдарованістю?

Аналізуючи взаємовідношення природного і культурного у розвитку психіки, Л.С.Виготський зауважує, що в нормі існує своєрідний баланс: кожному етапу дозрівання тих чи інших структур відповідає специфіка соціальної ситуації розвитку, в якій відбувається присвоєння дитиною культурно-історичного досвіду. Саме цей баланс зумовлює наступність у розвитку вищих психічних функцій. Людина виявляє і реалізує власні потреби і нахили, відбираючи серед численних об'єктів соціальної дійсності ті, що відповідають цим її внутрішнім проявам. Присвоєння відбувається у вигляді засобу дії. Присвоєний засіб набуває психологічної природи, входить у структуру свідомості і шляхом “втручання” в існуючі міжфункціональні системи впливає на подальший процес розвитку – присвоєння. Цей процес дістав назву “подвійного опосередкування”. Разом з тим, тут існує інший аспект; людина не присвоює засіб, як такий, а робить щось (когось) засобом і лише тоді присвоює його. Це положення ми вважаємо принциповим, адже зробити щось засобом може лише суб'єкт – носій складного внутрішнього світу, в якому репрезентований життєвий досвід і якому притаманне передбачення (засіб – для чого?). Отже, коли ми спостерігаємо процес перетворення чогось (когось) на психологічний засіб – перед нами виявлення моделі майбутнього, створеної психікою. Оскільки ж результатом цього є зміни самої психіки, ми можемо говорити про її самомоделювання. В нормі, нагадаємо, існує співвідношення між зрілістю психічних структур (і отже – їхньою готовністю до присвоєння певних засобів – знаків) і соціальними системами навчання і виховання, “проходячи” через які дитина засвоює відповідний досвід, отже – самомоделює власну психіку. Що буде, коли баланс порушиться? Виготський розглядає проблему дефективної дитини і говорить про те, що вона потрапляє у ситуацію, для якої не готові (не визріли) структури психіки. Так і виникає дефект – з природних причин затримується процес дозрівання, і психіка виявляється не готовою до засвоєння нормативного досвіду. Чи можемо ми сказати, що й тут ситуація обертається, і обдарована дитина з природних же причин має ефект більш швидкого визрівання окремих функцій? Нам здається, що так сказати ми не можемо. Весь досвід вивчення обдарованих дітей свідчить про те, що їхні успіхи визначаються не більш швидким дозріванням окремих структур психіки, а вказаними вже властивостями цілісної особистості як єдиної

міжфункціональної системи: гнучкістю, пластичністю процесів, швидкістю динамічних явищ та легким утворенням вищих (опосередкованих) психічних функцій. Це спостереження уявляється важливим з огляду на практичні проблеми: слід знати про легке виснаження дітей. Крім того, тут прихована розгадка того, чому один з німецьких філософів-класиків сказав про цих дітей, що вундеркінд – це дитина, у якої все в минулому... Адаже як, зазвичай, вчиняють дорослі, коли зустрічаються з дитячою обдарованістю? Вони за допомогою педагогічних прийомів починають межево навантажувати якусь окрему функцію (мислення, уяву, пам'ять etc), що й приводить до того, що незріла ще дитина що називається “надривається” й виснажується, не реалізуючи в житті тих потенцій, які нібито “обіцяла”. Розбалансована дитина в подібних педагогічних умовах легко деформується як особистість.

Нарешті, слід звернути увагу на ще один аспект аналізу, на якому особливо наголошує сучасна генетична психологія. Фактично, ми майже весь час говоримо про нього: мається на увазі необхідність цілісного підходу до аналізу виникнення і розвитку певного психічного явища, яке мусить розглядатися виключно в контексті всієї особистості. Не розвиток окремих функцій визначає обдарованість, а, навпаки, обдарованість як цілісна і всеособистісна характеристика зумовлює специфіку розвитку окремих частин психіки. Основними духовними підвалинами людської особистості є універсальність, нескінченність і самосвідомість людини. Обдарованість як психологічний показник означає просто, що дитина, завдяки вказаним вище особливостям, швидше і активніше реалізує ці підвалини тими шляхами, які має. Вона ніби поспішає стати людиною, вона дуже рано – суб'єктна і особистісна. Ми ризикнули б припустити, що ранній розвиток того, що можна назвати особистісністю – це й є головний і ключовий параметр обдарованості. Дійсно, що означає швидке й легке оволодіння мовою (а наші спостереження говорять про те, що обдаровані діти не просто легко і швидко врастають в мовленнєву культуру, їм притаманне моделювання, гра з мовленнєвими засобами)? Це, на наш погляд, означає ні що інше, як прагнення розвинути в себе суб'єктність через механізм створення засобів, адже мовлення – універсальний засіб взаємодії в культурі. Що являють собою досягнення цих дітей? Психологічно вони є результатом виявлення – втілення загальноособистісної природи людини (залишити власний відбиток). Нарешті, слід відзначити абсолютну своєрідність відношення, у якому обдаровані люди (і не лише діти) стоять до такої специфічної діяльності, як гра. Ми весь час це помічаємо: обдарована дитина досягає найвищих результатів дуже легко і без видимих зусиль – ніби граючись; обдаровані дорослі дуже полюбують гумор, вони, зазвичай, азартно грають в різні ігри, захоплюються і т. ін. Це говорить про дуже суттєву річ. Адаже найсуттєвішою ознакою гри є те, що вона передбачає абсолютно вільне виявлення людиною самої себе. Ми знову приходимо до того, що це й є головна ознака обдарованості. Особистісний аспект проблеми обдарованості важливий не лише в плані наукового її розуміння. Він змушує бути дуже обережним по відношенню до дитини, не забувати, що перш за все – це людина, і їй, окрім того, що демонструвати свої досягнення, треба ще просто жити [216].

Нарешті, відзначимо, що термін “здібності” використовується в психології досить широко. Хрестоматійний поділ на здібності загальні і спеціальні не витримує ніякої професійної критики, через те, що ми можемо говорити, наприклад, і більш широко. Є здібності до навчання. Жоден психологічний підручник не розглядає цього. На нашу ж думку, це є здібність, чи не найважливіша для людини. Адаже вона визначає, наскільки людина научувана, відкрита до формування в собі способів дій, відкрита не тільки до засвоєння знань, але і до їх перетворення в способи, і наскільки вона може виконувати діяльність, пов'язану з навчанням.

Класичне, найбільш об'єктивне тлумачення здібностей знаходимо у Б.М.Теплова [272]. Він виокремлює три ключові характеристики здібностей: “По-перше, під здібностями розуміються індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої”. Подальший аналіз даної тези приводить до вирішення однієї з кардинальних суперечностей – співвідношення загального й індивідуально-унікального в особистості: здібності є структурним елементом, який має обов'язково будь-яка особистість, іншими словами, не може бути особистості без здібностей. Але, водночас, не може бути особистостей з абсолютно однаковими здібностями. Отже, насправді перша теза Теплова має набагато більш загальний, цілісно-особистісний характер, і ми можемо сформулювати думку таким чином: цілісна структура і ключові елементи її притаманні будь-якій особистості, особистості взагалі. І водночас у кожній конкретній особистості ця структура і ці її елементи, а також їх співвідношення є якісно унікальними. Виникає те, що можна назвати унікальним і неповторним візерунком особистості.

У другій тезі Б.М.Теплов уточнює предмет: “Здібностями називають не будь-які взагалі

індивідуальні особливості, а лише такі, котрі мають відношення до успішності виконання якоїсь діяльності або кількох діяльностей” [272, с. 16]. Тим самим структурна ланка (грань) набуває власних меж і спрямування.

Нарешті, третя теза вченого, яка вирізняється складністю, оскільки фактично стосується психологічного змісту здібностей і їх динаміки. Здібності “не зводяться до наявних умінь, навичок або знань, а... можуть пояснити легкість і швидкість набуття цих знань і навичок”. Що може означати ця “легкість”, яку “пояснюють” здібності? Тут, насправді, зосереджені різні рівні (“вертикальний” вимір): від анатомо-фізіологічних задатків і елементарних психічних функцій – до свідомої регуляції власного життя. С.Л.Рубінштейн саме це мав на увазі, коли говорив: “...здібності людини – це те, що виховується не без її участі” [253, с. 137]. З іншого боку, ступінь оволодіння знаннями і навичками (фактично, психологічними засобами) визначається мотивацією, провідними рисами характеру тощо (і це є “горизонтальний” вимір взаємодії окремих граней). Нарешті, ступінь оволодіння психологічними засобами визначає якість життєдіяльності й соціальної взаємодії, зміст духовних переживань людини (єдність біологічного, соціального та душевного складає дійсне підґрунтя існування і життєвого становлення особистості як цілісності). З положення, що аналізується, випливає концептуально важливий генетичний факт – здібності існують лише в розвитку. Вони виникають, функціонують, розвиваються за власними закономірностями, що діють у контексті загально-особистісних закономірностей становлення індивіда. Виникнення здібностей краще прослідкувати в ранньому онтогенезі і на прикладі так званих “загальних” здібностей. Тут ми маємо захоплюючі факти, які відкривають, що різні за природою здібності виникають за єдиним механізмом. Ми, зокрема, маємо на увазі такі здібності, як, наприклад, прямоходіння – з одного боку (здавалося б, суто фізіологічна здібність) і мовлення – з іншого (здібність, безумовно, соціально-психологічна). В обох випадках абсолютно важливим є біологічне підґрунтя (будова, функціонування, стан анатомо-фізіологічної, перш за все, нервової організації). Ми повинні сказати тут, що значущість біологічно-тілесного підґрунтя залишається важливою завжди, протягом усього життя людини. Отже, для виникнення (початкового етапу розвитку) здібностей “тіло” повинно набути певного ступеня зрілості. Наступна умова – людина як цілісна особистість повинна пережити напружену і суперечливу зустріч із соціальним оточенням. Ініціатором цієї зустрічі має бути сама людина, а потреба повинна бути такою, що неспроможна реалізуватися в умовах теперішніх можливостей людини. У першому випадку (прямоходіння) ми маємо дві потреби, які спонукають “зустріч” – потреба у психологічному відокремленні від матері та потреба в пізнанні, у другому випадку теж взаємодіють дві потреби – потреба керувати поведінкою дорослого та потреба вираження власних переживань. В обох випадках дитині треба оволодіти засобами реалізації вказаних потреб. Соціальне оточення, і це є необхідною умовою подальшого руху, повинне надавати можливість самій дитині сформулювати такі засоби, а для цього воно повинне їх мати в особливій знаково-символічній формі. Засвоєння і привласнення засобів означає не лише задоволення потреби, а й появу нової здібності як структурного елементу особистості. Надалі здібності не тільки розвиваються, але й взаємодіють одна з одною, а також з іншими структурами (гранями), утворюючи сталі складні міжфункціональні системи. Б.М.Теплов показав на прикладі музичної діяльності, що її успішність зумовлена інтегрованою здібністю, яку він назвав “музичність”. Вона включає в себе три здібності як складові елементи. Сама ж “музичність” означає здатність переживати зміст музичного твору.

Отже, цілісність, унікальність особистості формується, існує і становиться в її живому русі. Вона включає соціально-культурні цінності, з одного боку, і біологічне, генетичне підґрунтя особистості – з іншого.

...Завершуючи розмову про структуру особистості, слід відзначити кілька дуже важливих речей.

По-перше, ми описали структуру особистості так, як ми її бачимо, не просто тому, що так нам здається, а намагалися вийти в галузь детермінації розвитку, його законів і механізмів; процесу існування особистості в світі. Нам вдалося, що на даний момент часу ми можемо говорити про наявність у особистості такої структури. Це зовсім не означає, що ми наполягаємо, що тільки такою є і може бути структура особистості. Нам здається, що дане питання є відкритим, адже ми ще дуже мало знаємо насправді про особистість, дуже мало в чому бачимо людське буття. Ми бачимо людину в ситуаціях того життя, яке є в даний час. Якщо взяти людину початку ери людства – у неї не було такої структури особистості: вона була нерозвиненою. Тут буде доречним ще одне зауваження, щодо нескінченності особистості. Ф.М.Достоевський колись дуже яскраво написав у

“Братах Карамазових” про те, що є дійсна особистість людини. І дійсна особистість – це та, яка виявляється в особливих умовах життя. І ніхто не знає, якою вона є, і якою може бути. Які структури виявляться, як переструктуруються, якою буде динаміка. Це дійсно одвічна загадка людини. Ми не можемо зрозуміти, як сталося так, що особистість кожної людини вмістила в собі весь Всесвіт. Як сталося так, що коли я чую, що відкрита нова галактика, яку ніхто ніколи не бачив і не зможе побачити, я можу її уявити. Це “бачення” народилося всередині людини, в її внутрішньому світі. Ці речі залишаються незрозумілими, і ми говоримо про те, що особистість залишається відкритою як світу, так і глибинам свого існування, можливостям відображення цього світу, його переживання. І так же точно вона залишається назавжди відкритою для наукового дослідження. І це слід сприймати нормально і не прагнути побудувати єдину і на все життя неперевершену теорію особистості, і дуже нервуватися, коли вона комусь не подобається. Завжди ми будемо знаходити в людині те, що не входить ні в яку теорію. І саме цим хотілось би завершити розгляд структури особистості, тому що це не закінчення, а початок. Це вічний початок дослідження людини, яким є взагалі вічне її життя.

ІСНУВАННЯ

... Існування природи є доцільним – це беззаперечно. І таким це існування робить людина. Вона не “придумує”, не “винаходить” доцільність, не “наділяє” нею природу – вона її (доцільність) реально створює. По-перше, людина, залишаючись частиною природи, здійснює цілепокладання у свідомій діяльності; і в безмежно великій сукупності представників роду людського, в безмежжі часу існування поколінь являє собою дійсний доцільний момент, в якому змінюються природні явища і природна сутність. Людина змінює природу, але не лише в діяльності. Вона змінює її самою своєю сутністю і існуванням. Звідси, по-друге, і сама сутність людини – природна. Людина – це форма існування природи, природного, в котрій воно тісно переплетене з соціально-культурним і являє собою абсолютно особливий, неповторний згусток біосоціальної єдності, що саморефлексує. Людське життя, існування особистості якимось цілком неймовірним, **чудовим** чином вбирає в себе все – не лише природу як ество – весь світ. Вона не просто природна – вона сама природа, сам світ в нескінченності потенцій і напрямів, глибин і вершин існування. Так створюється особлива тканина доцільності світу, в яку вплетене життя людини. Так виникає онтологія її існування – драма. Щоб спробувати зрозуміти її, треба подолати редуccionізм, усвідомити, що набір будь-якої, в принципі – навіть безмежної кількості окремих емпіричних фактів нічого не дасть нам для розуміння цієї драми. Треба досліджувати існування цілісної людини, окреме життя, долю...

Один з дійсно глибоких і справжніх знавців проблеми, С.Л.Рубінштейн, писав, що “існування – це участь в процесі життя. Жити – означає змінюватись і відбуватися, діяти і страждати, зберігатися і змінюватися. Існуюче – те, що живе і рухається, становиться і переходить в інше” [250, с. 304]. Людина захоплена плином цього всезагального існування світу, і, в цьому сенсі, вона існує, як будь-яка інша складова світу. Будь-який існуючий об'єкт має **сутність**, яка, посилаючись знову на С.Л.Рубінштейна, не є деякою абстракцією, що її придумали аналітики і наділили її деякою здатністю “породжувати” існуюче. Ні, сутність – така ж явна і відчутна, як весь її “носій”, вона ніби “розчинена”, представлена в кожному його елементі, в кожному динамізмі. Виникає напружена суперечлива (сполучальна) єдність сутності її існування. С.Л.Рубінштейн, здається, не встигає закінчити думку, довести її до логічного кінця. Як розв'язується це протиріччя? В чому? Нам здається, сполучальна конфліктна суперечлива єдність сутності і існування розв'язується в абсолютно унікальному акті **здійснення**. Якщо замислитися, весь зміст нашої книги пронизаний цією ідеєю: розвиток, динаміка, становлення особистості (існування) є, власне, способом існування власної всезагальної сутності – **нужди** як суперечливого енергетично-активного інформаційного утворення. І це протиріччя розв'язується здійсненням: втіленням дійсної природи людини в твір, продукт, кінець кінцем, в найбільше диво – нову людину, дитину.

... Повторимо: так (або майже так) існує все живе. Але людина має ще один спосіб існування, унікальний і єдиний: їй дано рефлексувати власне існування. Вибирати, керувати, переживати, змінювати і ... насамкінець, зустрічатися з його кінцевим характером – адже я істота природна. В цьому головна драма людського життя. Онтологічно людина є вплетеною в це ество: і так, як за ранком іде день, так за дитинством і юністю іде зрілість; як день переходить у вечір, так зрілість переходить у старість; і як вечір змінює ніч, так старість змінюється ... глибокою старістю ... і десь там, на межі глибокої ночі і раннього-раннього ранку я піду ... щоб прийшло нове дитинство, нове життя і ніколи не закінчувалось це довічне існування людей... Але, навіть якщо я йду з повним усвідомленням цього (В.Висоцький сказав – “... Что все же конец мой – еще не конец: Конец – это чье-то начало... Я успеваю улыбнуться, Я видел, кто придет за мной...”), якщо я зрозумів і “бачив” – однаково це драма... Як піти з цього світу, такого знайомого, рідного світу, що став моїм?

Дві речі, говорить Рубінштейн, роблять трагедією переживання людиною очікування власного прощання: по-перше, страх нездійсненності (життя в цілому, задумів, справ) і по-друге – турбота за близьких – “Як вони без мене?”. Але це, мабуть, ще не все. Нам здається, що людина все одно до кінця, серйозно і по-дорослому не вірить, що її існування перерветься. І отже, оце “Як вони без мене?” обов'язково доповнюється, а як **я без них** – там, десь? І взагалі – що там?

Саме цей період (ми назвали його “глибока старість”, хоча, звісно, тут не лише хронологічний аспект – де в кого він може настати, на жаль, задовго до фізичної старості) виявляється стрижнем переосмислення буття, коли воно все особливим чином, миттєво-цілісно, експлікується в думках, почуттях, прагненнях, бажаннях. Чому так? Тому що ніч існує для того, щоб “не мучитися і спати спокійно”. Безтурботно, тобто – відійшовши від поточних турбот і метушні. Але це – “щоденна

логіка”. А на рівні роздумів про вічність (і кінцевість) буття – все зовсім по-іншому. Я аналізую те, що мною здійснено після того, як я “увійшов в ранок”, як в той підлітковий вік, який висвітив переді мною вперше якусь ідею, або сутність здорового глузду, або мою майбутню діяльність, драматичну ситуацію тощо. Це – своєрідна творчість. Адже творчість ніколи не починається, вона існує постійно. Але як вона реалізується? А як реалізується наше життя? Зміст цієї реалізації є індивідуальним для кожної людини, а формою її для всіх є драма.

Адже життя є кінцевим, як це не прикро переживати (я хотів би ще мати маєтки, автомобілі, садиби, я хотів би, щоб весь світ був моїм!), але ... Я, шановний мій добродію, мушу йти... Я йду в озлобленні на близьких людей, на тих, що допомагали мені жити, прикрашали мою діяльність... , а я ображений на них. Я вивергаю із себе забарвлене жовтю шматовиння якоїсь несправедливої (хибної і образливої) правди, і в ній – зле добро і добре зло. Несправедливою ця правда може бути для того, до кого вона звернена. Але вона – правда, тому що вона моя правда. Я бачу наші стосунки саме такими, і тому для мене це правда. Але з точки зору іншого – вона є несправедливою, оскільки він бачить і вибудовує ситуацію принципово інакше: ця людина реально ставиться до мене гарно, відверто, ґрунтуючись на переживанні совісті. Вона в дійсності сповідує в житті зі мною справжню моральність і любов до людини. Саме тому й є несправедливою ця правда.

“Добре зло” – висловлене з добрими намірами, воно зачіпає вихідні, кореневі і дуже тонкі струни людини, і ... завжди ображає її. Воно, з боку наставника – як доброта, але в іншій людині виступає злом, тому що збурює, перевертає в ній все. А “зле добро” – зі злістю висловлене, нехай і гарне, “добре”, потрібне слово, повернеться до мене ... злістю ж.

... Перед прірвою духовно-фізичного зникнення мене як “Я” моя екзистенція являє собою ту драму, в якій я аналізую понад усе свої негарні вчинки. Екзистенція звернена і “всередину” мене, і водночас в майбутнє. І, виявляється, я просто мушу на цій останній межі висловитись з приводу майбутнього. Звернення “всередину” означає, що я повинен сказати про себе щось. Але такої чіткої раціональної розмежованості ніколи не буває. Виявляється, що все відбувається інакше: здійснюється складний, цілісний, емоційно насичений аналіз всього мого буття, аналіз мого драматичного життя, осяяного футурогенною концепцією – зверненням в майбутнє завжди – від самого початку і до самого завершення. І я створюю і виражаю лише добрі, лагідні імпульси, знищуючи в собі все підле, підступне, зле. Я, знаходячись на межі власного буттєвого існування, виступаю як провидець власного майбутнього. Я себе або повністю знищую, або знаходжу в собі “точки” гідності, які й відсилаю в майбуття. А взагалі-то я каюсь. Моє каяття являє собою мою силу перед майбутнім.

... І коли я постаю перед прірвою небуття, в мені є це вічне, котре я зараз знімаю з себе, як попону скидають з коня... І я вдивляюсь в майбутнє без оптимізму, але з моїми здатностями, що їх здійснять нащадки.

І якщо я говорю про трагічність екзистенції, це не стосується того, як мене будуть ховати (бучно, чи не дуже), які будуть при цьому сказані слова і скільки витече сліз.

Драма, насправді, не в мені, а в тих людях, що стоять біля моєї могили, – злети і падіння моєї драми. Саме вони і несуть, і відтворюють драму як мою силу, велич або мою нікчемність (коли ховають бандитів – багато красивих надгробків, вінків, інших пишнот... і ніяких великих і дійсно красивих слів, тому що вони (бандити) – ненароджені, тому що у них не було драми цього життя. Цей бандитизм породжував і актуалізував лише виключно захисну властивість збагачення їх соматичного стану або їх близьких, та й то не зовсім так, як вони того хотіли б).

Це є дещо, що породжує в мені іншу субстанцію мого Я і відкидає першу. Це є те, що існує в мені, як кинджал, що пронизав тіло людини і продовжує жити в ньому своїм власним життям. Так і сон: прозріває мене як людину. Я бачу в ньому нюанси кольорів, я бачу в ньому своє ество, що звільнилося і від світла, і від всього натурального.

Засинаючи, я бачу виключно власний світ. В ньому я бачу і себе, і деяку іншу людину, і охоплює глобальний природний сенс нашого буття.

В цьому стані (а він дуже схожий на той стан, що супроводжує завершення буття людини) я відкриваю ще один захоплюючий факт – відкриваю, що в мене є мета життя. Мету життя ставить сам суб'єкт. Він же її і вичерпує, і це – трагічно.

Коли С.Л.Рубінштейн пише, що життя людини може здійснюватися двома способами – як просте функціонування, позбавлене рефлексії та ідеалу (1), і як свідоме видобування існування (2), – він, звичайно, має рацію. Але водночас й не має рації... Ця теза Майстра зумовила появу багатьох адептів так званої “психології повсякденності”. Стверджується навіть, що ця ж невідрефлексована й

не освітлена самосвідомістю повсякденність узагалі-то переважає в існуванні людини за часовими параметрами. Але це вже велика неправда. Тільки психологічно неповноцінна людина може жити так, і це вже не людське існування. Забувають про Іншого. Він – дзеркало, він той, хто постійно й завжди потребує рефлексивності та підйому над собою. Трансценденція – не доля видатних й особливо обдарованих (із подібного колись починав й А.Маслоу, розробляючи поняття самоактуалізації). Але трансценденція – це не відхід від світу. Це прихід у нього. Проблема полягає, швидше, не в поглинанні повсякденністю, як це уявляють деякі особливо завзяті дослідники, а в нашому страхі бути рефлексивними. Здається, я виглядатиму смішно й безглуздо, якщо буду серйозно розмірковувати про велике й скінченне... Дивак, невдаха, дивний... Чи так це насправді? Я насправді на кожному кроці, у кожному мить зустрічаюся із цими вічними екзистенційними проблемами – смертю, самотністю, ізоляцією, безглуздістю, любов'ю, вірністю, порядністю. Я не уникаю їх, а розв'язую на своєму рівні. Але завжди розв'язую, ніколи не уникаю. Просто не можу інакше. Ми вивчали життєві історії злочинців, бомжів, наркоманів, тобто ненароджених, нездійснених, тих, які не відбулися. Проте це справді захоплюючі драми. Так вони їх переживають. Потрібно тільки відчувати їх як людей... Правда, це інші драми, інший рівень. А хто визначить його? І справді має рацію А.Маслоу, коли говорить, що особистістю, яка найбільше самоактуалізувалася, може бути звичайна (пересічна) домогосподарка, яка в затишку, чистоті та здоров'ї своїх близьких побачила сенс свого існування. Вона – відбулася.

Ми хотіли б застерегти молодих дослідників від надто квапливих суджень і сподівань на думки улюблених класиків, вирвані з контексту не тільки їхніх творів, їхнього життя, їхнього існування. Той же С.Л.Рубінштейн прожив дуже непросте й неоднозначне життя. Від відбувся, проте... не в тому, чого хотів сам. Він відбувся не у творах, а в учнях, які були настільки талановитими й відданими, що закінчили здійснення задуму. Але якою ж це було драмою для самого Рубінштейна! Адже ось що він писав в останній, найважливішій і найулюбленішій книзі: “Обов'язок мій зрозумілий. Зволікання неможливе. Недбалість була б злочином. Для завершення життя, перед тим, як його закінчити й піти, я ще повинен створити три книги. Моя перша праця вже майже закінчена. Сьогодні я даю обітницю священну: усю серця кров, усе полум'я життя, усю силу духу мого віддати для завершення й третьої книги – завершальної, улюбленої, про правду й добро, про етику, про людину. У ній сенс і виправдання мого життя” [251, с. 487] ... і ми тримаємо в руках цю книгу. Але ж Сергій Леонідович так і не закінчив її, це зробили учні. Яка драма життя!

Так, рівень драматизму є одним із важливих показників рівня розвитку особистості. Ми говоримо про драматизм долі, драму життя, про драматизм самої особистості..., тому що завжди думаємо про скінченність існування й про здійсненність. Драма завжди духовна, – що б не відбувалося в “повсякденності” – зрада, образа, сварка, заздрість, – драма, коли захоплений дух. І ще дуже суттєвим є те, що драма пов'язана не лише з усвідомленням скінченності існування, але й з усвідомленням власних меж: драма в тому, що я, власне, не можу піднятися над самим собою і стати вищим за себе. Ми можемо й не підніматися, і тоді перед нами драматизм нездійсненого. Але ми можемо... спробувати: усвідомлюючи свою неспроможність, обмеженість, слабкість і залежність, ми звертаємося до внутрішнього світу й ... працюємо з ним. Ми стаємо сильнішими, вищими, кращими. І не настільки вже важливо, у якій формі і як ми це робимо: читаючи книги, переглядаючи фільми, слухаючи музику й ... думаючи, виховуючи дитину й бачачи в ній світле й вічне, роблячи добро своїм близьким і ... прощаючи їх, досягаючи вершин... Головне, щоб була ця праця, складна, дискомфортна, тривала. Ми примушуємо працювати свій розум і свої почуття для того, щоб, з'єднавшись у суперечливій, нерозривно з'єднаній парі, вони створили людське – народжений мною самим суб'єкт життя.

Існування людське драматичне, про що свідчать названі причини. І в кожного – своя драма, як і своє неповторне життя. Проте є, нам видається, деякі віхи, вузлові моменти онтогенезу людського існування, які **об'єктивно** суперечливо-драматичні.

1. Зародження існування людського індивіда й підготовка його до життя в цьому світі. Це справжня драма духу. Тут багато дійових осіб й інтересів, багато смислових “шарів”. Чи в коханні зачата ця нова істота, який саме імпульс біосоціальної потреби вона одержала? Які стосунки батьків між собою і багатопланова-багатошарова взаємодія цієї не народженої ще людської істоти й матері. Це все є дуже важливим. У цей час дитина вже бере від світу дуже багато – як матеріального, так і нематеріального. І вона відповідає світові, звичайно, як може. Останні дані, одержані за допомогою використання сучасної апаратурної техніки, показали, що вже на 6–7 тижні це – існування. Уже є відповідь. Важливо, як її ждуть, про що говорять і думають, до чого готуються. Ми не знаємо, що і

як думає, відчуває ця істота, але вона вже активна: вибирає місце, де і як зручніше, заявляє про себе, виражаючи свої стани. Вона – готується. Це ще й драма жінки, усе життя якої буде іншим, і вона до того ж відчула, зрозуміла таке, про що не можна здогадуватися... Це – існування вдвох. Вона, ця ненароджена людська дитина, уже структурує відношення, середовище, очікування, якщо... її ждуть. Або – нічого цього не робить, якщо не ждуть, і тоді чахне вже в утробі – неждана, непотрібна, зайва... Такою вона й прийде в цей світ, уже пройшовши першу драму свого існування – у світлих і радісних тонах чи, навпаки, у сумних і лякливих.

2. Я вступаю у життя, вдихаю його. Не страх і дискомфорт, а драма, тому що я приходжу, щоб створити своє власне життя. Я побачив цих рідних людей, яких уже знаю, але ось тепер – побачив, “вдихнув” цей згусток соціального існування – прекрасного й такого різнобарвного, але водночас важкого, несправедливого. Народжена дитина – це виражена вічність. “Предвічне немовля” – так його називає Юнг. Я – початок і нескінченна скінченність, я – потенція, енергія і водночас – пам'ять, досвід. Я обтяжений завданням – **стати**, відбутися й ... не втратити себе. Я не тільки відкритий для впливів. “Духовне походження – це своєрідний стрибок у світ, і горе всьому тому, що хоче утвердитися, коли воно не знаходить для себе відповідності в жодному з можливих аспектів світу й не може з'єднатися з жодним із них!” [316, с. 35]. Ось справжня драма дитини – потрібно з'єднатися із цим світом, а як і з чим саме?

Дитина – витвір усього універсуму, причому – кожна дитина. Ось що говорить міфологія:

Небо мучилося пологами, земля мучилася пологами,
І лілове море народжувало.
Криваво-червона водорість – у муках народження.
Пусте стебло водорості випускало дим,
Пусте стебло водорості випускало полум'я,
А з полум'я виник хлопчик:
Вогонь замість волосся, вогонь замість бороди.
А його очі були сонцями [316, с. 50].

... І ще дитина споконвічно самотня в цьому світі. Це не та самотність, про яку говорять екзистенціалісти, адже вона – не “закинута” у світ, якщо весь світ брав участь у її творенні й народженні. Дитина самотня як змістовна єдність, несхожа, неаналогічна, нетипова. Вона сама. Тільки вона – така. “Вона – предвічне немовля в предвічній [одвічній] самотності предвічної стихії; предвічне немовля являє собою розгортання предвічного яйця подібно до того, як увесь світ являє собою розгортання **його** самого” [316, с. 58].

Дитина повинна увійти у цей світ, зробити його своїм, і вона формує в собі внутрішній світ, привласнюючи зовнішній. Це – дуже важко, тому що суперечить її еству та внутрішній природі. І дитина створює гру – світ фантазій, спеціальних дій, переживань. У грі вона зберігається й розвивається. Через неї перестає бути самотньою. Дитина створює міф: ігрові міфи, метафори, казки стають реальною умовою та джерелом, а також рушійною силою розвитку, оскільки вони і є тією реальністю, у якій вільна й вільно розвивається дитина. Народжується особиста творча рефлексія.

Драма дитини полягає ще й у тому, що вона є соціально зрілою істотою і ... не сприймається так навколишніми. І її зрілість, однак, не викликає сумнівів у тому розумінні, що вона існує, здійснюється в нескінченному привласненні досвіду. Вона відкрита й ... захищена.

Драма дитинства містить у собі аспект і відбиток Іншого. Саме тут Інший уперше стає дзеркалом, у якому я бачу і його, і себе. І так виникає та розвивається моє Я, мій внутрішній світ.

Ця драма, ця напруженість (чиста й відкрита) дитячого існування ще неодноразово стане мені корисною, коли я подорослішаю...

3. Драматичний момент життя, пов'язаний із появою можливості продовжувати життя через відтворення собі подібних. Чого б не писали і не говорили про це (а пишуть – багато), насправді – це дійсно драма мого існування. Біологічне дуже потужно, заклично заявляє про себе, потреба переструктурується, і змінюється світ внутрішній і зовнішній... для мене. Відкриваються ті незвідані куточки людських стосунків і пристрастей, які не те щоб закриті, а просто ... якісь нецікаві собою абоощо. Тепер – вони головне. Я відчуваю у собі цю силу – можливість, цей всесвітній потяг і ... вступаю в дуже відповідальний момент життєвої драми: “Тварюка я остання чи право маю?”. Звичайно, не це мав на увазі Ф.М.Достоевський, укладаючи цю фразу в уста свого улюбленого героя, але ... яка фраза! Що з нами відбувалося там, на цьому пробному камені одного з найважливіших періодів становлення? Що відбувається з нашими дітьми? Адже не можна ж усерйоз схематизувати “за Фрейдом”, нібито йде боротьба Id і Super-Ego. Та не так усе. Розгортається

драматичне полотно: мені потрібно, обов'язково потрібно дізнатися, що там, за цим потягом? Який він, що дає? І – страшно, і ще – це якось не зовсім по-людськи, виходячи з того, що я зрозумів і привласнив про людське. Як бути? І потрібно сподобатися й щоб тобі сподобалися (і знову ця запаморочливо складна суперечлива єдність тваринного й людського). Драматизм загострюється тим, що реально, насправді в цьому є сенс – поява нового життя; а актуально я цього сенсу не бачу, не переживаю, дуже далекий від нього. І ще – подружки й друзі, їхній досвід – справжній та вигаданий – і моє реноме в колективі, моя дорослість, що є надзвичайно важливо... Є і ще один дуже важливий аспект цієї драми, неусвідомлюваний і непомічуваний. Це – стилізові особливості подальшої сексуальної поведінки. Саме тут вони закладаються, зберігаючись дуже часто на все життя. Чи буде сексуальний зв'язок для мене завжди сполучений, якщо й не з любов'ю, то принаймні з людськими почуттями – добротою, теплотою, красою, відкритістю, відвертістю, прозорістю, повагою. Або ... нічого цього, нічого від існування, а стосунки, секс – це просто засіб, бездуховний і дріб'язковий, засіб самоствердитися, одержати задоволення, забути, випробувати, ризикнути, урешті, просто затамувати на певний час настійні імпульси внутрішніх органів. Усе складно й ... з екзистенційними наслідками – не лише для мене. Інший – ось хто та людина, якій я віддаю себе або приймаю від неї, яка вона, як їй – так само буде й мені. І ще – як діти: наскільки людяними будуть вони, наскільки існуватимуть – відбудуться? Адже це залежить великою мірою від того, як і з ким вони зачаті...

Драма ця тільки зароджується тут, у періоді статевого дозрівання. Вона найбільш гостра (тому що справжня, тому що – поза мною, а в нас, між мною та іншим) й триває впродовж усього життя, розвиваючись і збагачуючись, переходячи в драму моїх дітей та онуків...

4. Драма зрілості. Можна запитати, чи взагалі існування дорослої людини є драматичним? І відповіді – так, і вельми! Адже ось що головне: дорослий той, хто чинить, вибирає, відповідає. Є в цьому якась безвихідність і водночас пафос. “Я вирішую! І знаю, що від цього залежить життя моїх близьких і любимих, моє зростання, моя ефективність, моє здоров'я. І все-таки, як не дивно, головна дійова особа тут – не Я. Люди, які оточують мене, пов'язані зі мною. Із мене більше вимагають: чи зможу розібратися в хитромудрошах навколишньої дійсності й стосунках інших людей; чи зможу зрозуміти, відчути свій світ. Що (хто) важливіше? Фактично, кожен мій крок – рішення: рух до чогось від чогось; самовизначення, самоефективність. Я завжди на роздоріжжі, це захоплює та пригнічує, надихає й лякає – адже ти один... Є щось дуже хороше й приємне, а ти повинен відмовлятися від нього. Ти шукаєш компроміси, знаходиш, а вони руйнуються, ти шукаєш знову. Але настає момент, коли потрібно вирішувати. І ти знаєш, що відмовляєшся..., і вже знаєш, що, урешті-решт, скінчений. Усе закінчиться хоч так, хоч інакше – підказка, шепіт. І чи зможеш ти залишитися людиною, яка відбулася? Що саме ти здійсниш?

...Це неправда, що ми, дорослі, живучи “повсякденністю”, зовсім не бачимо життя таким чином і не розв'язуємо цих проблем. Як про це писав відомий психотерапевт-екзистенціаліст І.Ялом, для обдумування таких речей потрібно відволіктися від плинності та суєти, зосередитися на вічному, заглибитися в переживання. Це – красивий міф і хороший захисний механізм для невротиків. Не будемо забувати Рубінштейна – “сутність розчинена в існуванні, в існуючому”, і це є процес становлення. Насправді ми завжди, у кожній дрібниці цієї миті розв'язуємо ці “вічні” питання, зв'яземо з ними свої вчинки. Інакше... не виходить. Тільки надтравмований невротик тікає від них, але саме через це він помітно, явно неадекватний. Ми, швидше за все, можемо коли-небудь, дуже рідко щось зробити, “проскочивши” ці проблеми (“Повз особистість” – чудовий вислів Виготського), але тоді нам “відплачується сторицею”. Я можу в запалі пристрасті (згубної, світлої, справедливої, ображеної – не важливо) зробити кроки, на певний час “забувши” про свою дорослість і відповідальність, проте я насправді пам'ятаю про неї, якось умовляю себе, якось пояснюю собі... Але потім обов'язково настане час, коли я відповім – собі, своїй сутності, своєму існуванню, а значить, у якомусь розумінні, – усьому світові. І не треба думати, що це відбудеться, як пише Ялом, у зручному кріслі, у тиші й спокої “під телевизор і капці”. Це пройме Мене, коли йому буде потрібно, і примусить підбити підсумки, відповісти, вирішити. Питання полягає лише в тому, наскільки далеко я піду при цьому, наскільки близько підійду до становлення на зразок “ненародженого” й “нездійсненого”...

Так, іноді ми не встигаємо, на жаль. Мій пацієнт, якого не зрозуміли й “забили” дома, притиснутий побутом, непоцінований і нереалізований, був насправді особистістю в повному розумінні слова – креативною, самобутньою і, звичайно, амбіційно-образливою. Особливе становище – образа через нерозуміння, невизнання, прагматизм, і ... раптом людина, яка розуміє,

цінує, співчуває, “схоплює” справжню значущість. Узагалі, нічого ніби й не відбулося, у життєво-побутовому розумінні, але був якийсь внутрішній “відхід”. І сутність “гукнула”, і тоді виявилось, що потрібно думати та оцінювати й слід робити вибір, а вибирати, виявилось, і нічого... Усе це так... цієї миті. Але яка могла бути драма! Не можна чекати “крісла й затишку”, душа справді повинна працювати завжди, – тут поет має рацію.

5. Драма кінця [закінчення]. Я аналізую свій життєвий шлях, і в цьому аналізі разом виступають мої колеги, мої друзі, близькі, які були зі мною і продовжують тепер цей шлях без мене... І ця остання стадія стає дуже сильною соціально: біологічне вже відійшло (або – відходить). Драма набуває соціального звучання: відхід винятково-неповторної особистості й... наскільки боляче полишати цей світ: “Який світоч розуму погас! Яке серце битися перестало...” Погодьтеся, це ж про кожного з нас так потрібно сказати... Я своєю кончиною [смертю] створюю останній сплеск, який стає драмою для інших людей. Чому? Тому що мої красиві слова, красиві вчинки, мої оригінальні думки (вони обов'язково неповторні, адже тільки й винятково мої), результати діяльності, моє унікально-неповторне ставлення до людей і їхнє до мене – є єдиним й ... зникають. І Л.С.Виготський, говорячи про те, що становлення особистості драматичне, насправді добре розумів, у чому саме полягає драма. Драма в мені, але ... поза. Це соціальне, сутнісне буття, забарвлене людськими емоціями людей, які схиляються перед людським похололим тілом, створює справжній портрет того індивіда, який пішов із життя. І його життя перетворюється на драму для нас, оскільки ми втратили цю людину. Я знову звертаюся до слів поета: саме він, ось цей світоч, ... згас. Але наш розум не згас, і серце наше битися не перестало. І ми повертаємося в прогностичній рефлексії того, що відбулося: померла інша людина, завершився плин життя, тління, початок якого був одночасно початком іншого... І я хочу ще раз підкреслити велич соціального ества для розуміння того, що драматична ситуація може відбутися тільки тоді, коли ця особистість – що відійшла, захолола, змертвіла – стає початком рефлексії іншого – індивідуальної, особистісної, історичної. Вона вбирає в себе особливості життєвого буття, які окреслені особистісним сенсом діяльності того, хто відійшов. Це його ставлення до своїх близьких, друзів і, найголовніше, – до своїх дітей і своїх батьків. Я саме зараз подумав, що в моєму житті було дві людини, із якими, із пам'яттю про яких я і на смертному одрі, мабуть, якось... попрощаюся, – це мати й дід. Це люди, які зробили з мене людину; моє становлення виявилось пов'язаним із зусиллями цих людей. Їхнє ставлення – із величчю й гідністю – до мене; і в мені вони побачили уважну, чуйну, добру людину, яка зароджується. І я зрозумів, що іноді інший робить для мене те, чого не можна помітити, – він бачить мене в майбутньому якимсь, і своїм життям, своїм спілкуванням зі мною – веде мене до мене – такого й ... приводить. І я сам роблю те ж. Не з прагматичних міркувань (мовляв, про мене щось добре згадають), а за самовиявленням. Як людина, я не можу чинити інакше: я наслідую (не тотожно, але адекватно) зразки справедливого, чуйного, ніжнього, доброго ставлення до іншої людини, які породжують у нього адекватну (нетотожну) зустрічну інтенцію. Проте й не тільки це. Я, можливо, нікому нічого не хочу говорити, нікого не хочу вчити й виховувати, я просто живу, не ставлю актуальних цілей наслідувати зразки поведінкових реагувань (моральних, інтелектуальних, фізичних і трудових). І я ставлю запитання про те, навіщо ж тоді я привласнюю ці зразки? Адже насправді я їх не привласнюю, а на їх основі я створюю свої зразки. Цілком імовірно, зразки близьких мені людей слугують мені не еталоном, а певним засобом, оволодіння яким викликає в мені те людське, що заслуговує на увагу навіть самого себе. Я ціную в собі те, що є для мене справді унікальним і загальним. І головне тут – ставлення до іншого. Звідки я знаю в собі це? Є в житті момент, коли все ество моє відкривається мені у своїй незамореності й загальності. Це момент засинання, який викликає особливі й глибокі думки, відчуття, смисли. Чому засинання? Тому що, я впевнений, наймудріша людина – та, що засинає. У цей момент вона чиста, звільнена від соціальних нашарувань свого атрибутивного біологічного ества. Вона залишається у своїй чистій духовній субстанції, що схожа на немовля. Я впевнений, що природа дає нам шанс – це “повернення” дитини з її чистотою, потенцією, нескінченністю, соціальною зрілістю й зовсім особливою самотністю, – що дуже багато може дати тому, хто уважний до себе. Час перед сном наближає до дитини, яка звільнилася... Звільнилася, оскільки вона ніби в польоті, вона у світі, і це для неї реальність. Можливо, тут ми зустрічаємося зі справжньою своєю духовністю – чистотою без соціальних нашарувань. Цей стан, на мою думку, заслуговує на ту увагу, яку ще не виявили до неї наші психологи, фізіологи, філософи... Це дещо, яке звільнилося на мить, суто астральне, моральне, духовне, звільнене, повторюю, від соціальних нашарувань і біологічних потенцій.

Так само й сновидіння – це не факт нездійснених бажань, а факт звільненої духовно-чуттєвої

інтенції людини.

... Проблема існування має інший ракурс і набуває неочікувано нового забарвлення, якщо виходити з генетичного розуміння фундаментального факту співвідношення біологічного і соціального у функціонуванні психічного ядра особистості. Хочу межево чітко і ясно пояснити, в чому тут сутність питання.

Вона полягає в тому, що ми прийшли до висновку, який є парадоксальним і неочікуваним, але однозначним (нехай “Хомам невірнучим” здається, що він не заслуговує на увагу).

Мова йде про відкриття абсолютно унікального факту того, що дійсне ядро особистості являє собою генетично вихідне суперечливе відношення, ім'я якому – *нужда*. І коли ми говоримо про це і порівнюємо дане положення з різними іншими висловлюваннями, мені здається необхідним звернутись до Біблії, як до вічного знання, що має величезну цінність. Саме генетично вихідне відношення, що конститує особистість, має назву “*нужда*”. І коли ми беремо Євангелія від Матвія, ми говоримо – кинджальне пронизання нашого єства є суть, є *нужда* в тому, щоб від нього звільнитися.

Я вважаю за свій обов'язок сказати, що на величезному масиві теоретичних і емпіричних даних нам довелося виокремити абсолютно вражаючу одиницю особистості – це співвідношення біологічного і соціального, яке виявляється *нуждою*. Я сказав би й не так: генетично вихідне відношення, яке конститує особистість, є *нужда*. Нужда, як певна дихотомічна пара співвідношення біологічного і соціального, конститує особистість тоді, коли вона зароджується, і коли розвивається, і розвинена, і, в остаточному рахунку, згасаючу особистість. Це перший фундаментальний факт. Другий факт: коли ми говоримо, що особистість – це згусток, це, взагалі-то, ніби продукт суспільних відносин, то що ж ми маємо на увазі? Я, в даному випадку, маю на увазі те, що вплетений в біологічний організмичний рівень соціум, оточення призводить до того, що індивід в процесі розвитку сам для себе конститує факт наявності біосоціального свого єства.

В чому ж полягає це конституювання? Виявляється, соціальне, що є фундаментальним, неповторним, абсолютно приголомшуючим моментом життя людини, переростає в процес становлення індивіда особистістю. Чому? Особистістю індивід стає завдяки тому, що “в ньому” є дійсно фундаментальні морфологічні структури, які в своєму сполучанні утворюють біологічну, морфологічно оформлену структуру. Вплив зовнішнього середовища, оточення і співвідношення цього (соціального) і наявного біологічного створює зовсім інший параметр, який, виникаючи у людини як індивіда, перетворює її на *особистість*. Чому “особистість”? Тому що в нас є момент величного індивідуального буття і того *абсолютно унікального*, що являє собою *соціальне колективне*.

ПІСЛЯМОВА

Зрозуміти особистість як цілісність, що саморозвивається, – одне з кардинальних завдань *генетичної психології особистості*, галузі психологічного знання, яка, на даний момент, переживає процес становлення, проте має велике майбутнє.

Дослідження таких складних систем, як особистість, їх дійсне розуміння вимагає застосування відповідного методу. Він повинен бути адекватним об'єкту, що вивчається. І, водночас, метод є втіленням і методологічно-рефлексивним вираженням підвалин теоретичної позиції. Генетико-психологічний погляд на особистість означає розуміння її як унікальної цілісності, що саморозвивається, саморегулюється і є носієм довічного вселюдського духу. Сучасна наука, фактично, не здатна досліджувати утворення такого ступеня складності як науково-емпіричний факт: практично всі методи і методичні процедури спрямовані на “зупинку” в часі і розкладання складного об'єкта на елементні частки, тим самим відбувається фактичне знищення об'єкта, адже найбільш важливі його властивості (які лише й роблять його саме цим об'єктом, безнадійно зникають з поля зору дослідника). Подальший рух в цій емпіричній парадигмі, як справедливо зауважував ще Л.С.Виготський, вже не лише не може дати чогось принципово нового і важливого, але й починає викликати розчарування і науковий негативізм.

В культурно-історичній теорії створено унікальну методичну процедуру, експериментально-генетичний метод, яка долає “поелементність” підходу до складного явища і його зупинку в часі (фактично в площині існування і становлення). Відомо, які фундаментальні явища дозволив встановити цей метод в плані привласнення людиною загальнолюдського досвіду у формі власних здібностей. Але даний метод просто не розрахований на роботу з унікальною цілісністю, що саморозвивається (особистістю). Тому проблема методу для нас була першочерговою і фундаментальною. Здається нам вдалося визначитися в тому, що генетико-моделюючий метод (в тому розумінні, яке викладене в книжці) повною мірою є адекватним об'єкту, що досліджується, – існуючій і постійно змінній особистості людини.

Книжка відображає нашу спробу “побачити” психологію особистості саме з даної позиції і відчуті її (позиції) можливості щодо прояснення чисельних таємниць людського існування. Здається, ми не помилилися в евристичності обраного ракурсу, хоча, зазначимо, було дуже нелегко зберігати власне науково-евристичний погляд – дуже вже привабливим є бажання “зісковзнути” на аналіз існуючих теорій особистості та й... вибудувати свою власну. Маємо надію, що нам вдалося уникнути цих спокус і книжка все ж таки – про особистість, а не про теорії щодо неї.

Згідно зі створеною нами оригінальною теоретичною парадигмою, в основі генези психології особистості лежить дія нужди як генетично вихідної одиниці розвитку і існування особистості. Являючи собою енергетично емний інформаційний потік, нужда специфічно з'єднує біологічні і соціальні детермінанти і вступає у вигляді довічної рушійної сили саморозвитку людської істоти – особистості.

Суперечливе єднання біологічного і соціального, свідомого і безсвідомого, що відбувається в “точці світу” – особистості, і забезпечує її динаміку, а отже – існування, породжує найбільш важливі, атрибутивні властивості особистості.

Постійний енергетичний плин нужди створює реальні передумови формування самої особистості власне реципрокних механізмів, які побудовані на достатньо потужних соціальних факторах, що трансформуються в онтогенезі людської істоти в біологічні (морфологічні) структури.

Новизна, навіть сміливість нашого погляду на генезу особистості полягає в тому, що ми свідомо приймаємо точку зору про те, що біологічне і соціальне в особистості являють собою співвідношення (як це зазвичай постулюється в сучасній науці), насправді ці дві фундаментальні детермінанти життя утворюють дійсну (не метафоричну лише!) єдність, і соціальне в онтогенезі людини стає біологічним. Це – кардинальна теза. Людські стосунки двох люблячих істот, сила нужди, що виявляється в них, зустрічаються, опредметнюються і утворюють твір – нову істоту, біологічну за визначенням, оскільки вона – жива. Але вона породжена соціальними стосунками, і це робить її людською живою істотою відпочатково. Вона відпочатково – диво (саме так назвав людську особистість О.Ф.Лосєв).

Внутрішній світ нової особистості, як перша похідна від енергетики з'єднання біологічного і соціального в нужді, являє собою живу і красиву картину того, що може відбутися в результаті динамічних взаємодій і взаємопереходів біологічного і соціального. Так природа дійсно рефлексує

себе (милується собою) в цьому диві, створеному нею...

Потенційно й актуально вже зародок людини, який є Твором двох соціальних істот, являє собою особистість в її інших специфічних формах існування. Якою б не була незвичною і суперечливою ця наша думка, ми наголошуємо на ній і з задоволенням відзначаємо, що вона збігається з тими емпіричними даними, що їх, відносно раннього онтогенезу людини, отримала в останній час світова біологія і медицина. Плідне з'єднання цих двох шляхів наукового пошуку – генетичної психології та біології людини – може призвести до дійсно революційних зрушень у наших поглядах на людину, духовне, особистісне. Можливо, ми ще раз переосмислимо природу релігійного світогляду, механізму творчості, вищі форми духовного досвіду і т.д.

Сподіваємось, нам вдалося реалізувати унікальний погляд на те, як внутрішня картина світу людини, реалізуючись в переживаннях, вибудовує саму тканину життя із власних психічних станів.

І цілком логічно впливає проблема структури. Механістичність і недоречність суперечок щодо того, чи має в дійсності особистість структуру, очевидна: будь яка складна система обов'язково являє собою структуру, а оскільки особистість – система, що саморозвивається, її структура протягом всього часу існування процесуально реалізується, забезпечуючи життєдіяльність людини і водночас набуваючи все більш розвинених, витончених форм. Нам дуже хотілося в цій книжці подолати спрощений логіко-механістичний підхід до визначення структури особистості. Підхід, відносно якого Г.Олпорт зауважив, що кожен дослідник штучно вносить до структури особистості будь-які психічні явища, з тих, які йому більше “подобаються”. Нам здається, що цю штучність долає одна коротенька, але фундаментально значуща думка – структура особистості виникає, як своєрідне відображення світу, в якому доведеться жити... Хотілося б, щоб ця думка не пройшла поза увагою тих, кому цікава психологія особистості.

В цілому, ми маємо надію на уважне ставлення читача до нашого твору і вдячні йому за це.

• • •

Закінчуючи та підсумовуючи розмову про генезу здійснення особистості, я вирішив за необхідне висловити міркування щодо перспектив дослідження психології особистості. Генетико-психологічний аналіз теорій особистості, а головне динамічної єдності біологічного і соціального як суперечливої одиниці особистості, що фіксується в нужді, дозволяє говорити про розробку реальних теоретичних підвалин генетичної моделі існування і психологічного зростання особистості. (Генетико-психологічна теорія існування і зростання особистості).

Сила нужди, як сила життя розгортається в часі і створює поперемінний плин домінування у функціонуванні індивіда то біологічного (яке стає сенситивним до соціальних впливів), то соціального (коли створюються і опосередковуються засоби), що і є дійсним механізмом розвитку особистості. Пояснимо це. Відпочатково біологічне створює соціальну готовність індивіда до побудови психологічних засобів, які стають одиницями свідомості, що морфологічно фіксуються, стаючи таким чином біологічним (або створюючи біологічне підґрунтя для соціального), і так продовжується вічно.

Нужда в продовженні роду та взаємодії з іншою людиною є творенням *самого себе* та іншої істоти і виступає творчим проявом особистісного зростання.

Це прагнення до любові особистісного продовження *самого себе* і живої диво-істоти є ключовим у генетичній психології.

Список літератури

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. – М.: Наука, 1980. – 336 с.
2. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. – М., 1991.
3. Адлер А. Наука жить. – Психология личности в трудах зарубежных психологов. Хрестоматия. – СПб: Питер, 2000. – С.52–64.
4. Адлер А. Понять природу человека. – СПб.: Академический проект, 1997.
5. Адлер А. Практика и теория индивидуальной психологии. – М.: Класс. – 331 с.
6. Айдарова Л.И. Маленькие школьники и родной язык. – М.: Знание, 1983. – 94 с.
7. Александрова А.Я. Проблемы науки и познания ученого. – Л.: Наука, 1938. – 512 с.
8. Амонашвили Ш.А. В школу – с шести лет // Педагогический поиск. – М.: Педагогика, 1987.
9. Амонашвили Ш.А. Здравствуйте, дети! Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1988. – 208 с.
10. Аналитическая философия: Избр. тексты /Сост. А.Ф.Грязнов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1993. – 181с.
11. Ананьев Б.Г. Комплексное изучение человека и психологическая диагностика // Вопр. психол. – 1968. – № 6. – С. 21–33.
12. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1968. – 338 с.
13. Андреев И.Д. Теория как форма организации научного знания. – М.: Наука, 1979. – 304 с.
14. Андреева Г.М. Идентичность с социальной средой // Психология социальных ситуаций. – СПб: Питер, 2003. – С. 248–256.
15. Анцыферова Л.И. К психологии личности как развивающейся системы. – Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 3 – 18.
16. Анцыферова Л.И. Психология формирования и развития личности. – Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб: Питер, 2002. – С. 207 – 212.
17. Анцыферова Л.И. Психологическое содержание феномена субъект и границы субъектно-деятельностного подхода. – Проблема субъекта в психологической науке. –М.: Академический проект, 2000. – С. 27 – 42.
18. Аристотель. О душе. – М.: Наука, 1976. – 448 с.
19. Арсеньев А.С. Проблема цели в воспитании и образовании. Цель в воспитании личности // Философско-психологические проблемы развития образования /Под ред. В.В.Давыдова. – М.: Педагогика, 1981. – С. 54–73.
20. Асмолов А.Г. Личность как предмет психологического исследования. – М., 1984. – 304 с.
21. Балл Г.А. Костюк и его методологические уроки // Психол. журнал. – 2000. – Т. 21. – № 3. – С. 112–116.
22. Балл Г.А. Теория учебных задач. Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
23. Басов М.Я. Избр. психол. произв. – М.: Педагогика, 1975. – 432 с.
24. Батищев Г.С. Деятельностная сущность человека как философский принцип // Проблема человека в современной философии. – М.: Наука, 1969. – С. 73–144.
25. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М., 1979.
26. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М., 1972. – 321с.
27. Бердяев Н. Проблема человека. – Путь, 1936. – №50. – С. 12–26.
28. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 421с.
29. Бернштейн Н.А. Очерки по физиологии движений и физиологии активности. – М.: Медицина, 1966. – 349 с.
30. Бехтерев В.М. Объективная психология. – М., 1912. – Вып. 1. – 600 с.
31. Бехтерев В.М. Психологическое определение личности. – Психология личности... Хрестоматия. – СПб: Питер, 2000. – С.15–17.
32. Бинсвангер Л. Экзистенциально-аналитическая школа мысли. – Экзистенциальная психология. – М., 2001. – С. 308–332.
33. Блонский П.П. Очерк научной психологии // Блонский П.П. Избр. психол. произв. – М.: Просвещение, 1964. – С. 33–131.
34. Блюм Г. Психоналитические теории личности. – М.: КСП, 1996. – 247 с.
35. Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как проблема творчества. – Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1983. – 174 с.
36. Богоявленская Д.Б. Субъект деятельности в проблематике творчества // Вопр. психол. – 1999. – №2.
37. Богоявленский Д.Н., Менчинская Н.А. Психология учения // Психологическая наука в СССР. – М.: Наука, 1960. – Т. 2. – С. 286–336.
38. Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
39. Божович Л.И. О некоторых проблемах и методах изучения психологии личности школьника // Вопросы психологии личности школьника. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1961. – С. 3–31.
40. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Психология развития. – СПб: Питер, 2001. – С. 227–271.
41. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика. – К.: Укртехпресс, 1997. – 215 с.
42. Бор Н. Атомная физика и человеческое познание. – М.: Наука, 1961. – 151 с.
43. Браун Д. Психология Фрейда и постфрейдисты. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 420 с.
44. Бройль Луи де. По тропам науки. – М.: Наука, 1962. – 295 с.

45. Брушлинский А.В. Деятельность и опосредствование // Психол. журнал. – 1998. – Т. 19. – № 6. – С. 118–126.
46. Брушлинский А.В. Проблема развития в психологии мышления // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 38–63.
47. Брушлинский А.В. О формировании психического // Психология формирования и развития личности. – М.: Наука, 1981. – С. 106–126.
48. Бубер М. Я и Ты // Квинтэссенция. Философский альманах 1991 года. – М.: Политиздат, 1992. – С. 294–370.
49. Будилова Е.А. Методология, теория и эксперимент в научном творчестве // Вопр. психол. – 1979. – №3. – С. 106–124.
50. Булахов Ю.Ф. Соотношение теории и метода в научном познании // Философ. науки. – 1981. – №4. – С. 135–137.
51. Бурменская Г.В., Кабанова О.А., Лидерс А.Г. Возрастно-психологическое консультирование. – М.: МГУ, 1990. – 135 с.
52. Бужас Т.М. Инициальный путь развития личности: возможности психологической работы // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 68–79.
53. Быков В.В. Методы науки. – М.: Наука, 1974. – 215 с.
54. Бэкон Ф. Великое восстановление наук // Сочинения. – М.: Мысль, 1977. – Т. 1. – 567 с.
55. В мире подростка / Под ред. А.А.Бодалева. – М., 1982.
56. Валлон А. Психическое развитие ребенка. – М.: Просвещение, 1967. – 195 с.
57. Василюк Ф.Е. Методологический анализ в психологии. – М.: Смысл, 2003. – 238 с.
58. Василюк Ф.Е. Психология переживания. – М.: МГУ, 1984.
59. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера. – М., 1989.
60. Вернадский В.И. Философия мысли натуралиста. – М.: Наука, 1988. – 516 с.
61. Верч Дж. Голоса разума. Социокультурный подход к опосредованному действию. – М.: Тривола, 1996. – 174 с.
62. Вигнштейн Л. Философские работы. – М.: Гнозис, 1994. – Ч. I. – 521 с.
63. Винникотт Д.В. Маленькие дети и их матери. – М.: Класс, 1998. – 80 с.
64. Вишнякова Н.Ф. Креативная акмеология. – Минск, 1999. – 295 с.
65. Возрастные возможности усвоения знаний (младшие классы школы). – М.: Просвещение, 1996. – 311 с.
66. Восприятие и действие /Под ред. А.В.Запорожца. – М.: 1967. – 332 с.
67. Выготский Л.С. Динамика умственного развития школьника в связи с обучением // Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991.
68. Выготский Л.С. Исторический смысл психологического кризиса // Собр. соч. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1.
69. Выготский Л.С. История развития высших психических функций: Собр. соч. – М.: Педагогика, 1983. – Т.3. – 366 с.
70. Выготский Л.С. Педагогическая психология. – М.: Педагогика, 1991. – 480 с.
71. Выготский Л.С. Проблема возраста // Собр. соч.: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 4. – 332 с.
72. Выготский Л.С. Собр. соч.: В 6-ти т., т. 5, Проблемы дефектологии. – М.: Педагогика, 1982.
73. Высоцкий В.С. Избранное. – М., 1997. – 337 с.
74. Гальперин П.Я. Введение в психологию. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 150 с.
75. Гальперин П.Я. Метод “срезов” и метод поэтапного формирования в исследовании детского мышления // Вопр. психол. – 1966. – № 4. – С. 123–135.
76. Гальперин П.Я., Запорожец А.В., Эльконин Д.Б. Проблемы формирования знаний и умений у школьников и новые методы обучения в школе // Вопр. психол. – 1963. – № 5. – С. 61–72.
77. Гальперин П.Я., Талызина Н.Ф. Формирование начальных геометрических понятий на основе организованного действия учащихся // Вопр. психол. – 1957. – № 1. – С. 23–44.
78. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Наука логики. – М.: Наука, 1974. – Т. I. – 452 с.
79. Гегель. Сочинения. – М.: Наука. – Т.4. – 1963.
80. Гете Г. Собрание сочинений: В 10 т. – М., 1976. – Т.7.
81. Гиппенрейтер Ю.Б. Введение в психологию: Курс лекций. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995.
82. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности // Психология личности. – СПб: Питер, 2003. – С. 256–268.
83. Горский Д.П. Проблемы общей методологии науки и диалектической логики. – М.: Наука, 1969. – 352 с.
84. Грэхэм Лорен Г. Естествознание, философия и науки о человеческом поведении в Советском Союзе. – М.: Политиздат, 1991. – 476 с.
85. Гуревич А.Я. Исторический синтез и школа “Анналов”. – М.: Индрик, 1993. – 328 с.
86. Гурьева В.А. Психогенные расстройства у детей и подростков. – М., 1996.
87. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения. – М.: Педагогика, 1996. – 540 с.
88. Давыдов В.В. Виды обобщения в обучении. – М.: Педагогика, 1972. – 422 с.
89. Давыдов В.В. Генезис и развитие личности в детском возрасте // Вопросы психологии. – 1992. – № 1–2. – С. 22–32.

90. Давыдов В.В. О двух основных этапах развития детской и педагогической психологии. Психология обучения и воспитания // Вопросы организации формирующего эксперимента. – М.: Педагогика, 1978. – Вып. 4. – С. 4–15.
91. Давыдов В.В. Последние выступления. – М., 1998. – 87 с.
92. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: ИНТОР, 1996. – 541 с.
93. Давыдов В.В., Маркова А.К. Развитие мышления в школьном возрасте // Принцип развития в психологии / Под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1978. – С. 245–316.
94. Декарт Р. Избр. произв. – М.: ГИПЛ, 1950. – 710 с.
95. Джеймс У. Психология. – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
96. Диалектика. Познание. Наука / Под ред. В.А. Лекторского, В.С. Тюхтина. – М.: Наука, 1988.
97. Дорохина В.Т. Причины трансформации учебного задания учащимся // Вопр. психол. – 1980. – №3. – С. 54–63.
98. Дригус М.Т. Дослідження суб'єктивних детермінант результативного учіння: концептуальний підхід // Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність. – К., 1993. – Т. 1. – С. 187–193.
99. Дусавицкий А.К. Развитие личности в учебной деятельности. – М.: Дом педагогики, 1996.
100. Дьяченко О.М. Проблема развития способностей: до и после Л.С. Выготского // Вопросы психологии. – 1996. – №5. – С. 98–109.
101. Егоров А.Г. Тенденции развития экспериментальной психологии // Психол. журнал. – 1986. – Т. 7. – №3. – С. 3–17.
102. Ежегодник Лаборатории постклассических исследований РАН / Ред. Е.В. Петровская. – М.: Ad Maiginem, 1994. – 422 с.
103. Загвязинский В.И. Методология и методика дидактического исследования. – М.: Педагогика, 1982. – 160 с.
104. Залкинд А.Б. Основные вопросы педологии. – М.: Работник просвещения, 1930. – 263 с.
105. Занков Л.В. О предмете и методах дидактических исследований. – М.: Педагогика, 1982. – 196 с.
106. Запорожец А.В. Восприятие и действие. – М., 1967. – 322 с.
107. Запорожец А.В. Основные проблемы онтогенеза психики // Избр. психол. труды. – М.: Педагогика, 1986. – С. 223–258.
108. Зейгарник Б.В. и др. Саморегуляция поведения в норме и патологии // Психол. журнал. – 1989. – №2. – С. 122–132.
109. Зейгарник Б.В. Патопсихология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 238 с.
110. Зейгарник Б.В. Теория личности К. Левина. – М., МГУ, 1981. – 116 с.
111. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М., 1999.
112. Зинченко В.П. Теоретический мир психологии // Вопросы психологии. – 2003. – №5. – С. 3–17.
113. Зинченко В.П. Психологические основы педагогики. – М., 2002. – 429 с.
114. Зинченко В.П., Моргунев Е.Б. Человек развивающийся. – М.: Тривола, 1994. – 332 с.
115. Иванов В.П. Человеческая деятельность – познание – искусство. – К.: Наук. думка, 1977. – 251 с.
116. Ильенков Э.В. Диалектическая логика. – М.: Наука, 1992. – 216 с.
117. Ильенков Э.В. Космология духа. – Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 415–436.
118. Ильенков Э.В. Что же такое личность? – С чего начинается личность / Под ред. Р.И. Косолапова. – М.: Политиздат, 1991. – С. 319–357.
119. Ильенков Э.Ф. Идеал. – Философия и культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 204–212.
120. Ильин В.В. Гносеологические функции категорий. – М.: Мысль, 1982. – 368 с.
121. История ментальностей, историческая антропология / Ред.-сост. В. Мухина. – М.: ИВИ РАН 1996. – 255 с.
122. Кассирер Э. Опыт о человеке: введение в философию человеческой культуры // Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 3–30.
123. Категории материалистической диалектики в психологии. – М.: Наука, 1988. – 244 с.
124. Кемпбел Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях. – М.: Прогресс, 1980. – 319 с.
125. Кенинг К. Три первых года ребенка. – Духовное познание. – Калуга, 2002. – 148 с.
126. Кернберг О. Агрессия при расстройствах личности и пerversиях. – М.: Класс, 1998. – 368 с.
127. Клапаред Э. Психология ребенка и экспериментальная педагогика. – М., 1919. – 187 с.
128. Кле М. Психология подростка (Психосексуальное развитие). – М.: Педагогика, 1991. – 176 с.
129. Клименко В.В. Как воспитать вундеркинда. – Харьков: Фолио, 1996. – 464 с.
130. Кон И.С. Открытие “Я”. – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
131. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М.: Мысль, 1974. – 468 с.
132. Коржова Е.Ю. Психологическое познание судьбы человека. – СПб.: Союз, 2002. – 334 с.
133. Корнилова Т.В. Акт опосредствования или артефакт? // Психол. журнал. – 1999. – Т. 20. – № 6. – С. 104–109.
134. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Рад. школа, 1989. – 608 с.
135. Костюк Г.С. Навчання і психічний розвиток учнів // Психологічна наука, вчитель, учень. – К.: Рад. школа, 1979. – С. 19–32.
136. Костюк Г.С. Принцип развития в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии.

- М.: Наука, 1969. – С. 118–152.
137. Костюк Г.С. Про індивідуальний підхід до учнів у навчальній роботі // Комуністична освіта. – 1937. – №8. – С. 52–64.
138. Костюк Г.С. Психологические аспекты опытно-экспериментальных педагогических исследований // Костюк Г.С. Избр. психол. труды. – М.: Педагогика, 1988. – С. 76–86.
139. Котырло В.К., Дугкевич Т.В. Роль совместной деятельности в формировании познавательной активности дошкольников // Вопр. психол. – 1991. – № 2. – С. 50–59.
140. Кремень В.Г., Лы́н В.В. “Філософія: мислителі, ідеї, концепції”. – К.: Книга, 2005. – 525 с.
141. Кузанский Н. Сочинения: В 2 т. – М., 1980. – Т.2.
142. Лазурский А.Ф. Естественный эксперимент и его школьное применение. – М., 1919. – 316 с.
143. Лазурский А.Ф. О составе личности. – Избранные труды по психологии. – М., 1997. – С. 9–13.
144. Лакан Ж. Семинары. – М.: Логос, 1998. – Кн. 1. – 432 с.
145. Лакан Ж., Понталис Ж.Б. Словарь по психоанализу. – М.: Высшая школа, 1996. – 623 с.
146. Левитов Н.Д. О психических состояниях человека. – М.: Педагогика, 1964.
147. Леонтьев А.А. Проблемы развития психики. – М.: Наука, 1984. – 493 с.
148. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // Избр. псих. труды: В 2 т. – Т. 2. – М.: Педагогика, 1983. – С. 94–231.
149. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т.1. – 392 с. – Т.2. – 320 с.
150. Леонтьев А.Н. Овладение учащимися научными понятиями как проблема педагогической психологии // Работы советских авторов периода 1910–1945 гг. – М., 1980. – С. 161–166.
151. Лерш Ф. Розуміння особи у психології. – Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2001. – С. 93–121.
152. Лисина М.И. Генезис форм общения у ребенка // Принцип развития в психологии. – М.: Наука, 1978. – С. 268–294.
153. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – 255 с.
154. Логинова Н.А. Развитие личности и ее жизненный путь. – Принципы развития в психологии / Под ред. Л.И.Анциферовой. – М.: Наука, 1978. – С. 156–172.
155. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. – М.: Наука, 1984. – 444 с.
156. Лосев А.Ф. Диалектика мифа. – В кн. Философия. Мифология. Культура. – М.: Политиздат, 1991. – С.21–185.
157. Лосев А.Ф. Логика символа // Философия, мифология, культура. – М.: Политиздат, 1991. – С. 247–274.
158. Лурия А.Р. Об историческом развитии познавательных процессов. – М.: Наука, 1974. – 171 с.
159. Лурия А.Р., Зейгарник Б.В., Поляков Ю.В. О применении психологических тестов в клинической практике // Журнал невропатологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. – 1974. – № 12. – С. 171–183.
160. Лысюк О.Г. Эмпирическая картина становления продуктивного целеполагания у детей 2–4 лет // Вопр. Психол. – 2000. – № 1. – С. 98 – 109.
161. Мадди С. Теории личности. Сравнительный анализ. – СПб: Речь, 2002. – 539 с.
162. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании возрастной и педагогической психологии // Тез. к XXII Междунар. психол. конгрессу, ГДР, Лейпциг, 6–12 июля. – М., 1980. – С. 37.
163. Максименко С.Д. Генетико-моделирующий метод в исследовании обучения и умственного развития школьников // Радянська школа. – 1981. – № 12. – С. 23–29.
164. Максименко С.Д. Генетическая психология. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 2000. – 319 с.
165. Максименко С.Д. Генетическая психология: проблемы и перспективы // Журнал практикующего психолога. – 1998. – № 4.
166. Максименко С.Д. Загальна психологія. – К.: Форум, 2000. – 543 с.
167. Максименко С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі // Філософська і соціологічна думка. – 1995. – № 3–4. – С. 39–46.
168. Максименко С.Д. Методологические аспекты психологии обучения // Психология. – 1988. – Вып. 31. – С. 3–10.
169. Максименко С.Д. Общая психология. – М. – К.: Рефл-бук, Ваклер, 1999. – 528 с.
170. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. – К., 1998. – 218 с.
171. Максименко С.Д. Проблема метода в возрастной и педагогической психологии // Вопр. психол. – 1989. – №4. – С. 31–39.
172. Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. – К.: Наук. думка, 1999. – 216 с.
173. Максименко С.Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. – К.: КДПІ, 1990. – 240 с.
174. Максименко С.Д. Загальна психологія. – Вінниця: Нова книга, 2004. – 701 с.
175. Мамардашвили М.К. Как я понимаю философию. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
176. Мамардашвили М.К. Стрела познания (набросок естественно-исторической гносеологии). – М.: Языки русской культуры, 1997. – 394 с.
177. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 102 с.

178. Маркова А.К. Формирование учебной деятельности и развитие личности школьника. – М.: Педагогика. – 221 с.
179. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. – Т. 3. – С. 7–544.
180. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб.: Евруния, 2001. – 472 с.
181. Маслоу А. Психология бытия. – М. – К.: “Рефл-бук”; “Венклер”, 1997. – 300 с.
182. Маслоу А. Самоактуализация личности // Психология личности. – М., 1982.
183. Материалистическая диалектика и методы естественных наук. – М.: Наука, 1963. – 608 с.
184. Матюшкин А.М. Психологическая структура и динамика, и развитие познавательной активности // Вопр. психол. – 1982. – № 4. – С. 5–17.
185. Машбиц Е.И. Психологические основы управления учебной деятельностью. – К.: Вища школа, 1987. – 223 с.
186. Мей Р. Искусство психологического консультирования. – М.: Апрель-пресс: ЭКСМО-пресс, 2001. – 252 с.
187. Мей Р. Становлення екзистенційної психології. – Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – К.: Пульсари, 2001. – С. 124–164.
188. Менегетти А. Система и личность. – М.: Онтопсихология, 2003. – 319 с.
189. Менчинская Н.А. 50 лет советской психологии обучения // Сов. педагогика. – 1967. – № 10. – С. 126.
190. Менчинская Н.А. Обучение и развитие младших школьников. – М.: Педагогика, 1970. – 72 с.
191. Меркулов И.П. Метод гипотез в истории научного познания. – М.: Наука, 1984. – 188 с.
192. Мерлин В.С. Личность как предмет психологического исследования. – Пермь, 1988.
193. Методологические и теоретические проблемы психологии /Под ред. Е.В.Шороховой. – М.: Наука, 1969. – 376 с.
194. Мещеряков Б.Г., Зинченко В.П. Л.С.Выготский и современная культурно-историческая психология (Критический анализ книги М.Коула) // Вопр. психол. – 2000. – № 2. – С. 102–117.
195. Мид М. Культура и мир детства. – М.: Наука, 1988. – 429 с.
196. Михайлов Ф.Т. Общественное сознание и самосознание индивида. – М.: Наука, 1990. – 224 с.
197. Михайлов Ф.Т. Философско-методологические проблемы психологического исследования // Вопр. психол. – 1981. – № 1. – С. 44–56.
198. Моляко В.А. Методы формирования у учащихся творческого технического мышления. – К.: Рад. школа, 1985. – 57 с.
199. Монтессори М. Помогите мне сделать это самому. – М.: “Каранмуд”, 2002. – 270 с.
200. Мостепаненко М.В. Философия и методы научного познания. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1972. – 261 с.
201. Мухина В.С. Шестилетний ребенок в школе. – М.: Просвещение, 1990. – 174 с.
202. Мясищев В.Н. Личность и неврозы. – Л.: Наука, 1960.
203. Нежнов П.Г., Медведев А.М. Метод исследования содержательного анализа у школьников // Вестник МГУ. Сер.: Психология. – 1988. – № 2. – С. 14–24.
204. Непомнящая Н.И. Психодиагностика личности. – М.: Владос, 2001. – 189 с.
205. Нойманн Эрих. Происхождение и развитие сознания. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 464 с.
206. Обухова Л.Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы. – М.: Тривола, 1995. – 356 с.
207. Обухова Л.Ф. Концепция Жана Пиаже: за и против. – М.: Педагогика, 1981.
208. Обучение и развитие /Под ред. Л.В.Занкова. – М.: Просвещение, 1975. – 440 с.
209. Оллпорт Г. Личность в психологии. – М.: КСП+, СПб: Ювента, 1982. – 325 с.
210. Оллпорт Г. Становление личности. – М.: Смысл, 2002. – 461 с.
211. Опыт системного исследования психики ребенка /Под ред. Н.И.Непомнящей. – М.: Педагогика, 1976. – 232 с.
212. Орлов А.Б. От хаоса к порядку и обратно, туда где... “все во всем” // Вопр. психол. – 2000. – №2. – С. 52–55.
213. Орлов Ю.М. Восхождение к индивидуальности. – М., 1991.
214. Павлов И.П. Избр. труды. – М.: Изд-во АПН РСФСР, 1951. – 438 с.
215. Папуча М.В. Успішність навчання як проблема становлення індивідуальності (на матеріалі старшого шкільного віку) // Освіта і виховання в Польщі: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Ніжин, 1998. – С. 140–148.
216. Папуча М.В., Кричковська Т.Д. Особистість: розвиток, соціалізація, виховання. – Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2001. – 146 с.
217. Папуча Н.В. Особенности психологической помощи после психотравмы в ранней юности // Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві: Матер. III Харків. Міжнар. психол. читань. – Харків, 1999. – С. 268–271.
218. Петровский А.В. История советской психологии. – М.: Просвещение, 1967. – 367 с.
219. Петровский В.А. Идея свободной причинности в психологии личности // Психология личности. – СПб: Питер, 2003. – С. 436–448.
220. Пиаже Ж. Избр. психол. труды. – М.: Прогресс, 1969. – 659 с.
221. Пиаже Ж. Теория Пиаже // История зарубежной психологии: 30–60 гг. XX века. – М., 1986.
222. Платон. Соч. – М., 1963. – Т. 1.
223. Платон. Сочинения: В 3 т. – М., 1970. – Т.2.

224. Платонов К.К. Концепция динамической функциональной структуры личности. – Психология личности. Хрестоматия. – С. 119–129. Практическая психодиагностика. – Самара, Бахрах, 1998. – 668 с.
225. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М., 1968. – 315 с.
226. Пойа Д. Как решать задачу. – М.: Учпедгиз, 1959. – 206 с.
227. Полюянов Ю.А. Дети рисуют. – М.: Педагогика, 1988. – 176 с.
228. Пономарев Я.А. Знание, мышление и умственное развитие. – М.: Наука, 1960. – 264 с.
229. Пономарев Я.А. Психология творчества. – М.: Наука, 1976. – 302 с.
230. Прейер В. Душа ребенка. – М., 1912. – 460 с.
231. Принцип развития в психологии /Под ред. Л.И.Анцыферовой, Г.С.Костюка. – М.: Наука, 1978. – 358 с.
232. Проблема субъекта в психологической науке /Под ред. А.В.Брушлинского. – М.: Академ. проект, 2000. – 320 с.
233. Прохоров А.О. Психические состояния и их функции. – Казань, 1994.
234. Психические состояния / Под ред. Л.В.Куликова. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.
235. Психоанализ в развитии: Сб. пер. /Ред.-сост. А.П.Порненко, И.Ю.Романов. – Екатеринбург: Деловая книга, 1998. – 176 с.
236. Психология современного подростка / Под ред. Д.К.Фельдштейна. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.
237. Психология формирования и развития личности /Ред. Л.И.Анцыферова. – М.: Наука, 1981. – 365 с.
238. Психология / За ред. Костюка Г.С. – К.: Радянська школа, 1968. – 572 с.
239. Психология внутрішнього світу/ Упор. – Т.Гончаренко. – К., 2003. – 127 с.
240. Пуанкаре Ж. О науке. – М.: Наука, 1983. – 167 с.
241. Развитие восприятия в раннем дошкольном возрасте /Под ред. А.В.Запорожца, М.И.Лисиной. – М.: 1966. – 301 с.
242. Репкин В.В. Стрoение учебной деятельности // Вестник Харьков. ун-та. – 1976. – № 132. – Сер. “Психология”, вып. 9. – С. 10–16.
243. Репкин В.В. Формирование учебной деятельности в младшем школьном возрасте // Вестник Харьков. ун-та. – 1976. – № 171. – Сер. “Психология”, вып. 11. – С. 40–49.
244. Рихтер П.Ф. Воспитатель ведет за собой будущего светила // Мудрость воспитания. – М.: Педагогика, 1987. – С. 58–59.
245. Розанов В.В. Люди лунного света. Метафизика христианства. – СПб., 1913. – С. 39–41.
246. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: Становление человека. – М., 1994.
247. Роджерс К. К науке о личности //История зарубежной психологии. Тексты. – М.: МГУ, 1986. – С. 200–231.
248. Роджерс К. Клиентоцентрированная терапия. – Психология личности... Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2000. – С.224–233.
249. Роменець В.А. Історія психології ХІХ – початку ХХ століття: Навчальний посібник. – К.: Вища школа, 1995. – 614 с.
250. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. – СПб.: Питер, 2003. – 508 с.
251. Рубинштейн С.Л. Мысли о психологии // Учен. записки ЛГПИ им. А.И.Герцена. – Л., 1940. – Т. 14. – С. 5–13.
252. Рубинштейн С.Л. Обучение и развитие // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии: Работы советских авторов периода 1918–1945 гг. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1980. – С. 186–194.
253. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии. – М.: Изд-во АН СССР, 1959. – 352 с.
254. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии. – М.: Наука, 1972. – 423 с.
255. Рубинштейн С.Л. Человек и мир // Проблемы общей психологии. – М.: Педагогика, 1973. – С. 255–285.
256. Рубцов В.В. Организация и развитие совместных действий у детей в процессе обучения. – М.: Педагогика, 1987. – 160 с.
257. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии. – М.: “КСПТ”, СПб: “Ювента”, 1999. – 346 с.
- 257а. Савченко О.Я. Дидактика початкової школи. – К.: Генеза, 2002. – 368 с.
258. Сартр Ж.-П. Первичное отношение к другому: любовь, язык, мазохизм. – Проблема человека в западной философии. – М.: Прогресс, 1988. – С. 207–228.
259. Сеченов И.М. Избр. произвед. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – Т. 1. – 771 с.
260. Сикорский И.А. Душа ребенка. – К.: 1911. – 112 с.
261. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Антропологический принцип в психологии развития // Вопросы психологии. – 1998. – № 6. – С. 3–17.
262. Смирнов А.А. Логические методы анализа научного знания. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
263. Смирнов С.Д. Психология образа: проблема активности психического отражения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 232 с.
264. Собчик Л.М. Введения в психологию индивидуальности. – Москва, 2000. – 506 с.
265. Соколова Е.Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. – М.: МГУ, 1989. – 214 с.
266. Спиноза Б. Избр. произвед. – М., 1957. – Т. 1.
267. Стивенс С.С. Экспериментальная психология: В 2-х т. – М.: Прогресс, 1960.
268. Талызина Н.Ф. Принципы советской психологии и проблемы психодиагностики познавательной

- деятельности // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – С. 269–274.
269. Талызина Н.Ф. Управление процессом усвоения знаний. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 343 с.
270. Теплов Б.М. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1985. – Т.1. – 328 с.
271. Теплов Б.М. Об объективном методе в психологии // Известия АПН РСФСР. – 1953. – С. 49–74.
272. Теплов Б.М. Способности и одаренность // Избр. труды. – М.: Педагогика, 1985. – Т. 1. – С. 15–41.
273. Титаренко Т.М. Життєвий шлях особистості // Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – 536 с.
274. Ткаченко А.Н. Принципы и категории психологии. – К.: Вища школа, 1978. – 193 с.
275. Тульвисте П. О теоретических проблемах исторического развития мышления // Принципы развития в психологии /Под ред. Л.И.Анцыферовой. – М.: Наука, 1977. – С. 81–103.
276. Узнадзе Н.Д. Общая психология. – Питер: Смысл, 2004. – 412 с.
277. Уиллис А. Дух // Глаз разума. – Бахрах. – М., 2003. – С. 105–108.
278. Урсул А.Д. Кибернетика и диалектика. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 198 с.
279. Ухтомский А.А. Сочинения. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1945. – Т. 5.
280. Ушаков Д.В. Психология одаренности и проблема субъекта // Проблема субъекта в психологической науке. – М.: Академический проект, 2000. – С. 212–226.
281. Ушинский К.Д. Пед. сочинения: В 6-ти т. – М.: Педагогика, 1990. – Т. 5. – 528 с.
282. Флоренский П. Столп и утверждения истины. – М.: Путь, 1914.
283. Формирование учебной деятельности школьников /Под ред. В.В.Давыдова. – М., 1982. – 216 с.
284. Франкл А. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – 364 с.
285. Фрейд З. Основные принципы психоанализа. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 284 с.
286. Фрейд З. Основные психологические теории в психоанализе. – СПб: Алетейя, 1998. – 251 с.
287. Фрейд З. Разделение психической личности. – Психология личности... Хрестоматия. – СПб.: Питер, 2000. – С. 10–30.
288. Фрейд А., Фрейд З. Детская сексуальность и психоанализ детских неврозов. – СПб: В.-Е. Институт Психоанализа, 1997. – 387 с.
289. Фресс П., Пиаже Ж. Экспериментальная психология. – М., 1966. – Вып. 1 и 2. – 422 с. – Вып. 3. – 317 с. – Вып. 5. – 108 с.
290. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. – М., 1994.
291. Фромм Э. Душа человека. – М.: ООО Издательство АСТ-ЛТД, 1998. – 204 с.
292. Фромм Э. Теория любви // Психология личности. – СПб: Питер, 2001. – С. 100–124.
293. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – М.: Педагогика, 1986. – Т. 1 – 407 с.
294. Хьелл Л., Зинглер Д. Теории личности. – СПб: Питер, 1999. – 606 с.
295. Цукерман Г.А. Опыт типологического анализа младших школьников как субъектов учебной деятельности // Вопр. психол. – 1999. – № 6. – С. 3–17.
296. Челпанов Г.И. Психология и школа: Сб. статей. – М., 1912. – 207 с.
297. Чемберлен Д. Разум вашего новорожденного ребенка. – М.: Класс, 2004. – 220 с.
298. Чепелева Н.В. Теоретические основы психологической герменевтики // Актуальні проблеми психології: Том 2: Психологічна герменевтика. – К., 2006. – Вып. 1. – 127 с.
299. Чепелева Н.В. Життєва ситуація особистості // Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – С. 112–135.
300. Шагеева З.А., Швырев В.С. Опыт в структуре научно-познавательной деятельности // Вопр. филос. – 1989. – № 5. – С. 41–67.
301. Шарден Т. Феномен человека. – М.: Наука, 1987. – 240 с.
302. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания. – К.: Стилос, 1997. – 238 с.
303. Швалб Ю.М. Развитие целеполагания у школьников в процессе обучения // Психолого-педагогические аспекты учебного процесса в школе /Под ред. С.Д.Максименко. – К.: Рад. школа, 1983. – С. 66–77.
304. Швырев В.С., Джумадурдиева С.М. Восхождение от абстрактного к конкретному как метод развития теоретического знания // Диалектика, познание, наука /Под ред. В.А.Лекторского, В.С.Тюхтина. – М.: Наука, 1988. – С. 54–62.
305. Шинкарук В.И. Единство диалектики, логики и теории познания. – К.: Наук. думка, 1977. – 365 с.
306. Шихирев П.Н. Современная социальная психология. – М.: КСП, 1998. – 448 с.
307. Штерн В. Персоналистическая психология // История зарубежной психологии. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. – С. 186–200.
308. Штерн Э. Прикладная психология. – К.: Госиздат Украины, 1925. – 112 с.
309. Экзистенциальная психология / Под ред. Р.Мэя. – М.: ЭКСМО, 2001. – 619 с.
310. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М.: Педагогика, 1989. – 553 с.
311. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопр. психол. – 1971. – № 4. – С. 6–20.
312. Эльконин Д.Б. Психология обучения младшего школьника. – М.: Знание, 1974. – 64 с.
313. Эрикссон Э. Детство и общество. – СПб.: Университетская книга, 1996. – 592 с.
314. Юдин Э.Г. Системный подход и принцип деятельности. – М.: Наука, 1978. – 391 с.

315. Юнг К.-Г. Libido, ее метаморфозы и символы // Избранные произведения по аналитической психологии. – Т.П.Цюрих, 1939. – 531 с.
316. Юнг К.-Г. Душа и миф. – Порт-Рояль – Совершенство, Киев–Москва, 1997. – 383 с.
317. Юнг К.-Г. Приближаясь к бессознательному // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности. – М.: Прогресс, 1990. – С. 351–436.
318. Юнг К.-Г. Проблемы души нашего времени. – М.: Прогресс, 1994. – 336 с.
319. Юнг К.-Г. Символическая жизнь. – М.: Комто–Центр, 2003. – 325 с.
320. Юнг К.-Г. Собрание сочинений. Конфликты детской души. – М.: Каган, 1994.
321. Юнг К.-Г. Структура психики и процесс индивидуации. – М.: Наука, 1996. – 269 с.
322. Юнг К.-Г. Тэвистокские лекции. – М.: Рефл-бук, К.: Ваклер, 1998. – 346 с.
323. Юнг К.-Г. Человек и его символы. – М., 1997. – 367 с.
324. Якобсон С.Г., Сафонова Н.М. Анализ формирования механизмов произвольного внимания у дошкольников // Вопр. психол. – 1999. – № 3–5. – С. 3–10.
325. Ялом И. Психотерапевтические истории. – М.: ЭКСМО, 2002. – 959 с.
326. Ярошевский М.Г. История психологии. – М.: Мысль, 1996. – 586 с.
327. Ярошевский М.Г. Психология в XX столетии. – М.: Политиздат, 1974. – 347 с.
328. Шолохов М.А. Тихий Дон. – М.: Художественная литература, 1969, т. 4, 471 с.
329. Allport F.N. Teories of proession and the concept of structure, 1955.
330. Buhler Ch. Meaning Living in the mature years // Aging and Leisure /R.W. Kleemeir (Ed.) – N.Y., 1961.
331. Buhler Ch. Zur Psychologie des menschelischen Lebenslaufes. – Psychol. Rnsich, 1957. – №1.
332. Csikszentmihalyi M. Flow: The psychology of optimal experience. – №7: Harper@Row, 1990.
333. Deteue J., Guattari F. L'Anti-Qedipe. Capitalisme et schizophrenic. – Paris: Gallimard, 1972.
334. Kristeva J. La revolution du language poetique. – Paris: Les Editions du Seuil, 1981.
335. Lyotard J.-F. La condition postmodeme. – Paris: Les Editions de Mi-nuit, 1979.
336. Mint M. Thrills and Regressions. – London: The Hogarth Press, 1959.
337. Sartre Z.-P. Being and Nothingness, trans by Hazel Barnes (1956). – P. 561.
338. Spranger E. Lebensformen. 1930.
339. Watson J.B. Behaviorism. – London: Regan Paul. Trench Traubner, 1931.

Наукова монографія

ГЕНЕЗА ЗДІЙСНЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

С.Д. МАКСИМЕНКО

дійсний член (академік) АПН України,
доктор психологічних наук, професор

Перше видання

Упорядник *І.П. Тарасов*
Комп'ютерна графіка *О.В. Петропольський, І.П. Тарасов*
Коректор *О.Г. Нікітенко*
Комп'ютерний набір *О.А. Вереніч*
Комп'ютерна верстка *О.А. Вереніч*

Підписано до друку 16.08.2006. Формат 70x100/16.
Друк офсетний. Папір офсетний. Ум. др. аркушів 16.
Шрифт *Newton*. Наклад 1 000 прим.

Видавництво ТОВ "КММ"

Свідоцтво про внесення до державного реєстру
суб'єктів видавничої справи серія ДК №2373

Надруковано на ВАТ "Книжкова фабрика"
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4